საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი
მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტი
აკად. შ. ამირანაშვილის სახელობის
საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი

გურამ ყიფიანი

კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები

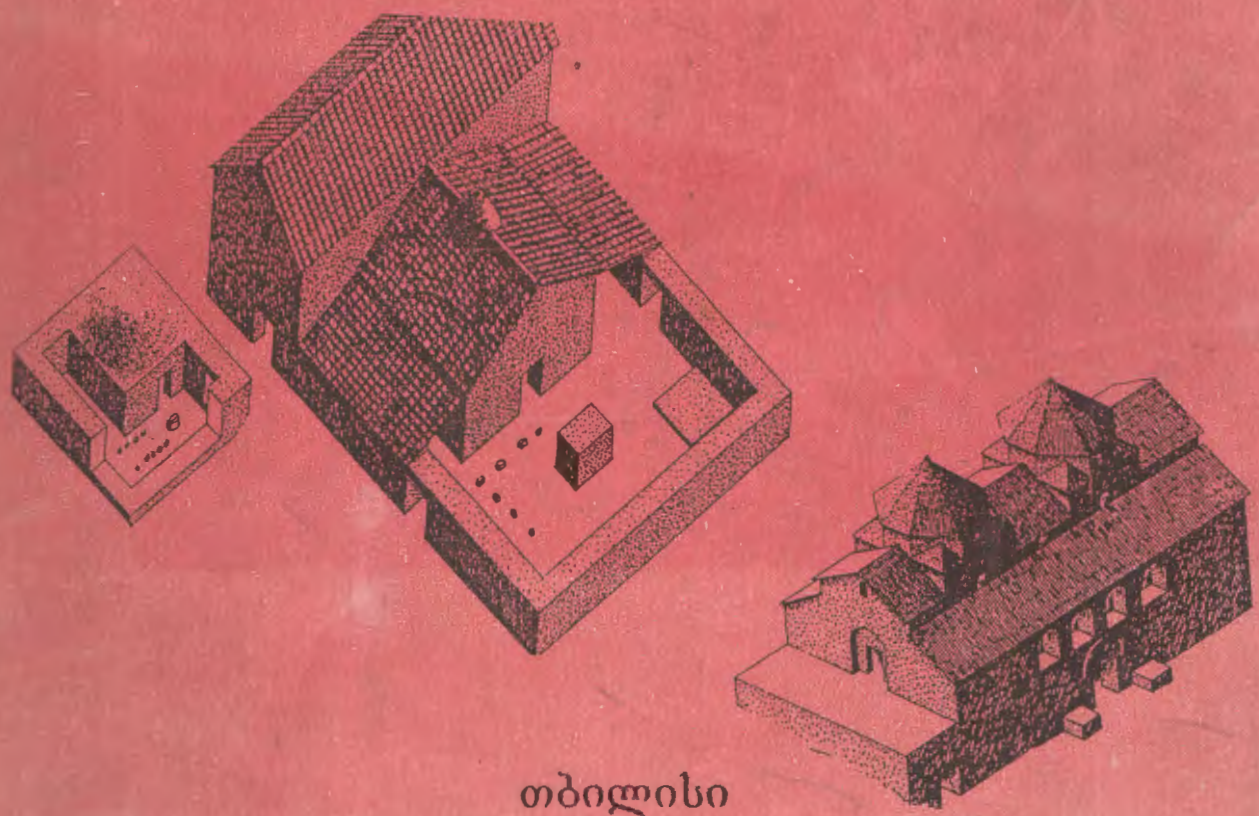

თბილისი
2000

85.11(2Г)
72(479.22)
Ц561

ნაშრომი მოიცავს ქართული საკულტო ხუროთმოძღვრების განვითარების ხანგრძლივ პერიოდს (ადრეანტიკური ხანიდან ადრექრისტიანული პერიოდის ჩათვლით). შესწავლილია კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძარ-სამლოცველოები ანტიკური და ძველაღმოსავლური არქიტექტურული ტრადიციების ფონზე. მოხმობილია დიდძალი პარალელური მასალა ქართული სატაძრო ხუროთმოძღვრების როლისა და ადგილის შესაცნობად არქიტექტურის განვითარების საერთო პროცესში. ცალკეა განხილული და შესწავლილი კავკასიის ალბანეთისა და ძველი სომხეთის ზოგიერთი ძეგლი. ამიერკავკასიის ამ რეგიონთა არქიტექტურული ტრადიციების როლის გათვალისწინებამ უკეთ გამოკვეთა ქართული წარმართული საკულტო არქიტექტურის ძირითადი მიმართულებანი. წინამდებარე წიგნში განვითარებულია აზრი იმის შესახებ, რომ კოლხეთისა და იბერიის წარმართული არქიტექტურა არსებით როლს თამაშობს ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის პროცესში. წიგნის ბოლო თავი მთლიანად ამ პრობლემას ეძღვნება.

გათვალისწინებულია არქიტექტურის ისტორიკოსთათვის, არქეოლოგთა და ხელოვნებათმცოდნეთათვის.

სამეცნიერო რედაქტორი — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი
პროფ. ოთ. ლორთქიფანიძე

რეცენზენტები — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი
ალ. ჯავახიშვილი
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი დ. მუსხელიშვილი
ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, პროფ. ირ. ციციშვილი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. გ. ლორთქიფანიძე

რედაქტორი — ნ. ნადარაია

JSBN 99928-829-0-5

© საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი

სარჩევი

წინასიტყვა 3

თავი I კოლხეთი 5

თავი II იბერია 33

თავი III მოსაზრებანი კავკასიის ალბანეთისა და სომხეთის ზოგიერთი ძეგლის შესახებ 61

თავი IV საქართველოს წინარექრისტიანული სატაძრო არქიტექტურის განვითარების ძირითადი მიმართულებანი 69

თავი V ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები 85

შემოკლებათა განმარტება 126

ტაბულები 226

ნაშრომი 1989 წელს შესრულდა. 1991 წელს იგი უნდა გამოეცა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობას, მაგრამ სწორედ იმ პერიოდში ბევრი რამ შეიცვალა. წიგნის გამოცემაც განუსაზღვრელი დროით გადაიდო. მე მხოლოდ ორიოდე აუცილებელი ცვლილება შევიტანე მასში. უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე ბევრი ახალი აღმოჩენით გამდიდრდა ჩვენი ცოდნა, რომელიც, სამწუხაროდ, ამ წიგნში ვერ აისახა კვლავ მრავალი მიზეზის გამო. ყოველი ახალი აღმოჩენა სპეციალურ კვლევას საჭიროებს. და მაინც, მიუხედავად ყველაფრისა, გადავწყვიტე წიგნის თითქმის თავდაპირველი სახით დაბეჭდვა.

გურამ ყიფიანი
2000 წლის 13 ივლისი

წინასიტყვა

ამ წიგნის მიზანია ძველი საქართველოს წარმართული ტაძრების შესწავლა, მათი განვითარების ძირითადი ტენდენციების განხილვა და ქართული ქრისტიანული ძეგლების წარმოქმნაში წინარექრისტიანული ხუროთმოძღვრული მემკვიდრეობის როლის შეცნობა.

ერთი შეხედვით, თითქოს წარმართულ ტაძრებსა და ადრექრისტიანულ ეკლესიებს არაფერი აკავშირებს ერთმანეთთან და არც რაიმე საერთო მახასიათებელი ნიშანი შეინიშნება იდეურად ერთმანეთისაგან სრულიად გამიჯნულ ამ საკულტო ნაგებობებში, მაგრამ, ვფიქრობ, არქეოლოგიურ ძიებათა შედეგად გამოვლენილი სურათი სრულიად ახალ მიმართულებას გვაძლევს კვლევისას და ადრექრისტიანულ ეკლესიათა ჩამოყალიბების პროცესში სხვა კუთხით აყენებს ჩვენ წინაშე წინარექრისტიანული ხუროთმოძღვრული ტრადიციების როლს.

მკვლევართა განსაკუთრებულ ყურადღებას ყოველთვის იპყრობდა „ღვთის სახლი", უპირველესად, საკულტო სიმბოლიკით, რომელიც საბოლოოდ არქიტექტურულ ფორმათა წარმოქმნის საფუძველია. ძველ საქართველოში სწორედ წარმართული ტაძრები ისახება თითქმის ყოვლისმომცველ თემად, თავისი რთული გასაიდუმლოებული სიმბოლიკით. კოლხთა და იბერთა რწმენა-წარმოდგენები თავს იყრის „ღვთის სახლში". ტაძარი აქტიურად მონაწილეობს მათ ცნობიერებაში. უფრო ზუსტად, იგი მათი ცხოვრებისა და წარმოდგენების განუყოფელი ელემენტია. ეს ტრადიციაა და საკმაოდ ხანგრძლივი ფესვების მქონე. ქრისტიანობის დამკვიდრებას საქართველოში უნდა გამოეწვია ძველი წარმოდგენების, ტაძრის ცალკეულ ელემენტთა სიმბოლიკის ტრანსფორმაცია. უნდა მომხდარიყო ძველის ახლებურად გადააზრება და არა მისი უკვალოდ, მემკვიდრეობის გარეშე გაქრობა. ვფიქრობ, საქართველოში უწყვეტი გზა გვაქვს მონუმენტური არქიტექტურის განვითარებისა, მაგრამ, ცხადია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ამ გზაზე არ იყო დაბრკოლებანი, შეფერხებანი, რომელსაც უთუოდ გამოიწვევდა ცალკეულ ფორმათა ახლებურად გააზრებასთან დაკავშირებული სირთულეები. შეძლებისდაგვარად ვცდილობ თვალი გავადევნო წინარექრისტიანულ ხუროთმოძღვრულ ფორმათა ტრანსფორმაციას, გამოწვეულს ახალი რელიგიის დაფუძნებით საქართველოში.

უკანასკნელ ხანს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ბევრი ძველი ქალაქი გამომზეურდა: ვანი, დედოფლის მინდორი, ძალისა, ნასტაკისი, ციხიაგორა, მცხეთის მიდამოები, საირხე და სხვ. შეივსო ჩვენი ცოდნა უფლისციხის კლდოვან ქალაქზეც. აქ გამოვლენილმა ძეგლებმა რაღაც უნდა გვითხრას და გაამდიდროს ჩვენი წარმოდგენები ან, უფრო ზუსტად, ყოველი აღმოჩენა შეძლებისდაგვარად უნდა მოექცეს მსჯელობათა სისტემაში და, თუ ძეგლის ინფორმაციულობა ამის საშუალებას იძლევა, გადაახალისოს წინამორბედი კვლევის შედეგი. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თეორია ვერ შეუთავსდება კონკრეტულ მასალას, ორივე მხარე იარსებებს განყენებულად.

ძველი საქართველოს წინარექრისტიანულ ტაძრებს არაერთი მკვლევარი შეხებია არქეოლოგიური მონაპოვრებისადმი მიძღვნილ სისტემატურ ანგარიშებსა თუ განმაზოგადებელი ხასიათის შრომებში. ამ პუბლიკაციებს ცალკეული ძეგლების განხილვისას ვეყრდნობი და ამიტომ მათ აქ აღარ ჩამოვთვლი, მხოლოდ გზადაგზა მოვიხსენიებ.

წიგნის პირველ განაკვეთში ცალ-ცალკე განვიხილავ კოლხეთისა და იბერიის საკულტო ნაგებობებს. მოკლედ მიმოვიხილავ კავკასიის ალბანეთისა და ძველი სომხეთის ზოგიერთ ძეგლსაც. წიგნში მოცემულია ცდა საქართველოს წინარექრისტიანული სატაძრო არქიტექტურის ძირითადი მიმართულებების დახასიათებისა, ნაშრომის დასკვნითი ნაწილი კი მთლიანად ეძღვნება საქართველოში ქრისტიანული არქიტექტურის საწყისების კვლევას.

ამ წიგნში გამოთქმულ მოსაზრებებს სრულებით არა აქვს უტყუარობის პრეტენზია. ასეთ მისწრაფებას ნაშრომის თემატიკა თავისთავად გამორიცხავს.

თავი I
კოლხეთი

ძველი ვანის ტაძარ-სამლოცველოები

ვანის ძველი ქალაქის სიცოცხლის პერიოდი მოიცავს ძვ.წ.VIII-I სს-ს. ძვ.წ.III ს-დან ქალაქი იძენს მკვეთრად განსაზღვრულ ფუნქციას. ამ დროიდან იგი სასიმაგრო ნაგებობებით შემოსაზღვრული „წმინდა ადგილია". ქალაქის ამდაგვარი ბუნება, როგორც ჩანს, მისი არსებობის ადრეულმა პერიოდებმაც განაპირობა[1]. მიუხედავად იმისა, რომ ძნელია მსჯელობა, თუ რას წარმოადგენდა ქალაქი არქიტექტურულად ძვ.წ.VII-IV სს-ში, მაინც შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი საკულტო ხასიათის არეებს ადრეული პერიოდის თითქმის ყველა მონაკვეთში შეიცავდა. ამას უპირველესად მოწმობს ძვ.წ.VII ს-ის სარიტუალო მოედნები[2], სადაც აღმოჩნდა საკულტო ხასიათის სტილიზებულ ცხოველთა ქანდაკებები. ძვ.წ.V ს-ის ბოლოსა და IV ს-ის დასაწყისში ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე იმართება ხის ტაძარი, ხოლო ძვ.წ.IV-III სს-თა მიჯნაზე ცენტრალურ ტერასაზე იგება უჩვეულო სტრუქტურის კოშკურა-სამლოცველო. ძვ.წ.III ს-დან კი ვანის ძველი ქალაქი ყველა ნიშნის მიხედვით ტაძართა და მონუმენტურ საკურთხეველთაგან შედგენილ ერთიან, დიდ ხუროთმოძღვრულ ანსამბლად გამოიყურებოდა.

ძვ.წ.V-IV სს-ის ხის ტაძარი

ტაძარი ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე გაითხარა 1973-74 წლებში[3]. ჩვენამდე ხის ნაგებობის ნაშთმა მოაღწია. ტაძარი, როგორც ჩანს, მთლიანად თიხით ყოფილა შელესილი. ნაგებობა ნახანძრალია, იგი მთლიანადაა გადამწვარი და მისი ფართობი (600 $მ^2$) წიდადექცეული თიხის შელესილობის ფრაგმენტებით იყო მოფენილი. მათ შორის საკმაოდ იყო ისეთი ნატეხებიც, რომლებზეც საკედლე მორების ანაბეჭდები შემორჩა. შელესილობის ფრაგმენტების თანდათანობით, გეგმაზომიერად აღების შემდგომ გამოიკვეთა ტაძრის უკიდურესი, ქვედა სტრუქტურის ნაშთები, მოხერხდა მის გეგმარებით სქემაში გარკვევაც. სტრატიგრაფიული მონაცემების მიხედვით, ტაძარი ძვ.წ.V-IV სს-ით თარიღდება. ამას გარდა, მის ნაშთებში მრავლად შეგვხვდა კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც სწორედ V-IV სს-ით განისაზღვრება[4].

ნაგებობის ძირითადი ნაწილი კლდოვან ქანზე ანუ თირზეა[5] დაფუძნებული (ტაბ.I2). დედაქანი აქ მხოლოდ ნაწილობრივაა ჰორიზონტალური. ჩანს, დანარჩენი ფართობის ნიველირებისათვის დიდი სამუშაოებია ჩატარებული. სამშენებლო მოედანს, ანუ იმ ფართობს, რომელზეც ნაგებობის ნაშთები შემორჩა, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, სამხრეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან კლდეში ნაკვეთი ღრმა არხი უვლის. ამ არხის ხელოვნური სათავე ბორცვის უმაღლეს, დამამთავრებელ წერტილშია და მისი საკულტო ფუნქცია ეჭვს არ იწვევს[6]. მაგრამ, როცა აქ ხის ნაგებობა აღიმართა, არხიც გაუქმდა. მისი SO მხარე — ნაგებობის ნაშთების უშუალოდ მიმდებარე ფართობი საგანგებოდაა ამოვსებული რიყის ქვებით, რომლებიც მოწესრიგებული იყო ხის გარდიგარდმო ძელებით. საბოლოოდ კი ამ სტრუქტურას თიხატკეპნილი ფარავდა. ეჭვგარეშეა, რომ ეს სამუშაოები სამშენებლო მოედნის გამთლიანებისათვის ჩატარდა. ეს სხვა მონაცემებითაც შეინიშნება და მას მოგვიანებით შევეხები.

ტაძრის ნაშთების SW მხარეს შემორჩა NW-დან SO-კენ თირში ნაკვეთი სწორკუთხა ბუდეების ორი რიგი. რიგებს შორის მანძილი 2 მ-ია, ხოლო ბუდეები ერთმანეთისაგან 1-1,20 მ-ით არის დაშორებული. ბუდეებში გაჭედილი ყოფილა ხის ძელები (მათი კვალი, რამდენიმე გამონაკლისის

გარდა, ყველგან შეინიშნება), რომელთა ფუნქცია საკსებით ნათელია — ისინი ნაგებობის საძირკვლის ბალიშებს წარმოადგენდა. დაფიქსირდა მათზე გარდამავალი და მათში ჩაჭედილი საკედლე მორების ნაშთებიც (ტაბ.I$_1$, II$_{1-2}$). ამასთანავე, თუ SW მხარეს კედელი მხოლოდ ცალფაა, NO მხარე მორების ორმაგი რიგით ყოფილა ამოყვანილი. მას NO-დან ედგმის ან, უფრო ზუსტად, მორების ურთიერთჭდობით მასშია ჩასმული 7 მ სიგრძისა და 2 მ სისქის ხის მძლავრი კედლები. SO კედლის საძირკველი ისევეა ნაგები, როგორც ამ ნაგებობის SW მხარე, ე.ი. თირში ამოჭრილ სწორკუთხა ბუდეებში გამართული საძირკვლის ბალიშები ქმნის კედლის საყრდენს. აქ ისევე, როგორც NW კედელში, რომელიც წინარეანტიკური ხანის ფენაზეა ამოყვანილი, დადასტურებულია გრძივი საკედლე მორების ურთიერთგადამკვეთი განივი ძელებიც, რომლებიც კედლის მასივს ცალკეულ უჯრედებად ანაწევრებს. უჯრედები ამოვსებული ყოფილა რიყის ქვებისა და თიხის მასივით. ცხადია, ეს კედლები (SO და NW) წარმოადგენდა ყრუ, ხის კარკასით შეკრულ ფორმებს. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ SO კედელი მოგვიანებით ელინისტური ხანის სამსხვერპლო არხებსა და ორმოებს დაუზიანებია[7]. ამ ტერიტორიაზე საუკუნეთა მანძილზე წარმოებულ ქმედებათა თანმიმდევრობაც ხის ტაძრის სიცოცხლის საკმაოდ ზუსტ ქრონოლოგიურ მონაკვეთს საზღვრავს. ტაძარი აუქმებს წინარეანტიკური ხანის ღრმა არხს და ამავე პერიოდის ფენაზე იმართება მისი NW კედელი, ტაძრის განადგურების შემდგომ კი მის ნაშთებს აზიანებს როგორც ელინისტური ეპოქის სამსხვერპლო არხები, ასევე იმავე ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ტაძრის NW მხარეს)[8].

ნაგებობის ყრუ კედლები და აგრეთვე ნაგებობის SW მხარე გამოყოფს კვადრატულ, NO-კენ ღია ფართობს. NO-კენ კედლის არავითარი კვალი არ ჩანს. ამ ღია, ეზოს მაგვარი ფართობის იატაკი საგანგებოდ მოზვინული, ერთგვაროვანი სტერილური თიხით იყო შექმნილი.

რაც შეეხება ნაგებობის SW ნაწილს, რომელიც მთლიანად კლდეში ნაკვეთ ბუდეებში გამართულ საძირკველს ეყრდნობა, იგი ყველა ნიშნის მიხედვით გალერეაა: მთელ ამ გრძივ ფართობში დედაქანზე შეიმჩნეოდა საჭრეთლისა თუ წერაქვის კვალი — ირიბი, ღრმა შტრიხები, რაც უთუოდ იმას მოწმობს, რომ ეს ფართობი საგანგებოდ მოუსწორებიათ და გაუთანაბრებიათ. გარდა ამისა, თირი ამ მონაკვეთში მთლიანად იყო ხანძრისგან გაწითლებული, რაც, ცხადია, არ მოხდებოდა, რომ ნაგებობის ეს ნაწილიც SO და NW კედლების ანალოგიურად მთელ სიმაღლეზე თიხითა და ქვით ყოფილიყო შევსებული. ამასთანავე, ერთგან აქ თირზე დაფენილი განივი ძელის ფრაგმენტიც აღმოჩნდა, რაც უკვე ნამდვილად საიატაკე კოჭია, ე.წ. წოლანა, რომელსაც ფიცარნაგი უნდა დაყრდნობოდა.

გალერეის კარი მის NW კუთხეში ჩანს. ტაძრის ნაშთები თვით მიგვანიშნებს ამაზე: ბუდეების რიგი ამ კუთხესთან წყდება და გარკვეული შუალედის შემდგომ გრძელდება ერთი, ამჯერად უკვე გრძივად მიმართული ბუდით. იგი აქ გალერეის დასასრულს მიანიშნებს და NW მხრიდან მის ჩაკეტვას აპირობებდა, ხოლო ის დიდი შუალედი, რომელიც აქ ისახება, საფუძველშივე შექმნილი კარის ღიობია. ამასთანავე, იგი ზუსტად უპირისპირდება დედაქანის თანაბრად ზომიერ, NO-დან SW-კენ ოდნავ ამაღლებულ რელიეფს, რომელიც თავიდანვე ტოვებდა გზის, მისასვლელის შთაბეჭდილებას.

გალერეა უთუოდ მასთან მისასვლელ გზასთან ერთად ცერემონიალური სვლებისთვის იყო გამიზნული, ხოლო რიტუალთა მაორგანიზებელ ბირთვად აქ კედლებით სამი მხრიდან მოსაზღვრული ღია ეზო ისახება (ტაბ.II$_3$).

ცერემონიალური სვლა გალერეაში SO-კენ, ცხადია, ვერ დამთავრდებოდა ჩიხით. ასეთი რიტუალი ყოველთვის უწყვეტ სასიარულო არეს ითვალისწინებს. აქ უნდა გავიხსენოთ, რომ ამ მიმართულებით ღრმა არხი ნიველირებული იყო. ამასთანავე, ამ მონაკვეთში თირში ნაკვეთი ბუდეების მიმართულებაც იცვლება SO-კენ, რაც მიანიშნებს იმას, რომ განსხვავებული კონსტრუქციული სქემითა და სუბსტრუქციის არაერთგვაროვნების გამო გალერეა გრძელდებოდა ამ მხარესაც ალბათ იგივე მანძილზე, რა სიგრძითაც იგი სცილდება NW კედელს. გარდა ამისა, არხთან

მიკვლეულ იქნა რკინის ლურსმნები. მათი აღმოჩენა სწორედ აქ იყო მოსალოდნელი: ამ ტაძრის დადასტურებული კონსტრუქციული სისტემა მორების ან ძელების ურთიერთჭდობაზეა დაფუძნებული და მისი სტრუქტურა სრულებით არ საჭიროებს ლურსმნებს. რელიეფის სირთულის გამო სისტემა მხოლოდ SO-კენ იცვლება, რაც სუბსტრუქციის საგანგებო შექმნას თხოულობს. როგორც ჩანს, მარტოოდენ ხის კონსტრუქციულ ბუნებაზე დაყრდნობა აღარ მოხერხდა. ვფიქრობ, ლურსმანი ამიტომ იყო საგანგებოდ გამოყენებული ნაგებობის მხოლოდ ამ ნაწილში. ამავე დროს, მთელ სიგრძეზე, NO-დან SW-კენ არხი ქვებითაა შევსებული და თიხით მოლესილი მონაკვეთი გალერეასთან დამაკავშირებელ ისეთივე გზას ქმნიდა, როგორც ეს მის NW მხარეს აღვწერე.

ნაგებობის სავარაუდო გარეგნული სახის წარმოდგენისას უნდა გავითვალისწინოთ ხანძრისაგან გამომწვარი თიხის შელესილობის ფრაგმენტთა ძალიან დიდი, ინტენსიური ყრილი. იგი მიანიშნებს იმაზე, რომ ტაძარი მთლიანად თიხით იყო შელესილი. რაც შეეხება ხის სტრუქტურას, ვთვლი, რომ კონსტრუქციულად (თუ არ ჩავთვლით გალერეის SO მხარის საძირკვლის მშენებლობის რამდენადმე განსხვავებულ ტექნიკას) იგი ერთგვაროვანი და მთლიანი იყო (ტაბ.III$_1$). მთლიანობაში ვგულისხმობ იმას, რომ ნაგებობათა ზედა სტრუქტურის კონსტრუქცია არ განსხვავდებოდა კედლების კონსტრუქციისაგან, ე.ი. გრძივი საკედლე მორების სიმაღლეში ცენტრისაკენ თანდათანობითი ადგილმონაცვლეობით იკვრებოდა მოცულობა. ასეთ დროს თანამიმდევრობით ცენტრისაკენ უნდა შეეცვალათ ადგილი საძირკვლის ბალიშებზე დაფუძნებულ ძელაკებსაც, რომელთა მთლიანობა კედელთა შემკრავ პილასტრებად ისახება. გადახურვის ეს სისტემა პრინციპულად სრულ შესატყვისობაშია ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილ კოლხური სახლის ზედა ნაწილის კონსტრუქციასთან იმ განსხვავებით, რომ იგი საუბრობს კვადრატული ფორმის სახლზე და, ამდენად, კედლები, რომელთა სახურავად გადაზრდა ხდება ოთხი მხრიდან, მორების ცენტრისაკენ თანდათანობითი ადგილმონაცვლეობით კრავს მოცულობას[9]. თუ ასეთმა კონსტრუქციამ შეიძლება რამდენადმე მაინც ეჭვი დაბადოს გალერეის მიმართ, სამაგიეროდ, SO და NW კედლებისათვის, რომლებიც თავიანთ სივრცეში ქვისა და თიხის მასივს შეიცავდა, ეს საუკეთესო გამოსავალი ჩანს. მხოლოდ აღწერილი სტრუქტურით მოხერხდებოდა ყრუ მასივთა შეკავება და ორგანიზება კედელთა სივრცეში.

რეკონსტრუქციაზე[10] ვლებულობთ საძირკვლის ბუდეებზე დაფუძნებულ, ცალკეული ძელებისაგან შედგენილ პილასტრებს (ტაბ.III$_1$), რომლებიც მთელ სიმაღლეზე მიჰყვებოდა კედლებს. ასეთი კონსტრუქციული დეტალი, ვფიქრობ, აუცილებლობას წარმოადგენდა, რადგან გალერეის მთელ სიგრძეზე, რომელიც დაახლოებით 35 მ-ია, უნდა არსებულიყო საკედლე მორების შემკრავი კონსტრუქცია. მაგრამ აქ შეიძლება ეჭვი დაბადოს მათმა სიხშირემ, ბუდეების შესაბამისად ყოველ 1,8 მ-ში მათმა არსებობამ. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ესოდენ მონუმენტური ნაგებობის აღმართვისას უთუოდ შეარჩევდნენ მორებად ქცეული ხის ტანიდან თანაბარი ზომის მონაკვეთებს. გრძელი მორებით ნაგებობის კონსტრუქციული სრულყოფა გაჭირდებოდა, რადგან თავისა და ბოლოს სხვადასხვა დიამეტრი დიდ სირთულეებს შექმნიდა სიგრძეში მათი ურთიერთმიბმისას. ცხადია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ საკედლე მორები იმ სიგრძისა იყო, რა მანძილითაც ბუდეებია და, ამდენად, პილასტრები ერთმანეთს დაშორებული. პილასტრები განაპირობებდა შედარებით გრძივი მორების ჯვარედინ ურთიერთგადაბმას, ე.ი., როცა ორი მორის ჰორიზონტალური მიბმის ვერტიკალური ნაკერი თანხვდება ზედა და ქვედა მორის დაახლოებით ცენტრალურ არეებს. ეს საუკეთესო კონსტრუქციული სქემაა ამ შემთხვევისთვის და მის განსახორციელებლად აუცილებელია პილასტრთა სიხშირეც. ბათქაშებზე მორების კვალი იკითხება და შესაძლებელი ხდება მათი დიამეტრის განსაზღვრაც – 20-25 სმ[11].

კონსტრუქციული სქემა ამ ნაგებობისა, უფრო ზუსტად, მისი უკიდურესი ქვედა სტრუქტურისა, რომელმაც ჩვენამდე ფრაგმენტების სახით მოაღწია (იგულისხმება თირში ნაკვეთ ბუდეებში გამართული საძირკველი), სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული კულტურის საკმაოდ განვითარებულ დონეზე მეტყველებს. ჩვენთვის ადრე სრულიად უცნობი იყო ის, რომ ხის ხუროთმოძღვრების ისეთ

ქვეყანას, როგორიც კოლხეთია და რომელიც სრულად იყენებდა ხის შესაძლებლობებს, თვისებრივად ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული ელემენტებისაგან ესოდენ ორგანული კონსტრუქციული კავშირის შექმნის ტრადიციაც ჰქონდა. დედაქანის საგანგებოდ დამუშავებას, მასში სასაძირკვლე კვადრებისათვის ბუდეების შექმნას ელინისტური სამშენებლო საქმე ნორმად ითვალისწინებს მონუმენტური ნაგებობებისათვის[12]. სულ სხვა საქმეა ძვ.წ.V-IV სს-ის ძეგლი თავისი თვითმყოფადი კომპოზიციითა და კონსტრუქციული სქემით. ვანის ნაქალაქარზე სამშენებლო საქმის ამ მონაკვეთზე (საძირკვლის მოწყობა) პრინციპული თანხვდომა მოხდა ადგილობრივსა და ელინისტურ ტრადიციებს შორის.

თვით ტაძრის გეგმარებით კომპოზიციას რამდენადმე მაინც ზუსტი ანალოგი არ ეძებნება. ისედაც ძნელია წარმოდგენა იმისა, რომ ამ პერიოდში კოლხეთი მეზობელ რეგიონთა სატაძრო ხუროთმოძღვრებისაგან სივრცის ორგანიზაციის რაიმე პრინციპს სესხულობდეს, მაგრამ ტაძრის სისტემა და რეკონსტრუირებული ცერემონიალური სვლების გეზი შორეულ, ერთგვარ იდეურ კავშირში მაინცაა ძველაღმოსავლურ, კერძოდ ინდოევროპულ, ე.წ. გეომეტრიულ სქემატიზაციასთან. უპირველესად ვგულისხმობ „კოლხური ტაძრის" კვადრატულ მოედანს, ტაძრის დომინირებულ ერთეულს, თუმც ღიასა და ცალი მხრიდან გახსნილს, მაგრამ მაინც მკაცრად კვადრატულს (იხ. რეკონსტრუქცია. ტაბ.III2). კვადრატი აღმოსავლური საკულტო ნაგებობების ის ძირეული გეომეტრიული სახეა, რომელიც უპირველესად თავისი სიმბოლური დატვირთვის გამო დომინირებს აქ. გარდა იმისა, რომ კვადრატის საშუალებით ტაძრებში იქმნებოდა სამყაროს მოდელი, ის აგრეთვე ქაოსის დაძლევის იდეის ანასახიცაა. შემთხვევითი არაა, რომ კვადრატები, რომლებსაც შეიცავს ძველაღმოსავლური საკულტო ნაგებობები, გვერდებით ან კუთხეებით სწორედ სამყაროს მხარეთა მიხედვით არის ორიენტირებული[13] (კოლხური ტაძრის კვადრატული ეზოს კუთხეები თითქმის აბსოლუტური სიზუსტით უსწორდება მათ). კვადრატთა ეს მძლავრი, სიმბოლური და ხშირად მრავალგვარი შინაარსი საკულტო ნაგებობებში ცნობიერდება გარსშემოსავლელით, ძირითადი ბირთვის გარშემო უწყვეტი სასიარულო არით (ამჯერად არა აქვს მნიშვნელობა, რა ფორმითაა გარსშემოსავლელი გადაწყვეტილი). ტაძრის ეს ორი ელემენტი — კვადრატი (არც აქ აქვს ამჯერად მნიშვნელობა კვადრატის საფუძველზე ღია ეზოა შექმნილი, ზიკურატი თუ სივრცე) და გარსშემოსავლელი იდეურად არის ერთმანეთთან დაკავშირებული, რადგან კვადრატის ირგვლივობა წრიულობისა და ამავე დროს ზეციურობის ტრანსფორმაციაა[14]. ამდენად, კვადრატი და წრე ასახავს ორი სამყაროს — მიწიერისა და ზეციერის ორგანულ კავშირს და, შესაძლოა, კვლავ ქაოსის დაძლევის იდეასაც.

ზემოთ განხილული ტაძარი ერთ-ერთი უძველესია კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ საკულტო ნაგებობათა შორის. ვფიქრობ, შეიძლება მას კოლხური ტაძარი ვუწოდოთ. მაგრამ გაურკვეველი რჩება ჯერჯერობით ერთი რამ: მიიღო თუ არა მან მონაწილეობა როგორც მოდელმა შემდგომი პერიოდების ტაძართა ფორმირებაში. მართალია, როგორც კოლხეთში, ასევე იბერიაში შეიძლება ამოვიცნოთ ზოგიერთი იდენტური პრინციპული ელემენტი მოგვიანო ტაძრებში, მაგრამ ისინი შეიძლება მეზობელ რეგიონთა გავლენადაც მივიჩნიოთ. თუმცა ასეც რომ იყოს, იდეურად ამ ტაძრის სისტემა მასში გაცხადებული წარმოდგენებით როგორც წინაპირობა ხელს უთუოდ შეუწყობდა მსგავსი ხუროთმოძღვრული სახეების დამკვიდრებას, ამავე დროს, მათ გარდაქმნასა და საკუთარი წარმოდგენების მიხედვით გააზრებას.

კოშკურა ტაძარი (სამლოცველო)

ეს საკულტო ნაგებობა[15] ზემოთ მოვიხსენიე როგორც უჩვეულო სტრუქტურის მქონე. ვგულისხმობ იმას, რომ მისი ქვედა ნაწილი, ანუ ცოკოლი, ალიზის წყობისათვის მთლიანად რიყის ქვითა და თიხითაა ნაგები და კედლების სისქე 3 მ-ს აღწევს. ესოდენ მასიური რიყის ქვის (ტაბ.IV1)

კედლები კოლხეთში სხვაგან არსად დასტურდება. ცხადია, მათ სისქეს ენიჭებოდა რაღაც ფუნქცია და ისინი თავისთავად გვკარნახობს, რომ ნაგებობა კოშკურა იყო. ის ამჟამად ძლიერაა დეფორმირებული, ნახანძრალიცაა და შემდგომი პერიოდების გადაკეთების კვალიც ატყვია. გარდა ამისა, ადრექრისტიანულ ხანაში მის სიახლოვეს ეკლესია იმართება[16] და მისი ფუნქციონირების პერიოდში კოშკურა ტაძრის მიწით დაფარული ნანგრევები სასაფლაოდაა ათვისებული. მიუხედავად ამისა, მაინც ხერხდება ტაძრის თავდაპირველი სტრუქტურის შემორჩენილი ფენების გამოცალკევება.

ტაძრისთვის ათვისებული სამშენებლო მოედანი (დედაქანი) მთელ სიგრძეზე, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ წინარე პერიოდის ღრმა ნაპრალითაა შუაზე „გახლეჩილი". ეს შეიძლება იყოს ბუნებრივი ნაპრალიც და სარიტუალო დანიშნულების ხელოვნური არხიც. ტაძრის მშენებლობის დროს იგი უქმდება და აღმოსავლეთიდან მთელ სიმაღლეზე ამოშენებულია თირის გათლილი ქვებით, რომლებზეც რიყის ქვის 3,5 მ სისქის მზღუდავი კედელია დაშენებული (ტაბ.IV$_3$). ასეთივე „ზღუდე" ტაძარს დასავლეთიდანაც აქვს და ამ ორ კედელს შორისაა მოქცეული ტაძრის კვადრატული სტრუქტურა (ტაბ.IV$_1$). ვანის ძველი ქალაქისათვის უჩვეულოდ გამოიყურება მისი ორიენტაციაც. ეს ერთადერთი ნაგებობაა ვანში, რომელიც მიმართულია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ. ტაძრის აღმოსავლეთ კედელს შიდა მხრიდან, მთელ სიგრძეზე რიყის ქვით მოგებული, დაბალი, 15-20 სმ-ის სიმაღლის მოედანი გასდევს. მოედნის ჩრდილოეთ არეში კარგად შეინიშნებოდა რიყის ქვის წყობითვე შექმნილი 30-40 სმ-ის სიღრმის ოთხი წრიული ჩაღრმავება (ტაბ.IV$_2$). ღრმულები საცეცხლეებს წარმოადგენდა: ქვები სიმხურვალისაგან დაწითლებული იყო. გარდა ამისა, მრავლად იყო ფერფლიც. „საცეცხლე მოედნის" საპირისპიროდ, დასავლეთ ნაწილშიც აღმოჩნდა რიყის ქვით შემოსაზღვრული წრიული ფართობი, რაც ცეცხლის საკურთხევლის უმარტივეს ფორმას გვაგონებს.

შემორჩენილი დეტალები პირდაპირ მიგვანიშნებენ, რომ აქ ინტენსიური ცეცხლი ენთო და ღვთისმსახურება „წმინდა ცეცხლის" თანხლებით მიმდინარეობდა. „მრავალი" ცეცხლი ალბათ გამაპირობებელია რიყის ქვის მასიური სტრუქტურისაც. იმის მიხედვით, რასაც ვფლობთ, ნაგებობა შეიძლება განისაზღვროს როგორც ცეცხლის კოშკურა ტაძარი. რაც შეეხება მის თარიღს (ძვ.წ.IV ს-ის დასასრული და III ს-ის დასაწყისი), იგი უმთავრესად სტრატიგრაფიული მონაცემების მიხედვით დგინდება – გამოიყო მშენებლობის დროინდელი შრე მასში შემავალი არქეოლოგიური მასალით[17].

თვით კოშკურა ტაძრების არსზე, რომელიც საკმაოდ პოპულარულ თემად ისახება მთელ ძველ აღმოსავლეთში, მომდევნო თავებში ვისაუბრებ.

გვიანელინისტური ტაძარი ცენტრალურ ტერასაზე

ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე, რთულ რელიეფზე გამართული იყო გვიანელინისტური ხანის ტაძარი მონუმენტურსაფეხურებიანი საკურთხევლითურთ[18] (ტაბ.V$_1$). საკურთხეველი (ტაბ.VII$_3$) ტაძრის ჩრდილოეთითაა გამართული, რითაც საკვანძო ირღვევა სატაძრო კომპლექსის გეგმარების ბერძნულ-ელინისტური ნორმა, რომელიც საკურთხევლის გამართვას ტაძრის წინ ითვალისწინებს და, ამასთანავე, მის მიმართვას დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. საკურთხევლის იერი მთლიანად ელინისტურია. იგულისხმება, რომ საფეხურები ბაქნის მთელ სიგრძეს მოიცავდა. მონუმენტური საკურთხევლის ამგვარმა სახეობამ ელინისტურ ხანაში შეცვალა საფეხურებიანი საკურთხევლის ე.წ. T-ს მაგვარი სახეობა, სადაც საფეხურებს ბაქნის მხოლოდ ცენტრალური არე შეიცავდა (ძალზე იშვიათად T-ს მაგვარ საკურთხევლებს ელინისტურ ხანაშიც ვხვდებით და, მათ შორის, ვანშიც). ამ ტიპის საკურთხეველი (ე.ი. ისეთი, რომლის საფეხურები ბაქნის მთელ სიგრძეზეა გაჭიმული) თავის განვითარების უმაღლეს ფაზას პერგამონში აღწევს[19], რომლის სახე მნიშვნელოვნად განაპირობა მისმა წინამორბედმა, ამავე ტიპის ძეგლებმა პრიენასა[20] და მეანდრის მაგნესიაში[21].

ვანში საკურთხევლის შემადგენლობაში ჩართულია ბუნებრივი კლდე როგორც ბაქანი. ბაქანზე (ანუ დედაქანზე) ამოკვეთილი სამსხვერპლო არხი სწორედ საფეხურებისკენ მიემართება, ხოლო მის სათავეს გარშემო ერტყმის სხვადასხვა დიამეტრისა და სიღრმის სარიტუალო ღრმულები[22]. თვით საკურთხევლის წინ კორინთული კოლონადა იყო აღმართული. აქვე აღმოჩნდა არქიტრავიც, რომელმაც განსაზღვრა სვეტშორისი არე (ტაბ.VIII).

ტაძრიდან რამდენიმე დარბაზილა შემოგვრჩა (ტაბ.V_1). ყველაზე დიდი „დარბაზი" აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენაა მიმართული. იგი საგრძნობლადაა წაგრძელებული (ტაბ.VII_2, VI_1). დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით დარბაზს მცირე „სათავსები" ებმის. დარბაზში საკურთხეველიც იდგა. ქვიშაქვის ორი კვადრისგან შედგენილ ბაზისზე აღმართული იყო ოვალური განივკვეთის სვეტი (ტაბ.V_3, VI_3), მაგრამ, ვფიქრობ, ეს დეტალი ჩვენამდე არასრულად შემორჩა და იგი თავის დროზე ზემოდან ფილასაც შეიცავდა, ე.ი. მგონია, რომ აქ ე.წ. „მაგიდისებური საკურთხეველი"[23] იდგა. პირდაპირ კედელზე იყო მიდგმული საკურთხეველი NW სათავსის ჩრდილოეთ ნაწილში (ტაბ.VI_2). ნაგებობა კრამიტით ყოფილა გადახურული. გარდა ამისა, აქ ელინისტური სამშენებლო საქმის თითქმის სრულყოფილი სურათია წარმოდგენილი (კედელთა წყობა, კვადრების რუსტებით დამუშავება (ტაბ.V_2, $VI_{3,4}$), რკინის სამაგრები და მრავალი სხვ.). მას აქ არ განვიხილავ, რადგან ელინისტურ სამშენებლო საქმეზე ქვემოთ, ტაძარ-პროპილეუმთან დაკავშირებით ვისაუბრებ.

უნდა აღვნიშნო ისიც, რომ დარბაზში შესასვლელი უაღრესად ვიწროა (ტაბ.VI_3) და სრულებით არ ტოვებს საპარადო კარის შთაბეჭდილებას. ამასთანავე, აღმოსავლეთი ფასადის საპირე კვადრები უზადოდაა დამუშავებული და ნამდვილად შეეფერება ფასადს (ტაბ.VI_3, VII_1). სამაგიეროდ, ვერაფრით ავხსნით ტაძრის დასავლეთი კედლის თირის ქვის არარეგულარულ წყობას. მისი იერი გამომსახველობას სრულიად მოკლებულია და მისი მიჩნევა საფასადე კედლად შეუძლებელია. უნდა აღვნიშნო, რომ ამ კედლისა და, საერთოდ, ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე სამანქანო გზის გაყვანის დროს განადგურდა. შესაძლოა, მასთან ერთად განადგურდა ტაძრის ძირითადი ბირთვიც და ჩვენამდე მხოლოდ მისმა უმნიშვნელო ნაწილმა მოაღწია. თუ ეს ასეა, დასავლეთი კედელი გარე კედელი კი არაა, არამედ ტაძრის ძირითადი ბირთვისა და გვერდითი სათავსის (რომელსაც ჩვენ „დარბაზად" ვიხსენიებთ) გამყოფი ტიხარია, რასაც სავსებით პასუხობს მისი სტრუქტურა. სამანქანო გზა ჰყოფს ტაძრის ტერიტორიას ადგილობრივი მოსახლის ეზოსაგან, სადაც მრავლად დადასტურდა ქვიშაქვის ფილები და კვადრები, რომლებიც ძალიან ჰგავს ტაძრის შემადგენელ დეტალებს. სავსებით დასაშვებია, რომ ეზოში მიკვლეული ქვები ტაძრის ძირითადი ბირთვის ნაშთია. სრულყოფილად გეგმის წარმოდგენა შეუძლებელია, მისი რეკონსტრუქცია უაღრესად ჰიპოთეტური რჩება (ტაბ.VII_4).

ტაძრის თარიღი — ძვ.წ.II ს. ბითქმის უეჭველობით დგინდება ორდერის ელემენტებით (კაპიტელები, ბაზისები, არქიტრავი)[24], სამშენებლო ტერაკოტითა (კრამიტთა გვიანელინისტური ტიპი, პალმეტიანი ანტეფიქსი)[25] და სხვ. ამ მონაცემებს სავსებით შეესაბამება სტრატიგრაფიული სურათიც.

ტაძარ-პროპილეუმი

ვანის ძველი ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში 1972 წელს დაიწყო დაახლოებით 1300 m^2 ტერიტორიის გეგმაზომიერი, თანდათანობითი შესწავლა და 1986 წელს გამოიკვეთა რთული და საინტერესო სურათი — გრანდიოზული ნაგებობების კომპლექსი[26]. ძირითადი ნაგებობა ტაძარ-პროპილეუმია, მონუმენტური კარიბჭე, რომელიც სასიმაგრო ნაგებობებშია ჩართული და შეიცავს საფორტიფიკაციო და საკულტო ხასიათის სისტემებს. ნაგებობა ნახანძრალია[27], მაგრამ ჩვენამდე თითქმის უნაკლოდ შემორჩა მისი ქვედა და ნაწილობრივ ცენტრალური სტრუქტურა, რაც საკმაოდ იშვიათი მოვლენაა ვანის ნაქალაქარისათვის[28].

ნაგებობასა და მის მიმდებარე მცირე ტერიტორიას NW-დან და W-დან შვეული კლდე საზღვრავს (ტაბ.IX$_1$), S-დან და SO-დან – ხევი, აღმოსავლეთიდან – ღრმა, ხელოვნური არხი. თირის რელიეფი NW-დან SO-კენაა დაქანებული. რელიეფი შედარებით ჰორიზონტალურია სამხრეთ ნაწილში. სამშენებლო მოედნის ნიველირება თითქმის არ მოუხდენიათ. მხოლოდ თირის ის მეტისმეტად უხერხული ნაშვერები ჩანს მოსწორებული, რომელთა ჩართვა უშუალოდ ნაგებობის სტრუქტურაში ალბათ არ ხერხდებოდა.

ტაძარ-პროპილეუმი სამი ძირითადი ერთეულისაგან შედგება: I – კოშკი, II – დარბაზი, ნაგებობის ძირითადი, სარიტუალო, ცერემონიალური ბირთვი, რომელიც ამავე დროს კარიბჭეცაა და III – ბეღელი (ტაბ.IX$_2$). ბეღელს სამხრეთ-დასავლეთიდან სასიმაგრო კედელი (კურტინა) ებმოდა, რომელიც ფრაგმენტულადაა ჩვენამდე შემორჩენილი. სავარაუდოა, რომ კურტინა ებმოდა კოშკსაც და გრძელდებოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩრდილოეთი კარიბჭის რვაკუთხა კოშკისაკენ.

ბეღელი (III) უშუალოდ ედგმის დარბაზს და ისინი, როგორც ჩანს, ერთიანი გადახურვის ქვეშ იყო მოქცეული. თითქმის განცალკევებით დგას კოშკი (ტაბ.IX$_2$).

დარბაზს სამი კარი ჰქონია. აქედან NO და SW ძირითადი, საზეიმო კარის შთაბეჭდილებას ტოვებს. NO კარისკენ ამოვყავართ საფეხურებს (ტაბ.XI$_1$). თვით ღიობის სივრცის იატაკი კი ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი ქვიშაქვის სწორკუთხა ფილებითაა მოგებული. ასეთივე ფილებითაა შექმნილი SW კარის (ტაბ.XIII$_1$) წინა მოედანი. NW კარი ტაძრის სარიტუალო მოედანთან დარბაზის დამაკავშირებელი ღიობია.

დარბაზის ცენტრალურ არეში სვეტის ორი ბაზისი (W და O) საგანგებო სუბსტრუქციაზე იდგა (რიყის ქვის ფენილი ბაზისთა ფუძის დიამეტრის შესაბამისია), რაც მათ in Situ მდგომარეობას ადასტურებდა. რამდენადმე უცნაურია მათი განლაგება. ერთი შეხედვით, ისინი თითქოს დიაგონალურად დგას დარბაზის მიმართ. ქვემოთ შევეცდები აეხსნა მათი ამდაგვარი განთავსების მიზეზი. ბაზისები (ტაბ.XV$_{4,6}$, XXVIII$_2$) ე.წ. „ატიკურ ტიპს" განეკუთვნება.

გვიანელინისტურ პერიოდში ბაზისთა ამ სახეობის გავრცელების არეალი უზარმაზარ ტერიტორიას მოიცავს[29]. განსაკუთრებით პოპულარული ჩანს აღმოსავლეთში, სადაც მისი პროფილი მეტ-ნაკლები სიძლიერით გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის[30].

დარბაზის ცენტრი ანუ ბაზისთაშორისი ფართობი 30 სმ-ითაა დადაბლებული სასიარულო დონესთან შედარებით (ტაბ.X$_{4,5}$). ამ ჩაღრმავებას უერთდება არხი, რომელიც მე-9 კედლის სტრუქტურაში გამართული სადინარით (ტაბ.XI$_2$) შედის დარბაზში, ხოლო აქედან გზას აგრძელებს NO-კენ, სცილდება ნაგებობის ფარგლებს მე-11 კედლის ძირში შექმნილი გამჭოლი ღარით (ტაბ.XI$_3$) და სამხრეთით მიემართება ხევისაკენ. დარბაზში არხი თირის ბრტყელი ფილებით იყო გადახურული.

დარბაზს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ებმის ბეღელი; დარბაზთან მას საერთო კარი არა აქვს, მე-8 კედელი ყრუა. ბეღლის კარი სამხრეთ-დასავლეთიდან დასტურდება (SW), მე-12 კედელი ჩვენამდე არასრულადაა მოღწეული და SO-დან მეორე კარი ბეღლისათვის შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ.

ამ შედარებით მცირე ზომის სათავსში (ე.ი. ბეღელში) არქეოლოგებმა მე-8 და მე-12 კედლების პარალელურად გამწკრივებულ 8 ქვევრს მიაკვლიეს. ქვევრების გარდა აქ კოლხური ამფორებისა და სხვადასხვა ზომის ქოთნების ჯგუფებიც აღმოჩნდა[31]. ყველა სახის ჭურჭელი უშუალოდ იატაკზე (თიხატკეპნილზე) იდგა და ზოგიერთი მათგანი მარცვლეულითაც იყო სავსე[32]. ბეღელი 50 სმ-ითაა ამაღლებული დარბაზის იატაკთან შედარებით (ტაბ.X$_5$). ეს დონე აქ მოზვინული და შემდგომ გათანაბრებული თიხითაა მიღწეული.

კოშკის კავშირი ნაგებობის ძირითად მასებთან მხოლოდ მე-7 კედლით გამოიხატება. კოშკის NO მხარე მთლიანად მონგრეულია. ეს ტერიტორია XX ს-ის დასაწყისში სამეურნეო სათავსად იყო გამოყენებული და, როგორც ჩანს, სწორედ მაშინ განადგურდა. ჩვენამდე კოშკის (ტაბ.XII$_1$) ქვის სტრუქტურამ მოაღწია. მე-3 კედელზე მხოლოდ ალიზის ორიოდე აგური იყო შემორჩენილი. ეს კედელი ქვიშაქვის კვადრების 12 რიგით 3 მ-ის სიმაღლემდეა ამოყვანილი და მე-2 და მე-4

კედლებთან ერთად კოშკის ბაზისს ქმნის (ტაბ.XII). ამ კედლებით თირის კლდოვანი, ვერტიკალური მასივი სამი მხრიდანაა მოპირკეთებული და კოშკის ალიზის სტრუქტურა სწორედ მასზე იყო დაფუძნებული. აქ კიდევ ერთი რამაა აღსანიშნავი: კოშკის წიბოები სიღრმისაკენ რამდენადმე გადახრილია, ე.ი. იგი ოდნავ პირამიდული იყო, რაც მხოლოდ კოშკურა ნაგებობებისათვისაა დამახასიათებელი. კოშკის მრავალსართულიანობის შემთხვევაში ამ გზით მიიღწეოდა მისი მდგრადობა[33].

დარბაზს NW-დან კიდევ ერთი კედელი ებმის (5). იგი სიგრძეში კოშკის საზღვრამდე ვრცელდება და მისი სიმაღლე მხოლოდ 40 სმ-ია. იგი საზღვრავს კოშკის მომიჯნავე ვიწრო მოედანს SW მხრიდან. ეს სივრცე უშუალოდ მე-3 კედლის ძირიდან ტაძრისადმი შეწირულობებით იყო შევსებული. ერთმანეთს ენაცვლებოდა ადგილობრივი და იმპორტული კერამიკული ნაწარმი. აქვე აღმოჩნდა ცხოველთა ძვლები, მათ შორის, ჯიხვის რქებიც[34].

დარბაზს გარე მხრიდან, NW კუთხეში საფეხურებიანი საკურთხეველი (ტაბ.XIII$_2$) ედგმის, რომლის მიმართულება თანხვდება ტაძრის გრძივ ღერძს. NO-ით იგი უშუალოდ მე-9 კედელს ესაზღვრება, SW-ით კი თირის კლდოვან ნაშვერს. საკურთხეველი ტიპოლოგიურად ბერძნულ სამყაროში გავრცელებულ საკურთხეველთა იმ სახეს ემსგავსება, რომელიც ცერემონიალური საკურთხევლის სახელითაა ცნობილი. მისი ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი ისაა, რომ საფეხურები ბაქნის მთელ სიგრძეზეა გამართული[35] (და არა მხოლოდ ბაქნის ცენტრალურ ნაწილში), მაგრამ ის ყოველთვის დამოუკიდებელი ნაგებობაა, ხშირად ტაძართან ერთად ერთ არქიტექტურულ კომპლექსში შემავალი, მაგრამ მაინც ცალკე მდგომი (და არასდროს უშუალოდ ტაძრის კედელზე მიდგმული). ბერძნული სამყაროს გარდა საფეხურებიანი საკურთხევლები პოპულარული იყო მცირე აზიის (პაფლაგონია, ლიდია, კარია) ტერიტორიაზე[36], სირიასა[37] და ფინიკიაში, რამდენადმე სახეცვლილი ფორმით აქემენიდურ ირანშიც[38]. აღმოსავლურ სამყაროშიც მსგავსი საკურთხევლები უმეტესად ცალკე მდგომი ნაგებობებია.

ტაძარ-პროპილეუმის საფეხურებიანი საკურთხევლიდან მხოლოდ ოთხი საფეხური და ბაქნის კედლის წყობის ორი რიგი შემორჩა (ტაბ.XIII$_{2,3}$). ამ ფრაგმენტებზე კარგად ისახება, რომ ბაქანი გაცილებით მაღალი იყო და მის ზედაპირამდე მისაღწევად საფეხურების დაახლოებით ცხრა რიგი იქნებოდა საჭირო (იხ. რეკონსტრუქცია. ტაბ.XIV$_3$).

ბელელი SW მხრიდან ერთგვარი დანამატის სახით ხის მინაშენსაც შეიცავდა. მე-9 კედლის პარალელურად დედაქანში გარკვეული შუალედებით დადასტურდა ხის ბოძებისათვის ამოკვეთილი 10 სმ დიამეტრისა და 25-30 სმ სიღრმის ბუდეები (ყოველ მათგანში ხის ნაშთი იყო შემორჩენილი). ეს ფარდული თითქმის ორი მეტრი სიგანისა უნდა ყოფილიყო, ხოლო სიგრძე ბელლის შიდა ფართობის განს უტოლდებოდა. აქვე, კრამიტყრილსა და ხის დანახშირებულ ძელებთან მრავლად აღმოჩნდა რკინის 20-25 სმ სიგრძის ლურსმნები, რკინისავე კავები, ე.წ. კრამიტსამაგრები (კერამიდების სახურავის კიდულზე დასამაგრებელი დეტალები).

დარბაზში აღმოჩნდა ქვიშაქვის ოთხი საკურთხეველი. აქედან სამი – (გეგმაზე №№1,4,5. ტაბ.X$_1$) დარბაზის W კუთხეში, ხოლო ერთი (№2) – O კუთხესთან. ამათგან დარბაზის კუთვნილი მხოლოდ №1 და №2 საკურთხევლებია. ისინი დარბაზის იატაკზე იყო დავარდნილი, ხოლო №4 და №5 საკურთხევლები – იატაკის დონიდან 1-1,5 მ სიმაღლის იმ მასივზე, რომლითაც ამოივსო შიდა სივრცე – ალიზის აგურის ნაშალ ფენასა და კრამიტყრილზე (ტაბ.XV$_{4,5}$). ვფიქრობ, რომ მე-4 და მე-5 საკურთხევლები დარბაზის W კუთხის არეში გარედან მიშენებული საფეხურებიანი საკურთხევლის ელემენტებია (ტაბ.XIV$_3$). ისინი ალიზის კედლის საფუძვლიანად მოშლისა და ნაგებობის განადგურების შემდგომ აღმოჩნდა დარბაზში. ცხადია, ამ დროს განადგურდებოდა და მოიშლებოდა საფეხურებიანი საკურთხეველიც თავისი შემადგენელი დეტალებით.

კირქვის საკურთხევლის მაგვარი კიდევ ერთი დეტალი აღმოჩნდა კოშკის NW კუთხეში (გეგმაზე №6). იგი ქანდაკების პედესტალსაც წააგავს (ტაბ.XV$_3$, XVI$_3$). მისი ფორმა არ აკონკრეტებს მის რაობას. მსგავსი ფორმის დეტალები ერთნაირი წარმატებით გამოიყენებოდა გვიანკლასიკურსა

და ელინისტურ ხანაში როგორც საკურთხევლად, ასევე ქანდაკების ბაზისად[39]. მის ზედაპირზე 15 სმ სიღრმის ბუდეა ამოკვეთილი (ტაბ.XVI3). დეტალი მხოლოდ სამი მხრიდანაა პროფილირებული. უკანა მხარე მკაცრად ვერტიკალურია და, როგორც ჩანს, ზურგით კედელს ედგმოდა, მაგრამ კონკრეტულად სად, ჯერჯერობით უცნობია.

დარბაზის NW კარის სივრცეში თეთრი ფერის კირქვისაგან გამოკვეთილი კუთხის პილასტრის კაპიტელიც (ტაბ.XVII4, XXVIII1) იქნა მიკვლეული (გეგმაზე №3). მისი ორივე საფასადე მხარე შემოცვეთილია, დეკორატიული ფორმები თითქმის არ იკითხება და, ამდენად, ჭირს მისი მხატვრული სახის წარმოდგენა. აგებულებითა და საერთო იერით იგი რამდენადმე პართულ არქიტექტურაში გავრცელებულ კორინთიზირებულ კაპიტელებს უახლოვდება. ერთი რამაა აქ მხოლოდ ცხადი – კაპიტელი ხის პილასტრს აგვირგვინებდა. ზემოდან მას გონიოს მოყვანილობა აქვს და მისი უკანა მხარე მთელ სიმაღლეზე სწორი კუთხით ფუძის ფართობის დაახლოებით 1/4 ნაწილითაა ამოჭრილი. კაპიტელის უკანა მხარის ამგვარი კვეთა ითვალისწინებდა სვეტის ტანის რამდენადმე აცილებას აბაკუსის სიბრტყიდან, რათა მას დაკავშირებოდა კედლის სიბრტყეს გაყოლილი სარტყელი[40].

მთელი ნაგებობისათვის საძირკვლის მოწყობის ერთი კონსტრუქციაა გამოყენებული. ნაგებობის გეგმის შესაბამისად დედაქანში ამოკვეთილია 20-30 სმ სიღრმის ბუდეები, რომლებშიც ჩასმულია საძირკვლის კვადრები. რთულ, დაფერდებულ რელიეფზე დასმული კედლებისათვის (მაგ., კოშკი) ბუდეები საფეხურებისებურადაა ნაკვეთი[41].

კედლების ქვის სტრუქტურა (რომელიც ბაზისია ალიზის წყობისათვის) ძირითადად ქვიშაქვის კვადრებითაა ნაგები. ქვიშაქვითაა შევსებული კედლების შიდა სივრცეც და მათი წყობა საპირე კვადრების რეგულარული წყობის შესაბამისია. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ მათ გვერდებს აკლია საგანგებო დამუშავება. შემაკავშირებლად, როგორც საპირე, ასევე შიდა წყობისათვის, თიხის ხსნარია გამოყენებული. კედლების ქვის კონსტრუქცია მთლიანად ძალიან ჰგავს ე.წ. εγπλεχτον-ის ტრადიციულ სახეს[42]. საპირე წყობაში შეიმჩნევა ვიწრო „ჩანართთა" გამოყენების შემთხვევებიც (ტაბ.XII2,3), ეი. ისეთი ვიწრო და მოგრძო კვადრებისა, რომლებიც იჭრება კედლის შიდა სივრცეში და შევსებისა და საპირე წყობის ურთიერთკავშირს განამტკიცებს. ფასადზე ჩანართებით გასრულებული კედლის სახე აღიქმევა როგორც ვიწრო და ფართო კვადრების ურთიერთმონაცვლეობა. მე-3 კედელზე ყველაზე უკეთ იკითხება „ჩანართები" (ტაბ.XVIII2,3), თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ინტერვალები არსად არაა დაცული და ეს სავსებით ბუნებრივია, რადგან ელინისტურ ხანაში წყობის სისტემები არ იზღუდება რომელიმე დაკანონებული ნიმუშით. ყველაზე დამკვიდრებულ წესად ორი მოგრძო კვადრისა და „ჩანართის" მონაცვლეობაა მიჩნეული[43], მაგრამ ცნობილია სამი ფართო და ერთი ვიწრო კვადრის მონაცვლეობით აგებული კედლებიც[44], გვხვდება აგრეთვე კედლები, სადაც მონაცვლეობათა რიტმი რიგებში მთლიანადაა დარღვეული, მაგრამ „ჩანართები" მაინც მკვეთრად გამოიყოფა[45]. წყობის ეს სტილი საყოველთაოდ ძვ.წ.II ს-დან გავრცელდა მცირე აზიის ელინისტურ ცენტრებში და ტაძარ-პროპილეუმის აღნიშნული წყობაც სწორედ მათ სახეს იმეორებს. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ამავე პერიოდის კონტინენტური საბერძნეთის არქიტექტურა მას თითქმის არ იყენებს[46]. ტაძარ-პროპილეუმზე აშკარად შეიმჩნევა ცდა წყობათა „კლასიკური" სახეების შექმნისა და, უმეტესად, ისოდომურისა. კვადრების მეტ-ნაკლებად თანაბარი სიმაღლის რიგებითაა გასრულებული დარბაზის ინტერიერის საპირე წყობა, ხოლო მე-11 კედლის საფასადე მხარეს საქმე გვაქვს ფსევდოისოდომური წყობის მკვეთრად გამოხატულ სახესთან – კარგად ჩანს დაბალი და შედარებით მაღალი კვადრებით შედგენილ რიგთა ურთიერთმონაცვლეობა. აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ მე-11 კედელი, ანუ ის, რომელიც უშუალოდ გარე ტერიტორიას საზღვრავს და კონკრეტულად ასრულებს სიმაგრის ფუნქციას, საგრძნობლად სქელია (2,48 სმ) ნაგებობის ყველა სხვა კედელთან შედარებით. ეს სისტემები მთლიანად „ელინისტურია", დარღვეულია წყობათა რიტმი და სიმკაცრე[47]. სწორედ ძვ.წ.II ს-დან ხდება შესამჩნევი მცირე აზიაში საპირე წყობათა ხარისხისადმი შედარებით ნაკლები ყურადღება.

ცოკოლის წყობის მხრივ სრულიად სხვა სურათია ბელლის ინტერიერში. აქ ის მთლიანად თირის ოდნავ დამუშავებული ქვების ორი რიგითაა შედგენილი, სადაც ქვედა რიგს ე.წ. ბალიშები ქმნის, ხოლო ზედას – თირისავე ბრტყელი ფილები, ანუ „კორდონები“[48] (ტაბ.X_5, XVIII_4).

ვფიქრობ, საინტერესოდ გამოიყურება ტაძარ-პროპილეუმის NO მხარე, სადაც დედაქანის კლდოვანი მასივი უშუალოდ კედლის სტრუქტურაშია ჩართული (ტაბ.XI_1). აქ უკვე დედაქანი ფუნქციონალურად საძირკვლის გარდა კედლის საპირე წყობასაც უკავშირდება და ქვიშაქვის რუსტირებულ კვადრებთან ერთად მონაწილეობს ნაგებობის ფასადის მხატვრული სახის შექმნაში. ამასთანავე, მეჩვენება, რომ კლდის კონტურის მსაზღვრავი და მის სიახლოვეს მყოფი საპირე კვადრები შედარებით უხეშადაა დამუშავებული, რაც ალბათ კლდის კედლის სტრუქტურასთან თანდათანობით შერწყმის შთაბეჭდილების შექმნას ემსახურებოდა. ეს კარგად შეინიშნება ტაძრის ყველა საფასადე მხარეს.

დარბაზის NW კართან, მე-6 კედელზე ზედა რიგის კვადრები ერთმანეთთან П-ს მაგვარი რკინის სამაგრებითაა დაკავშირებული (ტაბ.XIX_1). ალბათ საკვანძო ადგილებში და ღიობებთან მათი არსებობა ყველგან უნდა ვივარაუდოთ. ასეთივე სამაგრებით ებმოდა ერთმანეთს საფეხურის ფილებიც. ქვის ზედაპირზე წინასწარ იკვეთებოდა ღრმულები, რომლებშიც სამაგრთა ბოლოები თავსდებოდა და შემდგომ გამდნარი ტყვიით ღრიჭოების შევსების შედეგად მტკიცედ იჭედებოდა ბუდეებში[49]. П-ს მაგვარი სამაგრი შედარებით გვიან, ძვ.წ.VI ს-ში წარმოიშვა[50] და ერთ დროს მასზე უფრო ადრე წარმოქმნილ, მერცხლისკუდისებურ ფორმასთან შეთავსებულ სახედაც არსებობდა როგორც ერთგვარი გარდამავალი საფეხური. საბოლოოდ, П-ს მაგვარ სამაგრთა უპირატესობა საყოველთაოდ გაცნობიერდა და ფართო გამოყენება ჰპოვა, რადგან ისინი დიდი რაოდენობით ზოგავს ტყვიას და ვერტიკალურ დატვირთვასაც ღებულობს[51], თუმცა ელინისტურ ხანაში შიგადაშიგ П-ს მაგვარ სამაგრთა პარალელურად სხვა ფორმებიც იჩენდა თავს[52].

ტაძარ-პროპილეუმმა შემოგვინახა ალიზის აგურთა in Situ წყობანიც, განსაკუთრებით კარგად ის მე-8 კედელზე ჩანდა, სადაც სულ ოთხი ჰორიზონტალური მწკრივი დადასტურდა (ტაბ.XVIII_2, XX_1) და აგურის სისქეც – 37 სმ (კედლის სისქე – 1,49:4=37) თავისთავად მივიღეთ, სიგრძე 55 სმ-ს უდრის, ხოლო სიმაღლე 8-დან 10 სმ-მდე მერყეობს, ე.ი. აქ გვაქვს აგურის (ტაბ.XVIII_3) ერთი შეხედვით უჩვეულო ნიმუში (37×55×10 სმ), მისი ერთგვარი არქაული სახე[53] და, რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, საქართველოს წინარექრისტიანულ ნაგებობებში ამ სახის აგური ჯერ არ აღმოჩენილა.

მონუმენტურ ნაგებობებში აგურის ძირითად სახესთან ერთად ჩვეულებრივ თითქმის ყოველთვის გვხვდება ე.წ. ნახევარი აგური[54]. გამონაკლისს არც ეს ნაგებობა წარმოადგენს, მაგრამ აქ მასთან ერთად 1/3 აგურიც აღმოჩნდა[55]. მისი არსებობა მე-8 კედელზე დადასტურდა (18÷19×37 სმ). ამავე კედელში შემორჩა ალიზის სტრუქტურის განუყოფელი ელემენტი - ხის განივი ძელები (ტაბ.$XVIII_{1,4}$). ალიზის კედელი სწორედ მათი საშუალებით იძენს მდგრადობას. მათი გამოყენების ფაქტი მცირე აზიის ტერიტორიაზე უადრესი პერიოდიდან დგინდება[56] და მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე უცვლელად აგრძელებს არსებობას როგორც ალიზის აგურის კედლის კონსტრუქციული დეტალი[57]. მე-8 კედელზე, ორ განივ ძელს შორის მანძილი 1,30 მ-ია, ე.ი. ისინი ორი მთელი და ერთი მცირე აგურის (1/3) შუალედებით არის განთავსებული (ტაბ.XX_1). თვით აგურთა წყობის სახე ტრადიციულია. აგურებით შედგენილ თითოეულ რიგს ზემოდან ეფინება ასეთივე მეორე რიგი და ქვედა რიგის ყოველი ვერტიკალური ნაკერი უსწორდება ზედა რიგის ცენტრალურ არეებს[58]. შესაძლოა, რომ აგურები განივად ეფინა მე-11 კედელზე (ტაბ.XX_2). სტრუქტურის შეკვრის მიზნით შიგადაშიგ გვხვდება განივად დაფენილი აგურებიც (ტაბ.XVIII_2, XX).

მე-4 კედლის გარე მხარე წყობაში შექმნილი სწორკუთხა ბუდეებითა და აგრეთვე საპირე კვადრების სხვადასხვაგვარი დამუშავების ხარისხით თითქოსდა ორადაა გაყოფილი იმ არეში (ტაბ.XII_2), სადაც მას მე-7 კედელი ედგმის. აქ NO მხარე გამიჯნულია ფასადისაგან და ღრმულებიც

კედლის სტრუქტურაში ხის მოაჯირის ჩასამაგრებლად იქნებოდა შექმნილი, რომელიც მე-7 კედელზე დაფენილი ალიზის წყობას შეაკავებდა დაცურებისაგან.

დარბაზში W კუთხის საპირე კვადრებმა შემოგვინახა კუთხის პილასტრის კვალი, რომელიც, როგორც ჩანს, ხისა უნდა ყოფილიყო და ხისავე ბაზისს ეყრდნობოდა. აქ ბაზისის კვალიც კარგად შეინიშნება (ტაბ.XXI$_{1,2}$). ზემოთ მოხსენებული კუთხის პილასტრის კაპიტელი (გეგმაზე №3), რომლის ტექტონიკა ხის სვეტისათვის არის გამიზნული, ამ კუთხიდან მოწყვეტილად უნდა ჩავთვალოთ. ასეთივე პილასტრი უნდა მდგარიყო O კუთხეშიც, მაგრამ მის საპირე კვადრებს ჩვენამდე არ მოუღწევია და ჯერჯერობით არც მეორე კაპიტელია მიკვლეული.

ტაძარში კიდევ ერთი დეტალი იქცევს ყურადღებას. ესაა SW კარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეზე, მე-9 და მე-8 კედლების გადაკვეთის კუთხეში ორი გრძივი კვადრისაგან შედგენილი კორდონი (№28. ტაბ.IX$_2$), რომელიც გეგმაზე კედლის გაგრძელებად ისახება და კარის ალიზის აგურისაგან შედგენილი პილონის ბაზისია (ტაბ.XIX$_4$). კედლის ის სიბრტყე, რომელსაც ალიზის პილონი ებჯინებოდა, საგანგებოდაა დამუშავებული. მსგავსი პილონი NO კარის ჩრდილოეთ მხარესაცაა, რომელიც უშუალოდ მე-6 კედლის მასივიდანაა გამოზიდული.

ბეღლის კარი ცოკოლის ზედაპირზეა გამართული და ღიობი მხოლოდ ალიზის სტრუქტურაშია შექმნილი. ცოკოლს დაუმუშავებელი ქვებით შედგენილი საფეხურები ედგმოდა, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს (ინტერიერში), ღიობის ძირში დანახშირებული ძელების კვალი დაფიქსირდა, რომლებიც კედლისადმი მართობულად იყო გამწკრივებული. მათმა მდგომარეობამ გვაფიქრებინა, რომ ის პანდუსის კვალია და არა საფეხურებისა. შესაძლოა, გარე მხრიდან მიდგმული ქვები, რომელიც სახელდახელოდ მოწყობილი კიბის შთაბეჭდილებას ტოვებდა, თიხით იყო შელესილი და ასევე დაქანებულ სიბრტყეს წარმოადგენდა. ცხადია, პანდუსებით გაცილებით უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა ბეღელში ქვევრებისა და ქოთნების შეგორება. ბეღელში მარცვლეულით სავსე ქოთნებისა და ამფორებისათვის უფრო სანდოა თიხის რბილი იატაკი, ვიდრე კლდოვანი მოედანი. ალბათ სწორედ ამ მიზნითაა მოგებული აქ თიხის ესოდენ დიდი (20-30 სმ სისქის) შრე.

ბეღელში, ალიზის კედელზე თეთრი და ცისფერი საღებავებით დაფარული შელესილობის კვალიც იყო შემორჩენილი. იგი წარმოადგენდა განლექილი თიხის, წვრილმარცვლოვანი ქვიშისა და დანამცეცებული ბზის ნაერთს. ალიზის კედლების შელესვა ძირეული აღმოსავლური ტრადიციაა და ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ აღმოსავლეთში[59].

კედლების საპირე კვადრებმა შემოგვინახა მხოლოდ ერთი სახის — T-ს მოყვანილობის ღრმა კვეთით გამოყვანილი ალნიშვნებიც (ტაბ.XIX$_{2,3}$). ასეთი ნიშანი აქ 6-ია. ამასთანავე, ყველა შემთხვევაში მას „წაქცეული" მდგომარეობა (⊢) აქვს. ბეღლის დასავლეთი ფასადი შეიცავს სამ ამდაგვარ ნიშანს: ერთს ცენტრალურ არეში, დანარჩენ ორს კი — კიდეებში. სამივე მათგანის ფეხი SO-კენაა მიმართული. ორი ნიშანი იკითხება დარბაზის მე-8 კედელზე — ერთი ცენტრში და ერთიც O კუთხის სიახლოვეს. აქაც ორივე ნიშნის ფეხი ერთ მიმართულებას — NO-ს უსწორდება. ერთი ნიშანი, ფეხით NW-კენ, მე-11 კედლის ფასადის ცენტრალურ არეშიც გვაქვს (ტაბ.XXII).

სამშენებლო მასალებზე, მათ შორის კვადრებზეც, მთელი ანტიკური პერიოდის მანძილზე საკმაოდ ხშირია ბერძნული ასო-ნიშნები და მიიჩნევენ, რომ ისინი მიმწოდებელს ან რაოდენობას ალნიშნავს[60]. T-ც კვადრებზე საბერძნეთისა თუ მცირე აზიის ელინისტურ ქალაქებში მრავლადაა დადასტურებული[61]. T-ნიშანი გვხვდება აღმოსავლეთში ალიზის აგურებზე[62]. პოპულარული ნიშანია იგი კოლხურ კრამიტებზეც[63], მაგრამ ყველგან იგი სწორი, ჩვეულებრივი დგომით გვხვდება. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ვანში ნიშნები კვადრების ფორმირებისას ამოკვეთეს და შემდგომ მათი ამდაგვარი მდგომარეობა წყობამ განაპირობა, მაგრამ ეჭვს ბადებს მათი ერთნაირი მიმართულება (მაგ., სამი ნიშანი მე-9 კედელზე, სამივე SO-კენ შებრუნებული ფეხით). ნიშანი უთუოდ მიუთითებდა რაღაც ზღვარს, ხოლო ის აქ შეიძლება იყოს ის ვერტიკალური ნაკერი, რომლისკენაც ფეხია მიმართული, ე.ი. თვით კვადრის საზღვარი. მე-9 კედლის NW მხარის ნიშნიანი ქვის ნაკერი,

რომლისკენაც ფეხია მიმართული, თანხვდება მე-8 კედლის ცენტრალურ ღერძს. მე-12 კედლის ღერძს უსწორდება მე-9 კედლის SO ნიშნულიანი ქვის სწორედ ის ვერტიკალური საზღვარი, რომელზეც ფეხი მიანიშნებს, ხოლო შუა ნიშნულით კედლის ზუსტად ცენტრალური არეა აღნიშნული (ტაბ.XXII). შესაძლოა, აქ რაიმე დეკორატიული ელემენტი იგულისხმებოდა. ვფიქრობ, არ უნდა გამოირიცხოს, რომ ნიშნები სწორედ ხუროთმოძღვრის პირობითი აღნიშვნებია, როგორც მშენებლობის პროცესში სიზუსტის გარანტი.

მე-11 კედლის ნიშნულით მითითებული ნაკერი SW კარის პილონს ემთხვევა. შესაძლოა, ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნახევარში წინასწარ განისაზღვრა ის წერტილი, რომელსაც კედლის შემკრავი კოჭი უნდა დამთხვეოდა და რომლის ადგილი ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთ ნახევარში პილონით ისედაც იყო განსაზღვრული.

დარბაზში, კედლის შუა არეში არსებული ნიშნული მიუთითებს დარბაზის ცენტრსა და საერთოდ ტაძრის ცენტრალურ გრძივ ღერძს (C1), ხოლო O კუთხის ნიშნულიანი ქვა კი იმას, რომ ამ კვადრით გასრულდა ის მანძილი, რაც დარბაზის სიგანისთვისაა აღებული, ე.ი. ის აქ მარტივად კვადრატს აღნიშნავს (ტაბ.XXII).

ზემოთ ვახსენე ბაზისთა „უცნაური" განლაგება, რაც იმაში გამოიხატება, რომ მათი დგომა არ შეესაბამა დარბაზის არც განივსა და არც გრძივ ღერძს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათი მდებარეობა კარგად გააზრებული სისტემის შედეგია: W ბაზისი ისეთივე მანძილითაა მე-6 კედელს დაშორებული, როგორითაც O ბაზისი მე-8-ს. ცხადია, რომ მანძილები O-6 და W-8 ერთმანეთს ემთხვევა და მონაკვეთთა ეს ტოლობანი უთუოდ ნაგებობის კონსტრუქციულ სრულყოფას ემსახურებოდა. სწორედ ბაზისთა გააზრებულმა განლაგებამ წარმოშვა გადახურვის გრძივ კოჭთა სტანდარტიზაცია: მონაკვეთი მე-6 კედლის ღერძიდან O ბაზისის ცენტრამდე დაახლოებით მე-8 და მე-12 კედლებს შორის მანძილის ტოლია და თითქმის ამავე ზომისაა W-10. ერთმანეთს უტოლდება მონაკვეთები O-8 და W-6, ე.ი. დარბაზისა და ბეღლის ერთიანი გადახურვის ქვეშ მოქცევისათვის კოჭების მხოლოდ ორი სხვადასხვა სიგრძეა საჭირო. ცხადია, რომ დარბაზის ცენტრი მონიშნულია სვეტებით (ტაბ.IX_2, XXIII_1); სწორედ აქეთკენ მოემართება დარბაზის სივრცეში შემოყვანილი არხი. ამავე დროს, ვფიქრობ, რომ სვეტთა შორის სივრცე წმინდა ცეცხლისათვის განკუთვნილი ადგილიცაა[64]. ამ აზრს აძლიერებს ის გარემოებაც, რომ არც ერთი ძირითადი კარიდან დარბაზის ცენტრი, ანუ ცელა, არ მოჩანს. თუ არა ცეცხლის კულტის ძირითადი რელიგიური მოთხოვნა, სხვა რამ საიმისო მიზეზი არაფერი ჩანს აქ, რომ ღირებები ასე მკვეთრად აეცილებინათ ცენტრისათვის[65]. სწორედ ცეცხლია ის დამოუკიდებელი ელემენტი, რომელიც დარბაზის სივრცეს აწესრიგებს. ტაძარში მისი ლოგიკური და ამავე დროს საზეიმო დასასრული კი მხოლოდ გვირგვინია[66]. აქ გვირგვინის (ანუ ცრუ გუმბათის) არსებობის საუკეთესო მოწმობა სვეტთა განლაგებაა, რადგან ორქანობიანი სახურავისათვის დარბაზის გრძივ C1 ღერძზე მარტოოდენ ერთი სვეტიც საკმარისი იქნებოდა, ხოლო გვირგვინთა საყრდენად ტრადიციული, ოთხსვეტიანი სქემის გამოყენება დიდად შეზღუდავდა ცელას. კონსტრუქციული თვალსაზრისითაც ის საჭირო აღარაა, რადგან ბაზისთა ამდაგვარი განლაგებით გადახურვის გრძივ კოჭთა სისტემა ისედაც იდეალურადაა მოწესრიგებული. ორი სვეტი იმ წერტილებში, სადაც ისინი იდგა, საუკეთესო წინაპირობაა იმ ამოცანის გადასაწყვეტად, რასაც ამ ტაძრის არქიტექტურა ისახავს. დარბაზის იატაკზე ბაზისთა გარშემო დადასტურდა ურთიერთგადამკვეთი, დანახშირებული მასიური ძელები (ტაბ.X_1) - ალბათ ძირს ჩამოვარდნილი გვირგვინის ნაშთი. ამავე დროს, ცენტრში კრამიტის მხოლოდ ორიოდე ნატეხი ეგდო, ხოლო მისი დანარჩენი ფართობი და ბეღელიც ინტენსიური კრამიტყრილით იყო დაფარული. ცხადია, რომ აქ დარბაზი და ბეღელი ერთიანი გადახურვის ქვეშაა მოქცეული, რომლის ერთ წერტილში გვირგვინია ამოზიდული.

ნაგებობის მეტრული სისტემა სამშენებლო მოდულს იყო დამორჩილებული და აწესრიგებდა დეტალთა სიდიდეებს. ანტიკურ ხუროთმოძღვრებაში მოდულად, ანუ მეტრულ ზღვრად, ჩვეუ-

ლებრივ რომელიმე დეტალის სიდიდე იყო მიღებული, უმეტეს შემთხვევაში, ბაზისის ზედაპირის რადიუსი (ან დიამეტრი)[67]. ასევე ჩანს ეს აქაც, ტაძარ-პროპილეუმში, სადაც ბაზისთა ზედაპირის დიამეტრი (49,5 სმ) თითქმის ზუსტად ემთხვევა ე.წ. ***შუამდინარულ*** წყრთას[68]. ამასთანავე, თვით ბაზისიც მოდულური სისტემითაა შექმნილი, (ტაბ.XXVIII$_2$), რაც იმაში ვლინდება, რომ მისი ზედაპირის რადიუსი ყველა სხვა დანარჩენი მცირე მონაკვეთის ჯერადია და ცალკეულ დეტალებს შორის ეს ურთიერთდამოკიდებულება მთელ ნაგებობაზე ვრცელდება, ე.ი. აქ წყრთა=2 მოდულს და უტოლდება ბაზისის ზედაპირის დიამეტრს.

სამშენებლო-კონსტრუქციული მოდული უპირველესად სამშენებლო მასალებში ისახებოდა და აქ სწორედ მასაა დამორჩილებული როგორც ალიზის აგურთა, ასევე კრამიტთა ზომები და სხვ. (იხ. ცხრილი, სადაც მოცემულია ტაძრის ყველა ძირითადი დეტალის დამოკიდებულება მოდულთან). კონსტრუქციული მოდული სრულყოფს მხოლოდ სამშენებლო თანაფარდობებს, რითაც ამოიწურება მისი როლი, ხოლო ნაგებობის კომპოზიციური სრულყოფისათვის მისი შექმნის პროცესში ისახება გეომეტრიული სისტემები, რომელთა დანიშნულებაა შექმნას გარკვეულ კანონზომიერებებზე დაფუძნებულ შეფარდებათა ჰარმონიული სურათი.

ტაძარ-პროპილეუმის კომპოზიციური სქემისათვის ამოსავალი წერტილი, ცხადია, დარბაზშია საძებნელი და, ამავე დროს, ალბათ სწორედ გრძივ C1 ღერძზე, რომელიც მთელ ნაგებობას ორ არათანაბარ ნაწილად ჰყოფს (ტაბ.XXIII$_1$). ამ გაყოფის შედეგად ვხვდებით, რომ დარბაზის SW ნაწილის სქემა ორი კვადრატის ჯამია, რომელთა NO მხარის კუთხეები ჩემ მიერ პირობითად აღნიშნულ a წერტილში ეგუფდება (ტაბ.IX$_3$). დარბაზის დანარჩენი ფართობი კი მიღებულია მარტივად, ამ ორი კვადრატის დიაგონალის გვერდზე გადაზომვით (ტაბ.IX$_3$). გამოდის, რომ დარბაზის სიგრძე უდრის გრძივი ღერძით გამოყოფილი SW ნაწილის დიაგონალს. სწორკუთხედი, რომელმაც დარბაზი შემოსაზღვრა, ე.წ. დინამიკური კვადრატია[69]. ამ გეომეტრიულ სახეს ჯერ კიდევ ძველი ეგვიპტელები იყენებდნენ ხუროთმოძღვრებაში გეგმარებითი კომპოზიციების სრულყოფისათვის[70]. ამავე მიზნით ფართო გამოყენება ჰქონდა მას მთელი ანტიკური პერიოდის მანძილზეც[71]. მარტივი ხერხითაა მიღებული დარბაზისა და ბეღლის გამაერთიანებელი სწორკუთხედიც: დარბაზის ცენტრიდან (a) სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ გადაზომილია დარბაზის სიგრძე (მე-9 და მე-11 კედლებს შორის მანძილი). ამ მონაკვეთის დარბაზის გარეთ დარჩენილმა ნაწილმა ზღვარი დაუდო ბეღლის ფართობს (ტაბ.IX$_5$).

ტაძრის NW მხარე, რომელიც საგრძნობლად დანაწევრებულია და სადაც მკვეთრად გამოიყოფა კოშკი, ისეთივე გეომეტრიული სხეულით, ე.ი. დინამიკური კვადრატითაა შემოფარგლული, როგორითაც დარბაზი. ამჯერად მის ფარგლებში მე-6 კედელიცაა მოქცეული (ტაბ.IX$_5$), რის შედეგადაც მთელი ნაგებობა თავსდება ისეთ სწორკუთხედში (1:√5), რომელიც, როგორც გეგმათა საფუძველი, ყველაზე მეტად იყო პოპულარული ანტიკურ ხუროთმოძღვრებაში[72] (ტაბ.IX$_4$).

აღნიშვნის ღირსია დარბაზში სვეტებით მონიშნული გვირგვინქვეშა სწორკუთხედიც, რომლის გრძივი გვერდი (ბაზისთა ცენტრებს შორის მანძილი) 8 დიამეტრის ტოლია (ბაზისის ზედაპირის დიამეტრი 49,5 სმ=2M=1 წყრთას), ხოლო სიგანე 5 დიამეტრია (ტაბ.XXIII$_{1,2}$), ე.ი. გვირგვინის ფუძე, მისი საწყისი და ნაგებობის ცენტრალური ფართობი მიღებულია ისეთი მთელი რიცხვების ურთიერთშეფარდებით, რომელიც ძალიან უახლოვდება „ოქროს კვეთას", ანუ ცელასათვის საფუძველი აქ „ოქროს კვეთის" სწორკუთხედია (5:8=0,625; 8:13=0,615)[73].

ტაძარ-პროპილეუმში კვადრატი თავისუფალი სახით, როგორც ფართობი, არსად გვაქვს. ხუროთმოძღვარი კვადრატს, როგორც ამოსავალ სახეს, ხშირად მიმართავს, მაგრამ დამოუკიდებელი სახით არსად არ ტოვებს ნაგებობაში, განსხვავებით ძველი აღმოსავლეთის არქიტექტურული ტრადიციისაგან, სადაც ის (კვადრატი) არათუ საწყისია კომპოზიციისა, არამედ დომინირებული სხეულიც[74].

ერთი შეხედვით, თითქოსდა მოსალოდნელი იყო, რომ დარბაზის კვადრატს მიახლოებულ სწორკუთხედში გვქონოდა ოთხი სვეტით შემოფარგლული კვადრატული ცელა, მაგრამ მაშინ

ალბათ ხუროთმოძღვარი ბრტყელ სახურავს ვერ ასცდებოდა. აქ კარგად ჩანს მისი მიზანი – გვირგვინს ორქანობიანი კრამიტით დაფარული სახურავი უნდა შეუთავსოს, ხოლო კვადრატულობის შემთხვევაში ცელას განიერი მალი ვერ გაუძლებდა კეხის დატვირთვას და ვერც ისე დააპატარავებდა კვადრატს, რიტუალისათვის რომ მოუხერხებელი ყოფილიყო. სწორედ ამიტომაცაა გვირგვინის საწყისად შერჩეული წაგრძელებული სწორკუთხედი („ოქროს კვეთისა"). მისი სივიწროვეც მოუხერხებელი რომ არ აღმოჩნდეს, ხუროთმოძღვარი მხოლოდ ორი სვეტით კმაყოფილდება, მაგრამ საამისოდ ზუსტად და კონსტრუქციული თვალსაზრისით ბოლომდე გააზრებული წერტილებია შერჩეული.

კოლხური კრამიტით შედგენილი საბურველის გრაფიკული რეკონსტრუქცია გ. ლეჟავას მიერ სრული დამაჯერებლობითაა განხორციელებული[75]. კიდევ უფრო ადრე, როგორც ჩანს, იგივე კონსტრუქცია ბ. კუფტინმა ივარაუდა ბრტყელი კრამიტების ნატეხებზე დაკვირვების შედეგად[76]. ტაძარ-პროპილეუმის ფართობზე დაფიქსირებული კრამიტყრილი, ვფიქრობ, დამატებით მასალას იძლევა საბურველის თავდაპირველი სახის წარმოსადგენად.

კოლხური ბრტყელი კრამიტი (ტაბ.XXIV$_1$) სწორკუთხა მოყვანილობის ტერაკოტული ფილაა, რომლის გრძივი გვერდები დაბალი კედლებითაა აღჭურვილი. კრამიტის თავიდან საკმაოდ დაშორებული კედლების დასაწყისს ერთგვარი ფოსოსა თუ ბუდის ფორმა აქვს, ხოლო ბოლოსთან ცენტრისაკენ იხრება და მომრგვალებული ფორმებით მთავრდება. კედელთა ეს მომრგვალებულ-მოხრილი ბოლოები, რომელსაც პირობითად ზღუდარს ვუწოდებ, სწორედ ის დეტალია, რითაც განსხვავდება კოლხური ბრტყელი კრამიტი ანტიკურ სამყაროში გავრცელებული ყველა სახისა[77] და ასევე იბერიული ბრტყელი კრამიტისაგან[78]. ამასთანავე, კოლხური ბრტყელი კრამიტები შექმნილია სრულიად განსხვავებული კონსტრუქციული სქემისათვის და არა საბურველთა კანონიკური ფენილისათვის. კრამიტთა ზურგით დაფენილ მწკრივს ზემოდან ეფინება გადმობრუნებული, ზედაპირით სახურავის კალთაზე დამხობილი, ამასთანავე, ბოლოებით სახურავის კეხისაკენ მიმართული მეორე მწკრივი (ტაბ.XXIV$_8$). აქ ერთმანეთში ჩასმული კრამიტის კედლები ერთმანეთს ედგმის – ქვედამხობილი კრამიტის კედელი თავსდება ზურგით დაფენილი კრამიტის ზედაპირზე (ტაბ.XXIV$_5$) და დაცურებისაგან მათ იცავს ზღუდარები, რომლებზეც შებრუნებულ კრამიტთა მწკრივი ბუდეებით ეკიდება. ზღუდარი, როგორც დანამატი, კოლხურ კრამიტზე კონსტრუქციული დეტალია. ზურგით დაფენილ კრამიტებს დაცურებისაგან იცავს რკინის კრამიტსამაგრები (ტაბ.XXIV$_{3,6}$), რომლებიც სწორედ ხის კონსტრუქციაზე დასამაგრებლადაა გამიზნული[79].

ვანში არქეოლოგიური გათხრების დროს არაერთხელ დოკუმენტურად დადასტურდა აღწერილი კრამიტის ფენილი[80]. ამასთანავე, აქ კრამიტყრილები მხოლოდ თითო-ოროლა კალიპტერს თუ შეიცავს, კანონიკური სქემით შედგენილი საბურველი კი კალიპტერთა და ბრტყელ კრამიტთა დაახლოებით თანაბარ რაოდენობას ითვალისწინებს (ტაბ.XXIV$_7$). ამიტომაც მიჩნეულია, რომ ვანში კალიპტერები (ტაბ.XXIV$_2$) მხოლოდ კეხის გადასახურავად გამოიყენებოდა, მაგრამ ტაძარ-პროპილეუმის კრამიტყრილში მათი რაოდენობა საკმაოდ დიდი იყო – ყოველ 30 ბრტყელ კრამიტში დაახლოებით 4 კალიპტერი. მარტოოდენ კეხის დასაფარავად და მცირე საბურველის კანონიკური სქემისათვის კალიპტერთა ეს რაოდენობა მეტისმეტია. გარდა ამისა, აქ რამდენიმე ანტეფიქსიც იქნა მიკვლეული, რაც ნამდვილად იმის მოწმობაა, რომ ღარიანი კრამიტი რაღაც შუალედებით მაინც ტრადიციულ ფუნქციას ასრულებდა, ე.ი. ქანობის მთელ სიგანეზე ფარავდა ბრტყელ კრამიტთა ურთიერთმიჯრის ადგილებს. სახურავის კალთაზე, კედლიდან კეხამდე გარკვეული შუალედებით პირველად ეწყობა ზურგით დაფენილ ბრტყელ კრამიტთა მწკრივები. მათ შორის უნდა დარჩეს ის მანძილი, რასაც ქვედამხობილ კრამიტთა მწკრივი შეავსებს. კრამიტის სიგანე ორი მოდულის ტოლია და ზურგით დაფენილ ორ კრამიტს შორის მანძილი 37 სმ სიგანისა ივარაუდება (ტაბ.XXIV$_4$), რადგან სიგანეს (49,5 სმ=2m) გამოაკლდება კედლების ურთიერთჭდობით მიღებული მონაკვეთები ორივე მხრიდან, რაც ჯამში დაახლოებით 12,5 სმ ტოლია (49,5–12,5=37 სმ). ამ

შემთხვევაში ზურგით დაფენილ 5 და გადმობრუნებულ კრამიტთა 4 მწკრივის ერთიანობით იქმნება ერთი ისეთი სექტორი, რომელიც 16 მოდულის, ანუ 8 წყრთის ტოლია (ტაბ.XXV$_{1,2}$). ეს განზომილება კი ბაზისთა შორის მანძილისა და ასევე გადახურვის ცენტრალურ, განივ კოჭებს შორის მონაკვეთს უდრის და, ცხადია, უთავსდება გვირგვინიდან კედლებისაკენ დაშვებულ ნივნივებს. ვფიქრობ, რომ ერთმანეთის მომიჯნავე სექტორების შეერთების ადგილებს ფარავდა კალიპტერების ანტეფიქსებით დაგვირგვინებული მწკრივები და დარბაზის თითოეული კალთის გადასახურავად სამი ასეთი სექტორი უნდა ყოფილიყო საჭირო. NW სექტორი მე-6 კედელს მთლიანად ვერ მოიცავს. ზურგით დაფენილი ერთი მწკრივის დამატება კიდევაა საჭირო. ამ გზით ისახება ფრონტონის სიმა, რომელიც სექტორისაგან კალიპტერთა რიგით ისაზღვრება. კედლის პერიმეტრთა გამყოლი სიმის კვალი არ ჩანს და აქ არცაა მოსალოდნელი, რადგან კიდულის კრამიტები საგრძნობლადაა დაცილებული კედლის სტრუქტურას (ამის მოწმობა კრამიტსამაგრებია, რომლებიც 12 სმ-ით მაინც წინ უნდა ყოფილიყო გამოზიდული) და ეს სახურავისეულ წყალსაც საკმაო მანძილით აშორებდა ნაგებობას. ბეღლის გადასახურავად ორი სექტორია საჭირო, მაგრამ სახურავის სტრუქტურა თვით ბეღლის სივრცის შესაბამისად აქ ალბათ დაუნაწევრებელი და მთლიანი იყო. თუ საბურველის ჩემი რეკონსტრუქცია მისაღებია, მაშინ გამოდის, რომ ხუროთმოძღვარი სახურავის კალთების კანონზომიერად დანაწევრების შედეგად ფასადზე ასახვას უძებნის იმ კომპოზიციურ სქემას, რაც მან გეგმარებას დაუდო საფუძვლად — ფასადზე ქმნის სივრცის ორგანიზაციის ანასახს.

ზემოთ აღვნიშნე, რომ კრამიტყრილში ანტეფიქსებიც იქნა მიკვლეული. ერთ მათგანზე პალმეტია გამოსახული (ტაბ.XVII$_1$), ხოლო დანარჩენები ფიგურული სტილისაა — აკანთის ორნამენტში ლომის თავის სკულპტურაა ჩართული[81] (ტაბ.XVII$_2$). ანტეფიქსები ძვ.წ.II ს-ით თარიღდება. სწორედ ამ დროიდან ჩნდება პალმეტის ის სახეობა, რომლის ღეროთა ბოლოები ჩვენი ნიმუშის ანალოგიურად ცენტრისკენაა დახრილი[82]. ამავე პერიოდს მიანიშნებს ფიგურული ანტეფიქსის აკანთის ორნამენტის ფოთლის სახე. მისი ოვალური მოყვანილობა და ძარღვებს შორის ასევე ოვალური ჩაღრმავებანი ძვ.წ.II ს-დანვე ვრცელდება[83]. ანტიკური ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან საკმაოდ ცნობილია ფიგურული ანტეფიქსები, მაგრამ მათში ლომის გამოსახულებას იშვიათად რთავდნენ. ლომის გამოსახულებიანი ანტეფიქსის მხოლოდ ორიოდე ნიმუშია ცნობილი და ისიც არქაულ ხანას განეკუთვნება[84]. ვანში ამ სახის ფიგურული ანტეფიქსის წარმოშობა, ვფიქრობ, უშუალოდ არქიტექტორის ნებას უკავშირდება. ჩემი აზრით, იგი აქ სარგებლობს სიმის ორნამენტული ზოლის კანონიკური თემატიკით — აკანთის ორნამენტში ჩართული ლომის გამოსახულებისა და პალმეტის ურთიერთმონაცვლეობით (ტაბ.XXVI$_{1,2}$), რომელიც არქაული ხანიდან მოკიდებული მთელი ანტიკური პერიოდის მანძილზე ტაძრის მორთულობის ყველაზე პოპულარული სახეა. ვანში ხუროთმოძღვარი ალიზის აგურით შედგენილი კედლების გამო, ცხადია, მოკლებულია იმის შესაძლებლობას, რომ ეს თემა უწყვეტი, ქვაში ნაკვეთი ფრიზით ასახოს ფასადზე. მაგრამ, როგორც ჩანს, მისი წარმოდგენა მაინც აუცილებლად მიაჩნია და მას იგი ცალკეულ ორნამენტულ სახეებად შლის (ტაბ.XXVI$_{3,4}$) და ანტეფიქსების საშუალებით შეაქვს ტაძრის მორთულობაში.

ბაზისთა დახმარებით, ვფიქრობ, შეგვიძლია ნაგებობის სიმაღლე წარმოვიდგინოთ. ატიკური ბაზისები გვიანელინისტურ ხანაში თითქმის ყოველთვის კორინთული ორდერის შემადგენელ ნაწილად გვხვდება და ვანის სხვა ნაგებობებშიც მხოლოდ ამ სისტემის არსებობა დასტურდება. სვეტებს იქაც ანალოგიური საყრდენები აქვს[85]. ატიკური ბაზისების დარბაზში განთავსება ისედაც მიგვანიშნებს, რომ ხუროთმოძღვარი ელინისტური ნორმებით ხელმძღვანელობს. ამ ნორმებიდან გამომდინარე კი ბაზისთა ზედაპირის დიამეტრის 10-ჯერ აღებით სვეტთა სიმაღლეს 495 სმ ვღებულობთ[86]. იმპოსტი (და ასევე სვეტები), როგორც ჩანს, ხისა იყო და ალბათ ისეთი, რომელიც მალის სიგრძეს მაქსიმალურად შეამცირებდა, ანუ გაშლილმკლავიანი, გვირგვინის სიმძიმის სვეტისადმი თანაბრად გადამცემი (ტაბ.XX$_{3,4}$). დღემდე შემორჩენილ ქართულ დარბაზულ ნაგებობებში გვირგვინის საყრდენი დედაბოძის ფორმას. იგივე კონსტრუქციული მოთხოვნა აპირობებს[87].

კოშკის სამხრეთ კუთხესთან, ალიზის ნაშალში აღმოჩნდა ათი, ერთმანეთის იდენტური რვაფურცლა ვარდული (დიამეტრი 15 სმ)[88]. იგი ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებულ, ოთხფურცლა ვარდულთა შეუღლების შედეგად მიღებული სახეა (ტაბ.XVII3, XXVI5). ყველა მათგანი დასაკიდებლადაა გათვალისწინებული (უკანა მხარეს ისინი შეიცავს ოთხკუთხა დანაძერწებს აკეცილი კიდეებითა და მათში დატანილი ნახვრეტებით) და, შესაძლოა, ის, როგორც დეკორატიული ფრიზი, კოშკის საფასადე მორთულობას წარმოადგენდა, ვთქვათ, ქვისა და ალიზის სტრუქტურების საზღვარზე ჰორიზონტალურად განლაგებულს. მათ უთუოდ ჰქონდა გარკვეული სიმბოლური დატვირთვაც აღმოსავლურ სამყაროში გავრცელებულ იმ ვარდულთა ანალოგიურად, რომლებიც ასე მრავლადაა საკულტო ნაგებობებზე, სასახლეთა ფასადებსა თუ კლდოვან სამარხთა ფრონტონებზე. ისინი ყოველთვის, მოკიდებული შუმერული ძეგლებიდან, რელიგიურ-ცერემონიალურ კონტექსტში გვხვდება[89]. ჩვენი ვარდულებიც ამ უძველესი სიმბოლური ნიშნის უშუალო მემკვიდრედ მესახება. მით უმეტეს, რომ თვით ფურცელთა ფორმაც, განსაკუთრებით გულისებრი, ძირეული აღმოსავლური მოტივია[90]. ტაძარ-პროპილეუმის კოშკის ფასადზე ვარდულთა ფრიზი აქცენტს სვამდა ალბათ შეწირულობათა მოედანზე, რომელიც სწორედ აქაა გამართული. აქ ორნამენტის ფუნქცია იმდაგვარად მგონია გამოკვეთილი, როგორც ეს ძველ აღმოსავლეთს ახასიათებდა, სადაც მორთულობა ან ესა თუ ის გამოსახულება მრავალჯერადი განმეორებადობის შედეგად აძლიერებდა აქცენტებს განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან ადგილებში, და, ამასთანავე, გარკვეულ მხატვრულ რიტმსაც ქმნიდა[91].

ნაგებობა კიდევ ერთ სარიტუალო არეს შეიცავდა — საფეხურებიან საკურთხეველს. სატაძრო კომპლექსებში ჩართული საფეხურებიანი საკურთხევლები უმეტეს შემთხვევაში სამსხვერპლოებს წარმოადგენდა. საფეხურებზე ნაკვეთ ღარში მიედინებოდა სამსხვერპლო ცხოველის სისხლი და აქვე ხდებოდა მსხვერპლის კრემაცია[92]. ღარითაა აღჭურვილი ტაძარ-პროპილეუმის საკურთხევლის ყველა შემორჩენილი საფეხური[93].

როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, თავდაპირველად საფეხურებიანი საკურთხევლის ბაქანზე იდგა ქვის მასიური ბლოკისაგან გამოკვეთილი ორი საკურთხეველი, რომლებიც დარბაზში ალიზის ნაშალზე დავარდნილი აღმოჩნდა. ერთ-ერთის ფუძეში სწორკუთხა ფორმის ღრმულია შექმნილი, ხოლო ზედაპირზე დაბალი წრიული ჩაღრმავება (ტაბ.XIV2). მეორე საკურთხევლის ფუძეც და უკანა მხარეც ნიშის მსგავსადაა გამოკვეთილი, ზედაპირზე კი ორი წრიული თასისებური ფორმაა ამოჭრილი (ტაბ.XIV1). ამ საკურთხეველთა „ღრმულისა“ და „ნიშის“ კედლები ჭვარტლის საკმაოდ სქელი ფენით იყო დაფარული. „ნიშმა“ ნახშირი და ფრინველის ძვლის ნაშთიც შემოინახა[94]. ცხადი იყო, რომ აქ ხშირად ენთო ცეცხლი. სავსებით შესაძლებელია, ისინი საკრემაციო უჯრედების ფუნქციასაც ასრულებდა. ქვის მონოლითური ბლოკები ან ფილები, რომელთა ზედაპირები სარიტუალო წრიულ ჩაღრმავებებს შეიცავს, ბერძნულ სამყაროში ჯერ კიდევ მიკენური ხანიდანაა ცნობილი[95], მაგრამ მისი წარმოშობის საწყისები ალბათ ეგვიპტურ საკულტო სიძველეებშია საძებნი[96]. მსგავსი ფორმები სელევკიდური ირანის საკულტო კომპლექსებშიც გვხვდება[97]. ზედაპირის ჩაღრმავებანი მსგავს საკურთხევლებში მსხვერპლშეწირვის დროს წმინდა პკურებისათვის იყო გამიზნული. ამ დანიშნულებით თასისებურ, ღრმულებიან ფილებს ოლბიის ცერემონიალური საკურთხეველიც შეიცავდა[98]. ტაძარ-პროპილეუმის საფეხურებიანი და განხილული მონოლითური საკურთხევლების ერთიანობა ყველა იმ ნიშანს შეიცავს, რაც სამსხვერპლოებს ახასიათებს. საკურთხევლის ბაქნის სიახლოვეს ძალიან მრავლად იყო დანახშირებული ძელები და ამის გამო მკვლევრებმა აქვე ხის საკურთხევლის არსებობაც ივარაუდეს[99]. ხის დამხმარე ნაგებობანი თითქმის ყოველთვის ახლდა იმ ცერემონიალურ საკურთხევლებს, სადაც მსხვერპლშეწირვა ცეცხლის თანხლებით მიმდინარეობდა[100]. საფეხურებიანი საკურთხეველი თავისი „დამატებითი“ ელემენტებით საკმაოდ ემსგავსება ამდაგვარ საკულტო ნაგებობათა ბერძნულ მოდელს, მაგრამ აქ „არაბერძნულია“ მისი ორიენტაციაც[101] და ტაძართან მისი დამოკიდებულებაც[102].

სრულიად სხვა ფუნქცია ჰქონდა იმ საკურთხევლებს, რომლებიც ასევე დარბაზში, ოღონდ უშუალოდ იატაკზე იყო დავარდნილი (გეგმაზე №№1,2). ერთ-ერთი უთუოდ „საცეცხლეა“[103] (ტაბ.XV$_1$; XXVII$_2$). მისი ღრმა, წრიული ჩაღრმავება ცეცხლისაგან გაწითლებული და ოდნავ დაბზარულიც იყო. კუთხის აკროტერიონებითაც (ე.წ. ყურები ან რქები, წაწვეტებული დანამატები) იგი აღმოსავლურ საკურთხევლებს უახლოვდება (უფრო მეტად სირიულ-ფინიკიურს)[104]. მისი ადგილი, როგორც ცეცხლის საკურთხევლისა, ცელაშია საგულვებელი. ცელაშივეა სავარაუდო ქვის „პარაბოლოიდური“ ჭურჭლის (ტაბ.XV$_2$, XXVII$_1$) ადგილიც, რომელიც ბაბილონურ ე.წ. ლარნაკისებურ საკურთხეველს მოგვაგონებს[105] და ძალიან ჰგავს პართულ საკურთხევლებსაც[106]. ტაძარ-პროპილეუმის ამ საკულტო ნივთის ზედაპირიცა და ფუძეც კონუსისებურადაა ამოკვეთილი და ამით მიგვანიშნებს თავის, როგორც საკულტო ჭურჭლის, ფუნქციაზე, რომელიც ალბათ ცეცხლის ღვთისმსახურებისაგან განუყოფელ წმინდა, მათრობელა სითხესთან — ჰაომასთან იყო დაკავშირებული. მსგავსი ჭურჭელი გამოსახულია პერსეპოლისში მიკვლეულ გემაზე, სადაც იგი უშუალოდ ცეცხლის გვერდით საგანგებო სადგარზე დგას (ტაბ.XVI$_2$)[107]. ასეთივე ჭურჭელს ვხვდებით ძვ.წ.XII ს-ით დათარიღებულ ასურულ საბეჭდავზეც და აქაც ცეცხლის საკურთხევლის გვერდით[108] (ტაბ.XVI$_1$). ამ ორი — ასურული და ირანული გამოსახულების ურთიერთშედარებით ჩანს, რომ საუკუნეთა მანძილზე ტაძრის სივრცეში ცეცხლის საკურთხევლისა და წმინდა სითხისათვის განკუთვნილი ჭურჭლის არც ადგილი იცვლება და არც მათი ურთიერთდამოკიდებულება.

დარბაზი და ბელელი, ფუნქციონალურად ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული ეს ორი სივრცე, აქ გვერდიგვერდ არსებობს, ერთ სისტემაშია მოთავსებული და ერთიანი გადახურვის ქვეშაცაა მოქცეული, მიუხედავად იმისა, რომ მათ საერთო კარიც კი არა აქვთ. ვფიქრობ, ეს მიანიშნებს იმას, რომ დარბაზი მხოლოდ ბელლის თანხლებითაა საკულტო სივრცე. ბელელი, როგორც სივრცე, მლოცველთა მიერ არ აღიქმება, მაგრამ იგულისხმება როგორც შეუვალი სიმბოლო, განსხვავებით ზემოთ აღწერილ სარიტუალო არეთაგან. შესაძლოა, სწორედ ამ ტრადიციულობის გამოხატულებაა ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ საქართველოს მთიანეთში მოძიებული პარალელი ტაძარ-პროპილეუმის ორგანიზაციისათვის ე.წ. ხატის ბელლის სახით[109]. წინარექრისტიანული ღვთისმსახურების ზოგიერთ ნიშანს უთუოდ ინარჩუნებს ის ქრისტიანული სალოცავები, რომლებიც დღემდე ფუნქციონირებს საქართველოს მთის რეგიონებში. „ხატის ბელლის“ გვერდით საკმარისია გავიხსენოთ ხევსურული „ტაძარ-ბელელი“ ან ფშაური „ბელელ-ამბარი“ — მარცვლეულის საკულტო დანიშნულებით გაპირობებული ნაგებობანი[110] (აქვე უნდა გავიხსენოთ ისიც, რომ ტაძარ-პროპილეუმის ბელელში დაცული ჭურჭლები სწორედ მარცვლეულით იყო სავსე). გარდა ამისა, ბელელი თითქმის ყველა იმ საკულტო კომპლექსის აუცილებელი ატრიბუტი ჩანს, რომელიც დაწვრილებითაა აღწერილი ვ. ბარდაველიძის[111] მიერ და ეჭვს გარეშეა, რომ ისინი სალოცავთა უძველესი სახეებია ღვთისმსახურების ასევე უძველესი ორგანიზაციით, ცხადია, შეგუებული ქრისტიანულ სარწმუნოებას და მის მიერ სხვა ღვთიური აზრით რამდენადმე სახეცვლილი.

ზემოთ არაერთგზის იყო აღნიშნული ტაძრის ძირითადი ბირთვისაგან კოშკის ერთგვარი განცალკევება. ამავე დროს, შემორჩენილი სტრუქტურა მის მრავალსართულიანობაზეც მიგვანიშნებს და, განცალკევების მიუხედავად, იგი მაინც ტაძარ-პროპილეუმის სისტემაშია ჩართული.

კოშკი, როგორც საფორტიფიკაციო ერთეული ტაძარ-პროპილეუმისა, მაღალ რელიეფზე დასმული მაღლივი შენობაა, რომელიც ამავე დროს აკონკრეტებს ნაგებობის ვიზუალურ მიმართულებას. აქ ცერემონიალური სვლების გეზი სრულ შესაბამისობაშია თვით ტაძრის სიმაღლისაკენ ზომიერ სწრაფვასთან. სვლაში არ ვგულისხმობ ადამიანის მხოლოდ გადაადგილებას, არამედ მისი ყურადღების კონცენტრაციას იმ წერტილებისაკენ, სადაც ხუროთმოძღვარმა იდეის შესაბამისად დასვა აქცენტი — საფეხურებიანი საკურთხეველი, შეწირულობათა მოედანი და თვით დარბაზიდან ამ მოედნისკენ გამავალი კარი ერთი და იმავე მიმართულების ამსახველია. მიუხედავად იმისა, რომ კარიბჭეები NO და SW მხარეებისკენაა ორიენტირებული, ნაგებობა და მისი ყველა გათვალისწი-

ნებული გეზი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ მიისწრაფვის.

მიუხედავად იმისა, რომ აქ საფორტიფიკაციო სისტემაში ჩართულ ტაძარ-პროპილეუმთან გვაქვს საქმე, იგი, როგორც საკულტო ნაგებობა, იმ ელემენტებსაც შეიცავს, რომელიც დამახასიათებელია ირანული ცეცხლის ტაძრებისათვის.

ცეცხლის ტაძრის სრულყოფილ სახედ სუზის „აიადანა" (ტაბ.XXXIII$_1$), ძვ.წ.IV ს-ის ძეგლია მიჩნეული. მართლაც, აქ მკაფიოდ ჩანს ყველა ის პრინციპული ელემენტი, რასაც ცეცხლის კულტი თხოულობს. ესაა უპირველესად კვადრატული, გვირგვინით გადახურული დარბაზი, ასევე კვადრატული, ოთხი სვეტით შემოფარგლული ცენტრი და ირგვლივი, უწყვეტი გარსშემოსავლელებით შედგენილი ნაგებობა, რომელიც მთავარ ფასადზე აივანსაც შეიცავს როგორც წინაპირობას დარბაზის სივრცის აღსაქმელად. აივნის ორსავე მხარეს სწორკუთხა კამერებიც გამოიყოფა[112]. ძეგლის გეგმა, როგორც შეკრული, კომპაქტური ბირთვი და ამავე დროს ნათელი გამოხატულება კულტის პრინციპებისა, ბუნებრივია, შემდგომი პერიოდების ცეცხლის ტაძრებისათვის მოდელად იქცა, რომლებიც მეტ-ნაკლები სისრულით, მაგრამ მაინც განუხრელად ახორციელებდა „აიადანაში" შემუშავებულ ნორმებს. მოდელი სრულებით არ გულისხმობს ისეთ მკაცრ კანონიკურ სქემას, რომლისგან გადახვევა ან მისი შემდგომი სრულყოფა დაუშვებელი იყოს. გადახვევას ნორმიდან, ცხადია, არ უნდა მოესპო ტაძრის პრინციპული ელემენტები, მაგრამ თვით გეგმარებითი სქემის ორგანიზაცია დროისა და ამა თუ იმ რეგიონის რელიგიურ მისწრაფებათა შესაბამისად იცვლებოდა.

თითქმის იგივე სქემასაა დამორჩილებული „აიადანას" თანამედროვე კუხ-ი ხოჯას ცეცხლის ტაძარი, თუ არ ჩავთვლით დარბაზის უკან შექმნილ ადიტონს (ამ ტაძარმა საუკუნეთა მანძილზე მრავალი ცვლილება განიცადა, რთულდება სამშენებლო პერიოდთა დეფინიცია თავდაპირველ გეგმაზე სხვადასხვა დროის დანამატთა გამო და, ამდენად, აქემენიდური ხანის სტრუქტურა მხოლოდ მიახლოებით დგინდება)[113]. ძვ.წ.III ს-ით დათარიღებული პერსეპოლისის ცეცხლის ტაძარი (ტაბ.XXXIII$_2$) უკვე საგრძნობლად განსხვავდება მოდელთან დამოკიდებულების მხრივ: გარსშემოსავლელისთვის, უწყვეტი ცერემონიალური სვლებისთვის განკუთვნილი სივრცის ნაცვლად აქ მივიღეთ ვიწრო, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ოთახები. ამასთანავე, მკვეთრად გამოისახა დარბაზის წინა, წაგრძელებული დერეფანიც. მიუხედავად ცვლილებებისა, ამ ტაძრის კომპოზიცია „აიადანათი" საზრდოობს[114].

ზოგიერთი ცალკეული ელემენტით მოდელის სახეს იმეორებს ძველი ნისას „კოშკურა" და „კვადრატული" ტაძრები (ტაბ.XXXV$_{2,3}$)[115]. ძირითადად გარსშემოსავლელითა და კვადრატული დარბაზით მოგვაგონებს „აიადანას" მანსურ-თეფეს ტაძარ-პროპილეუმი (ტაბ.XXXIV$_1$)[116] და ხატრას სასახლის კომპლექსში ჩართული სამლოცველოც (ტაბ.XXXV$_1$)[117].

მიუხედავად იმისა, რომ ბარდ-ე ნეშანდეს ტაძარში (ტაბ.XXXIII$_4$; ვგულისხმობ მის პართულ პერიოდს) გარსშემოსავლელის ნაცვლად დარბაზის ირგვლივ სამი დამოუკიდებელი სივრცე გვაქვს და აივანმაც პერისტილოსის სახე მიიღო, იგი გეგმარებითი სქემით მაინც ძალიან ახლოსაა პროტოტიპთან (ამ ტაძარმაც ცვლილება-გადაკეთების მრავალი საფეხური განვლო[118]). ვარაუდობენ, რომ საწყისი პერიოდი ტაძრისა აქემენიდური ხანაა, ხოლო მრავალმხრივ საინტერესო ოქსის ტაძარში (ძვ.წ.III ს) მოდელის შემდგომი გაუმჯობესების ცდაა მოცემული[119].

მინდა საგანგებოდ აღვნიშნო საქსონოხურის სასახლის კომპლექსის სამლოცველოს (ტაბ.XXXV$_4$)[120] დიდი მსგავსება პერსეპოლისის ტაძართან. მიუხედავად იმისა, რომ, როგორც ფიქრობენ, ბაქტრიაში თითქოსდა ნაკლებად შეინიშნება ცეცხლის კულტის თაყვანისცემა[121], ყურადღებას იპყრობს აივანთა ერთნაირი გადაწყვეტა — ცენტრალური ღერძიდან მისი აცილება და სხვ. მაგრამ ცელა აქ უკვე ორ სვეტს შორისაა მოქცეული და დარბაზიც კვადრატის ნაცვლად სწორკუთხედშია ჩაწერილი. დამაჯერებლადაა დასაბუთებული აგრეთვე ის, რომ სურხ-კოტალის სამლოცველოს (ტაბ.XXXIII$_3$) გეგმა სუზის ცეცხლის ტაძრის, როგორც მოდელის, ტრანსფორმაციის შედეგია[122]. აზრთა სრული ერთიანობაა ნაბატეველების სალოცავთა (ტაბ.XXXIV$_{3-6}$) გენეზისის გარშემო. თითქმის ყველა

მკვლევარი მათ სახეს ირანული ტაძრების გამეორებად მიიჩნევს[123], და მართლაც, აქ (განსაკუთრებით, ბაალ-შამინისა და ზუ-შარას ტაძრები სეა-სიში) „აიადანაში" შემუშავებული თითქმის ყველა კომპონენტი დიდი ქრონოლოგიური შუალედის მიუხედავად თავდაპირველი სახით გვხვდება. შედარებით ნაკლებად შეიგრძნობა მოდელთან დამოკიდებულება ხურის (ტაბ.XXXIV$_6$), ასევე ნაბატეველთა ტაძარში.

სუზის ტაძრის (და აგრეთვე კუხ-ი ხოჯას) გეგმარებითი კომპოზიცია უაღრესად სიცოცხლისუნარიან სახედ წარმოგვიდგება. იგი აგრძელებს არსებობას და ის, როგორც ნიმუში, მისი წარმომშობი სახელმწიფოს განადგურების შემდგომ საუკუნეთა მანძილზე უდიდეს გეოგრაფიულ არეალზე ასაზრდოებდა აღმოსავლურ სატაძრო ხუროთმოძღვრებას.

სუზის ტაძარში ცენტრს დარბაზის კარის საგანგებო აცილება კულტის მოთხოვნითაა შექმნილი და ემსახურებოდა ცელაში დანთებული ცეცხლის მხედველობის არეთაგან სრულ იზოლაციას. ეს ნორმა აქ მკვეთრადაა გამოხატული ისევე, როგორც პერსეპოლისში, მანსურ თეფეს ტაძარ-პროპილეუმში, ხატრაში და სხვ., მაგრამ მრავალი ცეცხლის ტაძარი ამ ნორმას ცელას მიმართ არ იცავს, რადგან არა ყველა ტაძრის დარბაზია განკუთვნილი მუდმივი ცეცხლის სამყოფად. დარბაზი მოგვიანებით კარგავს წმინდა ცეცხლის სალოცავის ფუნქციას და იძენს მხოლოდ ცერემონიალური სვლებისათვის განკუთვნილი სივრცის მნიშვნელობას. მუდმივი ცეცხლი კი ამ დროს მეზობელ, ყრუ სათავსში (ათეშგჰა) ინახებოდა[124] და ის სიფრთხილე, რომელიც მას თვალთახედვისგან იცავდა, უკვე ათეშგჰას მიმართ ხორციელდებოდა.

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ტაძარი გეგმარებით გაპირობებული მოცულობით, ვანის ტაძარ-პროპილეუმისაგან განსხვავებით, წარმოადგენს შეკრულ, კომპაქტურ სხეულებს. ტაძარ-პროპილეუმი გრძივი ნაგებობაა, სადაც ცალკეული სივრცობრივი ერთეულები მიბმით და, ამასთანავე, გარკვეული კანონზომიერებითაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. აქ მხოლოდ დარბაზია ის სივრცე, რომელიც ცეცხლის ტაძრების ძირითად ბირთვთათვის შემუშავებულ ნორმებსაც ახორციელებს. აქ არა გვაქვს გარსშემოსავლელები[125], დარბაზის ირგვლივი კორიდორთა სისტემა, აივანი და სხვ. ვანში ცერემონიებისათვის განკუთვნილი არე სხვაგვარ არქიტექტურულ გადაწყვეტას პოულობს. ცერემონიალური სვლები და რიტუალთა დიდი ნაწილი აქ უკვე გარეთ მიმდინარეობს და, ამასთანავე, დარბაზი ცეცხლის კულტისათვის სრულყოფილადაა შექმნილი. აქ გვაქვს არა პროტოტიპისაგან დიდი დაშორება, ანუ ცალკეული კომპონენტების ისეთნაირი გადამუშავება, როცა პროტოტიპი ნაკლებად შეიგრძნობა, არამედ სრული უარყოფა იმ მოდელისა, რომლითაც თითქმის მთელი აღმოსავლური სატაძრო ხუროთმოძღვრება საზრდოობდა.

ვანის ტაძარ-პროპილეუმი თავის ორ, ურთიერთმოპირდაპირე კედლებში შექმნილი ღიობებით იმ „ცეცხლის ტაძრების" რიგში დგება, . რომლებიც ამავე დროს პროპილეუმების ფუნქციასაც ასრულებდა (მაგ., დედოფლის მინდვრის მთავარი ტაძარი, მანსურ-თეფეს დიდი ტაძარი, აი-ხანუმის სასახლის კომპლექსის სამლოცველო და სხვ.), მაგრამ ამ შეთავსების გამო არ იცვლება მათი გეგმარებითი სქემა. ისინი, ვანის ტაძარ-პროპილეუმისაგან განსხვავებით, განუხრელად მიჰყვება მოდელს. ტაძარ-პროპილეუმი, გარდა დარბაზისა, საკულტო რიტუალისათვის სხვა ჩაკეტილ სივრცეებს არ შეიცავს. სამსხვერპლო ცეცხლი გარეთ, საფეხურებიან საკურთხეველზე ინთება და მას, თუ ტაძარი ზოროასტრულ ღვთაებათათვისაა შექმნილი, კავშირი არ უნდა ჰქონოდა ცელაში დანთებულ ცეცხლთან, რომელიც განიხილება „ცეცხლ-მეუფედ"[126]. ვარაუდობენ, რომ სამსხვერპლოზეც, რომელიც ირანულ ტაძრებში ჩვეულებრივ რომელიმე გვერდით სათავსში იმართებოდა, ცეცხლი ზოგჯერ „მეუფედანაც" გადაჰქონდათ[127].

ვანის ტაძარ-პროპილეუმში მკვეთრად გამოხატული სამი სარიტუალო სივრცის არსებობა (დარბაზი, შეწირულობათა მოედანი, სამსხვერპლო) თითქოსდა მიანიშნებს იმას, რომ ტაძარი რომელიმე ირანული ტრიადის კუთვნილია (აჰურა-მაზდა, მითრა, ანაჰიდა ან აჰურა-მაზდა, სრაოშა, არტა და სხვ.)[128]. და თუ ეს მართლაც ასე იყო, სავსებით დასაშვებია, რომ მის თითოეულ

წევრს კოლხეთში ადგილობრივი შესატყვისებიც ჰქონოდა[129]. ამასთანავე, ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ცეცხლის ტაძარი სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ აქ ანთებული ცეცხლი ზოროასტრულია. ცეცხლი, როგორც დამოუკიდებელი არქიტექტურული ელემენტი, თავის გარშემო ქმნის გარკვეულ სტრუქტურას. მართალია, „აიადანა" ზოროასტრულმა ცეცხლმა შექმნა, მაგრამ მსგავს სივრცეში, სურხ-კოტალის სამლოცველოში იგი დინასტთათვის ინთებოდა[130]. სავსებით დასაშვებია, რომ ვანში ადგილობრივი ღვთაებებისათვის შექმნილიყო სამლოცველო, სადაც დომინირებდა ცეცხლი. საკითხთა ეს წრე ცალკე კვლევის საგანია, ამჯერად ჩვენ უყოყმანოდ მხოლოდ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ ტაძარ-პროპილეუმის ძირითადი ბირთვი — დარბაზი, გარდა იმისა, რომ კარიბჭეა, ღვთაებრივი ცეცხლისთვისაა შექმნილი, ე.ი. გვაქვს ცეცხლის ტაძარი, მაგრამ არ ვიცით დარწმუნებით, როგორი ბუნებისაა ცეცხლი.

ტაძარ-პროპილეუმის გეგმასა და, ამდენად, მის მოცულობას მთლიანად ირანულ-პართული ტაძრებისა და კარიბჭეთაგან სრულიად განსხვავებული მოდელი უდევს საფუძვლად. ცხადია, მოდელად არც ბერძნული პროპილეუმი შეიძლება ჩაითვალოს, რადგან აქ არაფერი მიგვანიშნებს მის მხატვრულ კანონზე, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდაა გამოყენებული ანტიკური მორთულობის ელემენტები და, ამასთანავე, იგი თითქმის მთლიანად ელინისტური სამშენებლო ნორმებითაა აგებული.

საკულტო ნაგებობათა ტიპოლოგიის ჩამოყალიბებაში მისი განვითარების ყველა ეტაპზე უდიდესი როლი საუკუნეთა მანძილზე საცხოვრისთა ჩამოყალიბებულ სახეებს მიუძღვის. ისინი რელიგიური მისწრაფებების შესაბამისად იძენდა მონუმენტურობას და ემორჩილებოდა ახალი ფუნქციის შესაბამის ხუროთმოძღვრულ სრულყოფას. ეგვიპტური საცხოვრისი დაედო საფუძვლად ეგვიპტურ ტაძარს[131] ისევე, როგორც მეგარონის სტრუქტურამ წარმოშვა ბერძნული პერიპტერალური ტაძრები[132]. და ბოლოს, თვით სუზის „აიადანას" გეგმა პასარგადეს აქემენიდი მეფეების სასახლეთა კომპოზიციის რელიგიური თვალსაზრისით შემდგომი გადამუშავებაა. ვფიქრობ, რომ ამდაგვარი მოვლენის შედეგია ტაძარ-კარიბჭის არქიტექტურაც. მისი სახე თითქმის იდენტურია ქართული საცხოვრისის იმ ტიპისა, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში „ციხე-სახლის" სახელითაა ცნობილი (ნახევრად საცხოვრისი, ნახევრად სიმაგრეები). მისი შედგენილობა უმარტივესია: ძირითადი საცხოვრისი, რომელიც რამდენიმე სათავსისაგან ან მხოლოდ დარბაზისაგან შედგება, შეთავსებულია კოშკთან. ასეთ სახლებში კოშკი ან გარედან ედგმის ნაგებობის ძირითად ბირთვს, ან იგი მასთან შუალედური კედლითაა დაკავშირებული (ვანის ტაძარ-პროპილეუმის მსგავსად). ეს ტიპი საცხოვრისის უძველესი სახეა[133]. ამასთანავე, მისი გავრცელების არეალი მოიცავს საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეს. „ციხე-სახლების" საინტერესო ნიმუშებია შემორჩენილი სვანეთში[134], ხევში[135], მთიულეთში[136]. და რაც განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს, მთიულური საკულტო ნაგებობანი დღესაც „ციხე-სახლების" ზუსტი გამეორებაა (ტაბ.XXXII$_5$). ვფიქრობ, რომ გვიანანტიკურ-ადრეფეოდალური ხანის ნაგებობის სახით „ციხე-სახლთან" გვაქვს საქმე სოფ. მთისძირში (ვანის რ-ნი)[137]. აქაც უმარტივესი გეგმა იკითხება — გრძივ დარბაზს ებმის კვადრატული სათავსი, რომელმაც არ შეიძლება არ მოგვაგონოს კოშკი თავისი ფორმით (კვადრატი), რომელიც უმეტესად მაღლივი სტრუქტურების საფუძველია, აგრეთვე იმით, რომ დარბაზისაგან ყრუ კედლითაა გამოყოფილი (იხ. რეკონსტრუქცია ტაბ.XXXII$_2$).

ვთვლი, რომ ვანის ტაძარ-პროპილეუმი (იხ. რეკონსტრუქცია ტაბ.XXX, XXXI, XXXII$_1$) „ციხე-სახლის" კომპოზიციის საფუძველზეა შექმნილი. აქ მოდელად აღებულია საცხოვრისი და ტაძარი თავისი რთული ორგანიზმით მისი მარტივი სქემიდან შემუშავდა და ჩაირთო სასიმაგრო ზოლში, რომელიც ნაქალაქარის ამ მონაკვეთზე ჯერ ბოლომდე გამოვლენილი არაა.

ქართულ სინამდვილეში ტაძრის, როგორც ღვთის სახლის ბუნება, ლექსიკური მასალის მიხედვით უშუალოდ საცხოვრისიდან მომდინარე ჩანს: იგი თავდაპირველად იხმარებოდა როგორც საცხოვრისის, ასევე საკულტო ნაგებობის აღმნიშვნელ ტერმინად[138]. სულხან-საბა ორბელიანი

ტაძარს მეფეთა საცხოვრისადაც განმარტავს და სალოცველ სახლადაც[139]. თვით ტერმინი ტაძარი ქართული ენის მიერ სპარსულიდან ნასესხები სიტყვაა (tazara) და იქ იგი აღნიშნავდა დარბაზს, როგორც საცხოვრისის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს, განსხვავებით აპადანასაგან, რომელიც ასევე დარბაზია, ოღონდ საზოგადოებრივი დანიშნულების ცალკე მდგომი ნაგებობა[140].

ძეგლი ძვ.წ.II-I სს-ითაა დათარიღებული. არქიტექტურულ დეტალთაგან, რომელიც უფრო დააკონკრეტებს თარიღს, ანტეფიქსები და ბაზისები გვაქვს. ისინი ძვ.წ.II ს-ს მიანიშნებს, უფრო მის მეორე ნახევარს. ამავე პერიოდს თანხვდება ე.წ. კორინთიზებულ კაპიტელთა ფართო გავრცელება მთელ აღმოსავლეთში. გვიანელინისტური ხანის მანიშნებელია თლილი ქვის წყობათა ხასიათიც. იგულისხმება ერთგვარი საშენებლო „კოინე", რაც აქ ისოდომურ და ფსევდოისოდომურ წყობათა არარეგულარულსა და შერეულ ხასიათში ვლინდება[141].

ტაძარ-პროპილეუმში სხვადასხვა ხუროთმოძღვრულმა ტრადიციამ თითქმის თანაბარი სიძლიერით მოიყარა თავი და, ჩემი აზრით, ისინი ორგანულად გაამთლიანა ადგილობრივმა მხატვრულმა და რელიგიურმა მისწრაფებებმა. აქ ელინისტური თუ აღმოსავლური ტრადიციები, როგორც ზედნადები, ფუნქციონირებს მოდელში. საცხოვრისის უძველესი სახეობა — „ციხე-სახლი" თავისი გეგმარებითი კომპოზიციითა და მოცულობით ისახება როგორც ბაზისი, რომელიც ზომიერად, სიფრთხილით და მხოლოდ თავისი იდეალების განხორციელებისათვის იმორჩილებს სხვა რეგიონთა ხუროთმოძღვრულ ტრადიციებს. მსგავსი, ოღონდ არავითარ შემთხვევაში იდენტური, მოვლენა აღმოსავლეთის სხვა რეგიონებშიც შეინიშნება: ბერძნული გარეგნული სახეების უკან იფარება ძირეული, ადგილობრივი ფორმები, გეგმარებისა და სივრცის ორგანიზაციის საუკუნეთა მანძილზე უცვლელი ტრადიციები[142].

---

[1] Лордкипанидзе О.Д. Наследие древней Грузии. Тб., 1989. с.240-1.

[2] Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Ахвледиани Д.В., Матиашвили Н.Н., Качарава Д.Д., Чкониа А.М., Пирцхалава М.С., Толордава В.А. Итоги работ Ванской археологической экспедиции. ПАИ-1983. Тб., 1986. с.39-40.

[3] დ. კაჭარავა, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ყიფიანი. არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე (1970-1977 წწ.). ვანი IV. თბ., 1979. გვ.30-3 (შემდგომ სქოლიოში — ვანი IV).

[4] ვანი IV. გვ.33. ამ ნაგებობის ნაშთებსა და მის კონსტრუქციულ დეტალებზეა საუბარი გ.ლორთქიფანიძის სტატიაშიც. იხ. მისი. ვანის ნაქალაქარის I უბანზე 1961-1963 წწ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები. ვანი I. თბ., 1972. გვ.140.

[5] თირი - ლბილი კლდე. „თირი არს კლდე ლბილი და ადვილად სათლელი" - სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ.I. თბ., 1966.

[6] ვანი IV. გვ.36-7.

[7] იქვე. გვ.31.

[8] იქვე. გვ.32.

[9] Витрувий. Десять книг об архитектуре. пер. Ф.А. Петровского. кн.II. М., 1936. гл.I,4. (შემდგომ სქოლიოში — Витрувий. II. I,4). იხ. გ. ყიფიანი, ნ. ამაშუკელი. კოლხური და ფრიგიული სახლები. თბ., 1995. გვ.5 და ა.შ.

[10] ამ ნაგებობამ მკვლევარ-არქიტექტორის მ. ჯანდიერის ყურადღებაც მიიპყრო. ნაგებობის მისეული რეკონსტრუქცია რამდენადმე განსხვავდება (ძირითადად დეტალებში) ჩემ მიერ წარმოდგენილი ცდებისაგან. მის ერთ-ერთ რეკონსტრუქციაზე ცენტრალური, სარიტუალო ეზო კარის ღიობით უკავშირდება დერეფანს. ასეთი რეკონსტრუქციის მიღება რამდენადმე ჭირს, რადგან ადგილზე გათხრების პროცესმა სრული უეჭველობით დაადგინა, რომ ეზოსა და დერეფანს საერთო კარი არ შეიძლებოდა ჰქონოდა. სიმაღლეში რამდენიმე მორით შედგენილი კედლის ნაშთი უწყვეტი და მთლიანი იყო, თანაც ორმაგი. რეკონსტრუირებულ გეგმაზე მ. ჯანდიერი ორმაგ კედელს აღნიშნავს, მაგრამ მის სტრუქტურაში ფართო საპარადე ღიობიც აქვს წარმოდგენილი. იხ. Джандиери М.И. Деревянное здание V в. до н.е. на ванском городище. МЭПОП. Тб., 1988. с.234-45.

[11] ეს ნაგებობა 1977 წელს გამოვაქვეყნე მოკლე აღწერილობითა და სავარაუდო რეკონსტრუქციით. ვთვლიდი, რომ

ნაგებობა გათლილი ძელებით იყო ნაგები; ამაზე თითქოსდა თიხით შელესილობის ერთი ნატეხის ანაბეჭდი მეტყველებდა. მოგვიანებით, ბათქაშის სხვა მრავალ ფრაგმენტზე დაკვირვებამ სულ სხვა რამ დაადასტურა, კერძოდ ის, რომ თიხით სწორედ მორებით შედგენილი სტრუქტურა იყო შელესილი. ისედაც ცხადია, რომ მორების გათლას არავითარი აზრი არ შეიძლება ჰქონოდა, თუ კედლების თიხით შელესვა იყო გათვალისწინებული. შდრ. გ. ყიფიანი. ხის ნაგებობის ნაშთები ვანიდან. თბ., 1977. გვ.70-3.

[12] Витрувий. III. IV,1.

[13] Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточтноиранских народов в первой половине I тысячелетия до н.э. ИСНСА. М., 1976. с.7-17.

[14] J.C. Cooper. Lexikon Alter Symbole. Leipzig. 1986. s.145.

[15] ა. ჭყონია. არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე. ვანი VIII. თბ., 1986. გვ.93-115; Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В. и др. Работы ванской экспедиции. ПАИ - 1983-1984. Тб., 1987. с.53; Лордкипанидзе О.Д. Город-храм Колхиды. М., 1984. с.74-5.

[16] ადრექრისტიანული ეკლესიის შესახებ: ПАИ - 1984-1985. с.53. აგრეთვე. ექ. თაყაიშვილი. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. ტფ., 1907. გვ.3.

[17] Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В. и др. ПАИ - 1982. Тб., 1985. с.47; ა. ჭყონია, არქეოლოგიური გათხრები... გვ.96 და შდ.

[18] რ. ფუთურიძე. ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილის არქეოლოგიური გათხრები. ვანი VIII. გვ.34-51; Лордкипанидзе О.Д. Наследие... с.288-90.

[19] J. Durm. Die Baukunst der Griechen. Lpz. 1910. s.436-9; El. Rohde. Der Altar von Pergamon. B.1973.

[20] Th. Wiegand, H. Schräder. Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuhungen in dem Jahren 1895-1898. B. 1904. s.120-7; J. Durm. Die Baukunst der Griechen. s.440-3.

[21] A. von Gerkan. Der Altar des Artemistempels in Magnesia am Mäander. B. 1929.

[22] რ. ფუთურიძე. ვანის ნაქალაქარის... გვ.36; Лордкипанидзе О.Д. Наследие... с.290.

[23] ე.წ. „მაგიდისებრ" საკურთხეველთა შესახებ იხ. C: Yavis. Greek Altars. Origin and Typology. Saint Louis. Missouri. 1949. p.224-5. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამავე ფორმის ბერძნული საკურთხეველები უფრო ხშირად მონოლითურია და არა შედგენილი.

[24] გ. ყიფიანი. ვანის კორინთული ორდერი. სას. თბ., 1985. გვ.108-20.

[25] გ. ყიფიანი. კაპიტელები. თბ., 1987. გვ.43.

[26] Лордкипанидзе О.Д. Древняя Колхида. Тб., 1979. с.202; Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Матиашвили Н.Н. Раскопки в Вани в 1973-1974 гг. КСИА. 151. М., 1977. с.39-44.

[27] ძველი ვანი განადგურებული ჩანს ძვ.წ.I ს-ის შუა წლებში (Лордкипанидзе О.Д. Древняя... с.214-15). ქალაქის მთელ ფართობზე ტაძარ-საკურთხეველთა და სასიმაგრო ნაგებობათა ნგრევა ძლიერი ხანძრის თანხლებით მიმდინარეობდა.

[28] მხოლოდ ამ ნაგებობამ შემოგვირჩინა ქვის ცოკოლზე დაფუძნებული ალიზის აგურის in Situ წყობანი. იხ. Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Лежава Г., Матиашвили Н.Н. и др. Итоги работ ванской археологической экспедиции. ПАИ. 1974г. Тб., 1976. с.41.

[29] L. Shoe Meritt. The Geographical Distribution of Greek and Roman Jonic Bases. "Hesperia". v.XXXVIII. №2. 1969. p.186-204. ატიკურ ბაზისთა „კლასიკური" ფორმისა და პროპორციების შესახებ იხ. W. alzinger, Hermogenes, Bauglieder und Elemente. BA,5. Mainz am Rhein. 1991. გვ.1-3. სურ.4.

[30] Воронина В.Л. Эллинистический ордер на территории Таджикистана. АН. №20. М., 1972. с.154-6. рис.1.

[31] Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Лежава Г., Матиашвили Н.Н. и др. Итоги работ... ПАИ. 1975 г. Тб., 1979. с.65. таб.XXXIX-XLII.

[32] Лордкипанидзе О.Д. Древняя Колхида... с.202.

[33] M. Nowicka. Les Maioson a tour dans le monde Grec. Wroclaw. 1975. fig.8, 15, 49; Щеглов А.Н. Полис и хора. Симферополь. 1976. с.117; L. Huselberger. Der Paläopyrgos von Naussa am Parros Arch. Anz. 1978. H.3. Abb.19.

[34] Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Матиашвили Н.Н. Раскопки... с.43; ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ლეჟავა, ნ. მათიაშვილი და სხვ. საკძ-1973. თბ., 1974. გვ.47, ტაბ.VII-X.

[35] M. Cetin-Sahin. Die Entwicklung der Griechischen Monumentalaltare. Koln. 1972. s.52.

[36] K. Galling. Der Altar in den Kulturen des alten Orients. B. 1925. tab.16.

[37] K. Galling. Der Altar... tab.11-2.

[38] G. de Francovich. Problems of Achemenid Architecture EW (NS) v.16. №1-2. 1966. p.205. fig.8.

[39] C. Yavis. Greek Altars. p.157-8.

[40] იხ. გ. ყიფიანი. კაპიტელები. გვ.47.

[41] შდრ. Витрувий III, IV,1.

[42] Витрувий II, VIII,7.

[43] A. Orlandos. Les Materiaux de construction et la techniqne architecturale des ansiens Grecs. P. II. P. 1968. p.143-8.

[44] მაგ., ეგეაში. იხ. R.Bohn. AA. B. 1884. Abb,9.

[45] W. Wrede. Von Misokampos auf Samos. AMB. LIV. 1929. s.80-1.

[46] აქ ამ სტილის გამოყენება მხოლოდ რამდენიმე ადგილას დასტურდება, მაგ., სუნიონში, აიგოსტენქსა და კასტელში. იხ. W. Wrede. Von Misokampos... s.81.

[47] იხ. W. Wrede. Attische Mauern. Athen. 1933. s.58.

[48] წყობის ამგვარ სახეთა შესახებ იხ. Карасев А.Н. Архитектура. АГСП. М-Л., 1955. с.190-3.

[49] A. Orlandos. Les Materiaux... p.II. p.104.

[50] A. Orlandos. Les Materiaux... p.II. p.109; C. Nylander. Clamps and Chronology. Jt. v.VI. 1966. tab.2; S. Kasper. Tumulus von Belevi. Arch. Anz. 1975. H.2. Abb.9. s.223-32.

[51] Тирацян Г.А. Новые археологические материалы. В кн.: ДВ.2. Ереван. с.52.

[52] A. Orlandos. Les Materiaux... p.II. p.110.

[53] ვგულისხმობ მის არაკვადრატულობას, სწორკუთხა, წაგრძელებულ ფორმას, რომელიც ძვ.წ.VIII-VII სს-ში პოპულარული ჩანს მცირე აზიაში. იხ. R. Nauman. Architektur Kleinasiens von ihren anfangen, bis zum ende der Hethitischen zeit. Tübingen. 1955. s.46.

[54] Витрувий II, III, 4.

[55] ასევე 1/3 აგურებს ვხვდებით ადრეელინისტური ხანის ელიზავეტის ნაქალაქარზე. იხ. Щитников В.Г., Марченко К.К. Новые данные о строительных комплексах Елизаветского городища на Дону. СА. 1984. №3. с.164.

[56] R. Naumann. Architektur Kleinasiens... s.92-7.

[57] A. Orlandos-თან ერთად იხ. აგრეთვე Сокольский Н.Н. Крепость на поселении Батареика II. КСИА. 1967. с.108-15.

[58] A. Orlandos. p.I. Paris. 1966. p.60.

[59] Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. с.61; Котеленко Г.А. Культура Парфии. М., 1966. с.30.

[60] J. Durm. Die Baukunst der Griechen. Lpz. 1910. s.221.

[61] A. Orlandos. p.II. s.85-7; იხ. აგრეთვე Kl. Herrmann. Versatzmarken und Steinmetzzeichen aus Olympia. BA.5. გვ.83-9.

[62] Филанова М.И. Сырцовые кирпичи с клеймами древнего Мерва - ИАН. Туркм. с ср. с. общ. н. 1961. №1. с.40. рис.1.

[63] Лордкипанидзе Г.А. К истории древней Колхиды. Тб. 1970. т.IX; Шамба Г.К. Эшерское городище. Тб., 1980. т.XXXVIII.

[64] პროფ. ოთ. ლორთქიფანიძემ თავის ერთ-ერთ ნაშრომში კომპლექსის შემადგენელ ელემენტთა განხილვის შედეგად ვარაუდის სახით გამოთქვა აზრი, რომ ეს ნაგებობა ცეცხლის კულტთანაა დაკავშირებული. იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე. რა საიდუმლოს ინახავს ვანი. ქუთაისი. 1984. გვ.92.

[65] ცეცხლის ტაძართა კარების ღიობები პრინციპულ ელემენტს წარმოადგენს. ზოროასტრული ცეცხლის დოქტრინა ითვალისწინებდა წმინდა ცეცხლის თვალთახედვის არეთაგან აცილებას, ე.ი. მანამდე უხილველობას, სანამ მლოცველი უშუალოდ ცელაში არ მოხვდებოდა და ამიტომ ღიობებს დარბაზის ცენტრს საგანგებოდ აცილებდნენ ან რაიმე ზღუდით ფარავდნენ ძირითად სივრცეს. ასევე დაუშვებელი იყო ცელაში მზის სხივის მოხვედრაც, რადგან ზოროასტრულ სამლოცველოში ცეცხლი თავად განასახიერებდა მზეს. იხ. J. Duchene-Guillemin. Fire in Jran and in Greece. EW(NS). v.13. 1962. №2-3. p.203.

[66] ამ პერიოდისათვის აღმოსავლურ ხუროთმოძღვრებაში გვირგვინის კონსტრუქციულ აგებულებას, როგორც ჩანს, ხანგრძლივი ტრადიცია აქვს. ყოველ შემთხვევაში, მიდიური პერიოდის ტაძრებში ცრუ თაღების არსებობა გადახურვის სტრუქტურებში უცილობლად დასტურდება. იხ. M. Roaf, D. Stronach. Tepe Nush-i Jan. 1970. Second Interim Report, Iran. XI. 1973. p.129-40.

[67] H. Pothorn. A guide to Architectural Styles. 1983. p.239.

[68] იხ. Fr. Krichen. Weltwunder der Baukunst. in Babylonien und Ionien, Tübingen. 1956. s.39-40. ე.წ. შუამდინარეული წყრთა – 49,5 სმ ასევე დიდი სიზუსტით თანხვდება გუდეას წყრთის საბოლოოდ დადასტურებულ მნიშვნელობას – 49,59375 სმ-ს. იხ. H. Büsing. Metrologische Beiträge. JDJ. B. 97. 1982. გვ.8-9. ტაბ.1.

[69] ეს გეომეტრიული სხეული, რომელიც ორი კვადრატისა და „ოქროს კვეთის" სწორკუთხედის ჯამს წარმოადგენს, თავისი კონფიგურაციით ჩვეულებრივ კვადრატს ემსგავსება. ამ სხეულისათვის ცნობილმა რუსმა არქიტექტორმა ჟოლტოვსკიმ შემოიღო ტერმინი „Живой квадрат" მისი დინამიკურობისა და გამომსახველობითობის აღსანიშნავად და ჩვეულებრივი კვადრატისაგან განასხვავებლად, რომელიც სტატიკური და ნეიტრალური ბუნებით ხასიათდება. იხ. Брунов Н. Пропорции античной и средневековой архитектуры. М., 1938. с.7.

[70] Владимиров В.Н. Пропорции в египетской архитектуре. В кн.: ВИА. т.I. М., 1970. с.138-9.

[71] Иконников А.В. Соразмерности частей и целого в архитектурной композиции. В кн.: ОАК. М., 1971. с.93.

[72] ამ დინამიკური სწორკუთხედის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ანტიკურ სამყაროში გამოწვეული იყო იმით, რომ იგი ექვემდებარება გარკვეული კანონზომიერებით ისეთ დანაწევრებას, რის შედეგადაც მრავლად წარმოიშვება კვადრატები და „ოქროს კვეთის" სწორკუთხედები. ცნობილია მისი სხვა მრავალი რიტმული თვისებაც. იხ. Д. Хембидж. Динамическая симметрия в архитектуре. М., 1936. с.15. და შემდ. აგრეთვე Э. Мёссель. Пропорции в античности и в средние века. М., 1936.

[73] ამან არ უნდა გვაფიქრებინოს, რომ ვანის ტაძარ-პროპილეუმში „ოქროს კვეთის" სწორკუთხედი რაიმე განსაკუთრებულ ესთეტიკურ მიზნებს ემსახურებოდა. ამ მიზნით „ოქროს კვეთის" სწორკუთხედის დომინირება აქ არ შეინიშნება. მინდა აღვნიშნო ისიც, რომ უკანასკნელი პერიოდის გამოკვლევებში (ჩემი აზრით, რამდენადმე ნაჩქარევად) „ოქროს კვეთის" პროპორციის ესთეტიკური მიზნებისათვის გამოყენება ანტიკურ არქიტექტურაში ეჭვს ქვეშაა დაყენებული. იხ. Г.Дж. Коуен. Мастера строительного искусства. М., 1982. с.17. თვით მონაკვეთთა აღნიშნული შეფარდება (5:8) ერთ-ერთი უძველესია ხუროთმოძღვრებაში. მას წარმატებით იყენებდნენ ჯერ კიდევ ძველი ეგვიპტელები გეგმარებითი სქემების კომპოზიციური სრულყოფისათვის. იხ. Al. Badawy. The harmonic system of architectural design in ancient Egypt. MJO. B. VIII. H.I. Berlin. 1961. p.5-9. ამ შეფარდების ვანის ტაძარ-პროპილეუმში გამოყენება შემთხვევითი სრულებითაც არაა. იგი აქ გამოყენებულია ძირითადი კონსტრუქციული უჯრედისათვის, ანუ გვირგვინისათვის. „ოქროს კვეთის" შეფარდება უწინარესად გამოხატავს სამშენებლო მექანიკის კანონებს, რაც უპირველესად მის სტატიკურობაში ვლინდება. იხ. Брунов Н. Примечания. В кн.: Э. Мёссель. Пропорции. с.250.

[74] იხ. C. Babin. Note sur la Mefologie et les Proportions dans les Monuments Achéménides de la Perse R.A. t.XVII. 1891. p.351; აგრეთვე Э. Мёссель. Пропорции... с.139-40. рис.57.

[75] გ. ლეჟავა. ანტიკური ხანის საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1979. ტ.CI.

[76] Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. т.II. Тб., 1950. с.90.

[77] შდრ. A. Orlandos. Les Materiaux... p.I. p.84-8.

[78] შდრ. Гагошидзе Ю.М. Самадло. Тб., 1979. с.58-9; Цкитишвили Г.Г. Результаты работ на "Цихиагора" (1973-1974гг.). КСИА. 151. М., 1977. с.90. рис.3; ირ. ციციშვილი. მცხეთის ანტიკური კრამიტის შესწავლისათვის. სსმამ. ტ.12. 1948. №2. გვ.520.

[79] რკინის კრამიტსამაგრები ვანის ნაქალაქარზე დასტურდება უკლებლივ ყველა ნაგებობასთან კრამიტყრილებში. იხ. ნ. ხოშტარია, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ლეჟავა. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1966 წ. ვანი I. თბ., 1972. გვ.150. სურ.100; გ. ლორთქიფანიძე. საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი. ვანი II. თბ., 1976. გვ.189. კრამიტსამაგრები კოლხურ კრამიტებთან ერთად აღმოჩენილია ეშერის ნაქალაქარზეც. იხ. Шамба Г.К. Эшерское городище. таб.XXXVIII, LXXI.

[80] ვფიქრობ, რომ მარტო ის მიზეზი, რომ ვანში საბურველი ხისა და ალიზის სტრუქტურას შეუთავსდა, არ უნდა იყოს ერთადერთი განმაპირობებელი კრამიტის ფენილის აღწერილი კონსტრუქციისა. შესაძლოა, აქ რომელიმე ადგილობრივი სამშენებლო ტრადიციაც მოქმედებდეს, ვთქვათ, ყავრის ფენილის სტრუქტურა, რომელიც ლარტყებზე ყავრის პირველი რიგის დაფენას შუალედებით ითვალისწინებს, ხოლო მეორე რიგი სწორედ ამ შუალედებს ეფარება ზემოდან. დაწვრ. იხ. გ. ყიფიანი. ნიშანთა ფუნქციის შეცნობისათვის კოლხურ და იბერიულ კრამიტებზე. თბ., 1991. გვ.15. ტაბ.X,

[81] Лордкипанидзе О.Д. Работы ванской экспедиции. АО-1977 г. М., 1978. с.484-5.

[82] Марченко И.Д. О теракотовых антефиксах пантикапея. В кн.: АИБ. I. Симферополь. 1952. с.187.

[83] H. Lawter. Reisenatizen aus Karien. BJ. B.171. 1971. s.145.

[84] A. von Gerkan. Kalabektepe, Athenatempel und Umgebung, "Milet". B.I, H.8, Berlin. 1925. Abb. 17.

[85] გ. ყიფიანი. ვანის კორინთული ორდერი. სას. III. თბ. 1986. გვ.105-9.

[86] Михаловский Н.Б. Архитектурные формы античности. М., 1949. с.61.

[87] Сумбадзе Л. Архитектура Грузинского народного жилища Дарбази. Тб., 1984. с.240-3.

[88] ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ლეჟავა, ნ. მათიაშვილი და სხვ. ვანის არქეოლოგიური... გვ.47.

[89] C. Nylander. Jonians in Pasargade. Uppsala. 1970. p.146.

[90] D. Wilber. Iranian Motifs in Syrian Art. BAJPAA. v.V. №1. 1937. p.23-4. fig.3.

[91] იხ. Кильчевская Э.В. О специфике канона в пластическом искусстве древнего Востока. В кн.: ПКДСИАА. М., 1973. с.194-8.

[92] P. Stengel. Die Griechischen Kultusalterfümer. München. 1920. s.14.

[93] ასეთი ღარებით ხშირად იყო აღჭურვილი ის საფეხურები, რომლებიც სამსხვერპლოებს შეადგენდნენ. იხ. Латышевъ В.В. Очеркъ греческихъ древностей. Часть 2. СП., 1899. с.23, ხოლო ზოგიერთ საფეხურებიან საკურთხეველზე სამსხვერპლო საქონლის დასაბმელი საგანგებო კავების კვალიცაა დადასტურებული. იხ. A. von Gerkan. Der Altar des Artemis-tempels in Magnesia am Meander. B. 1929. s.4. Abb.2.

[94] ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ლეჟავა, ნ. მათიაშვილი და სხვ., ვანის არქეოლოგიური... გვ.46.

[95] C. Yavis. Greek Altars. s.16. fig.8.

[96] იხ. K. Galling. Der Altars. s. 8. tab.11, 12.

[97] A. Stein. Old Routs of Western Iran. London. 1940.

[98] Карасев А.Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В кн.: Ольвия, Теменос и Агора. М-Л., 1964. с.81-6.

[99] Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Матиашвили Н.Н. Раскопки... с.43; ოთ. ლორთქიფანიძე. რა საიდუმლოს... გვ.90.

[100] P. Stengel. Die Griechischen... s.13-4. tab.III. fig.9.

[101] იხ. C. Yavis. Greek Altars. p.185-91.

[102] იგულისხმება საკურთხევლის უშუალოდ ტაძრის კედელზე მიდგმა, ბერძნული სამყაროსათვის სრულიად მიუღებელი რამ. ანალოგიური შემთხვევები არც აღმოსავლურ სამყაროში ჩანს ხშირი, მაგრამ იქ სატაძრო კომპლექსთა გეგმარებისათვის ერთიანი მკაცრი კანონიკური ნორმები ნაკლებად შეიმჩნევა. ირანში, აქემენიდური ხანის ცეცხლის ტაძარში ცნობილია ინტერიერში კედელზე მიდგმული საფეხურებით აღჭურვილი საკურთხეველები. იხ. U. Scerrato. Excavations at Dahan-i Ghulaman (Seistan-Iran) First Preliminary Report (1962-1963) EW(NS) v.16. 1968. №1-2. fig.9, 22-3.

[103] საცეცხლე – ესე არს სადა მარადის ცეცხლი ეგზების, გინა ცეცხლთა ჭურჭელი,... გინა სახლი ცეცხლის მსახურთა შესაკრებელი – სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. თხზულებანი. ტ.II. თბ., 1966. გვ.68-9.

[104] შდრ. C. Galling. Der Alter... tab.12-3; tab.16.

[105] შდრ. იქვე. ტ.7.

[106] Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Матиашвили Н.Н. Раскопки... с.42; Кошеленко Г.А. Культура Парфии. М., 1966. с.23.

[107] E. Schmidt. Perserolis. I. Stractures, Reliefi, Inscriptions. Chicago. 1953. tab.IX.

[108] B. Brentjes. Alte Siegelkunst des Vorderen Orients. Lpz. 1983. s.137.

[109] ოთ. ლორთქიფანიძე. რა საიდუმლოს... გვ.91.

[110] ჯ. რუხაძე. მარცვლეულისათვის განკუთვნილ სათაესთა საკულტო მნიშვნელობა საქართველოში. „მაცნე". ისტორიის... სერია. 1976. №2. გვ.157.

[111] ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ტ.II. თბ., 1985. გვ.11.

[112] U.M. de Villard. The Fire Temples. BAJPAA. v.V. №4. 1936. p.178-9. fig.4.

113 D. Stronach. On the evolution... p.618-9.

114 იქვე. გვ.612-7.

115 Кошеленко Г.А. Культура Парфии. с.19-23, 28-9, Пилинко В.Н., Кошеленко Г.А. Северная Парфия. В кн.: ДГКСА. М. 1985. с.218. таб.LXXV,2.

116 Пугаченкова Г.А. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии. ВДИ. 1973. №1. с.122. таб.1а. с.128. таб.IX,а.

117 K. Schippmann. Die iranische... s.489-91. Abb.79.

118 იქვე. s.257-8. Abb.37.

119 Пичикян И. Композиция храма Окса в контексте архитектурных сопоставлений. МАИКИА(ИБ). Вып.12. М., 1987. с.49-62.

120 Литвинский Б., Мухитдинов Х. Античное городище Саксонохур. СА. 1969. №2. с.176-7.

121 გ. სტავისკის აზრით, ბაქტრიაში ზოროასტრიზმი ფართოდ მხოლოდ კუშანურ-სასანიდურ პერიოდში გავრცელდა. იხ. Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия; проблемы истории и культуры. М., 1977. с.175.

122 D. Schlumberger. Deschrendantt non mediterraneens de l'art grec. „Syria" t.XXXVII. 1960. p.143-5. fig.1.

123 F. Oelman, Persische Tempol, Arch. Anz. 1921. III/IV s.279-80. Abb.3; U.M. de Villard.

124 K. Erdmann. Die iranische Feuerheiligtum. Lpz. 1941. s.29-30, 34.

125 გარსშემოსავლელები, რომლებიც ცერემონიალური სვლებისთვის იყო განკუთვნილი, ცეცხლის ტაძრების ერთ-ერთ ყველაზე მეტად დამახასიათებელ ელემენტადაა მიჩნეული. იხ. Воронина В.Л. Доисламские культовые сооружения средней Азии. СА. 1960. №2. с.52-3.

126 G. Gropp. Die Funktion... s.150-2.

127 K. Erdmann. Das Iranische... s.34. კ. ერდმანის ამ მოსაზრებას საკმაოდ დასაშვებად მიიჩნევს კ. შიპმანი (K. Schippmann. Die iranische... s.472). თუმცა გ. გროპს ასეთი რამ მაინც საეჭვოდ მიაჩნია. მისი აზრით, ცეცხლი-მეუფე ("atasch bahram") სრულიად დამოუკიდებელია სამსხვერპლოსაგან (G. Gropp. Die Funktion... s.166).

128 აღსანიშნავია, რომ პასარგადეს ჩრდილოეთით ე.წ. „წმინდა ზღუდეში" სწორედ სამი სარიტუალო არის არსებობამ დაბადა აზრი იმის შესახებ, რომ ეს საკულტო კომპლექსი ზოროასტრულ საღვთო ტრიადისადმი იყო მიძღვნილი. იხ. Луконин В.Г. Искусство Древнего Ирана. М., 1977. с.97.

129 ვთქვათ, ზოროასტრული ტრიადის ბერძნული შესატყვისების მსგავსად, რომელიც პერსეპოლისის ტაძრის სვეტთა ბაზისების ვოტივურმა წარწერებმა დაადასტურა (აჰურა-მაზდა – ზევსი, მითრა – ჰელიოსი, ანაჰიტა – არტემიდე). იხ. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., 1980. с.263.

130 Д. Шлюмтберже. Эллинизированный Восток. М., 1985. с.63-4.

131 Михаловский К. Создатель канона египетского храма. ВДИ. 1956. №4. с.119-20.

132 Виппер Б.Р. Искусство Древней Греции. М., 1972. с.77.

133 Джандиери М.И. Древние истоки башенного жилища горной грузии. МСГИ-IV. Тб., 1983. с.17-8.

134 Джандиери М.И., Лежава Г.И. Народная башенная архитектура. М., 1976. с.59; ა. ქალდანი. სვანური საცხოვრებლის ერთი სახე. ძმ. №36. სურ.5.

135 ვ. ითონიშვილი. ხევი ძველად და ახლა. თბ., 1967. ტაბ.IX,1.

136 რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე. მთიულეთის სოფელი ძველად. თბ., 1965. სურ.22.

137 გ. გამყრელიძე. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბ., 1982. გვ.103. სურ.25-6.

138 ტაძარ-ი, ტაზარ-ი „სამღდელო", „სახლი", „ბაგინი", სასახლე, სამლოცველო სახლი. იხ. ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბ., 1973.

139 ტაძარი – სახლი სამლოცველო, გინა მეფეთა. იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. თბ., 1966.

140 Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура... с.250.

141 გვიანელინისტური წყობის ამდაგვარი ხასიათის შესახებ იხ. W. Wrede. Attische Mauern. Athen. 1933. s.184.

142 იხ. F. Oelmann. Hilani und Liwanhaus. BG. H.127. 1922. s.201.

ცხრილი

		cm	m 24,75	აბსოლუტური სიზუსტე cm	გადახრა აბსოლუტური სიზუსტიდან
გაზისი	ზედაპირის დიამეტრი	49,5	2	49,5	–
	ქვედა ლილვის დიამეტრი	75	3	74,25	+ 0,75
	სიმაღლე	31	1,125	30,93	+ 0,07
ალიზის აგური	სიგრძე	55	2	54,46	+ 0,54
	სისქე	37	1,5	37,125	– 0,125
კერამიდი	სიგანე	49,5	2	49,5	–
	კედლების სიგრძე	49,5	2	49,5	–
კალიპტერი	ტანის სიგრძე	49,5	2	49,5	–
	სიგანე	24		24,75	– 0,75
კედლების სისქე	№11	248	10	247,5	+ 0,5
	№2	180	7,25	179,44	+ 0,56
	№№ 6,8,9,12	148-149	6	148,5	± 0,5
კართა ღიობები		223	9	222,75	+ 0,25
		320	13	321,75	– 1,75
		148	6	148,5	– 0,5
		198	8	198	–
საფეხურებიანი საკურთხეველი	სიგრძე	532,5	21,5	532,5	+0,375
	საფეხურების სიგანე	198	8	198	–
	საფეხურების სიგრძე	346,5	14	346,5	–
	ბაქნის სიგანე	186	7,5	185,63	+0,37
	ბაქნის სიგრძე	248	10	247,5	+0,5
საფეხურები (№0)	სიგანე	495	20	495	–
	სიგრძე	199	8	198	+1
	კოშკსა და დარბაზს შორის მანძილი (№7)	420	17	420,75	– 0,75
შეწირულობათა მოედანი	სიგანე	161	6,5	160,875	+0,125
	სიგრძე	1080	43,125	1079,73	+0,27
გვირგვინქვეშა სწორკუთხედი (გაზისთა ცენტრებს შორის მანძილი)	სიგრძე	396	16	396	–
	სიგანე	247,5	10	247,5	–

		cm	m 24,75	აბსოლუტური სიზუსტე cm	გადახრა აბსოლუტური სიზუსტიდან
გვირგვინქვეშა სწორკუთხედი (გაზისებს შორის მანძილი)	სიგრძე	321	13	321,75	– 0,75
	სიგანე	173	7	173,25	– 0,25
დარბაზი	სიგანე კედლებითურთ	1240	50	123,75	+2,5
	შიდა ფართობის სიგანე	944	38,123	943,6	+0,4
	შიდა ფართობის სიგრძე	991	40	990	+1
ბეღელი	სიგანე	620	56	618,75	+1,25
	ნაგებობის სიგანე	1388	72,125	1386	+2
	ნაგებობის სიგანე დანამატებითურთ	1785	81,125	1785	–
	დარბაზისა და ბეღლის საერთო სიგრძე	2008		2007,85	+0,15

თავი II
იბერია

სამადლო. „კოშკურა ტაძარი“

ამ ნაგებობის შესახებ ძნელია რაიმე ითქვას დაბეჯითებით, რადგან ჩვენამდე უაღრესად მცირე ფრაგმენტია მოღწეული (ტაბ.XXXVII$_1$). ძეგლის გამთხრელისა და შემსწავლელის ი. გაგოშიძის მიერ იგი „კოშკურა ტაძრადაა“ განსაზღვრული[1]. ძეგლი სტრატიგრაფიული მონაცემებით ზოგადად აქემენიდური ხანით თარიღდება (ძვ.წ.VI-IV სს.), მაგრამ დასტურდება ისიც, რომ იგი შესაძლოა რამდენადმე სახეცვლილი ფორმით ელინისტურ ხანაშიც აგრძელებდა არსებობას[2].

ჩვენამდე შემორჩა მხოლოდ ჩრდილოეთის კედელი აღმოსავლური არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი რიზალიტებით. ეს კედელი თითქმის ებჯინება კლდეს. სამშენებლო მოედნის დანარჩენი ფართობი მთლიანადაა წარეცხილი. თვით რელიეფზე დაკვირვებით ი. გაგოშიძე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ სამხრეთიდან ნაგებობას მდგრადობისათვის საყრდენი კედელიც უნდა ჰქონოდა[3]. მას ნაგებობა კვადრატული გეგმით აქვს წარმოდგენილი, რაც, ვფიქრობ, გეგმის რეკონსტრუქციის ერთადერთი მისაღები სახეა.

წარმოგვიდგება კვადრატული ნაგებობა, რომლის კედლები ნაგებია დაუმუშავებელი ლოდებით, მაგრამ საგანგებოდ შერჩეული ქვებით და ამიტომ წყობა რეგულარულობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ქვის კედლები წარმოადგენდა ცოკოლს ალიზის აგურთა წყობისათვის. ნაგებობის ზომებია 14×14 მ, ხოლო შიდა ფართობისა – 5,50×5,50 მ, ე.ი. შედარებით მცირე შიდა სივრცე ისაზღვრება მასიური, მძლავრი კედლებით. გარე მხრიდან კედლები აღჭურვილი იყო როგორც კუთხის, ასევე ცენტრალური რიზალიტებით, რომლებიც სიბრტყიდან მხოლოდ 50 სმ-ით იყო გამოზიდული.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ ნაგებობის მეტისმეტად მცირე ფრაგმენტს ვფლობთ, მაინც დასაშვები მგონია მისი ფუნქციის საკულტოდ განსაზღვრა. გარემო და ნაგებობის მდებარეობა მთლიანად გამორიცხავს მის რაიმე სხვა და უპირველესად საფორტიფიკაციო მნიშვნელობას. კედლის ფორმა და სტრუქტურა მხოლოდ საკულტო ნაგებობაზე მიგვანიშნებს, ხოლო რეკონსტრუირებული გეგმით იგი საკულტო ნაგებობათა იმ ტიპოლოგიური ჯგუფის კუთვნილი ჩანს, რომელიც ურარტული ტაძრების სახელითაა ცნობილი და რომელთა რამდენადმე გადამუშავებულ მოდელებს აქემენიდურ ირანში „კოშკურა ტაძრების“ სახით ვხვდებით (ტაბ.XXXVII$_5$).

ამჯერად ტიპოლოგიურ ჯგუფში მხოლოდ ნაგებობათა კვადრატულობას ვგულისხმობ, რადგან ამ ტიპის ნაგებობების გარშემო თავს იყრის მრავალი გაურკვეველი და სადავო საკითხი.

სამადლოს „კოშკურა ტაძარს“ მოეპოვება ანალოგები ურარტული ტაძრებისა (ალტინ-თეფე, ტოპრაკ-კალა, კაიალი-დერე, აზნაურ-თეფე (ტაბ.LX$_{1-3}$), კავუს-თეფე, პატნოსი) და აქემენიდური კოშკურა ნაგებობების სახით (ზენდან-ი სულეიმანი პასარგადეში და კაბა ზარდუშტი ნაყშ-ი რუსტამში (ტაბ.LX$_4$). ურარტული ტაძრებისა და აქემენიდური კოშკურა ნაგებობების გეგმათა მსგავსება სავსებით ცხადია. ურარტული ტაძრები თითქმის ყველა მკვლევრის მიერ პროტოტიპადაა მიჩნეული ზენდან-ი სულეიმანისა და კაბა ზარდუშტისათვის[4].

მსგავსებას ქმნის: 1. კვადრატული გეგმა, 2. კვადრატული შიდა სივრცე, 3. რიზალიტები. მაგრამ ურთიერთგანმასხვავებელი ნიშნებიც აშკარაა. აქემენიდური ნიმუშები გაცილებით მცირე ზომებით ხასიათდება. გარდა ამისა, ურარტული ტაძრებისაგან განსხვავებით ისინი მთლიანად ქვითაა ნაგები. ურარტულ ტაძრებში ქვის ცოკოლზე ალიზის წყობაა დაფენილი. ამასთანავე, აქემენიდურ ნაგებობებში კვადრატული კამერები გამართულია ცენტრალურ სტრუქტურებში, რომლისკენაც მრავალსაფეხურიან კიბეებს მივყავართ[5], ხოლო ურარტულ ტაძრებში კარის ღიობები უშუალოდ ქვედა სტრუქტურებში დასტურდება[6]. თუ ურარტულ ტაძრებს მაღლივ ნაგებობად

წარმოვიდგენთ სართულიანობის გარეშე (რაც არაფრით დასტურდება), აქემენიდური კოშკებისაგან განსხვავებით მივიღებთ გარე მასების შესაბამის[7] ვერტიკალურ, მაღლივ სივრცეს, სადაც მთელი მათი მასივი მხოლოდ ცენტრალურ ნაწილში შეიცავს კვადრატულ კამერას. ეს განმასხვავებელი ნიშნები გამორიცხავს აქემენიდური და ურარტული კოშკურა ტაძრების ტიპოლოგიურ იდენტურობას. აქ, როგორც ჩანს, აქემენიდური სამყაროს მიერ იდეის დასესხებასთან გვაქვს საქმე, რომელიც მათთვის მისაღებ ფორმებში გადამუშავდა.

ი. გაგოშიძე სამადლოს ნაგებობას აქემენიდური კოშკების მსგავსად ცეცხლის ტაძრად მიიჩნევს და მას უშუალოდ აქემენიდური ირანიდან მომდინარე იმპულსის შედეგად არსებულად თვლის[8].

ზენდან-ი სულეიმანისა და კააბა ზარდუშტის ფუნქციათა შესახებ აზრთა სრული სხვადასხვაობაა და მათ დანიშნულებაზე გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია. დაახლოებით თანაბარ არგუმენტებს ვფლობთ როგორც მათი სამარხეულ ნაგებობად გამოცხადებისა, ასევე იმისათვის, რომ ისინი ცეცხლის ტაძრებად ჩავთვალოთ, თუმცა მკვლევართა დიდი ნაწილი მათ მაინც საკულტო ნაგებობებად მიიჩნევს[9]. აქ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება კვადრატს როგორც გეომეტრიულ ფორმას ამ კოშკთა კამერებისათვის. ეს ის ფორმაა, რომელიც აქემენიდური და შემდგომი პერიოდების ცეცხლის ტაძრებში თითქმის ყოველთვის ცელადაა ფორმირებული[10]. ამ კოშკთა კვადრატს მიახლოებული კამერები ქმნის მათი ცეცხლთან დაკავშირების სურვილს. გარდა ამისა, ძვ.წ.III ს-ის ფარსის მმართველთა ტეტრადრაჰმებზე არსებული გამოსახულებანი თითქოსდა პირდაპირ მიგვანიშნებს კოშკების ფუნქციაზე (ტაბ.XXXVII3). დაეჭვება ძნელია, რომ ამ მონეტებზე სწორედ ნაყშ-ი რუსტამის ანალოგიური კოშკია გამოსახული[11] (კუთხეთა რიზალიტები, კბილანები, ბრტყელი გადახურვა). მის თავზე იკითხება სამი ცეცხლის საკურთხეველი, ე.ი. ასახულია მომენტი, როცა ცეცხლი გარეთაა გამოტანილი ღვთისმსახურებისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ შესაძლოა ნაყშ-ი რუსტამისა და ზენდან-ი სულეიმანის კოშკები სრულიად სხვა ფუნქციის მატარებელი აღმოჩნდეს, ეს მონეტები ასახავს იმას, რომ ცეცხლის ტაძრებისა და სუზის „აიადანას" ტიპის ნაგებობების პარალელურად არსებობდა კოშკურა ცეცხლის ტაძრებიც.

ჩვენთვის საინტერესო ისაა, თუ სამადლოს „კოშკურა ტაძრისთვის" რომელი რეგიონის ნაგებობანი წარმოადგენს მოდელს — ურარტული ტაძრები თუ აქემენიდური კოშკები. ვფიქრობ, არც ერთი[12]. სამადლოს კოშკი ზომებით ორჯერ აღემატება აქემენიდურ კოშკებს (სამადლო — 14×14 მ, ზენდან-ი სულეიმანი — 7×7 მ). ძნელი წარმოსადგენია მოდელად აღებული ნიმუშის მიმართ ესოდენ დიდი სითამამე. ურარტული ტაძრებიდანაც ამ ზომის ნაგებობას ჩვენ მხოლოდ პატნოსის ტაძარს ვიცნობთ, რომელიც მათ შორის ყველაზე ადრეული ხანით თარიღდება[13]. არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისაგან აქემენიდური კოშკები და სამადლოს ნაგებობა სივრცის ორგანიზაციითაც. სამადლოში, ნაგებობის ცენტრალურ სტრუქტურაში აქემენიდური კოშკების ანალოგიურად ძალიან ძნელია მარტოოდენ ყრუ კამერის წარმოდგენა. ყველაფერი იმას მიანიშნებს, რომ ურარტული ტაძრების მსგავსად მასების შესაბამისად აქ სივრცეც მაღლივი იყო. ჭირს ურარტული ტაძრების სამადლოს კოშკის მოდელად მიჩნევა: ჯერ ერთი, როგორც ი. გაგოშიძეს აქვს აღნიშნული, სამადლოს კოშკის ცენტრალური რიზალიტები სრულიად უცხოა ურარტული ტაძრებისათვის[14] (ასევე აქემენიდურისათვის) და მისი არსებობა აქ კოშკის დიდი ზომებით ვერაფრით აიხსნება. გარდა ამისა, რიზალიტებს, ამ თითქოსდა ერთი შეხედვით უმნიშვნელო არქიტექტურულ დეტალებს, ურარტულ სატაძრო ხუროთმოძღვრებაში გარკვეული ფუნქცია აკისრია. საფასადე მხარეებს შორის არსებული ჩავარდნილი სიბრტყეები ყოველთვის და უგამონაკლისოდ საზღვრავს ცელას კვადრატის ზომებს და, ამდენად, ორგანულად აკავშირებს ერთმანეთთან ტაძრის შიდა და გარე მასებს, სრულ შესაბამისობას ამყარებს ინტერიერსა და ექსტერიერს შორის. რიზალიტების ეს ფუნქცია მთლიანად დაკარგულია აქემენიდურ კოშკებში, რაც იქ მაინც იმით აიხსნება, რომ თავიანთი ყრუ მასივის გამო ინტერიერზე მინიშნება ამ კოშკებს არ ესაჭიროება. სულ სხვა საქმეა სამადლოს კოშკი. აქ მოსალოდნელი იყო რიზალიტების სწორედ ის მნიშვნელობა

დადასტურებულიყო, რაც ურარტულ ტაძრებშია, რადგან გარე მასების შესაბამისად სივრცე აქაც მხოლოდ მაღლივადაა წარმოსადგენი. მაგრამ ისინი ერთგვარად ფუნქციადაკარგული გვეჩვენება. სამადლოს კოშკის შიდა სივრცის სავარაუდო კვადრატი (5,50×5,50 მ) არაფრით ესადაგება ფასადთა რიზალიტებით დანაწევრებულ სიბრტყეებს. არც ურარტულსა და არც აქემენიდურ ძეგლებს შორის არ მეგულება ისეთი ნიმუში, რომლის მეტ-ნაკლებად ზუსტ გამეორებას წარმოადგენდეს სამადლოს კოშკი და, ვფიქრობ, არცაა მოსალოდნელი, რომ იგი რომელიმე საერთო კანონიკურ მოდელს ემორჩილებოდეს. კოშკურა ტაძრებისათვის ასეთი საყოველთაო მოდელი არც არსებობდა. არსებობდა მთელი აღმოსავლეთისათვის ერთი საერთო იდეა — „მაღლივი ტაძარი". ურარტულისა და აქემენიდური კოშკების განმასხვავებელი ნიშნები უკვე აღვნიშნეთ. სულ სხვა სახეობას განეკუთვნება მიდიური კოშკურა ცეცხლის ტაძარი (ტაბ.XXXVII$_4$)[15]. ყველა ჩამოთვლილი ნიმუშისაგან არსებითად განსხვავდება ასტხი-ბლურის მაღლივი ტაძრის მოდელი (ტაბ.LXII$_7$)[16]. ამ ნაგებობებსა და მოდელებს ახასიათებს ერთი საერთო იდეა — სივრცეთა თუ საერთო მასების ვერტიკალური ორგანიზაცია. ამათ რიგს განეკუთვნება სამადლოს კოშკურა ტაძარიც. ამავე იდეას ასახავს წინა თავში განხილული ვანის კოშკურა ცეცხლის სამლოცველოც.

საბოლოოდ ჩვენთვის უცნობი დარჩა ამ ნაგებობის ორიენტაცია. ი. გაგოშიძემ კოშკთან მისასვლელი დასავლეთის მხრიდან ივარაუდა[17]. გამორიცხული არ უნდა იყოს სამხრეთის მიმართულებაც, რადგან თუ ამ მხრიდან რელიეფის შესამაგრებლად ივარაუდება საყრდენი კედელი, შესაძლოა, იგი მისასვლელ საფეხურებსაც შეიცავდა (იხ. რეკონსტრუქცია. ტაბ.XXXVII$_2$).

ციხიაგორა

ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსი 1971 წლიდან ითხრება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი გ. ცქიტიშვილი) კასპის რ-ნის სოფ. კავთისხევში, სოფლის ჩრდილოეთით ციხიაგორას სახელით ცნობილ 12 მ-ის სიმაღლის ბორცვზე. გათხრების ანგარიში ნაგებობათა აღწერითა და ძეგლთან დაკავშირებული ტიპოლოგიური თუ ქრონოლოგიური ხასიათის შენიშვნებით არაერთხელაა გამოქვეყნებული[18].

ამჟამად ბორცვის თხემზე მთლიანადაა გათხრილი მთავარი ტაძარი და მისი მიმდებარე რამდენიმე ნაგებობა, რომელიც 0,5 ჰა-ს მოიცავს. იგი გალავნით ყოფილა მოზღუდული (ტაბ.XXXVIII$_1$). კომპლექსი, გ. ცქიტიშვილის აზრით, ძვ.წ.IV-III სს-ს განეკუთვნება, მაგრამ გამორიცხული არ უნდა იყოს რამდენადმე გვიანი პერიოდიც. ეს ძეგლი არქეოლოგთა მიერ გამოვლენილ მონუმენტურ ნაგებობებს შორის ყველაზე უკეთაა შემონახული; კედლების სიმაღლე საშუალოდ 3 მ-მდეა შემორჩენილი, კარგად იკითხება კონსტრუქციული კვანძები და ამის გამო შესაძლებელი მგონია კომპლექსის თავდაპირველი სახის წარმოდგენა.

მთავარი ტაძარი გალავნით შემოსაზღვრული თხემის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარესაა გამართული. მისი ორიენტაცია ზუსტად ემთხვევა S—N ღერძს. ჩრდილოეთიდან ტაძარს საზღვრავს გალავნის კედელი, აღმოსავლეთიდან მას ედგმის მრავალსათავსიანი ნაგებობა (ბეღელი), ხოლო დასავლეთით მთავარი ტაძრისაგან 3 მ-ის დაშორებით მცირე ზომის ნაგებობაა აღმართული, რომელიც მცირე ტაძარი უნდა იყოს. თავდაპირველად შევეცდები ამ კომპლექსის ძირითად ნაგებობათა განხილვას.

მთავარი ტაძარი ჩაწერილია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ წაგრძელებულ სწორკუთხედში (ტაბ.XXXIX$_1$), რომლის ცენტრალურ არეში გამოიყოფა კვადრატს მიახლოებული დარბაზი. მას დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება გრძივი სათავსები. ჩრდილოეთით ტაძრის მთელ სიგანეზე გაჭიმულია სივრცე, რომელიც ყველა ნიშნით ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო. კარის ღიობი აქ დასავლეთიდან დასტურდება. თვით დარბაზის კარი სამხრეთიდანაა გამართული. მთელი

ასევე შეუსაბამობაა, რადგან დარბაზის ღიობის წინ კაპიტელის ერთ-ერთი ხარი — fase აღმოჩნდებოდა, რაც ორმაგპროტომიან კაპიტელთათვის პროფილია, ე.ი. ცხადია, რომ კრამიტით გადახურული დარბაზი, სადაც გათხრებისას თანაბარი რაოდენობით დაფიქსირდა კერამიდიცა (ბრტყელი კრამიტი) და კალიპტერიც[26], გადახურული იყო ორქანობიანი სახურავით. დარბაზის ფართობიდან გამომდინარე, აქ შეუძლებელია ერთი ქანობის წარმოდგენა. დასავლეთითა და აღმოსავლეთით ორქანობიანი სახურავის კალთები კი დახრილი უნდა ყოფილიყო. ამის მისაღწევად საკმარისი ჩანს დარბაზის ცენტრში ერთი სვეტის აღმართვა, მაგრამ არა ისეთი სვეტისა, რომელიც ორმაგპროტომიანი კაპიტელით ბოლოვდება — ასეთი სვეტი ამ მიზნისათვის გამოუსადეგარია და, გარდა ამისა, კაპიტელის ფორმა უთუოდ სხვა მიზნებსაც ისახავს: იგი ძირითადად იმპოსტია და მისი კონსტრუქციული ფუნქცია გამოიხატება იმაში, რომ მისი მცირე, მაგრამ დარბაზის მასიდან გამომდინარე მაინც საკმარისი ზომის გამო, გაანაწილოს, შეამციროს ნაგებობის ზედა სტრუქტურის დაწოლა კოჭზე[27]. დარბაზში ამ სახის იმპოსტის გამოყენება, ვფიქრობ, ემსახურებოდა გვირგვინის გამართვასა და კრამიტის ორქანობიანი სახურავის ურთიერთშეთავსებას. ამ ფორმის კაპიტელის გამოყენების სხვა მიზანი არ ჩანს. გვირგვინის გასამართავად აქ სვეტი დარბაზის ჩრდილოეთ არეში იქნებოდა აღმართული და ასეთ შემთხვევაში მისი მხატვრულ-სიმბოლური მნიშვნელობაც უკეთ აღიქმებოდა და გადახურვის კონსტრუქციული სრულყოფაც უკეთ იქნებოდა მიღწეული (ტაბ.XL$_1$). კოჭების კონსტრუქციული სქემა საკმაოდ სრულყოფილია და მას ქართული ერთსვეტიანი დარბაზების სახით ეთნოგრაფიული პარალელებიც ეძებნება[28] (ტაბ.XL$_2$).

სვეტის ბაზისიცა და ტანიც ხისა იყო. მათ ჩვენამდე არ მოუღწევია (ნაგებობა ნახანძრალია), მაგრამ კაპიტელის საშუალებით დარბაზის სიმაღლე შეიძლება საკმაო სიზუსტით განისაზღვროს. კაპიტელის ფუძემ შემოინახა სვეტის დიამეტრის აღმნიშვნელი წრე (25 სმ) და აგრეთვე სვეტის ტანთან მის დასამაგრებლად განკუთვნილი ღრმული[29]. სვეტის ფუძის დიამეტრი ალბათ არ აღემატებოდა 30 სმ (ტაბ.XLIV$_3$) და თუ მას ჩვენ 10-ჯერ ავიღებთ, სიმაღლეს 3 მ-ს მივიღებთ. ორმაგპროტომიანი კაპიტელი უთუოდ მიანიშნებს იმას, რომ აქ სივრცის ორგანიზაციისათვის არქიტექტორი ხელმძღვანელობს აქემენიდურ ირანში შემუშავებული მონუმენტური ხუროთმოძღვრების ნორმებით[30].

ციხიაგორაზე დადასტურებული სამშენებლო ტექნიკა ძირითადად აღმოსავლურ ტრადიციებს იმეორებს (თუ არ ჩავთვლით კრამიტით გადახურულ ორქანობიან სახურავებს). უნდა აღინიშნოს მთელ აღმოსავლეთში, ელინისტურსა და გვიანელინისტურ ხანაში ციხიაგორაზე დადასტურებული მსგავსი სიდიდის ალიზის აგურის (37×37 სმ) პოპულარობა[31]. აღმოსავლურ ტრადიციებზე მიანიშნებს დიდი ტაძრის ხის სვეტი და, რა თქმა უნდა, აღმოსავლური სული ჩანს თვით კაპიტელის მხატვრულ კანონშიც, რომელსაც მოგვიანებით კვლავ დავუბრუნდები.

ტაძარი ყველა ნიშნით ცეცხლის ტაძრის რამდენადმე სახეცვლილი ფორმაა. ცვლილება განსაკუთრებით დარბაზს შეეხო, სადაც უარყოფილია მისი ოთხსვეტიანი სისტემა, ძირითადი ბირთვის სიმბოლური და ტრადიციული სურათი. ცეცხლის ტაძრების ადრეულ ნორმათაგან ციხიაგორაზე დაცულია ცელას გარედან უხილავობა. ეზოს გალავანი მთლიანად ზღუდავს ცელასკენ თვალთახედვას. ნაწილობრივ ამასვე ემსახურება დარბაზის კარის წინ აღმართული „საკურთხეველიც". თვით დარბაზის შუაგულში საკმაოდ მნიშვნელოვან აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი: ესაა ფართო, ქვის კვადრატული ფილა. სრულიად გამორიცხულია მისი სვეტის ბაზისად გააზრება, საამისო მას არავითარი ნიშანი არა აქვს. გარდა ამისა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, ცენტრში სვეტი არ უნდა მდგარიყო. ეს ფილა საკუთრივ შეესაბამება ე.წ. adoscht-ს, საცეცხლე ქვას, ანუ ცეცხლის საკურთხევლის სადგარს, რომელიც აუცილებელი ატრიბუტი იყო ადრეულ ცეცხლის ტაძრებშიც. აუცილებელია მათი არსებობა დღევანდლამდე შემორჩენილ ზოროასტრულ სამლოცველოშიც[32]. ამდენად, ციხიაგორაზე, დიდ ტაძარში სრულიად ნათლად ჩანს ცეცხლის ტაძრების ცელას ორი ძირითადი ატრიბუტი: საცეცხლე ქვა, ანუ ცეცხლი-გვირგვინი, ერთმანეთის

გამაპირობებელი ორი საკულტო ელემენტი. გვირგვინი დღემდეა შენარჩუნებული ცეცხლის იმ ზოგიერთ ტაძარში, რომლის ორგანიზმი კონსერვატიულობით ხასიათდება[33].

რაც შეეხება დარბაზის მხოლოდ ერთ სვეტს, იგი ნაწილობრივ ცელას მცირე ზომამაც განაპირობა. ოთხი სვეტი — სამყაროს ოთხი მხარის სიმბოლური ასახვა აქ უარყოფილია, მაგრამ ეს იდეა, ვფიქრობ, სხვაგვარ გადაწყვეტას პოულობს: S — კარი, W და O სარკმლები ან ნიშები, N სვეტი. ეს თემა აქ სხვაგვარადაც ხაზგასმულია: ცელაში და მის სიახლოვეს აღმოჩნდა თიხის დისკოები ჯვრების რელიეფური გამოსახულებებით[34], რაც ასევე სამყაროს ოთხი მხარის ასახვად შეიძლება მივიჩნიოთ[35]. გარდა ამისა, ცეცხლის ტაძართა ცელაში ჯვრების გამოსახულებანი მიდიური პერიოდიდანაა ცნობილი, კერძოდ, ნუშ-ი-ჯან თეფედან. ეს ძეგლი, დ. სტრონახის აზრით, აკმაყოფილებს ცეცხლის კულტის ყველა მოთხოვნას[36].

რაც შეეხება გარსშემოსავლელს, ანუ ცელას ირგვლივ ცერემონიალური სვლებისათვის განკუთვნილ დერეფანს, იგი გვიანდელ ტაძრებში ხშირად ცალკე, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სათავსებადაა ქცეული, მაგრამ ამ მხრივ მათგან ციხიაგორის ტაძარი ცოტათი მაინც განსხვავდება, კერძოდ, გვერდითი ოთახებისა და ჩრდილოეთ სათავსის ერთმანეთისაგან სრული იზოლაციით. ამ ტაძარში თვალში საცემია პორტიკოსის უარყოფა და მისი შეცვლა ღია ცერემონიალური ეზოთი, ე.ი. გამოდის, რომ ცეცხლის ტაძრებისათვის დამახასიათებელ პრინციპულ ელემენტთაგან აქ სახეზე გვაქვს: 1. კვადრატული ცელა გვირგვინითა და საცეცხლე სადგარით, 2. გვერდითი ვიწრო ოთახები (გარსშემოსავლელის, ცერემონიალური სვლებისათვის განკუთვნილი სივრცის გადამუშავების შედეგი) და 3. ცელაში ანთებული ცეცხლის გარედან უხილველობის დაცვა.

გვერდით კამერებს, არ შევცდები ალბათ, თუ შესაწირავთა დასასვენებელ ადგილებად წარმოვიდგენ. მათი სხვა ფუნქცია ძნელი სავარაუდოა. სრულიად აშკარაა, რომ ცერემონიალური სვლებისათვის აქ წინა ეზოა გათვალისწინებული. დაფიქსირდა რიყის ქვებით შემოსაზღვრული ცენტრალური არეც, რაც საკურთხევლის ირგვლივ თითქოსდა ბილიკს ქმნის. გეზის ეს გრაფიკი იმაზე მიანიშნებს, რომ ამითაც იზოლირებულია ცელა, თითქოსდა ცელაში არც შედის, მისი ხილვა გეზის მიხედვითაც შეუძლებელია — მას „საკურთხეველი" ეფარება, მაგრამ ამავე დროს ეს ტაძარი, როგორც ჩანს, კარიბჭეცაა, ამას გარე კედლების ურთიერთმოპირდაპირე კართა ღიობები მიანიშნებს. შესაძლოა, ციხიაგორის ტაძრიდან გამოჰქონდათ კიდეც ცეცხლი მსხვერპლთშეწირვისა თუ რაიმე სხვა ცერემონიის დროს[37]. წინა ეზოს SO კუთხეში, გ. ცქიტიშვილის აზრით, ალიზის კვადრატული პლატფორმა — სამსხვერპლო მოედანი იყო გამართული[38]. მსგავსი მოედნები პართულ (ან სელევკიდურ) პერიოდში სწორედ საკულტო-ცერემონიალურ ეზოებშია დადასტურებული[39] და, შესაძლოა, ისინი მართლაც სამსხვერპლოს წარმოადგენდა.

კიდევ ერთი რამ მინდა აღვნიშნო. შედარებითი ანალიზის საფუძველზე გ. გროპს აღნიშნული აქვს ძველი და თანამედროვე ცეცხლის ტაძრების გეგმათა მსგავსებანი[40]. ამაში აბსოლუტურად ვრწმუნდებით ციხიაგორისა და თეჰერანის თანამედროვე ცეცხლის ტაძართა (ტაბ.XL4) გეგმების შედარებითაც. ესაა გეგმარებით სქემათა სრული იდენტურობა, რაც კიდევ ერთხელ გვისაბუთებს ხუროთმოძღვრულ ტრადიციათა ხანგრძლივ სიცოცხლისუნარიანობას.

რთულია გარკვევა ტაძრის ჩრდილოეთი, გრძივი, ორსართულიანი ნაწილის ფუნქციისა. იგი პუბლიკაციებში პირობითად „სასახლედ" იწოდება. ვფიქრობ, ტაძრის ამ ნაწილსაც საკულტო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა, უფრო ზუსტად, მის პირველ სართულს. ჩრდილოეთის კედლის გასწვრივ ალიზით ნაგები სამი „ხარო" იყო მოწყობილი, რომელთაგან ერთის ძირში ქერი აღმოჩნდა, ხოლო ორში პატარა ზომის ქვევრები იყო ჩადგმული[41]. ეს სიტუაცია — გრძივი კედლის გასწვრივ განლაგებული სარიტუალო მოწყობილობანი — ძალიან გვაგონებს თანამედროვე ცეცხლის ტაძრებში დადასტურებულ საიდუმლო რიტუალთათვის გრძივ სათავსებში გამართულსა და ჩვენი შემთხვევის ანალოგიურად ცელასაგან იზოლირებულ საკულტო სივრცეებს — „Dare Mehr"-ს[42]. რაც შეეხება მეორე სართულს, იგი შეიძლება ქურუმთა სამყოფლად მივიჩნიოთ. სხვა ადგილი

ქურუმთათვის არა ჩანს და მათი სამყოფელი ისედაც აქვეა სავარაუდო, რადგან ცელაში ანთებული ცეცხლი მუდმივად მათი მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა[43].

მინდა კვლავ კაპიტელს დავუბრუნდე. ცხადია, რომ სუზისა და პერსეპოლისის ხართა ორმაგპროტომიანი იმპოსტები ციხიაგორის კაპიტელისათვის წარმოადგენს მოდელს, მაგრამ მათთან შედარებით ჩვენი ნიმუში აშკარად შინაარსშეცვლილია. მასში აღარ შეიგრძნობა საწყისი მხატვრული სახე. მთლიანად გარდასახულია ხართა გამომეტყველებანი. ის იმ საიმპერიო ძლიერების გამოხატულება არაა, რასაც, ვთქვათ, ასახავს სუზის კაპიტელი როგორც სიმბოლოები აქემენიდთა უძლეველობისა. ციხიაგორის კაპიტელში ეს თემა აღარაა, მაგრამ დარჩა მხატვრული კანონი, წარმოიშვა შემდგომი ეტაპი საწყისი მოდელისა. ისეთი არქიტექტურული დეტალები, რომლებიც ეჭვგარეშე აქემენიდური სტილის გავლენითაა შექმნილი, გვიანდელ ძეგლებში საკმაო ხნის მანძილზე ცოცხლობს. ამის ნათელი დადასტურებაა ნაბატეველთა ტაძარი (ძვ.წ.I ს.) სეაში ორმაგპროტომიანი კაპიტელებითა და ზარისებური ბაზისებით[44], ე.ი. არქიტექტურული ფორმები, რომლებიც ირანისათვის განვლილი ეტაპია, სახეცვლილი მაინც აგრძელებს არსებობას მოგვიანებითაც და დიდ გეოგრაფიულ არეალზეც. დარწმუნებული ვარ, რომ ციხიაგორის კაპიტელიც გვიანდელი ტენდენციების მაჩვენებელია და მისი შექმნის თარიღი საგრძნობლად შორდება აქემენიდურ პერიოდს.

ტაძარს აღმოსავლეთიდან ედგმის მრავალსათავსიანი ნაგებობა (ტაბ.XXXVIII$_1$), რომელიც საესებით სამართლიანად თავიდანვე ბეღლად იქნა განსაზღვრული[45]. მასში აღმოჩნდა დანახშირებული ხორბლის ნაშთები და იგი თავისი სტრუქტურითაც სამეურნეო ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. გარდა ამისა, ბეღელი, როგორც ზოროასტრული საკულტო კომპლექსის აუცილებელი ნაწილი, სწორედ ტაძრის სიახლოვესაა საგულვებელი. ეს ნაგებობაც კრამიტით ყოფილა გადახურული, მაგრამ ტაძრისაგან განსხვავებით მისი კედლები ქვის ცოკოლის გარეშე მთლიანად ალიზითაა ნაგები[46]. ამასთანავე, იგი უთუოდ გვიანდელი ქმნილებაა, მისი დასავლეთი კედელი უშუალოდ ედგმის ტაძრის აღმოსავლეთ მხარეს. კომპლექსის გეგმის ერთიანად გააზრებისა და ერთდროული მშენებლობისას, ვფიქრობ, შემუშავდებოდა მათი ურთიერთკავშირის სხვანაირი, უფრო დახვეწილი სქემა. ჩვენ ამ პერიოდის აღმოსავლურ სამეურნეო ნაგებობებს ცოტას ვიცნობთ, მით უმეტეს ისეთებს, რომლებიც უშუალოდ ტაძრის მეურნეობისთვის იყო განკუთვნილი. ციხიაგორის ბეღელი ცენტრალური ბირთვითა და მის ორივე მხარეს ვიწრო სათავსებით შედგენილი ნაგებობაა. მსგავსი სქემებით განხორციელებულ ნაგებობებს ვხვდებით როგორც აქემენიდური პერიოდის კომპლექსებში[47], ასევე მოგვიანო ხანებშიც[48]. სქემაში ვგულისხმობ სწორკუთხედის გრძივად, სამ ნაწილად დაყოფიდან გამომდინარე ბადეს. ციხიაგორის ბეღლის სამხრეთი ფასადი შესაძლოა მხატვრულ ღირსებებს მოკლებული არც ყოფილიყო. მისი ცენტრალური, შედარებით ფართო კარი და გვერდითი ვიწრო ღიობები ნაგებობის შიდა ორგანიზაციის ფასადზე ასახვის ელემენტარული ცდაა (იხ. კომპლექსის რეკონსტრუქცია. ტაბ.XXXVIII$_2$).

სრულიად სხვაგვარ სქემასაა დამორჩილებული დასავლეთი ნაგებობა, რომელიც პუბლიკაციებში ტაძრის მსახურთა საცხოვრისადაა მიჩნეული[49]. ზემოთაც აღვნიშნე, რომ ეს ნაგებობა მცირე ტაძარი მგონია. ესაა თითქმის კვადრატული ნაგებობა, რომლის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე კვადრატულ ოთახს უპყრია (ტაბ.XXXVIII$_1$), ე.ი. გვაქვს სქემა – „კვადრატი კვადრატის კუთხეში", უადრესი პერიოდებიდან მოკიდებული ეს სქემა საფუძვლად უდევს სრულიად სხვადასხვა ფუნქციის მქონე ნაგებობებს (ტაბ.XLVI$_{1-5}$) და მათ შორის ძალიან ხშირად ტაძრებსაც[50]. ციხიაგორაზე ამ ნაგებობის საერთო ფართობი თითქმის მთავარი ტაძრის დარბაზის ტოლია. გარდა ამისა, ვფიქრობ, რომ განსხვავებულ სქემათა მიუხედავად, იგი დიდი ტაძრის ზოგიერთ უჯრედს დამცრობილი სახით იმეორებს. დიდი ტაძრის ანალოგიურად კვადრატული დარბაზის (ცელა) წინა ფართობი ეზოს შთაბეჭდილებას ტოვებს. მის შუაგულში საკურთხეველია აღმართული და ფართობიც ქვებით მინიშნებული ბილიკებითაა დანაწევრებული (ტაბ.XLV). ეზოში, აღმოსავლეთ კედელთან ღუმელია

გამართული — შესაძლოა, ზოროასტრული რიტუალის ერთ-ერთი ატრიბუტის, საგანგებო კვერების საცხობი. დარბაზისათვის სავარაუდოა ბანური გადახურვა. აქ კრამიტი არ დადასტურებულა. შესაძლოა, მცირე ტაძრის დარბაზიც გვირგვინით სრულდებოდა, რომლის საფუძველს კედლები შექმნიდა.

აღმოსავლეთის სატაძრო კომპლექსებში ჩვეულებრივი მოვლენაა ორი ან მეტი ტაძრის ერთიან საკულტო მოედნებზე განთავსება. ასეთი სურათი გვაქვს მაგ., მანსურ-თეფეში[51], სურხ-კოტალში[52], ნაბატეველთა ტაძრებში[53] და მრ. სხვ. ყველგან მცირე ტაძრები ორიენტაციით განსხვავდება მთავარი ტაძრებისაგან (აქ არ ვგულისხმობ ე.წ. შეწყვილებულ ტაძრებს, ერთ ნაგებობაში გაერთიანებულ ორ საკულტო სივრცეს, რომლებიც ორიენტაციითა და ცერემონიალურ სვლათა მიმართულებით თანხვდება ერთმანეთს), ციხიაგორის კომპლექსში კი ორივე ცელა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენაა მიმართული. ამ ორიენტაციის (S-N) დაცვას იბერიაში, წინარექრისტიანულ ტაძრებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ამას გარდა, ციხიაგორის მცირე ტაძარშიც დაცულია ცელას გარედან უხილველობა. ტაძრის წინა ეზოში შესასვლელი კარი აქ მხოლოდ აღმოსავლეთიდან გვაქვს. ასე რომ, ეზოში მოხვედრამდე დარბაზის კარი გარედან არ ჩანს.

ჭირს მსჯელობა იმაზე, თუ ამ კომპლექსში სიგრძის რა ერთეული აწესრიგებდა ცალკეულ დეტალთა მასშტაბებს. აქ გვაქვს მხოლოდ ერთი არქიტექტურული დეტალი (კაპიტელი), ისეთი, რომელმაც შესაძლოა მიგვანიშნოს მეტროლოგიურ ზღვარზე. ვარაუდის სახით შემიძლია ვთქვა, რომ აქაც ვანში დადასტურებული წყრთა ფუნქციონირებდა (49,5 სმ).

კედლის სისქე — 1,50 მ
ცელა - 8×7,5 მ
ტაძრის ორსართულიანი ნაწილი — 18×35 მ
პირველი სართულის სიმაღლე — 3,5 მ
სართულშუა გადახურვის კოჭებს შორის მანძილი — 95 სმ და ა.შ.

ყველა ეს ზომა დაახლოებით ჯერადია 49,5 სმ-სა ≈50 სმ-ის და კაპიტელის ფუძეზე აღნიშნული სვეტის დიამეტრი (25 სმ) შესაძლოა 1/2 წყრთაა.

ტაძარ-კარიბჭის იერში, იმისდა მიუხედავად, რომ მისი გეგმარება და სამშენებლო საქმე მთლიანად აღმოსავლურ ნორმებზეა დაფუძნებული, ელინისტური მემკვიდრეობაც სრულიად აშკარაა, რაც ვლინდება ორქანობიანი კრამიტის სახურავით (იხ. რეკონსტრუქცია. ტაბ.XXXIX$_2$; XLV). აქაც იგივე სურათი ჩანს, რაც აღვწერე ვანის ნაქალაქარის ტაძარ-პროპილეუმში — კრამიტის ორკალთიანი სახურავისა და გუმბათის (ანუ გვირგვინის) ურთიერთშეთავსება. საქართველოში ასეთი რამ შეუძლებელია ელინისტურ პერიოდზე ადრე ვივარაუდოთ. ელინისტური ხანა საკმაოდ დიდი პერიოდია, მაგრამ თარიღის უფრო მეტად დაკონკრეტებისათვის ამჯერად სხვა მონაცემებს არ ვფლობ.

დედოფლის მინდორი

ქარელის რ-ში, სოფ. არადეთიდან დასავლეთით 3-ოდე კმ-ის დაშორებით 1972-76 წწ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დედოფლის მინდორზე გამოავლინა საკულტო კომპლექსი, რომელიც თავისი გრანდიოზული მასშტაბებით, შედგენილობით, ორგანიზაციითა და მრავალი სხვა, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ნიშნით სრულიად უნიკალური ძეგლია. დედოფლის მინდვრის საკულტო კომპლექსზე მუშაობისას ვეყრდნობოდი ექსპედიციის ხელმძღვანელის ი. გაგოშიძის მრავალრიცხოვან პუბლიკაციას[54], სადაც დაწვრილებითი აღწერილობის პარალელურად მოცემულია მოსაზრებანი ძეგლთან დაკავშირებული მრავალი საკითხის გარშემო.

ძეგლი მთლიანად წარმოადგენს ერთიან გეგმარებით სქემას დაქვემდებარებულ რთულ სისტემა-ორგანიზმს, სხვადასხვა ტიპის ნაგებობებისაგან შედგენილ კომპლექსს (ტაბ.XLVIII). იგი თითქმის ზუსტად ემთხვევა S—N ღერძს.

მთელი კომპლექსის მაორგანიზებელი და გამაერთიანებელი ბირთვი ცენტრალური კვადრატული ეზოა (G) (ტაბ.XLVIII). მისი გვერდების ცენტრალური არეებიდან (ოთხივე მხრიდან) კვადრატულ ფართობში თანაბარ მანძილებზე იჭრება ტაძარ-პროპილეუმები და სამლოცველოები. სამხრეთიდან მას ედგმის მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი (A), რომელიც პუბლიკაციებში მთავარ ტაძრადაა დასახელებული[55]. სამხრეთიდანვე, ოღონდ შიდა მხრიდან, G-ს კედელზე მიშენებულია A-სგან იზოლირებული ნაგებობა, მცირე სამლოცველო (B). G-ს დასავლეთითა და აღმოსავლეთით ერთმანეთის იდენტური ტაძარ-პროპილეუმებია გამართული (შესაბამისად, D_I და D_{II}). ჩრდილოეთი მხრიდან G-ს ფართობში შემოჭრილია მცირე ტაძარი (C), რომლის ორივე მხარეს G-ს ჩრდილოეთი კედლის მოსაზღვრედ სამ-სამი სარიტუალო ეზოა განლაგებული (F), ხოლო მათგან ასევე ჩრდილოეთით და მათ პარალელურად – სექციურად დაგეგმარებული სამლოცველოები (E_1 და E_2). ყოველი მათგანი წინა, კვადრატული ეზოთია აღჭურვილი. A-ს დასავლეთითა და აღმოსავლეთით კვადრატული ეზოები იკითხება (H), ხოლო კომპლექსის SW და SO მხარეებზე ერთგვაროვანი, მცირე კვადრატული ნაგებობანი (K) დასავლეთითა და აღმოსავლეთით მიმართული საერთო წინა ეზოებით (L) ფორმირდება. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის (A) წინ გამოიყოფა ერთგვარი წინა ეზოც (J). კომპლექსის უკიდურეს ჩრდილოეთით დადასტურდა შიდა მხრიდან ტიხრებით აღჭურვილი კედელი-ზღუდარი (M), რომელიც E_I და E_{II}-თა სიგანის მცირე ფართობებს საზღვრავს. აქ, ცენტრალურ არეში, როგორც ჩანს, კომპლექსის კიდევ ერთი კარი იყო გამართული, რომლის გაგრძელებაა E_I და E_{II}-თა შორისი ცენტრალური დერეფნის მაგვარი ფართობი (N), რომელიც კვეთს E და F ნაგებობათა გამყოფ ვიწრო დერეფანს (O). C-ს უკანა ანუ ჩრდილოეთი მხარე (P) ღიაა და წარმოგვიდგება მცირე ფართობებად დატიხრულ ეზოდ.

კომპლექსი მთლიანად ალიზის აგურითაა ნაგები (50×50×12 სმ ან 50×25×12 სმ). ცოკოლს საშუალოდ 20 სმ სიმაღლის რიყის ქვის ფენილი წარმოადგენს[56]. კედლების სისქეთათვის ძირითადად ორი ზომაა აღებული – 1,6 მ და 1,1 მ[57]. გვხვდება 0,30 მ-იანი სისქეც, უმეტესად ტიხრებისათვის[58]. კომპლექსის ყველა ნაგებობა, გარდა A-ს პორტიკოსისა და ცენტრალური სივრცისა, კრამიტით ყოფილა გადახურული. გვხვდება როგორც კერამიდები, ასევე კალიპტერები და კეხის კრამიტებიც. ისინი, ი. გაგოშიძის აზრით, მცხეთური კრამიტების მსგავსია და მათგან რამდენადმე დიდი ზომითა (სიგრძე 57 სმ) და ცალკეულ ელემენტთა ფორმით განირჩევა (მაგ., შვერილთა მოყვანილობით)[59].

როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, დედოფლის მინდვრის საკულტო კომპლექსი წარმოადგენს ერთიან, რთულ ორგანიზმს, ასახავს მთლიან რელიგიურ-ცერემონიალურ სისტემას. ამასთანავე, იგი დამორჩილებულია მკაცრი სიმეტრიის გეგმარებით სქემას, რაც ერთი შეხედვითაც საგრძნობს ხდის, რომ გეგმარების ამგვარი ხასიათი უპირველესად სწორედ რელიგიურმა წარმოდგენებმა განაპირობა.

განვიხილოთ სათითაოდ ყველა ნაგებობა და შემდგომ მათი ერთიანობა.

მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი (A)

ეს ნაგებობა მკვეთრად გამოირჩევა კომპლექსის სხვა ნაგებობათაგან მასშტაბურობითაც და ტიპოლოგიურადაც (ტაბ.$XLIX_{1,2}$). ძირითადი საკულტო-ხუროთმოძღვრული თემა აქ ცენტრალური, კვადრატული, ოთხსვეტიანი დარბაზია – ცელა (I), რომლის წინ სამხრეთიდან ასევე ოთხსვეტიანი ფართო პორტიკოსია (II) გამართული. პორტიკოსსა და ცელას სამი მხრიდან გარს უვლის ვიწრო დერეფნების სისტემა, რომელიც ორი განივი ტიხრით სამ დამოუკიდებელ სივრცედ ნაწილდება (III, IV, V). დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მხრიდან ტაძარს ემიჯნება ორ-ორი გრძივი ოთახი (VI, VII). სამხრეთის ოთახებს დამოუკიდებელი შესასვლელები აქვს წინა ეზოდან (J) და, ამასთანავე, ორ-ორი კარით უკავშირდება დერეფანს, ხოლო ერთით ჩრდილოეთით

მომიჯნავე ოთახს (VII). VII-სა და დერეფნებს შორის მხოლოდ სარკმლებია გაჭრილი, სამაგიეროდ, მათ კვადრატული (H) ეზოდან კარის საერთო ღიობები აქვს. VII და VI ოთახები, აგრეთვე დერეფნის III და IV მონაკვეთები სრულიად იზოლირებულია ცელასა და პორტიკოსისაგან და ეს ნიშანი ტაძარ-პროპილეუმს სხვა მრავალრიცხოვან, ანალოგიური დანიშნულების ნაგებობათაგან ერთგვარ განსხვავებულ იერს ანიჭებს. ცელა უკანა კარით უკავშირდება დერეფანს, ხოლო აქედან კარის ორი ღიობით ცენტრალურ (G) ეზოს. ცენტრალური ეზოს მიმართულებით ამ დერეფანში (V) ორი სარკმელია გაჭრილი კართა ანალოგიურად და სიმეტრიულად ცელას უკანა ღიობთან მიმართებაში.

პორტიკოსის, ცელასა და ირგვლივი დერეფნების კედლები 1,6 მ სისქისაა. ამავე ზომისაა ცელას ცენტრში აღმართული ალიზის აგურით ნაგები კვადრატული პლატფორმა – საკურთხევლის პედესტალი, ე.ი. კედლების სისქე და პედესტალის კვადრატიც აგურის ზომასაა დაქვემდებარებული და მათთვის აღებულია 3 აგურის ტოლი განზომილება[60], ჰორიზონტალურ ნაკერთათვის იგულისხმება მცირე, 10 სმ-იანი სხვაობა. VI დაVII ოთახების კედლების სისქე 1,1 მ-ია ანუ 2 აგურის სისქისაა[61]. კედლების სისქიდან გამომდინარე, VI და VII ოთახების სიმაღლე ტაძრის დანარჩენ სივრცესთან შედარებით დაბალი ივარაუდება. ცელასა და პორტიკოსის სიმაღლის განსაზღვრაში კედელთა სისქის (1,6 მ) გარდა მძლავრი ორმაგი სვეტებიც გვეხმარება და სავსებით დასაშვებია, რომ იგი 10 მ-მდე წარმოვიდგინოთ[62]. საინტერესო კონსტრუქციისაა სვეტები ცელასა და პორტიკოსში. თითოეული მათგანი წარმოადგენს შეწყვილებულსა და თიხით შელესილ ხის ბოძებს, რომლებიც ხისსავე ბაზისებს ეყრდნობოდა (ტაბ.XLIX$_2$). ხისსავე უნდა ყოფილიყო იმპოსტებიც. ქვის კაპიტელები აქ არ აღმოჩენილა[63] და სვეტთა ფორმიდან და კონსტრუქციიდან გამომდინარე არც იყო მოსალოდნელი. სვეტების კონსტრუქცია აქ პირდაპირ ძველაღმოსავლურ სამშენებლო ტრადიციაზე მიანიშნებს და ყოველგვარ ცვლილებათა გარეშე უძველეს ნიმუშთა გამეორებაა. ანალოგიური სვეტების კარგ ნიმუშებს ვიცნობთ ჰასანლუში სწორედ პორტიკოსებში (და მათ შორის ტაძრის პორტიკოსშიც)[64]. გარდა ამისა, ჩვენთან კანონიკურია მათი დგომა, გრძივად მიმართვა. მოგვიანებით ნისას კვადრატულ ცეცხლის ტაძარში გვირგვინის საყრდენად აგურის ოთხი შეწყვილებული ბოძით წარმოდგენილი სვეტებიც[65], ვფიქრობ, ხის კონსტრუქციული თემატიკის გადამუშავებაა. VI და VII ოთახები, აგრეთვე დასავლეთისა და აღმოსავლეთის დერეფნები ერთქანობიანი კრამიტის საბურველით ყოფილა გადახურული. ამაზე აქ დადასტურებული ინტენსიური კრამიტყრილი მეტყველებდა, ხოლო პორტიკოსისა და ცელას სახურავი ბანური უნდა ყოფილიყო, რომელიც სვეტებზე დაყრდნობილი გვირგვინის მეშვეობით ღიობსაც შეიცავდა. ამაზე მიანიშნებს, ჯერ ერთი ის, რომ მთელ ამ ფართობზე კრამიტი არ ყოფილა მიკვლეული და, გარდა ამისა, ცელას ცენტრში, ე.ი. კვადრატულ ფართობში, რომელსაც სვეტები შემოწერს, დადასტურდა ურთიერთგადამკვეთი დანახშირებული ძელები – გვირგვინის კვალი[66]. ამასთან, ცელას ცენტრში აღმართული ოთხი სვეტი თავისთავად ისედაც წარმოშობს აზრს, რომ ისინი ემსახურებოდა გვირგვინის გამართვას. ვფიქრობ, რომ ბანური გადახურვა გრძელდებოდა ჩრდილოეთ დერეფნის (V) იმ მონაკვეთზეც, რომელსაც ცელას მსაზღვრავი კედლების ნაშვერები გამოჰყოფს (იხ. რეკონსტრუქცია. ტაბ.L$_{2,3}$). იმ დროისათვის, როცა დედოფლის მინდვრის კომპლექსი შენდებოდა, აღმოსავლური ხუროთმოძღვრება საკულტო და საზოგადოებრივ ნაგებობებში ცრუთაღოვანი გუმბათებისა და კამარების გამართვის მრავალსაუკუნოვან მემკვიდრეობას ფლობდა. ცრუ თაღები დადასტურდა ბრინჯაოს ხანის ბაქტრიულ ხუროთმოძღვრებაში (დაშლი 3)[67], ძვ.წ.VIII ს-ის მიდიურ ცეცხლის ტაძარში[68], გვირგვინი ივარაუდება სუზის „აიადანაშიც“ (ძვ.წ.IV ს.)[69] და სხვ. ელინისტურ ხანაშიც გვირგვინი საკულტო ნაგებობების[70] საკმაოდ პოპულარული ელემენტია, მაგრამ ამავე დროიდან მას უკვე თანდათანობით დევნის ტრომპებზე დაყრდნობილი გუმბათი[71], რაც ნაწილობრივ იმით აიხსნება, რომ პართული არქიტექტურა ცდილობს პრინციპულად უარყოს აქემენიდური პერიოდის არქიტექტონიკა[72].

მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი ი. გაგოშიძემ თავიდანვე ცეცხლის ტაძრად მიიჩნია[73]. აქ თავმოყრილია ცეცხლის ტაძრებისათვის დამახასიათებელი ყველა პრინციპული ელემენტი: პორტიკოსი, ოთხსვეტიანი კვადრატული ცელა საკურთხევლითურთ[74], სვეტებს დაყრდნობილი გვირგვინი, რომელიც უეჭველად ერდოსაც შეიცავდა და გვიანდელი „გარსშემოსავლელის" ერთ-ერთი ნიმუში, რომელიც ჩვენი ძეგლის ანალოგიურად ზოგიერთ ცეცხლის ტაძარში იცვლის თავის თავდაპირველ ფუნქციას (ცელას ირგვლივ ცერემონიალური სვლებისათვის განკუთვნილი სივრცე) და გრძივ, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ რამდენიმე სათავსად იქცევა. განსაკუთრებით აღსანიშნავი კი ცელას ცენტრს საგანგებოდ აცილებული ღიობია — ადრეული ცეცხლის ტაძრების ძირეული მოთხოვნა, რომლის მიზანი ისაა, რომ გარეთმყოფთა თვალთახედვის არეში არ მოხვდეს წმინდა ცეცხლი[75]. ჩვენ წინაშეა ცეცხლის ტაძრის ერთ-ერთი სრულყოფილი ნიმუში, რომელიც ადრეული ზოროასტრული ტაძრების ანალოგიურად ცეცხლის კულტის ყველა ძირითად მოთხოვნას ახორციელებს, იმისდა მიუხედავად, რომ აქემენიდურ ნიმუშებს — სუზის „აიადანას" (ძეგლი, რომელიც საწყის, სრულყოფილ მოდელად ითვლება შემდგომი პერიოდების ცეცხლის ტაძრებისათვის) სამი საუკუნითაა დაშორებული. ამასთანავე, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ტაძარ-პროპილეუმი კარიბჭის ფუნქციასაც ასრულებს და ამის გამო ცალკეული ელემენტების გადაწყვეტით რამდენადმე განსხვავდება როგორც პროტოტიპისაგან, ასევე მომდევნო პერიოდების პართული ტაძრებისაგან. ეს განსხვავება ძირითადად ცელას უკანა კარით გამოიხატება, რაც განაპირობა ამ ნაგებობის მეორე ფუნქციამ — პროპილეუმმა[76].

მინდა ამ ნაგებობის კიდევ ერთი თავისებურება აღვნიშნო. ესაა გარსშემოსავლელი, რომელიც აქ სამ, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ დერეფნადაა ქცეული. აღმოსავლური ტაძრების ირგვლივი, ვიწრო სივრცეების მიხედვით გამოიყოფა სულ ორი ძირითადი ჯგუფი[77]: 1. ტაძრები, რომელთა ცელას სამი მხრიდან უწყვეტი გარსშემოსავლელი უვლის (სუზა, კუხ-ი ხოჯა, მანსურ-თეფე (ტაბ.XXXIII$_1$; XXXIV$_1$), ტერმეზის კლდისზედა ტაძარი, ხატრა (ტაბ.XXXV$_{5,1}$), ნაბატეველთა ტაძრები (ტაბ.XXXIV$_{3-5}$) და სხვ.); 2. ტაძრები, სადაც გარსშემოსავლელები დატიხრულია და ცალკეულ, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სივრცეებს წარმოადგენს (პერსეპოლისი, საქსონოხური (ტაბ.XXXIII$_2$, XXXV$_4$), ბარდ-ე-ნეშანდე (ტაბ.XXXIII$_4$), ტახტ-ი სანგინი, დედოფლის მინდორი და სხვ.). მეორე ჯგუფში პიჩიკიანი ორ ქვეტიპს გამოჰყოფს[78]: 1. ტაძრები, რომელთა დარბაზები გარშემორტყმულია Г-ს მაგვარი „ორმუხლიანი" დერეფნითა და გვერდითი გრძივი ოთახით (ტახტ-ი სანგინი, პერსეპოლისი) და 2. ტაძრები, რომლებიც გვერდით, ვიწრო ოთახებს ცელას ორივე მხრიდან შეიცავს (მაგ., ბარდ-ე ნეშანდე, საქსონოხური და სხვ.). ამ მხრივ დედოფლის მინდვრის მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი არც ერთ ჯგუფს არ განეკუთვნება. კორიდორთა მსგავსი სისტემა, სადაც გვერდით, ვიწრო ოთახებთან ერთად П-ს მაგვარი დერეფანი გამოიყოფა, სრულიად უცხოა სხვა აღმოსავლური ტაძრებისათვის. ვფიქრობ, ეს ცვლილებაც ტაძრისა და პროპილეუმის ფუნქციათა ურთიერთშეთავსებამ განაპირობა.

იმ მრავალრიცხოვან ნაგებობათაგან, სადაც დედოფლის მინდვრის ტაძარ-პროპილეუმისათვის დამახასიათებელი გეგმარებითი სქემა შეინიშნება, თვალსაჩინო ურთიერთმსგავსების გამო შესადარებლად შეიძლება უფრო ადრეული ძეგლები გამოდგეს[79]. ასეთებია სუზის „აიადანა", აქემენიდური ცეცხლის ტაძარი[80] და პერსეპოლისის „ტრიპილონი" (ტაბ.XXXVI$_1$) — საზოგადოებრივი ნაგებობა, შუალედური კარიბჭე, საიდანაც ადვილად შეიძლება მოხვედრა ნებისმიერ ტერასაზე[81]. თვით ამ ნაგებობათა ურთიერთშედარება იმაში გვარწმუნებს, რომ ნაგებობის ერთი და იგივე სქემა წარმატებით შეიძლება ფუნქციონირებდეს ტაძრადაც და საზოგადოებრივ ნაგებობადაც[82]. თუ ამ ორი ნაგებობის გეგმას ურთიერთს შევუდარებთ, მაშინ მივიღებთ სწორედ დედოფლის მინდვრის იდენტურ ნაგებობას, რომელიც ერთდროულად კარიბჭეცაა და ტაძარიც. რაც შეეხება ამ ნაგებობათა ძირითად ბირთვს — ოთხსვეტიან კვადრატულ სივრცეს, რომელიც აუცილებელი ატრიბუტია ცეცხლის ტაძრებისათვის, მისი სიმბოლიკა, როგორც ჩანს, კარიბჭის ფუნქციასაც

შეესაბამება, რაშიც ასევე პერსეპოლისის მთავარი კარიბჭე (ქსერქსეს კარიბჭე – „Ворота всех стран“) გვარწმუნებს, – ცალკე მდგომი ოთხსვეტა კვადრატული სივრცე, რომელსაც ხშირად ტაძარსაც უწოდებენ[83] (ტაბ.XXXVI$_2$. მასში ცეცხლის საკურთხეველიც იყო აღმართული)[84].

ორიოდე სიტყვით მსურს შევეხო პორტიკოსის თემასაც, როგორც უჩვეულოს ცეცხლის ტაძრებისათვის. მხედველობაში მაქვს პორტიკოსის ოთხსვეტიანი სისტემა, რომელიც იმეორებს ძირითადი დარბაზის სვეტთა განლაგებას[85]. უნდა აღინიშნოს, რომ ოთხსვეტიანი პორტიკოსებიც სწორედ პროპილეუმებს ახასიათებს. მაგალითისათვის გამოდგება აი-ხანუმის პროპილეუმის პირველი სამშენებლო პერიოდის გეგმა (ტაბ.XXXVI$_3$), რომელიც მეორე სამშენებლო პერიოდისაგან განსხვავებით ძველ აღმოსავლურ ნაგებობათა ანალოგიურია და ბერძნულ-ელინისტური მოდელის მიხედვითაა გადამუშავებული[86].

ტაძრის სიახლოვეს ფრიად საყურადღებო აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი. ნაპოვნი იქნა ქვის ჭურჭელი, მცენარეთაგან სითხის გამოსადენი ქვიჯა თავისი სანაყით (სანაყი დერეფნის (V) ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა). ი. გაგოშიძემ ფრთხილად გამოთქვა ვარაუდი, რომ ჭურჭელი შესაძლოა ხომის დასამზადებლად იყო განკუთვნილი[87], სითხისა, რომელიც ყოველთვის მონაწილეობდა ზოროასტრულ რიტუალებში და თვით წარმოადგენდა ერთ-ერთ კულტს ამ ღვთისმსახურების სისტემაში[88]. ქვიჯა რომ სითხის დასამზადებლადაა განკუთვნილი, ამაზე მის ზედაპირზე ამოკვეთილი სადინარი მეტყველებს[89]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი, ანუ ისეთი ჭურჭლის აღმოჩენა, რომლებიც უყოყმანოდ სითხისთვის არის განკუთვნილი, იშვიათობაა. ერთ-ერთი ასეთი ჭურჭელი, კარგად გამოკვეთილი ჰორიზონტალური სადინარით, ცნობილია მარლიკის სამაროვნიდან[90], ხოლო დედოფლის მინდვრის ანალოგიურ სადინარიან ქვის ჭურჭელს ბაქტრიიდან, აქემენიდური პერიოდის დასახლებიდან ვიცნობთ (ქირმან-თეფე)[91].

სამხრეთის სამლოცველო (B)

ესაა მცირე ზომის ორსვეტიანი, აივნისმაგვარი სამლოცველო-ნიშა(?). იგი ღიობით ეზოს ცენტრისაკენ მიმართული, დიდი კვადრატული ეზოს (G) სამხრეთ კედელს ზუსტად ცენტრალურ არეში ედგმის (ტაბ.XLVIII; XLIX$_{1,2}$). ამავე დროს ზურგით იგი მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის ჩრდილოეთ კედელსაც ებჯინება და ერთი შეხედვით მის გაგრძელებას წააგავს. ამიტომ ი. გაგოშიძემ იგი ტაძარ-პროპილეუმის ერთ-ერთ ელემენტად, კერძოდ, ოპისტოდომოსის მსგავს სივრცედაც მიიჩნია[92], თუმცა შემდგომ პუბლიკაციაში თითქოს ცალკე ნაგებობადაც გამოყო[93]. ამ ნაგებობას ტაძარ-პროპილეუმთან არაფერი აქვს საერთო, იგი მისგან სრულიად დამოუკიდებელი სივრცეა და განეკუთვნება უშუალოდ ცენტრალური ეზოს ცერემონიალურ სისტემას. კედლები აქ 1,10 სმ სისქისაა და მისი სიმაღლეც რეკონსტრუქციისას მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის VI და VII სათავსთა ანალოგიურად 6 მ სიმაღლისა უნდა წარმოვიდგინოთ. ამ სიმაღლეზე მიანიშნებს სვეტებიც. კაპიტელთა ფუძის დიამეტრი 40 სმ-ია, ხოლო სვეტთა ქვედა დიამეტრი დაახლოებით 60 სმ ჩანს[94]. არ გვაქვს არავითარი მონაცემი, რომ იგი კრამიტით იყო გადახურული. მისი სქემა სწორედ იმაზე მეტყველებს, რომ ტაძარ-პროპილეუმის ცენტრალური არის მსგავსად აქაც ბრტყელი გადახურვა იყო გამოყენებული.

დედოფლის მინდვრის კომპლექსის მშენებელთა მიერ ცალკე მდგომი აივნისმაგვარი ნაგებობის დამოუკიდებელ სამლოცველოდ გააზრება შესაძლოა აღმოსავლური ხუროთმოძღვრული იდეის დასესხებაა. ვგულისხმობ ტაძარ-აივნებს ხატრადან[95], სადაც აივნები დამოუკიდებელ, საკულტო-ცერემონიალურ სივრცეებს წარმოადგენს. ამაში არ უნდა დაგვაეჭვოს კონსტრუქციულსა და დეკორატიულ ფორმათა შორის დიდმა განსხვავებამ (მხედველობაში მაქვს აივნების კამარული გადახურვა), რაც მხოლოდ სხვადასხვა ტექნიკური შესაძლებლობებით აიხსნება.

მცირე ტაძარი (C)

ეს ტაძარი (ტაბ.XLVIII; LII$_2$) ცენტრალური ეზოს ჩრდილოეთი კედლის ცენტრშია გამართული ზუსტად სამხრეთ სამლოცველოს საპირისპიროდ. ი. გაგოშიძემ ამ ტაძრის გეგმა მცირე გადახვევებით მთავარ ტაძარ-პროპილეუმის ანალოგიურად მიიჩნია[96]. მაგრამ, ვფიქრობ, აქ ტაძრის განსხვავებულ ტიპთან გვაქვს საქმე, კერძოდ იმ ტიპთან, რომელიც ციხიაგორის მცირე ტაძართან კავშირში აღვნიშნეთ, ანუ კვადრატული სივრცე, რომელსაც დერეფნები მხოლოდ ორ გვერდზე გასდევს, ე.ი. კვადრატი კვადრატის კუთხეში. ეს გეგმარებითი სქემა დერეფნების სხვადასხვა ვარიაციით უძველესი ხანიდან ხანგრძლივი დროის მანძილზე სრულიად სხვადასხვა მნიშვნელობით ფუნქციონირებს: ტაძრები ჩოგა-ზამბილში – ძვ.წ.XII ს. (ტაბ.XLVI$_1$), საცხოვრისი არაგაცში – ძვ.წ.VII ს. (ტაბ.XLVI$_5$), სამეურნეო ნაგებობანი პერსეპოლისში – ძვ.წ.V ს. (ტაბ.XLVI$_2$), ადმინისტრაციული შენობა აი-ხანუმში – ძვ.წ.III-II სს. (ტაბ.XLVI$_4$), სამარხი ნაგებობა ხატრაში – ახ.წ.I ს. (ტაბ.XLVI$_3$) და მრ. სხვ. მართალია, დედოფლის მინდვრის მცირე ტაძარში ეს ძირეული აღმოსავლური სქემა ოდნავ სახეცვლილია პორტიკოსით, მაგრამ პრინციპულად იგივე სქემაა, რაც ჩამოთვლილ ნაგებობებს ახასიათებს. ცელას ცენტრში ერთი სვეტი იყო აღმართული, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში ალიზის კვადრატული პლატფორმა – საკურთხეველი. მისი სისქე ალიზის კედლების ზომისაა (1,1 მ). ამ ნაგებობისათვის ი. გაგოშიძემ ორქანობიანი კრამიტის სახურავი ივარაუდა[97], რაც საკმაოდ მისაღებია, რადგან სვეტთა და მზიდ კედელთა ურთიერთდამოკიდებულება გადახურვის მხოლოდ ამ სახეობაზე მიანიშნებს. კრამიტყრილში კეხის კრამიტებიც იქნა მიკვლეული. ძირეული აღმოსავლური სქემის მიუხედავად, გრძივი გეგმარება (რაც მას პორტიკოსმა შესძინა) და ორქანობიანი კრამიტის სახურავი მას ელინისტურ იერს ანიჭებს. გარდა ამისა, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ზოგიერთ იმ ელინისტურ სამლოცველოთა დაგეგმარება, სადაც ტაძრები პორტიკოსებით პერისტილური ეზოს სიღრმეში იჭრება. ასეთი სურათი გვაქვს მეგალოპოლისის აგორაზე ზევსის სამლოცველოებში[98]. აქ ტაძრისა და ეზოს დამოკიდებულება ისეთივეა, როგორც ჩვენს შემთხვევაში. შესაძლოა ასეთი ურთიერთკავშირი (ტაძრის პორტიკოსის ეზოს სიღრმეში შეჭრა) ჩვენთან სრულიად სხვა რელიგიური წარმოდგენებითაა განპირობებული, მაგრამ კომპოზიციური მსგავსება მასსა და ელინისტურ სამლოცველოებს შორის სრულიად აშკარაა. აქ მხოლოდ ფაქტს აღვნიშნავ და სრულებით არ ვამტკიცებ გეგმარებითი იდეის დასესხების უცილობლობას, თუმც არც ეს მგონია გამორიცხული.

დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ტაძარ-პროპილეუმები (D_I, D_{II})

ეს ნაგებობანი (ტაბ.XLVIII; LII$_1$) განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს: ჯერ ერთი, გეგმით სრულიად განსხვავდება ამ კომპლექსის ყველა დანარჩენი ნაგებობისაგან (თუ სხვა ნაგებობებში მაინც შეინიშნება გეგმათა ურთიერთმსგავსება ძირითადად კვადრატული ცელათი და ირგვლივი დერეფნებით, აქ მსგავსი არაფერი გვაქვს); გარდა ამისა, ჩვენ წინაშეა ნაგებობის უძველესი სახე, რომელიც აქ თითქმის ყოველგვარი დანამატის გარეშეა ნასესხები, თუმც მახვილგონივრულადაა შეგუებული ტაძარ-პროპილეუმის ფუნქციას. მათი გეგმარება ერთმანეთის მიმართ აბსოლუტურად სარკისებურია. ისინი სულ ხუთი უჯრედისაგან შედგება: გარე მხრიდან გამართულია ფართო, ოთხსვეტა პორტიკოსი-პრონაოსი (I). აღსანიშნავია, რომ პორტიკოსი აქაც მთავარი ტაძარ-პროპილეუმისა და აი-ხანუმას პროპილეუმთა ანალოგიურად ოთხსვეტიანია. სწორკუთხა, განივად გაჭიმული ცელა (II) ფლანკირებულია ჩრდილოეთისა და სამხრეთის (III და IV) ვიწრო დერეფნის მაგვარი ოთახებით. აქედან ერთი ნამდვილად დერეფანია – პრონაოსისა და ცელას ურთიერთდამაკავშირებელი რგოლი, ე.ი. ცელას ვუკავშირდებით არა უშუალოდ პრონაოსით,

არამედ გვერდითი ოთახის მეშვეობით. ცელასა და პრონაოსის გამყოფი კედელი დამთხვეულია კვადრატული ეზოს ზღუდეებს. ასე რომ, ცელა გვერდითი კამერებითურთ მთლიანად იჭრება ეზოს სიღრმეში. სამხრეთიდან მათ ედგმის კიდევ ერთი ვიწრო კამერა (V), რომლის ფუნქციაზე გადაჭრით რაიმეს თქმა შეუძლებელია. სამხრეთი სამლოცველოსა და მცირე ტაძრის ანალოგიურად ეს ნაგებობანი ერთმანეთის საპირისპიროდ არის გამართული და ეზოს სიღრმეშიც იმავე მანძილით იჭრება, რა მანძილითაც ზემოთ განხილული ნაგებობანი. ეზოს ცენტრისაკენ მიმართულ ცელათა ღიობები ორ-ორი სვეტითაა გამართული.

ნაგებობათა ეს ტიპი, რომელსაც პირობითად „განივ-ღერძული“[99] ეწოდება, უძველესია და მკვლევარნი მისი გენეზისის ძიებისას უპირველესად ეგვიპტურ სასიმაგრო კარიბჭეებს განიხილავენ როგორც მათ დასაბამსა და საწყის მოდელს[100].

კარიბჭეთათვის ამავე სქემას წარმატებით იყენებდნენ ხეთებიც[101]. პრინციპულად ეს იგივე სქემაა, რაც ბიტ-ჰილანებს ახასიათებს (ტაბ.XLVII$_2$)[102], მაგრამ ჩოგა-ზამბილში მას უკვე ვხვდებით სავსებით ჩამოყალიბებულს როგორც ტაძარს (ტაბ.XLVII$_1$, ჩრდილო-აღმოსავლეთის ტაძარი)[103]. ეს სქემა მოგვიანებითაც დიდი პოპულარობით სარგებლობს სწორედ ტაძრებისათვის და, ამასთანავე, დიდ გეოგრაფიულ არეალზე, ცხადია, სხვადასხვა ვარიაციებითა და დანამატებით, მაგრამ არა არსებითი სხვაობებით. ვფიქრობ, იგივე სქემა უდევს საფუძვლად დილბერჯინის ტაძარს (ტაბ.XLVII$_4$, პირველი სამშენებლო პერიოდი – ძვ.წ.III ს.)[104], აი-ხანუმას ტაძარი კი უთუოდ ზუსტი ასახვაა ამ სქემისა (ტაბ.XLVII$_6$)[105] ისევე, როგორც დურა-ევროპოსის არტემიდეს ტაძარი (ტაბ.XLVII$_5$)[106]. ამავე სქემას ემორჩილება ტაქშასილას ბუდისტური სამლოცველოც (ტაბ.XLVII$_3$, ძვ.წ.I ს.)[107]. რაც შეეხება დედოფლის მინდვრის ტაძარ-პროპილეუმის სამხრეთ დანამატებს, უნდა აღინიშნოს, რომ ძირითადი მასებიდან მსგავსი გამოზიდულობანი სწორედ ადრეულ ძეგლებზე დასტურდება (ჩოგა-ზამბილი, ბიტ-ჰილანი შამალში და სხვ.). ვთვლი, რომ ამ ნაგებობებით დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსში მიზნის წარმატებულ გადაწყვეტასთან გვაქვს საქმე. აქ სახეზეა მთავარ ტაძარ-პროპილეუმისაგან განსხვავებული სქემა და ისეთიც, რომელიც ერთნაირი წარმატებით გამოიყენება ტაძრადაც და პროპილეუმადაც. ეს კი უთუოდ არის საუკეთესო გამოსავალი იმისათვის, რომ არ განმეორდეს სქემები და არ შემცირდეს მთავარი ტაძრის განსაკუთრებული მნიშვნელობა.

ეს ნაგებობანი კრამიტით იყო გადახურული. კეხი, ვფიქრობ, ცენტრალური ეზოს მზღუდავ კედლებს იყო დამთხვეული და ქანობებიც ერთი ნაგებობის ორ განსხვავებულ ფუნქციურ უჯრედს (პრონაოსი და ცელა) ერთმანეთისაგან მიჯნავდა (იხ. რეკონსტრუქცია: ტაბ.L; LI$_1$). არ გამოვრიცხავ, რომ ნაგებობის ცენტრალური ეზოს კუთვნილ ნაწილზე პრონაოსი რამდენადმე მაღალი იყო, რაზედაც თითქოსდა მიანიშნებს აქ აღმოჩენილ კაპიტელთა ფუძის უფრო დიდი დიამეტრი ცელაში აღმოჩენილ კაპიტელებთან შედარებით (40 სმ), თუმც კედლების სისქე აქ ყველგან 1,1 მ-ია.

ცენტრალური კვადრატული ეზო (G)

მთელი ამ საკულტო კომპლექსის დომინანტი და ამავე დროს მთავარი საკულტო-ხუროთმოძღვრული თემა ცენტრალური კვადრატული ეზოა (ტაბ.XLVIII; LI$_1$). ოთხივე მხარის ცენტრში გამართული ტაძარ-პროპილეუმებით აღჭურვილი ეს კვადრატი უთუოდ გარკვეული წარმოდგენების ასახვაა, რასაც ალბათ თვით კვადრატის სიმბოლური მნიშვნელობა ედო საფუძვლად და რითაც იგი გაიგივებული იყო ცასთან ან სამყაროს ოთხ წყაროსთან. ძველ არიულ წარმოდგენებში[108] კვადრატი განიხილებოდა აგრეთვე როგორც ზოგადად წესრიგის არქეტიპი და მოდელი[109]. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ამ მიმართულებათა ხაზგასმა სამლოცველოთა განსხვავებული სახეებით, დასავლეთ და აღმოსავლეთ ტაძარ-პროპილეუმებისა და ჩრდილოეთ პორტიკოსისა და სამხრეთ სამლოცველოს იდენტურობა. მხარეთა მიმართულებებისადმი მათი აბსოლუტური დამთხვევა ასევე

აძლიერებს შთაბეჭდილებას, რომ იგი მთლიანად კოსმოგონიური წარმოდგენების ასახვაა, რაც უთუოდ რომელიმე ღვთაებასთანაა დაკავშირებული. გარდა ამისა, ვფიქრობ, სიმბოლო-ორნამენტითაც დაკონკრეტებულია მისი აზრი (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

მივდივარ იმ დასკვნამდე, რომ ტაძარ-სამლოცველოებით გარშემორტყმული ეზო თავადაა მთავარი ღია ტაძარი, ე.ი. აქ გვაქვს საგანგებო არქიტექტურულ-გეგმარებით წესრიგს დამორჩილებული კომპლექსი, სადაც ძირითადი საკულტო ბირთვის მნიშვნელობიდან გამომდინარე ყოველი ნაგებობის ფუნქცია მკაცრადაა განსაზღვრული. მინდა აღვნიშნო თვით ეზოს გარედან უხილველობაც მრავალი სხვადასხვა წინაღობით (მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის დერეფნების სისტემით სამხრეთიდან, მცირე ტაძრის უკანა დატიხრული ეზოთი ჩრდილოეთიდან, პრონაოსისა და ცელას ურთიერთდამაკავშირებელი დერეფნით დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან). ცხადია, სწორედ ეს კვადრატია ძირითადი საკულტო რიტუალისათვის განკუთვნილი ადგილი, რომლის რეკონსტრუქციისათვის, სამწუხაროდ, არავითარი მონაცემი არ გაგვაჩნია. მინდა ანალოგად სელევკიის ძვ.წ.I - ახ.წ.I სს-ით დათარიღებული ღია ტაძარი მოვიხმო (ტაბ.XLVII7), სადაც ძირითადი საკულტო-ცერემონიალური ბირთვი სწორედ ღია კვადრატული ეზოა და დედოფლის მინდვრის ცენტრალური ეზოს იდენტურად, კვლავ გარედან უხილველობის მიზნით, შესასვლელი მასში მრავალგვარი წინაღობითაა გართულებული. ასეთი რამ აქაც ძველ ირანულ ტრადიციადაა მიჩნეული[110].

სექციური სახლები (E_I, E_{II})

სახლები (ტაბ.XLVIII; LII3) განლაგებულია კომპლექსის ჩრდილოეთით. დასავლეთითა და აღმოსავლეთით ორ სექციად განლაგებული, ისინი ერთმანეთის სარკისებური ანარეკლია. თითო სექცია სამი სახლისაგან შედგება, ხოლო თითოეული სახლის სქემა წარმოადგენს ტიპს, რომელიც ჩრდილოეთ ტაძართან დაკავშირებით მოვიხსენიეთ: „კვადრატი კვადრატის კუთხეში", ოღონდ ჩრდილოეთ ტაძრისაგან რამდენადმე განსხვავებული კომპოზიციით წარმოდგენილი. აქაც კვადრატული ოთახის ცენტრში სვეტია აღმართული. ორსვეტიანია პორტიკოსიც. პორტიკოსის მეშვეობით მისი გეგმა რამდენადმე წაგრძელებულია. ყველა ეს ნაგებობა კრამიტით იყო გადახურული და სახურავიც ორქანობიანი ივარაუდება. ყველა სახლს წინ ღია კვადრატული ეზო აქვს. სექციური ნაგებობანი აქემენიდურ ხუროთმოძღვრებაში საკმაოდ პოპულარული ჩანს. მას ვიცნობთ პერსეპოლისიდან (სამეურნეო ნაგებობანი ტაბ.XLVI2)[111] და სუზადან (აპარტამენტები)[112]. კიდევ უფრო ადრე სექციური ნაგებობანი გავრცელებული იყო ურარტულ ქალაქებში და სიმაგრეებზე[113], მაგრამ განსაკუთრებულ სიახლოვეს ჩვენი ნიმუში კვლავ ადრეულ ძეგლთან ამჟღავნებს. ასეთად ჩოგაზამბილის სამი ნაგებობისაგან შედგენილი სექცია გვესახება კვადრატული ტაძრებითა (თუმც არაკვადრატული ცელათი) და წინა კვადრატული ეზოებით (ტაბ.XLVI6)[114]. ამ ნაგებობათა კომპოზიციის თითქმის ზუსტი ასლია ჩვენი სექციური ნაგებობანი. ტიპოლოგიურად უფრო ახლო პარალელი ამ კომპლექსისათვის არ მეგულება.

აღმოსავლური ტრადიციებისადმი ერთგულებას ამ კომპლექსის მთლიანი კონსტრუქციული სტრუქტურაც ავლენს[115]. ერთადერთ გამონაკლისად კრამიტით გადახურული ორქანობიანი სახურავები ჩანს, რომლებიც, როგორც აღნიშნული იყო, ელინიზირებულ იერს სძენს ნაგებობას. აქ გამოყენებული ალიზის აგურის ზომა ერთ-ერთი პოპულარული სტანდარტია ძველ აღმოსავლეთში (50×50×14 სმ). ამ ზომის აგურებს ჯერ კიდევ ადრეხეთურ პერიოდში იყენებდნენ ბოღაზ-ყოეში[116], გავრცელებული ჩანს იგი აქემენიდურ ნაგებობებშიც[117] და ბაქტრიის ტერიტორიაზეც ძირითად სასიმაგრო ზოლებში[118]. იგივე ზომის აგურები დადასტურდა ტახტ-ი სანგინის ცეცხლის ტაძარშიც[119], მაგრამ გვიანელინისტურ ხანაში ამ ზომის კვადრატული აგური მთელ აღმოსავლეთში ფრიად იშვიათი მოვლენაა. ამ პერიოდში თითქმის ყველგან მცირდება მისი ზომა და უმეტეს

შემთხვევაში არ სცილდება 40 სმ-ს[120]. ამ მხრივაც ეს კომპლექსი არ ღალატობს არქაულობას.

წინა თავში აღწერილი იყო მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის სვეტები როგორც აღმოსავლური ხის კონსტრუქციის გამეორება. საგანგებოდ მინდა შევჩერდე სხვა ნაგებობათა სვეტებზე — ყველგან ისინი ერთმანეთის იდენტურია, ხის სვეტები, რომლებიც ხისსავე ბაზისებს ეყრდნობა, გვირგვინდება ქვის ლოტოსისებური კაპიტელებით (ტაბ.LIII$_1$; LIV$_1$). სვეტის შემადგენელი ელემენტების ასეთი კომბინაცია საკმაოდ იშვიათია. ცნობილია ხის სვეტები აღმოსავლეთში და საკმაოდ მრავლადაც[121], ასევე ხის ბაზისებიც[122], მაგრამ ქვის კაპიტელებით დაგვირგვინებული ხის სვეტები ხისსავე ბაზისებზე იშვიათია. მთავარი ისაა, რომ ქვის კაპიტელების ხის სვეტებზე აღმართვის წესი პოპულარულია აღმოსავლეთში და აქ ხის ბაზისი, ვფიქრობ, არსებით განმასხვავებელ ნიშნად არ გვევლინება და სვეტის მდგრადობისთვის ისიც საკმაო გარანტიას იძლევა.

საგანგებოდ უნდა შევჩერდე კაპიტელის ფორმასა და კონსტრუქციულ ნიუანსებზე, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი დაწვრილებით მაქვს აღწერილი როგორც ე.წ. ლოტოსისებური კაპიტელები[123] — ძირეული ეგვიპტური ხუროთმოძღვრული მოტივი[124], რომელიც სხვადასხვაგვარი ფორმით საკმაოდ ვრცელდება ელინისტური ხანიდან მცირე აზიაში; ცნობილია ინდური ლოტოსისებური კაპიტელებიც[125]. ერთ-ერთ ნაშრომში ი. პიჩიკიანმა დედოფლის მინდვრის კაპიტელები ბაზისებად მიიჩნია, აქემენიდური არქიტექტურისათვის დამახასიათებელ ზარისებური ბაზისების მსგავს ფორმებად[126]. ისინი ერთმანეთს ნამდვილად ჰგავს, თუ კაპიტელებს გადმობრუნებულად წარმოვიდგენთ და ბაზისისათვისაც ამ დეტალზე ყველა ელემენტი სახეზე იქნება: 1. ცოკოლი, 2. ზარისებური ტანი (ლოტოსის ფურცლებით შემკული), 3. ლილვი. ასევეა კაპიტელის შემთხვევაშიც — 1. მოჩუქურთმებული არშია, რომელიც ბაზისად მიჩნევისას ცოკოლი უნდა იყოს, 2. ლოტოსის გაშლილი ყვავილი (ბაზისის შემთხვევაში — ზარისებური ტანი) და 3. ლილვი, რომელიც ლოტოსისებურ კაპიტელებში განიხილება როგორც ყვავილის გვირგვინის წარმომშობი ძირი[127]. მიუხედავად ასეთი სურათისა, ვფიქრობ, ბაზისის სასარგებლოდ არაფერი მეტყველებს. ჯერ ერთი, ცოკოლს არავინ მოაჩუქურთმებდა. სადა ცოკოლი ზარისებურ ბაზისებში იმ მიზანს ემსახურება, რომ არ გაცვდეს ტანის ორნამენტი. ძნელი დასაჯერებელია იმ ადგილის, სადაც გაცვეთის ყველაზე მეტი შესაძლებლობაა, მისი კვეთილი ორნამენტით შემკობა. დეტალის კაპიტელობაზე თვით მისი სიბრტყეც მიანიშნებს. იგი იმ მიზნით ჩანს დახრილი, რომ ქვემოდან გაადვილდეს ორნამენტის აღქმა. გარდა ამისა, ამ დეტალის ტანი საგრძნობლად დაბალი, გაშლილი პროპორციისაა და თუ მას ბაზისად წარმოვიდგენთ, რომელსაც სვეტი ეყრდნობა, იგი უთუოდ შექმნის სიმძიმით დეფორმირებული ყვავილის შთაბეჭდილებას. მისი პროპორცია სწორედ ყვავილის გაშლილ ფორმას შეესაბამება და კაპიტელისთვისაა მიზანშეწონილი. კაპიტელისათვის დამახასიათებელ სახეზე მეტყველებს აგრეთვე ლილვისა და ტანის ურთიერთდამოკიდებულებაც. კაპიტელებზე ლილვის გამოზიდულობა ან უსწორდება ტანის საწყის გამოზიდულობას (დედოფლის მინდორი, სარკინე, პერსეპოლისი — ძვ.წ.III ს.)[128], ან ზოგ შემთხვევაში სცილდება კიდეც ტანის საწყისს (ინდური ლოტოსისებური კაპიტელები, პართული კაპიტელები. ტაბ.LV$_2$)[129]. აქაც ლილვის მაქსიმალური დიამეტრი ოდნავ აღემატება კიდევაც ტანის საწყისს და ეს სავსებით ბუნებრივად გამოიყურება, რადგან, როგორც აღვნიშნე, ლილვი ყვავილის გვირგვინის ბაზისად, მის წარმომშობად განიხილება და მისი სიგანეში გაშლილი ფორმა გვირგვინის მდგრადობას უსვამს ხაზს (ტაბ.LIV$_4$). ეს ასე არაა ზარისებურ ბაზისებზე. ყველა შემთხვევაში იქ ლილვთა დიამეტრი ტანის საწყისებზე გაცილებით მცირეა (ტაბ.LV$_1$).

კაპიტელის ფუძეც და ზედაპირიც კონსტრუქციული ღრმულებითაა აღჭურვილი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ზედაპირზე ამოკვეთილი კვადრატული ღრმა და განიერი ბუდე. მისი დანიშნულება ი. პიჩიკიანს ახსნილი აქვს როგორც დაზგაზე დასამაგრებელი დეტალი, რომლითაც დასრულების შემდგომ ბაზისი პოსტამენტზე მაგრდება[130] (მას ხომ დეტალი ბაზისად მიაჩნია). ჯერ ერთი, ასეთ ღრმულებს ზარისებრი ბაზისების ფუძეებზე არ აღწერს არც ერთი მკვლევარი (მხედველობაში მაქვს ის ნაშრომები, სადაც აქცენტი სწორედ ბაზისებზეა გადატანილი)[131]. დარ-

წმუნებით შემიძლია ვთქვა, რომ ჩემ მიერ აზომილ აქემენიდური სტილის ზარისებურ ბაზისებზე ასეთი ღრმულები არაა[132]. არათუ ბაზისთა ძირზე, ღრმულები ყოველთვის მათ ზედაპირზეც არაა. გარდა ამისა, ზარისებური ბაზისებისათვის სრულებით არაა დამახასიათებელი პლინტუსი ანუ პოსტამენტი და, ამდენად, არც ღრმულებს საჭიროებს ქვემოდან. სულ სხვა საქმეა ასეთი ღრმული ლოტოსისებურ კაპიტელზე. მისი წარმომშობი ეგვიპტეა, სადაც მცენარეული კაპიტელი ზედა სტრუქტურის კონსტრუქციული დეტალებისაგან მთლიანად იყო გამიჯნული ზედაპირიდან ამოზრდილი სწორკუთხა სვეტით, რათა სიმბოლო (ამ შემთხვევაში მცენარეული კაპიტელი) აცილებოდა კონსტრუქციას[133]. ასეთ „წამონაზარდებს" ვხედავთ ელინისტურ მცენარეულ კაპიტელებზეც (ტაბ.LIV$_3$)[134]. სწორედ ასეთი ხის ბოძისთვის, როგორც აუცილებელი ელემენტი, განკუთვნილია ჩვენს კაპიტელზე ეს ღრმული. ლოტოსისებურ კაპიტელებს არქიტრავთა სატვირთად არ გააჩნია სწორკუთხა აბაკუსები. მისი ფორმა არაა გამიზნული იმისათვის, რომ კოჭები უშუალოდ მას ეყრდნობოდეს. თუ სწორედ მის თავზე გადავატარებთ კოჭებს, იგი მთლიანად დაკარგავდა თავის მხატვრულსა და სიმბოლურ მნიშვნელობას. მცენარეულმოტივიანი კაპიტელის თავზე წამოზრდილ სვეტზე, როგორც აუცილებელ ელემენტზე, კარგად მეტყველებს კვიპროსში აღმოჩენილი (იდალიონი) ტაძრის ტერაკოტული მოდელი (ძვ.წ.VI ს.; ტაბ.LIV$_5$), რომლის პორტიკოსის სვეტებიც ანალოგიური კაპიტელებითაა დაგვირგვინებული[135].

დედოფლის მინდვრის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის გეგმარებით სტრუქტურაზე საუბარი უნდა დავიწყოთ იმის აღნიშვნით, რომ მთელი გეგმა აგებულია მკაცრი სიმეტრიულობის პრინციპით და სწორედ ეს წარმოადგენს იმ ძირითად ნიშანს, რომელიც მას აქემენიდურ ხუროთმოძღვრულ კომპლექსებთან აახლოებს. ამ სიახლოვეს ქმნის მთლიან კომპლექსში, ასევე ცალკეულ ნაგებობებში კვადრატის გაბატონებული მდგომარეობა[136]. კვადრატი, როგორც გეგმარებითი კომპოზიციის საფუძველი, აქ ყველგან მკვეთრად გამოიყოფა. კვადრატები, რომლებიც მთელი გეგმარების ძირითად ბირთვს წარმოადგენს ან თავისუფალი სახით მონაწილეობს ორნამენტში, ან მარტივი დანაწევრების შედეგად ქმნის მსგავსსა და თანდათან შემცირებულ ანალოგიურ გეომეტრიულ სახეებს. და იქმნება მთელი კომპლექსის მკაცრი სტანდარტიზაციისა და სიმეტრიულობის სურათი[137].

მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი ჩაწერილია 46 მ-იან კვადრატში. კვადრატის კუთხეებიდან მისი გვერდის ტოლი რკალების შემოხაზვით დიაგონალი იკვეთება წერტილებში, რომლებიც ძირითადი კვადრატის ცენტრში ცელას შემოწერს[138]. ამავე მეთოდით კონკრეტდება ცელას შუაგულში სვეტშორისი კვადრატი, რომლის თითქმის სამჯერ შემცირებული კვადრატია საკურთხევლის პლატფორმა და რომლის კვადრატი სამჯერ აღემატება ალიზის აგურს — ყველა ნიშნით ამოსავალ კვადრატსა (0,5×0,5 მ) და მასების რეგლამენტირების საფუძველს (ტაბ.LI$_{2,3}$).

მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის კვადრატის შემდგომი დანაწევრება შემოსაზღვრავს პორტიკს და აკონკრეტებს მზიდი კედლების მიმართულებას, ქმნის კოჭების სტანდარტიზაციას, ე.ი. იქმნება დაკონკრეტებული კონსტრუქციული ბადე, რომლის ყველა უჯრედი ამ უმარტივესი სქემიდან გამომდინარე სისტემაშია მოქცეული (ტაბ.LI$_3$). კომპლექსის ძირითადი მაორგანიზებელი ბირთვი, როგორც აღვნიშნე, შიდა კვადრატული ეზოა, რომლის შიგნითაც შედარებით მცირე ზომის კვადრატს წარმოშობს მის სიღრმეში თანაბარი მანძილებით შეჭრილი ტაძარ-სამლოცველოები. ეს კვადრატი მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის კვადრატის გაორმაგებაა, ხოლო კვადრატი, რომელიც მთლიანად მოიცავს C_I და C_{II} ტაძარ-პროპილეუმებს, ჩრდილოეთ ტაძარსა და საკურთხევლის პლატფორმას, ანუ მთავარ ტაძარ-პროპილეუმს, შუაზე კვეთს. იგი ამავე (მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის) კვადრატის გასამმაგებაა. ჩრდილოეთის სამსახლიანი სექციები მათი მიმდებარე ფართობებით 46 მ-იან კვადრატშია ჩაწერილი და სხვ. აქ არსად გვაქვს პროპორციათა „ფარული" სისტემა, რომელიც მხოლოდ საგანგებო კვლევისა და ანალიზის შედეგად დგინდება, მაგრამ ზოგჯერ მაინც შეიგრძნობა ამა თუ იმ ძეგლის ჰარმონიულობისა და მთლიანობის წყალობით. ჩვენთან აქ ყველაფერი სახეზეა, მარტივად და შეუფარავად, მაგრამ ყოველგვარი უმცირესი

გადახრის გარეშე. სწორედ ამითაა შექმნილი უკიდურესად მოწესრიგებული მიკროსამყარო ხაზგასმული წესრიგით და ალბათ არ შევცდები, თუ მას მანდალურ ნახატს შევადარებ, რადგან ესოდენ მკაცრ გეომეტრიზაციასა და წესრიგის მანდალურ ასახვებს დამორჩილებული სხვა ძეგლი არ მეგულება. აქ შეუფარავად და კოსმოგრამების ანალოგიურადაა წარმოდგენილი მთელი კომპლექსი – თითქოსდა ნათქვამია, რომ განხორციელდა ქაოსის დაძლევის იდეა.

ამასთან დაკავშირებით მინდა კიდევ ერთი, ქრონოლოგიურად შორეული მაგალითი მოვიხმო: ჩრდილოეთ ავღანეთში გამოვლენილი ძვ.წ.II ათასწლეულის ძეგლი, საკულტო ნაგებობა (ტაძარ-სასახლე, ტაბ.XLVII$_8$)[139], სადაც, ვფიქრობ, რომ დედოფლის მინდვრის კომპლექსის შორეულ პარალელთან, თუმცა მანდალას განსხვავებულ ნახატთან გვაქვს საქმე. ცენტრალური კვადრატული ეზო, ოთხი მხრივ სწორედ დედოფლის მინდვრის ანალოგიურად კვადრატის გვერდების ცენტრებს დამთხვეული, ერთმანეთის საპირისპირო და ურთიერთიდენტური T-ს მაგვარი კორიდორებია, რომელთა ფუნქცია მხოლოდ სიმბოლურია. ალბათ არ შევცდები თუ ჩავთვლი, რომ ამ ტაძარ-მანდალაზეც კვადრატის მნიშვნელობა სიმბოლურია. მასზე აისახა სამყაროს ოთხი წყარო და წესრიგის იდეაც თავისებურად გამოიხატა. მართალია, ვსაუბრობ ქრონოლოგიურად ერთმანეთისაგან დიდად დაშორებულ კომპლექსებზე, მაგრამ სრულიად უეჭველი მგონია მათი იდეური იდენტურობა, რომელსაც კვადრატის სიმბოლოთა კომპლექსი უძევს საფუძვლად, უძველესი და მყარი კომპლექსი, რომელიც უპირველესად სწორედ ხუროთმოძღვრებაში უნდა ასახულიყო და სწორედ მისი ანასახებია გეგმაში კვადრატული ზიკურატები სამყაროს ოთხი მხარის აღნიშვნით, ასევე აქემენიდურ ნაგებობათა ბირთვები – კვადრატები, მაგ., სუზის აიადანა ან ზემოთ მოხსენიებული ქსერქსეს კარიბჭე[140], შემდგომ სასანური ტაძრები და სასახლეები. ამავე რიგში უნდა განვიხილოთ ნაგებობათა გვერდებით ან კუთხეებით მხარეთა მიხედვით მიმართება და სხვ.[141] ასეთი მაგალითები შეიძლება უსასრულოდ გამრავლდეს, ე.ი. ვფიქრობ, რომ დედოფლის მინდვრის კომპლექსი შექმნილია როგორც გარკვეული წარმოდგენების მოდელი, მაგრამ იგი უთუოდ დაკავშირებულია რომელიმე კონკრეტულ ღვთაებასთან. მაგრამ კვადრატი, რომელზეც ამდენი ვისაუბრეთ, მასზე პირდაპირ მინიშნებას ვერ მოგვცემს, რადგან იგი უნივერსალური სიმბოლოა და სხვადასხვა ასპექტით სხვადასხვა ღვთაებასთანაა დაკავშირებული[142].

ი. გაგოშიძეს თავის ნაშრომებში განვითარებული აქვს აზრი, რომ მთავარი ტაძარი შესაძლოა ზოროასტრული ტრიადის ერთ-ერთ წევრს, არდვი-სურა ანაჰიტას ეძღვნებოდა. ამის სასარგებლოდ მას მოჰყავს ცალკეული, ერთმანეთთან დაუკავშირებელი არგუმენტები, რომლებიც თვით ტაძრის ორგანიზაციიდან და სტრუქტურიდან არ გამომდინარეობს[143], მაგრამ მათი ერთობლიობა დიდად შთამბეჭდავია[144]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევარნი ირანული ცეცხლის ტაძრების უმრავლესობას, თვით სუზის „აიადანასაც" კი, სწორედ ანაჰიტას კულტს უკავშირებენ[145]. ზოგიერთი ტაძარი შეიცავს პირდაპირ მონაცემებს, რომ ისინი ქალღვთაებას ეძღვნება[146].

დედოფლის მინდვრის კომპლექსი ღვთაების დაკონკრეტებისათვის აშკარა მითითებას არ შეიცავს, მაგრამ ზოგიერთი მისი ნიშანი ამ საკითხთან დაკავშირებით მაინც განსახილველია, კერძოდ, კომპლექსის არქიტექტურული დეკორი. ამ კომპლექსის დეკორატიულობა უკიდურესად მწირია; მთელი მისი მორთულობა კაპიტელების ორნამენტაციით ამოიწურება და იქაც დეკორატიულ არშიათა მხოლოდ ორი სახე გვაქვს (ტაბ.LIII$_{2,3}$). დეკორის ეს ხაზგასმული შეზღუდულობა მიანიშნებს, რომ მათ უპირველესად სწორედ სიმბოლური დატვირთვა აქვს. ორივე შემთხვევაში არშიათა ძირითადი ორნამენტული სახე ვარდულია. ერთგან მათ პალმეტის სტილიზებული გამოსახულების უწყვეტი ღერო უვლის გარშემო (ტაბ.LIII$_3$), ხოლო მეორე შემთხვევაში ვარდულები ორ-ორი ღეროთი შედგენილ წნულშია ჩასმული (ტაბ.LIII$_2$). ამჯერად ყურადღება სწორედ ამ მოტივზე მინდა გავამახვილო. ამ არშიით შემკული ყველა კაპიტელი აგვირგვინებს ნაგებობათა მხოლოდ იმ ნაწილის სვეტებს, რომლებიც შიდა ეზოში იჭრება, ე.ი. სამხრეთ სამლოცველოს ორ სვეტს, დასავლეთ და აღმოსავლეთ ტაძარ-პროპილეუმთა ცელას სვეტებსა და ჩრდილოეთ ტაძრის

პორტიკოსის სვეტებს — სულ რვა სვეტს. სხვაგან ყველგან ორნამენტის მეორე ვარიანტით შემკული სვეტები გვაქვს. აქ, ვფიქრობ, გამორიცხულია შემთხვევითობასთან ან მარტოოდენ არქიტექტორის კაპრიზთან გვქონდეს საქმე. შესაძლოა მრავალი საინტერესო რამ გვითხრას ამ ორნამენტის საწყისი სახეების მოძიებამ. შორს ვარ იმ აზრისაგან, რომ მარტოოდენ ამ ხასიათის ძიებანი უეჭველ დასკვნებამდე მიგვიყვანს, მაგრამ ღვთაების ბუნების შეცნობისათვის რაღაც ინფორმაცია კი მაინც უნდა შეგვძინოს.

უადრეს ნახატს, რომელიც უეჭველად ორნამენტის ამ სისტემის საფუძველია, ეგვიპტიდან ვიცნობთ (ტაბ.LV3). ესაა სპილოს ძვალზე ამოკაწრული გადაჭდობილი ორბოლოიანი გველების გამოსახულება, რომელთა შორის თანმიმდევრულად ჩასმულია ყვავილები[147]. აქ ყველაფერი ჯერ კიდევ ნატურალისტურადაა ასახული, მაგრამ მოგვიანო მესოპოტამიურ საბეჭდავზე[148] გველებს, მართალია, ჯერ ისევ შენარჩუნებული აქვთ თავიანთი სახე, მაგრამ ყვავილები უკვე სტილიზებულია და მრავალფურცლა ვარდულებად გვევლინება (ტაბ.LV4). ხეთურ ბაზისებზე კი ეს თემა უკვე სრულყოფილ ორნამენტადაა ჩამოყალიბებული (ტაბ.LV5,6); გველი აქ მხოლოდ წნულში შეიძლება შევიცნოთ და ისიც მაშინ, თუ ამ ორნამენტის საწყის სახეებს ვიცნობთ. ამ ორნამენტის ზუსტი ასლია დედოფლის მინდვრის კვადრატულ ეზოში გამავალ სვეტთა კაპიტელების დეკორატიულ არშიათა მორთულობანი (ტაბ.LV7). აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ სხვა ზოომორფულ მოტივთაგან განსხვავებით თავისი უმარტივესი სხეულის გამო გველი ყველაზე ადვილად ემორჩილება დეკორატიულობას, უმცირესი სტილიზაციაც კი მასში აქრობს დამახასიათებელ ნიშნებს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ სიმბოლოს იდეური ძალა ქრება ან სუსტდება; უფრო მეტიც, იგი სწორედ მაშინ ხდება სიმბოლო, როცა ქრება ნატურალისტური ნიშნები, ე.ი. როცა ხდება გარდასახვა ნიშნიდან სიმბოლოდ[149]. როცა ნახატი მთლიანად კარგავს ნატურალისტურ ნიშნებს და იქცევა სიმბოლოდ. ეს იმის მანიშნებელია, რომ იგი იქცევა საიდუმლო, დაფარული აზრის აღმნიშვნელად და შეიცნობა მხოლოდ იმათგან, ვინც ბოლომდე ნაზიარებია მათ არსს. ამასთან დაკავშირებით მინდა აღვნიშნო, რომ ძველ აღმოსავლეთში მთელი საკაცობრიო კულტურა განიხილებოდა როგორც ღვთაებათა ქმნილება და, ამდენად, სწორედ ტაძრები წარმოადგენდა ყოველგვარი ცოდნის თავმოყრის პუნქტებს, ქურუმნი კი ამ ცოდნის მფლობელებს[150]. ხეთურ ბაზისებსა და დედოფლის მინდვრის კაპიტელებზე ეს ორნამენტი შემოწერს მრგვალ ფორმას; მისი დანაწევრება უთუოდ დაარღვევს ორნამენტის მთლიანობას. იგი აქ უწყვეტი უნდა იყოს. ზოგიერთი მკვლევარი მას ხეთურ ბაზისებზე უსასრულობის სიმბოლოდაც მიიჩნევს[151] სწორედ თავისი უწყვეტობის გამო[152]. აღიარებულია, რომ ორი გადახლართული გველი ასახავს პოპულაციის პროცესს და ამგვარ გამოსახულებებს უყოყმანოდ ათავსებენ სიმბოლოთა იმ რიგში, რომელიც ნაყოფიერების საყოველთაო იდეაზე მიანიშნებს[153]. თავისთავად კი ნაყოფიერების იდეა უკვე ქალღვთაებასთანაა დაკავშირებული, მაგრამ თვით გველიც ძველაღმოსავლურ წარმოდგენებში თითქმის ყოველთვის (განსაკუთრებით, ელამურ კულტურულ წრეში) სწორედ ქალური საწყისის სიმბოლოა[154], მით უმეტეს მაშინ, როცა ის მცენარესთან ან რომელიმე მცენარეულ მოტივთან ერთადაა გამოსახული.

მცენარესთან კავშირში გველი განასახიერებს ქვედა სამყაროს და ხშირად ისინი გამოისახებიან ერთმანეთზე გადახლართული, როგორც მიწიდან ამომავალი მცენარეები. ასეთ შემთხვევაში თავებს ვარდულები ენაცვლება[155]. თუ ჩვენ დედოფლის მინდვრის კაპიტელების ორნამენტს იდეადაუკარგავად ჩავთვლით, მაშინ მივიღებთ ლოტოსის ყვავილის გვირგვინს — მცენარეთა სიცოცხლის სიმბოლოს[156], რომელიც დაკონკრეტებულია ნაყოფიერებისა და ქალური საწყისის გამომხატველი ზემოთ განხილული ორნამენტით, ე.ი. გველებთან დაკავშირებული ნახატთა სერია მცენარეულ სვეტად და ამავე დროს სიმბოლოთა კომპლექსად არქიტექტურულად ჩამოყალიბდა. კვადრატი სამყაროს ოთხი კარით მთლიანად მოცულია ნაყოფიერების საყოველთაო იდეით. ამასთან დაკავშირებით მინდა გავიხსენო საპალი-თეფეში მოპოვებული ბრინჯაოს ფირფიტა-მანდალა, რომელიც ფითქოსდა ჯვრისებური ფორმით ასახავს სამყაროს და რომლის ოთხივე კუთხე გველებითაა

შევსებული (ტაბ.LVg)[157]. ჩემი აზრით, ესაა ზემოთ განხილული წარმოდგენების – საერთო და საყოველთაო იდეის ზუსტი ასახვა.

თუ ყველაფერი ის, რაზედაც ვისაუბრე, მისაღებია, მაშინ საფუძველი გვაქვს წარმოვიდგინოთ დედოფლის მინდვრის საკულტო სისტემა როგორც ქალური საწყისებიდან გამომდინარე და ნაყოფიერების იდეასთან დაკავშირებული სამყაროს ძველარიული წარმოდგენები, რაც ერთად შეიძლება მართლაც განსახიერებულიყო არტემიდეს კულტში და, ამდენად, ანაჰიტაშიდაც, რადგან ეს ორი ღვთაება ირანულ სამყაროში ამ დროისათვის კარგა ხნის სინკრეტიზირებულია[158].

ცხადია, დედოფლის მინდვრის მთელი კომპლექსი სრულად ასახავს ხუროთმოძღვრულსა და ძირეულ აღმოსავლურ საკულტო ტრადიციებს. უბრალოდ ეს ორი ცნება აქ ერთმანეთისგან განუყოფელია და ამითიცაა იგი სწორედ აღმოსავლური, რადგან მისი ფორმები და სტრუქტურა ბერძნულ-ელინისტური არქიტექტურისაგან განსხვავებით გამოხატულებაა სიმბოლური აზრისა, სადაც საწყის სიმბოლოთა კომპლექსი სწრაფად გაითქვიფა და გადაიქცა ჰარმონიულობის გამოხატულებად, ყოველი არქიტექტურული ფორმა კი კონსტრუქციული სრულყოფის ანასახად[159]. აქ თავმოყრილია ძველი აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა გეგმარებითი სქემა და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ყველა მათგანი თითქმის პირვანდელი სახისაა. მთავარი მაინც ისაა, რომ ვერ ვხედავთ ამ მემკვიდრეობის უშუალო გადამცემს, ე.ი. ვერ ვხედავთ ვერც ერთ ისეთ სხვა რეგიონს, სადაც ყველაფერი ერთად ასე სრულყოფილად იყოს თავმოყრილი. ჩემი აზრით, ესაა უმაგალითო კრებული როგორც არქაული არქიტექტურული ფორმებისა, ასევე არქაული წარმოდგენებისა.

თუ მივიჩნევთ არქაულ არქიტექტურულ ფორმებს ფუნქციადაუკარგავად, ასევე სიმბოლოშენარჩუნებულად უნდა მივიჩნიოთ არქაული ორნამენტიც.

არქიტექტურული ერთიანობის მეთოდი, რომლითაც შემუშავდა კომპლექსის სახე, შეიძლება მხოლოდ აქემენიდურს შევადაროთ და ისიც არა ყველა ნიშნით, ე.ი. ვგულისხმობ გეგმარებითი სქემების შერჩევას, დასესხებასა და საკუთარი მიზნებისთვის დამორჩილებას, მაგრამ გადამუშავებისა და არსებითი ცვლილებების გარეშე. ესაა სწორედ ის ნიშანი, რითაც იგი განსხვავდება აქემენიდური პრინციპისაგან. აქემენიდური არქიტექტურა ფორმების საფუძვლიან გადახალისებას ახდენს. ამისათვის მას აქვს ძლიერი იმპულსი – მონარქი და მისი სიდიადის ქება[160]. და ყველა ფორმა, საიდანაც არ უნდა იყოს ის ნასესხები, ამ იდეის შესაბამისად მუშავდება.

დედოფლის მინდორზე შეიქმნა დასესხებულობის ჯამი, მაგრამ რის ხარჯზე, ჩემთვის უცნობია – ადრე მიღებულ, ჩვენთვის უცნობ მემკვიდრეობათა საფუძველზე თუ მეზობელ რეგიონებში შექმნილი ადრეული ნიმუშების ნაგვიანევი გაზიარების ხარჯზე.

უფლისციხის ცეცხლის სამლოცველო

უფლისციხის ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე კლდეში გამოკვეთილ სივრცეში სამლოცველო იყო გამართული, რომელსაც მოგვიანებით ქრისტიანული ეკლესია დაეფუძნა და ამის გამო ნაგებობა ამჟამად „სამნავიან ბაზილიკად“ იწოდება.

მკვლევრებმა გამოთქვეს ვარაუდი იმის შესახებ, რომ აქ ადრეულ, ბაზილიკამდელ პერიოდში წარმართული ტაძარი ფუნქციონირებდა[161]. ი. გაგოშიძემ მისი თავდაპირველი სტრუქტურა მითრაეუმად განსაზღვრა[162]. უკანასკნელ ხანს დამკვიდრდა შეხედულება, რომლის მიხედვითაც უფლისციხე, ეს კლდეში ნაკვეთ ნაგებობათა ერთობლიობა, წინარექრისტიანულ ხანაში სატაძრო ქალაქის ფუნქციასაც ასრულებდა[163]. თუმცა, ჩემი აზრით, უფლისციხის ამდაგვარი ატრიბუციისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს[164].

ნაგებობის ძირითადი ბირთვი, ანუ დარბაზი (ფაქტიურად ესაა მთელი სამლოცველოც) სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ რამდენადმე წაგრძელებული სწორკუთხედია (ტაბ.LVh), რომლის

ცენტრში ოთხი კლდოვანი ბურჯი საზღვრავს ცელას. ნაგებობის სამხრეთი კედლის ამჟამინდელი სტრუქტურა (ტაბ.LVII2) გვიანდელი ქმედების შედეგია, ალბათ იმდროინდელი, როცა ქრისტიანულმა სარწმუნოებამ მოახდინა ამ სივრცის ეკლესიად ადაპტაცია. კედელი დულაბითა და სხვადასხვა სახეობის შემთხვევითი ქვებით ამოყვანილია კლდოვან ცოკოლზე, თავდაპირველი კედლის ნაშთზე, მაგრამ სამლოცველოს S—W კუთხეში კედლის უფრო ადრეული, წინარექრისტიანული ნაშთიც შემორჩა — საუკეთესო ნიმუში „ფსევდოისიდომური" წყობისა (ტაბ.LVI2), მაგრამ ელინისტური სამშენებლო საქმის ნორმებისგან განსხვავებით, რაც მშრალ წყობას ითვალისწინებდა და შემავსებლად იშვიათად მხოლოდ თიხის ხსნარს გულისხმობდა, კვადრები აქ ერთმანეთთან დულაბითაცაა დაკავშირებული. დულაბით გასრულებული „ფსევდოისიდომური" წყობა არაა თავდაპირველი. ჩანს, რომ იგი გაიმართა მას მერე, რაც აქ მოირღვა კლდის ზღუდე.

ტაძარს სამხრეთი კედლის SW და SO არეებში ორი კარი ჰქონია (ტაბ.LVI1). კარგად ჩანს კლდეში გამოკვეთილი ღიობები და ისიც, რომ ეკლესიამ მათი ადგილი უცვლელი დატოვა, ე.ი. აღარ მოახდინა მისი გაუქმება და სხვაგან გადატანა. ბურჯები გეგმაში ჯვრისებურია და უნდა ვიფიქროთ, ეს სახე მას ქრისტიანულმა ხანამ მიანიჭა. ყველა მათგანზე ეს სახე ბოლომდე არაა მიყვანილი (ტაბ.LVI3).

ჩემი აზრით, ნაგებობა თავის საწყის ეტაპზე ცეცხლის ტაძარს წარმოადგენდა. ეკლესიის სტრუქტურიდან გამომდინარე უყოყმანოდ წინარექრისტიანული ეპოქის კუთვნილია მისი ამჟამინდელი სწორკუთხა დარბაზი, ცენტრში აღმართული, კლდეში ნაკვეთი ოთხი ბურჯი და კართა ღიობები. კარები აქ საგანგებოდაა აცილებული ცენტრს, რის შედეგადაც მიღებულია კედელიფარი, გარედან ცელას უხილველობის განმაპირობებელი სტრუქტურა ცეცხლის ტაძართა იმ კედლების ანალოგიურად, რომლებიც დარბაზში შესასვლელის მხრიდან ცელასაა აფარებული და ერთმანეთისაგან განსხვავებული ხერხებით იცავს ცეცხლს თვალთახედვისაგან.

გარდა ამისა, მინდა ნაგებობის იატაკსაც შევეხო. მოგვიანებით ბურჯებს შორის ფართობი საგანგებოდ გადაითალა, მაგრამ დარბაზის მთელი იატაკის განახლება არც დაუსახავთ მიზნად. ამაღლებული დარჩა ტაძრის ჩრდილოეთი მხარე, ერთადერთი მიზეზი ასეთი ქმედებისა ის შეიძლებოდა ყოფილიყო, რომ ეკლესიას მოეშალა წარმართული სარიტუალო დეტალი. მიუხედავად იატაკის გადათლისა, ბურჯებს შორის მაინც შეიმჩნევა კლდეში ნაკვეთი წრის არცთუ სუსტი კონტური, რაც უთუოდ წრიული ჩაღრმავების კვალია. ასეთი ჩაღრმავებანი ხშირია ცეცხლის ტაძრებში; მას თითქმის ყველგან ვხვდებით. ისინი მეტ-ნაკლები სიზუსტით უპირისპირდება ერდოს, გუმბათის სტრუქტურაში შექმნილ ღიობს.

ცეცხლის კულტთან დაკავშირებული საგნის საინტერესო ნიმუში შემოგვინახა სამხრეთის კედელმაც. მასში (შიდა მხრიდან, სადიაკვნეს არეში) ჩაშენებულია ცეცხლის საკურთხევლის კვადრატული მოყვანილობის ზედა ფილა (ტაბ.LVII3) ცენტრში საცეცხლე ძაბრისებრი ღრმულით (ტაბ.LVI4), რომელსაც ახლაც ეტყობა ცეცხლის ზემოქმედების კვალი. იგი ტიპური ირანული ცეცხლის საკურთხევლის დეტალია (შდრ. ტაბ.LVI5)[165]. მისი ზედაპირი მიანიშნებს, რომ იგი ბერძნულ ან სირიულ-ფინიკიური საკურთხევლებისგან განსხვავებით (ბერძნულ საკურთხეველთა კუთხეებს ძირითადად ვოლუტები აგვირგვინებს[166], ხოლო სირიულ-ფინიკიურებს — რქოვანა ნაშვერები[167]) არ შეიცავს კუთხის აკროტერიონებს.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, ი. გაგოშიძემ ნაგებობის ადრეული დანიშნულება მითრაეუმად განსაზღვრა და ეკლესიის აღმოსავლეთ ნაწილში, დარბაზისა და ბემის მიჯნაზე კლდეში ნაკვეთი ღრმა რეზერვუარიც მითრას კულტს დაუკავშირა[168]. რა პერიოდში მოხდა ამ რეზერვუარის გამოკვეთა, ჩვენთვის უცნობია. უნდა აღინიშნოს, რომ ეკლესია აქ ალბათ გვიანფეოდალურ ხანაში უქმდება და მთელი მისი ფართობი სახაბაზოდ უქცევიათ, მის იატაკზე ამოუკვეთავთ თონეები[169] და სხვა დანიშნულების ღრმულები. შესაძლოა, ეს დიდი, რეზერვუარის მაგვარი ორმოც მაშინ გაჩნდა. მითრაული მისტერიებისათვის გამიზნული ღრმულისათვის ადგილი უხერხულად შერჩეული

გამოდის. მისი აღმოსავლეთი კიდე უშუალოდ კედლის მოსაზღვრედ აღმოჩნდებოდა. სარიტუალო მოედანი თავის კომპონენტებით ისედაც ცენტრშია საგულვებელი. მგონია, რომ უფრო მისაღები იქნება (თუ, ცხადია, ორმო მართლაც წინარექრისტიანული დროის ქმნილებაა), თუ მას ხაროდ განვსაზღვრავთ, მარცვლეულის საცავად. ცნობილია, რომ ცეცხლის კულტის მსახურება შეიცავს რიტუალთა მთელ რიგს, სადაც დიდი რაოდენობით მონაწილეობს მარცვლეული (უფრო მეტად ქერი)[170] და ასეთი საცავი სწორედ ცელასაგან მოშორებითაა სავარაუდო.

განხილული ნაგებობა მხოლოდ დარბაზის შემცველი ცეცხლის ტაძრის (სიმცირის გამო მას სამლოცველოც შეიძლება ვუწოდოთ) უმარტივესი სახეა, რომელსაც არავითარი დამხმარე სათავსი არ გააჩნდა, მაგრამ ამასთანავე ის, როგორც ცენტრალური ოთხბურჯიანი ნაგებობა, ირანული ცეცხლის ტაძრების უშუალო მემკვიდრეა.

---

[1] Гагошидзе Ю.М. Самадло (археологические раскопки). Тб., 1979. с.51,52. таб.VIII.

[2] იქვე. გვ.52.

[3] იქვე.

[4] C. de Francovich. Problems of Achaemenid... p.225; D. Stronach. Urartian and Achaemenian Tower Temples. JNES.26. 1967. s.278-88; Луконин В.Г. Искусство Древнего Ирана. М., с.48; Тирацян Г.А. Урарту и Армения (К вопросу о преемственности материальной культуры). ВОНАН Арм. ССР. Ереван. 1968. №2. с.17-30.

[5] D. Stronach. Urartian and... fig.2,3.

[6] C. de Francovich. Problems... fig.90.

[7] ურარტული ტაძრები კოშკურა ნაგებობებად წარმოდგენილი აქვს ე. აკურგალს (E. Akurgal. Urartäische und Altiranische Kunstzentre. Ankara. 1972. s.10-7. Abb.1) მაგრამ ამის შესახებ არსებობს განსხვავებული აზრიც ვ. კლეისისა (W. Kleiss. Zur Rekonstruktion des urartäischen tempels. IM. B. 13/14. 1963/1964 s.1-10). მან ურარტული ტაძრები დაბალ ნაგებობებად ასახა თავის რეკონსტრუქციაზე სარგონ II-ის დროინდელ ხორსაბადის რელიეფზე გამოსახული მუსასირის ტაძრის მიხედვით. ამის საფუძველს თითქოსდა რიზალიტები იძლეოდა, რომელიც მკვეთრად შეიმჩნევა მუსასირის ტაძრის გამოსახულებაზე. ე. აკურგალის აზრით, ეს რელიეფი ტაძრის სრულიად სხვა ტიპს ასახავს და არა კვადრატული გეგმის მქონე ტაძარს. აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ რიზალიტები აღმოსავლურ ხუროთმოძღვრებაში უადრესი პერიოდიდანვე ერთნაირად ახასიათებს როგორც მაღლივ, ასევე დაბალ შენობებსაც, მაგ., ჩოგაზამბილის კვადრატული ტაძრები შეიცავს როგორც კუთხის, ასევე ცენტრალურ რიზალიტებს (R. Ghirchman. Tchoga Zanbil. (Dar-Untash), v.1. Paris. 1966. Pl.3), მაგრამ ძნელია ისინი კოშკებად წარმოვიდგინოთ, ჯერ ერთი, მათი დიდი ზომისა და ამასთან შედარებით თხელი კედლების გამო. ურარტულ კვადრატულ ტაძრებს მაღლივ შენობებად მიიჩნევენ სხვა მკვლევრებიც. იხ. T. Özgüc. Altintepe. Ankara. 1966. s.4. abb.I; C.A. Burneu. A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. AS. 16. 1966. p.73.

[8] Гагошидзе Ю.М. Самадло. с.52.

[9] თავის ერთ-ერთ ადრეულ ნაშრომში რ. გირშმანი შეეცადა დაემტკიცებინა აქემენიდურ კოშკთა საკულტო მნიშვნელობა და მათ კვალზე ნურაბადის კოშკის ასეთივე ფუნქცია, რომელსაც იგი პართული პერიოდით ათარიღებდა (R.Ghirschman. La Tour de Nourabad. "Syria". v.24. 1944-1945. p.175-93). უკანასკნელ პერიოდში ნურაბადის კოშკის გარშემო ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა სასანური პერიოდი განსაზღვრა როგორც მისი შექმნის თარიღი, რაც ე. ჰერცფელდის ადრე გამოთქმული მოსაზრების დადასტურებაა (იხ. E. Herzfeld. Paikuli. Monument and Inscriptions of the Early History of the Sasanian Empire. v.1. Berlin. 1924; E. Herzfeld. Reisenbericht... ZDMG. Bd.5. 1926. s.258).

სამუშაოთა ხელმძღვანელი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ნურაბადის კოშკი სრულიად გამოუსადეგარია ცეცხლისათვის (D. Huff. Nurabad. Dium-i Mil. AMI(NF). Bd.8. 1975. s.167-209). მას ნაწილობრივ დაეთანხმა რ. გირშმანი და ამ კოშკისათვის სრულიად ახალი მნიშვნელობა შემოგვთავაზა – მემორიალური ნაგებობა (Гиршман Р. Царь Нарсе в Бишапуре. ДВМК. М., 1981. с.119-20). მაგრამ ძნელი სათქმელია ეს მნიშვნელობა რამდენად შეიძლება გავრცელდეს აქემენიდურ კოშკებზე. კ. შიპმანმა, რომელმაც ყველა ურთიერთგამომრიცხავი მონაცემი შეაჯერა ერთმანეთს, ვერ მიანიჭა უპირატესობა ვერც „სამარხეულ ნაგებობასა" და ვერც „ცეცხლის ტაძრებს" (თუმც უფრო მეტად ამ უკანასკნელისაკენ იხრება) და არ გამორიცხავს ამ კოშკების სრულიად სხვა, ჯერჯერობით ჩვენთვის უცნობ ფუნქციას (K. Schippmann. Die Iranischen Feuerheiligtümer. s.199).

მ. ბოისიც შეეხო ამ კოშკთა ფუნქციას და მათი შიდა სივრცეებისა და კიროსის სამარხის კამერის ურთიერთმსგავსების

გამო ისინი კვლავ სამარხებად განსაზღვრა (AJ. Deuxiéne Série. v.23. Leiden. 1984. p.67-71). მაგრამ ამ კამერათა მსგავსება არაფერს ამტკიცებს, რადგან მონუმენტურ სამარხთა იერსახე ხშირად საკულტო ნაგებობათა მოდელებია. ბოისის ამ მოსაზრებას არ იზიარებს მ. დანდამაევი, რომელმაც სხვა არგუმენტებიც დაუპირისპირა მას. იხ. Дандамаев М.А. Новая литература по иранистике. ВДИ. 1987. №3. с.214-5.

10 უმეტეს შემთხვევაში ეს ასეა; ცნობილია სხვაგვარი შემთხვევებიც, მაგ., საქსონოხურის ტაძარი სწორკუთხა ცელათი ხასიათდება. იხ. Литвинский Б.А., Мухитдинов Х. Античное... с.160-77. рис.3.

11 A. Godard. L'Art de L'Jran. Pl.83. p.168; K. Galling. Der Altar... t.14,6. s.82.

12 ი. გაგოშიძე თვლის, რომ სამადლოში მოდელად სწორედ აქემენიდური ნიმუშებია აღებული. ამ მოსაზრების განსამტკიცებლად მას ძირითადად წამოყენებული აქვს ქრონოლოგიური რიგის არგუმენტები. იხ. Гагошидзе Ю.М. Самадло. с.52.

13 E. Akurgal. Urartäische... s.10.

14 Гагошидзе Ю.М. Самадло. с.52.

15 M. Roaf, D. Stronach. Tepe Nush. I Jan. 1970: Iran. v.XI. p.130-8. fig.1-2.

16 Халпахчян О.Х. Строительная культура армянского нагорья с древнейших времен по VII в. до н.э. АН.31. М., 1983. с.131-2. рис.42.

17 Гагошидзе Ю.М. Самадло. с.52.

18 გ. შატბერაშვილი, გ. ცქიტიშვილი. კასპის რ-ნის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები. საკძ-1972. (მა). თბ., 1973. გვ.61; გ. ცქიტიშვილი, ბ. შატბერაშვილი, ჯ. გვასალია, ა. ნუცუბიძე, ჯ. გვეტაძე და სხვ. კასპისა და გორის რაიონების არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. საკძ-1973 (მა). თბ., 1974. გვ.41-4; Цкитишвили Г. Результаты работ на "Цихиагора". ПАИ-1974. Тб. 1976. с.60; გ. ცქიტიშვილი. კავთისხევის „ციხიაგორა". ძმ. 1977. №46. თბ., გვ.51-5; ნ. ხაზარაძე, გ. ცქიტიშვილი. ციხიაგორას კრამიტი. კაკ. VI. თბ., 1984. გვ.146; Цкитишвили Г.Г. Результаты работ на "Цихиагора" (1971-1974 гг). КСИА. №151. М., 1971. с.87-93.

19 Цкитишвили Г.Г. КСИА. №151. с.88-9.

20 იქვე. გვ.87.

21 იქვე. გვ.88.

22 R. Naumann. Architektur Kleinasiens. s.78-101. Abb.78-86.

23 Цкитишвили Г.Г. КСИА. №151. с.87.

24 იქვე.

25 Цкитишвили Г.Г. ПАИ-1974. с.64.

26 Цкитишвили Г.Г. КСИА. №151. с.88.

27 ე.ი. სახეზე გვაქვს არქიტექტურული დეტალის ისეთი ნიმუში, რომელიც პირობითად იწოდება როგორც „დეკორატიულ მოტივში გადაზრდილი კონსტრუქცია". იხ. Бартенев И.А. Форма и конструкция в архитектуре. Л., 1968. с.254.

28 Сумбадзе Л. Архитектура грузинского народного жилища Дарбази. Тб., 1984. таб.43,3 (გ. ლეჟავას ანაზომი).

29 გ. ყიფიანი. კაპიტელები. თბ., 1987. გვ.6-11. ტაბ.II-V.

30 აქემენიდური სვეტები, რომლებსაც ძირითადად პერსეპოლისიდან ვიცნობთ, გამოირჩეოდა არაჩვეულებრივი სიმწყობრით. დიამეტრის სიმაღლესთან შეფარდება მერყეობდა 1:10-დან 1:13-მდე. უფრო ხშირად ვხვდებით 1:12. იხ. C. Babin. Note sur la metrologie... p.371-2. fig.8,21.

31 მაგ., ძველ ნისაში 38x38 ან 39x39. იხ. Кошеленко Г.А. Культура Парфии. с.18-9. დურა-ევროპოსში 37x37 – Кошеленко Г.А. დას. ნაშრ. გვ.136. ბილბერჯინში 36×36 სმ ან 38×38 სმ. იხ. Кругликова И.Г. Дильберджин. Храм Диоскуров. М., 1986. с.47, 60; და მრ. სხვ.

32 G. Gropp. Die Funktion... s.152.

33 იქვე.

34 გ. ცქიტიშვილი, ბ. შატბერაშვილი და სხვ. საკძ-1973. გვ.43.

35 J. C. Cooper. LAS. s.99-101.

36 M. Roaf and D. Stronach. "Jran". v.XI. p.130-7.

37 კ. შიპმანს დასაშვებად მიაჩნია (იგი ამ დროს ძირითადად მ. ბოისის ავტორიტეტს ეყრდნობა) წმინდა ცეცხლიდან სამსხვერპლოზე ცეცხლის ანთება. იხ. K. Schippmann. Die Iranische ... s.472. გ. გრიპს კი დაუშვებლად მიაჩნია ცელაში არსებული ცეცხლის სადმე ცერემონიებისათვის გადატანა. შდრ. G. Gropp. Die Funktion... s.155.

38 გ. ცქიტიშვილი. ძმ. 46. გვ.53.

39 K. Schippmann. Die Iranische ... Abb.32.

40 G. Gropp. Die Funktion... s.167.

41 Цкитишвили Г.Г. КСИА. 151. с.89.

42 G. Gropp. Die Funktion... s.156.

43 იქვე.

44 F. Oelmann. Persische Tempel. s.283.

45 გ. ცქიტიშვილი, ბ. შატბერაშვილი და სხვ. საკძ-1973. გვ.43.

46 იქვე.

47 Umb. Scerrato. Excavations at Dahan-i Ghulaman (Seistan - Iran). EW(NS). v.16. No.1-2. 1966. fig.2. ნაგებობანი №№5, 6, 12 და სხვ.

48 Кругликова И.Г. Дильберджин... рис.1. ნაგებობანი VII, VIII და სხვ.

49 გ. ცქიტიშვილი. ძმ. №46. გვ.53.

50 მაგ., ჩოგა-ზამბილის სექციური ნაგებობანი (შესაძლოა ტაძრები) ძვ.წ. XIII ს, NW და S ტაძრები ასევე ჩოგა-ზამბილში. იხ. R. Ghirchman. Tchog Zanbil. v.1. 1966. v.2. 1968.

სამეურნეო ნაგებობანი პერსეპოლისში, ქალაქის უკიდურეს სამხრეთ ტერასაზე. იხ. L.Vanden Berghe. Archéologie de L`Ian ancien Leiden. 1959. t.2; ნაგებობა არაგაცის სიმაგრის სიახლოვეს (Халпахчян О.Х. Строительная... рис.33).

ადმინისტრაციულ ნაგებობათა ერთ-ერთი ბირთვი აი-ხანუმაში (ძვ.წ.II ს). იხ. Пугаченкова Г.А. К архитектурной типологии... т.VIII; სამარხი კამერა ხატრადან. Литвинский Б.А. Погребальные сооружения и погребальная практика в Парфии (К вопросу о парфиано-бактрийских соответствиях) САКЗВД. М., 1983. с.96. таб.XXXV_{46}, და მრ. სხვ.

51 Кошеленко Г.А. Серахский оазис. В кн.: ДГКСА. М., 1985. с.215. таб.$LXXIV_{1,7}$.

52 Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия. с.200-1. рис.29.

53 Кауфман С.А. Архитектура Набатеев... с.165-6. рис.74.

54 ი. გაგოშიძე. წარმართული ტაძარი დედოფლის მინდორზე. ძმ. 1974. №35. გვ.70-8; ი. გაგოშიძე. წარმართული სატაძრო კომპლექსის გათხრები დედოფლის მინდორზე. სსმაე V. თბ., 1977. გვ.72-83; ი. გაგოშიძე. დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის 1976-1977 წწ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. სსმაე VI. თბ., 1978. გვ.62-77; Гагошидзе Ю.М. Раскопки храма I в. до н.э. в Дедоплис Миндори (Восточная Грузия). КСИА. 151. М., 1977. с.102-7; Гагошидзе Ю.М. Из истории грузино-иранских взаимоотношений (храм II-I вв. до. н.э. Дедоплис Миндори). В кн.: КСАДС. М. 1981. с.102-15; Гагошидзе Ю.М. Дохристианские храмы Грузии. МСГИ-IV Тб., 1983. с.1-12.

55 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.103.

56 იქვე. გვ.102.

57 იქვე. გვ.104.

58 ი. გაგოშიძე. წარმართული სატაძრო კომპლექსის... გვ.75.

59 იქვე. გვ.73.

60 Гагошидзе Ю.М. Раскопки... с.81.

61 იქვე. გვ.81.

62 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.104.

63 Гагошидзе Ю.М. Раскопки... с.80.

64 T.C. Young. The Architecture of Hasanlu IV JA. v.6. 1966. p.52; R.H. Dyson. The Question of Balconies at Hasanlu. AG. Philadelphia. 1975. fig.3.

65 Кошеленко Г.А. Культура Парфии... с.19-20.

66 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.103-4.

67 Сарианиди В.И. Памятники монументальной архитектуры Бактрии. СА. 1977. №1. с.224.

68 M. Roaf, D. Stronach. "Iran". v.XI. p.136-7.

69 F. Oelmann. Persische Tempel... s.276-8; U.M. de Villard. The Fire Tempels... p.178-9.

70 მაგ., ცეცხლის ტაძარი ნისაში (იგივე „კვადრატული დარბაზი“) Пугаченкова Г.А. Пути развития... с.90.

71 Кошеленко Г.А. Культура Парфии... с.21.

72 E. Porada. The Art of Ancient Iran. N-Y. 1965.

73 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.112-3.

74 შდრ. K. Schippmann. Die iranische... s.495.

75 ზოროასტრული ტაძრების ამ ნორმის შესახებ იხ. I. Duchesne-Guillemin. Fire in... p.203; აგრეთვე K. Erdmann. Das Iranische... s.25.

76 მართალია, ცელას უკანა კარი იშვიათი მოვლენაა აღმოსავლურ ტაძრებში, მაგრამ მას მაინც ვხვდებით სულ სხვა მნიშვნელობით კუხ-ი ხოჯასა (როგორც აქემენიდურ, ასევე პართულ სამშენებლო პერიოდებში) და ბარდ-ე ნეშანდეში (იხ. K. Schippmann. Die iranische... s.61-5. Abb.9, 10, 37). ისინი ერთმანეთს ცელასა და ყრუ კამერას აკავშირებს. მანსურ-თეფეში კი უკანა კარი გარსშემოსავლელს უკავშირდება, რომელიც იქ თავდაპირველი სახით გამოიყურება და არა ისე, როგორც დედოფლის მინდორზე, ცალკეულ დერეფნებად დანაწევრებული. ასე რომ, დედოფლის მინდვრის მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის უკანა კარი ამ ნიმუშთაგან სრულიად განსხვავებული ფუნქციის მქონეა და მხოლოდ იმ მიზნითაა გამართული, რომ მლოცველი ტაძრის შემდგომ ცენტრალურ ეზოს დაუკავშირდეს.

77 შდრ. Пичикян И.Р. Композиция храма Окса... с.56-8.

78 იქვე. გვ.54.

79 ი. გაგოშიძეს არაერთხელ აქვს აღნიშნული დედოფლის მინდვრის მთავარი ტაძრის გეგმის მსგავსება სწორედ ადრეულ ძეგლებთან და არა მის თანადროულებთან. იხ. Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.108; Гагошидзе Ю.М. Дохристианские... с.2-7.

80 სუზის „აიადანას“ აქემენიდური ასაკის შესახებ იხ. K. Schippmann. Die iranische... s.496.

81 Уилбпер Д. Персеполь (Археологические раскопки резиденции персидских царей). М., 1977. с.51.

82 ამდაგვარ ნაგებობათა გენეზისის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა, მაგრამ ყველა მონაცემის ურთიერთშეჯერების შედეგად კ. შიპმანი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ სუზის ცეცხლის ტაძარი აქემენიდურ სასახლეთა გეგმარებითი სქემით სარგებლობს და მისი რელიგიურ მისწრაფებათა შესაბამისად გადამუშავებაა – K. Schippmann. Die iranische... s.482-5, 486.

83 Луконин В.Г. Искусство... с.67.

84 L. Vanden Berghe. Archéologie... p.31. იხ. აგრეთვე R. Boucharlat, Susa under Achaemenid Rule, Mesopotamia and Iran in the Persian Period: Conquest and Imperialism 539-331 BC. London. 1997. p.57-9. fig.24.

85 ერთადერთი შემთხვევა ოთხსვეტიანი პორტიკოსიანი ცეცხლის ტაძრისა კუხ-ი ხოჯას აქემენიდური გეგმაა, მაგრამ იქ ოთხივე სვეტი ერთ განივ ხაზზეა განლაგებული და არა კვადრატის შემომფარგვლელად, როგორც ეს ცელაშია. იხ. K. Schippmann. Die iranische... s.61-2. Abb.9.

86 Ol. Guillaume. Fouilles d'Ai'Khanoum II. Les propylees de la rue Principale. MDAFA. t.XXVI. p.44-5. pl.2.a, 2.b.

87 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.112.

88 Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1987. с.89.

89 შდრ. Курочкин Г.Н. К интерпретации некоторых изображений раннего железного века с территории северного Ирана. СА. 1974. №2. с.43-4.

90 E. Negahban. A preliminary report on Marlik excavation. Teheran. 1964. fig.33; Курочкин Г.Н. К интерпретации... с.44.

91 Литвинский Б.А., Седов А.В. Тепаи-Шах. Культура и связи кушанской Бактрии. М., 1983. с.77.

92 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.108.

93 Гагошидзе Ю.М. Дохристианские... рис.9.

94 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.104.

95 იხ. Д. Шлюмберже. Эллинизированный Восток. М., 1985. с.113-5.

96 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.104.

97 იქვე.

98 H. Lauter. Die Architektur des Hellenismus. Darmstadt. 1986. s.110-1. Abb.14-5.

99 იხ. Пугаченкова Г.А. К архитектурной типологии... с.125-7.

[100] Fr. Oelmann. Hilani und Livanhans. BJ. H. 127. 1922. s.191-7.

[101] R. Naumann. Architektur Kleinasiens... Abb.471.

[102] შდრ. R. Naumann. Architektur Kleinasiens... Abb.462; Fr. Oelmann. Hilani... Abb.3 (H.II).

[103] R. Ghirchman. Tchoga Zanbil... v.1. Pl.3.

[104] Кругликова И.Г. Дильберджин... рис.3. S.B. Downey, Mesopotamian...p.76. fig.28.

[105] Пугаченкова Г.А. К архитектурной типологии... таб.VIIa.

[106] Кошеленко Г.А. Культура Парфии... с.154. დაზუსტებული გეგმა იხ. S.B. Downey, Mesopotamian... p.89-92. fig.39.

[107] Fr. Oelmann. Hilani... abb.51.

[108] Лелеков Л.А. Отражение некоторых... с.13-5.

[109] J.C. Cooper. LAS. s.145.

[110] Кошеленко Г.А. Культура Парфии... с.162-3; S.B. Downey, Mesopotamian... p.57. fig.16.

[111] A. Godard. L'Art de l'Iran. fig.144. პერსეპოლისი, გეგმაზე K-თია აღნიშნული.

[112] J. Perrot. L'Architecture Militaire et Palatiate des Achéménides A'Suse: 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut. Festveranstaltungen und Internationales Kolloquim. 17-22 April 1979 in Berlin. Mainz. tab.36.

[113] Мартиросян А.А. Аргиштихинили. Урартские памятники. Вып.I. Ереван. 1974. рис.29. с.74-93; Оганесян К.Л. Архитектура Урарту. ВИА. т.I. М. 1970. с.261. рис.13.

[114] R. Ghirchman. Tchoga Zanbil. v.1. pl.3.

[115] ეს დამახასიათებელი ნიშანი ამ კომპლექსისა აღნიშნული აქვს ი. გაგოშიძეს. იხ. Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.108.

[116] R. Naumann. Architektur Kleinasiens... s.46.

[117] Umb. Sceppato. Excavations... p.13, 18-9.

[118] Долгоруков В.С. Оборонительные сооружения Дильберджина. ДБ. вып.3. М., 1984. с.64, 81.

[119] Пичикян И.Р. Композиция храма Окса... с.52.

[120] ხაზს ვუსვამ კვადრატულს, რადგან სწორკუთხა აგურები, რომლის გრძელი გვერდი 50-დან 60 სმ-მდე მერყეობს, საკმაოდ ხშირია, მაგ., დილბერჯინში. იხ. Кругликова И.Г. Дильберджин... с.15, 56, 65.

[121] Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. М., 1979. с.39.

[122] Литвинский Б.А. Древнее и раннесредневековое архитектурно-строительное дело в Восточном Туркестане. ЦА. М., 1987. с.194-200.

[123] ეგვიპტურ ხუროთმოძღვრულ მოტივში ვგულისხმობ თემას, რომელიც სვეტს მცენარის ტანად და კაპიტელს გაშლილ ყვავილად წარმოსახავს (ლოტოსი, პაპირუსი, პალმა და სხვ.). იხ. L. Borchardt. Die Aegyptische Pflänzensäule. B. 1897.

[124] გ. ყიფიანი. საქართველოს ანტიკური ხანის არქიტექტურა. კაპიტელები. თბ., 1987. გვ.49-54.

[125] Тюляев С.И. Архитектура индии. М., 1939. с.7. рис.3.

[126] Пичикян И.Р. Элементы восточного ордера в Колхиде и Иберии. VIII Всесоюзная конференция по древнему Востоку, посвященная памяти Ак. В.В. Струве. ХД. М., 1979. с.71.

[127] Тюляев С.И. Архитектура индии... с.7. рис.3.

[128] იხ. E. Herzfeld. Iran in the ancient East. L-N-Y. 1941. fig.375.

[129] იქვე.

[130] Пичикян И.Р. Элементы... с.71.

[131] შდრ. E.F. Schmidt. Persepolis I. fig.28, 37, 39, 56, 72, 98, 107 და სხვ; R. Ghirchman. L'apadana de Suse. IA. v.III. F.I. 1963. p.148-54. pl.L, LI; A.Br. Tilia. A Study on the Methods of Working and Restoaring Stone and on the Parts Left Unfinished in Achaemenian Architecture and Sculpture. EW. (NS). v.18. №.1-2. 1968.

[132] ესენია ზარისებური ბაზისები. აღმოჩენილია აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიასა (ყაზახის რ-ნი) და საქართველოში (სიღნაღის რ-ნი) კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. იხ. გ. ყიფიანი. არქიტექტურული დეტალები. სახა. თბ., 1993. გვ.4 და შმდ.

[133] Брунов Н.Н. Египетская архитектура и проблемы синтеза искусств. ВА. М., 1935.

134 H. Lauter. Die Architektur... tab.41a.

135 იხ. H.Th. Bossert. Altsyrien. Tübingen. 1951. 16.

136 კვადრატის გაბატონებული მდგომარეობის შესახებ აქემენიდურ ნაგებობებში იხ. Мёссель Э. Пропорции... с.139; აგრეთვე C. Babin. Note sur la metrologie... p.347-79.

137 ი. გაგოშიძეს არაერთხელ აქვს აღნიშნული დედოფლის მინდვრის კომპლექსის მკაცრი სიმეტრიულობა და მთელისა და ნაწილების ურთიერთდამოკიდებულება ე.წ. ოქროს კვეთის პროპორციით (Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.108). უნდა აღვნიშნო, რომ „ოქროს კვეთის" პროპორცია ამ კომპლექსის გეგმარებით კომპოზიციაში არ მონაწილეობს ან შესაძლოა ჩემთვის შეუმჩნეველი, დამხმარე, მეორეხარისხოვანი პოზიცია ეკავოს. მთელი კომპლექსის გეგმარებას გაცილებით მარტივი გეომეტრიული სახეები და სისტემა უდევს საფუძვლად.

138 მსგავსი თანაფარდობანი უდევს საფუძვლად პერსეპოლისის ნაგებობებს, რასაც განაპირობებს კვადრატი როგორც გეგმარებითი სქემის ძირითადი ბირთვი. იხ. Мёссель Э. Пропорции... с.139-41. рис.57, 58.

139 Сарианиди В.И. Памятники монументальной архитектуры Бактрии. СА. 1977. №1. с.212.

140 მართალია, ქსერქსეს კარიბჭე მხოლოდ კარის სამი ღიობითაა აღჭურვილი, მაგრამ მეოთხე მხარე აღნიშნულია სამხრეთის ღიობის საპირისპირო კედელზე მიდგმული ცეცხლის საკურთხევლით. იხ. L.Vanden Berghe, Archeologie... p.30-1. tab.2.

141 შდრ. Антонова Е.В. Орнаменты на сосудах и "знаки" на статуэтках анауской культуры. САСДС. с.14-5.

142 J.C Cooper. LAS. s.145.

143 ასევე თვლის ამას არქეოლოგი ნ. აფხაზავაც. იხ. ნ. აფხაზავა. ქვემო ავლევი ადრეულ შუა საუკუნეებში. თბ., 1988. გვ.80.

144 Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.112-4.

145 St. Wikander. Feurprister in Kleinasien und Iran. Lard. 1946. s.59-60.

146 მაგ., პერსეპოლისის ფრატადარა. იხ. Бойс М. Зароастрийцы... с.78-9.

147 H.J. Kantor. Ägypten. PK.B.13. fig.24. s.248.

148 Антонова Е.В. Мургабские печати... САКЗВД. т.III,1.

149 იხ. Лосев А.Ф. Логика символа. В кн.: Контекст 72. с.184.

150 Коростовцев М.А. О понятии "Древний Восток". ВДН. 1970. №1. с.15.

151 Ed. Pottier. L'art Hi ttite. F.I. Paris. 1926. p.47-8.

152 ორნამენტის გააზრება არ ხერხდება დამოუკიდებლად, იმ სხეულისაგან განცალკევებით, რომელზეც დატანილია. როცა სრულდება არქიტექტონიკური გააზრება ფორმისა, მხოლოდ მერე შეიძლება გაჩნდეს ორნამენტი მასზე და ის დაქვემდებარებული ხდება ფორმაზე, რაც თავისთავად იწვევს სახეთა განმეორებადობას (იხ. Арнхейм А. Искусство и визуальное восприятие. М., 1974. с.7). მაგ., ჩვენი შემთხვევის ანალოგიურად, ვარდულთა უწყვეტი რიგი გველების ფანხლებით, რამაც გამოიწვია გველის იკონოგრაფიული ნიშნების გაქრობა.

153 E.D. Van Buren. Symbols of the Goods in Mesopotamien Art. Roma. 1945. p.40-1.

154 E. Porada. Ancient Iran. p.42.

155 Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. М., 1984. с.156-7.

156 L. Borchardt. Die Aegyptische... s.53-8.

157 V. Sarianidi. Die Kunst des alten Afganistan. Lpz. 1986. Abb.95.

158 Бойс М. Зороастрийцы... с.76-9. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა დედოფლის მინდორზე 1926 წ. აღმოჩენილი განძის ერთი ნივთი – ოქროს მედალიონი ქალღვთაების გამოსახულებით, რომლის იკონოგრაფია თანაბრად შეიცავს როგორც ანაჰიტას, ასევე არტემიდეს გამოსახულებათათვის დამახასიათებელ ნიშნებს. იხ. Гагошидзе Ю.М. Из истории... с.113.

159 იხ. Лелеков Л.А. Отражение некоторых... с.14.

160 J.L.Hiut. Iran I, Geneve, Paris. Münich. 1965. p.177.

161 დ. ხახუტაიშვილი. უფლისციხე – ქალაქი კლდეში. თბ., 1989. გვ.38-9; თ. სანიკიძე. უფლისციხე. თბ., 1987. გვ.39; Химшиашвили К.В. Зодчество Уплисцихе... с.15; გ. ყიფიანი. უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა. თბ., 1990. გვ.1-8.

162 Гагошидзе Ю.М. Дохристианские... с.5-6.

163 თ. სანიკიძე. უფლისციხე. გვ.35; Химшиашвили К.В. Зодчество Уплисцихе... с.15.

[164] ჩემ მიერ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის 1993 წლის სამეცნიერო სესიასა და არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მიერ გამართულ კონფერენციაზე (1995 წ.) წაკითხულ იქნა მოხსენებები, რომლებიც უფლისციხის თავდაპირველ პერიოდის ქრონოლოგიისა და ატრიბუციის პრობლემებს ეხებოდა. ამ მოხსენებებში მთლიანად უარყოფილია აზრი, რომ ქალაქი „სატაძრო" იყო. მისი საწყისი პერიოდის ქვაბულთა ანალიზისა და მათი წინა აზიისა და ანატოლიის ანალოგურ ძეგლებთან შეჯერების შედეგად ეს ძეგლი კლდოვან სამარხთა კომპლექსად მაქვს განსაზღვრული, რომელიც ტაძარსაც შეიცავდა.

[165] შდრ. Br. Genito. Altari a Gradini Nell'Iran Antico. SOR. v.LVI,2. Roma.1987. tab.IV.

[166] იხ. C. Yavis. Greek Altars. fig.43, 44, 46.

[167] იხ. K. Galling. Der Altar... s.65-7. Abb.17-36. ირანული ცეცხლის საკურთხევლების შესახებ იხ. აგრეთვე W. Kleis. Bemerkungen zu achaemenidischen Feueraltären. AMJ. B.14. 1981. p.61-4.

[168] Гагошидзе Ю.М. Дохристианские... с.6.

[169] თ. სანიკიძე. უფლისციხე. გვ.40.

[170] მარცვლეულთა დიდი როლი საკულტო რიტუალებში კარგად ჩანს იმ წერილობითი დოკუმენტებიდან, რომლებიც პერსეპოლისში სასიმაგრო კედლებთან იქნა მიკვლეული. იხ. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., 1989. с.324-5.

თავი III

მოსაზრებანი კავკასიის ალბანეთისა და სომხეთის ზოგიერთი ძეგლის შესახებ

კავკასიის ალბანეთი
ყაბალის ნაქალაქარის ძვ.წ.I-ახ.წ.I სს-ის ნაგებობასთან დაკავშირებული რამდენიმე საკითხი

კავკასიის ალბანეთი, თუ ნარატიული წყაროების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ჩვენი ერის დასაწყისისათვის 29 ქალაქს ითვლიდა (კლავდიოს პტოლემაიოსის მიხედვით[1]), ხოლო პლინიუს უფროსი სწორედ ყაბალას ასახელებს ამ ქვეყნის მთავარ ქალაქად[2]. აქ დიდი ხანია, რაც მიმდინარეობს სისტემატური არქეოლოგიური გათხრები და განსახილველი ნაგებობაც სწორედ ნაქალაქარის ფარგლებშია მოქცეული.

ნაგებობა წლების მანძილზე ითხრებოდა და ეტაპობრივი ანგარიშებიც სისტემატურად ქვეყნდებოდა სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში[3], ხოლო 1977 წელს სრული ანგარიში მივიღეთ ძეგლის ანალიზითურთ, სადაც მისი ფუნქციის განსაზღვრისა და გრაფიკული რეკონსტრუქციის ცდებიცაა მოცემული[4]. ეს ძეგლი შემდგომაც არ დარჩენილა ყურადღების გარეშე. აღმოსავლური ხუროთმოძღვრების ზოგად საკითხებზე მსჯელობისას მას ხშირად მიმართავენ მკვლევარნი[5].

ნაგებობა საგრძნობლად წაგრძელებულ სწორკუთხედშია ჩაწერილი (ტაბ.LVIII$_1$) და სათავსები მიმდევრობით ებმის ერთმანეთს, რითაც ის, ერთი შეხედვით, ვანის ტაძარ-პროპილეუმს ემსგავსება (თხრობის გამარტივებისათვის სათავსებსაც მიმდევრობით მარცხნიდან მარჯვნივ ვნომრავ). პუბლიკაციის ავტორი აღნიშნავს ამ ძეგლის „ორნაწილიანობას"[6], რაც მართლაც კარგად ჩანს გეგმაზე. დასავლეთი ნაწილი შედგება: ვიწრო, ყრუ კამერისაგან (1), დასავლეთ (2) და სამხრეთ (4) კორიდორებისაგან, სვეტებიანი კვადრატული დარბაზისა (3) და „ჰოლისაგან" (5). ნაგებობის ამ ნაწილს სამხრეთიდან თავისი კარიბჭე აქვს, რომლიდანაც „ჰოლში" შევდივართ. „სათავსები" მიმდევრობით ებმის ერთმანეთს ნაგებობის აღმოსავლეთ ნაწილშიც. ნაგებობის უკიდურესი აღმოსავლეთი სივრცე (9) ვიწრო დერეფნით (8) უკავშირდება ვრცელ სვეტებიან დარბაზს (7), რომელსაც თავის მხრივ კიდევ ერთი დარბაზი ებმის (6).

ნაგებობას ქვის ცოკოლი არა აქვს. სამშენებლო მოედანი ალიზის აგურებითაა ნიველირებული და ნაგებობაც, რომლის კედლების სტრუქტურა მთლიანად ალიზისაა (აგურის ზომებია 18÷20×44÷45×13 სმ) უშუალოდ პლატფორმაზეა დასმული. კედლების სისქე ყველგან ერთი ზომისაა – 2,1 მ, რაც 10 გრძივად დაფენილ აგურს ითვალისწინებდა. ნაგებობის გრძივ კედლებს გარე მხრიდან ებჯინებოდა სუბსტრუქციაში 3,5 მ შუალედებით ჩარჭობილი ხის 30 სმ დიამეტრის მქონე ბოძები. პუბლიკაციაში მათი ფუნქცია ახსნილია როგორც ნაგებობის კედლების გამყოლი დერეფნის გასამართავი სვეტები[7]. რეკონსტრუქცია ძნელი მისაღებია, რადგან ალიზის აგურით ამოყვანილ ჰორიზონტულ წყობაში ნივნივების დაფერდებული გარჭობა კონსტრუქციულ აზრსაა მოკლებული. ვფიქრობ, რომ ბოძები აქ კედლის მდგრადობის გასაძლიერებლად იყო საჭირო. ისინი პილასტრების ფუნქციასაც ასრულებდა და კედელს შესაძლო დეფორმაციისაგანაც იცავდა, რაც მოსალოდნელი იქნებოდა, რადგან იგი მყარი ცოკოლის გარეშე უშუალოდ პლატფორმიდან იწყება.

ამავე დროს „პილასტრებს" უთუოდ დაეყრდნობოდა კედლის ზედა, ჰორიზონტული სარტყელი, რომელიც თავის მხრივ კრამიტის საბურვლისათვის ზღუდარი იქნებოდა.

სამ დარბაზში, როგორც ჩანს, ხის სვეტებისთვის განკუთვნილი ქვის ბაზისები იდგა. მათი სახე – მაღალსაფეხურებიან პლინტუსზე დაფუძნებული ნაოთხალი ლილვი (ტაბ.LVIII$_2$) შეიძლება

„ორდინალურადაც“ მოინათლოს ამიერკავკასიისათვის. ეს დეტალები აქემენიდურ ცენტრებში სრულყოფილ ლილვიან ბაზისთა მემკვიდრეებია და მათი გამარტივების შედეგია, რაც იმაში ვლინდება, რომ სრულფასოვანი ლილვი აქ ნაოთხალით შეიცვალა. ისინი განსაკუთრებით პოპულარული სწორედ ამიერკავკასიაში ჩანს, სადაც მისი გავრცელების ქრონოლოგიური საზღვარიც კი არ დგინდება მყარად[8].

აღმოსავლეთ დარბაზთა (№№6, 7) ბაზისები გაცილებით დიდია (ზედაპირის დიამეტრი – 52÷55 სმ), ვიდრე დასავლეთ ნახევარში (№3 დარბაზში) განთავსებულებისა (დიამეტრი – 40÷45 სმ). გარდა ამისა, დიდ ბაზისთა პლინტუსები თითქმის მთლიანად მიწაშია ჩაფლული, რაც გვაფიქრებინებს მათ აქ მეორეულ გამოყენებას[9]. ჩანს ისიც, რომ ნაგებობის სიმაღლეს ხუროთმოძღვარი მცირე ბაზისთაგან გამომდინარე მოდულს უქვემდებარებს. ბაზისთა განსხვავებული დიამეტრები სვეტთა სხვადასხვა სიმაღლესაც გულისხმობს, მაგრამ აქ ნაგებობის ორივე ნაწილისათვის უთუოდ ერთი სიმაღლეა განზრახული და ბაზისთა სანახევროდ დამალვა აღმოსავლეთ მხარის დარბაზებში ვიზუალური შეუსაბამობის დასაფარავად ჩანს გამიზნული.

რეკონსტრუქციის ავტორს მთელი ნაგებობა ერთიანი გადახურვის ქვეშ აქვს მოქცეული და შიგადაშიგ ცალკეულ უჯრედებში გვირგვინებსაც (ცრუ გუმბათებს ერდოთი) ვარაუდობს. მცირე დარბაზის (3) გვირგვინი სავსებით სარწმუნოა, რადგან აქ ბაზისთა გრძივ ღერძზე განთავსება უთუოდ განივ კოჭებს ითვალისწინებდა. რაც შეეხება (5) სათავსს, სადაც ასეთივე გვირგვინია წარმოდგენილი, ვფიქრობ, იგი საერთოდაც გადაუხურავი უნდა ყოფილიყო. ჩრდილოეთ არეში მიკვლეულ იქნა (in Situ) სწორკუთხა კვადრი (40×50 სმ), რომელიც სვეტის ბაზისადაა მიჩნეული[10]. დარბაზებისგან განსხვავებით, არ ჩანს მეორე ბაზისი და, ცხადია, შეგვიძლია დავუშვათ კიდეც, რომ მან ჩვენამდე ვერ მოაღწია, მაგრამ საეჭვო ისაა, რომ ხუროთმოძღვარს სწორედ ამ სათავსში, რომელიც სამხრეთიდან ფართო, საზეიმო კარითაა აღჭურვილი, სვეტთა საყრდენად ესოდენ უსახო კვადრი გამოეყენებინა, რომლის ზედაპირი იატაკის დონეს არც კი სცილდება. გარდა ამისა, იგი აცილებულია როგორც დიდ, ასევე მცირე დარბაზების ჩრდილოეთ ბაზისთა ცენტრებზე გამავალ გრძივ ღერძებს. თავის მხრივ, არც მცირე და არც დიდ დარბაზთა ბაზისების გრძივი ღერძები თანხვდება ერთმანეთს (ყოველ შემთხვევაში, ასე ჩანს გამოქვეყნებულ გეგმაზე, ტაბ.LVIII1). ეს „შეუსაბამობანი“ მთელი ნაგებობისათვის უწყვეტი გადახურვის წარმოდგენას აძნელებს და ამავე დროს კიდევ ერთხელ ადასტურებს ნაგებობის დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხარეთა ერთმანეთისაგან სრულ გამიჯნულობას, რაც თავის მხრივ წარმოშობს აზრს იმის შესახებ, რომ მათ სხვადასხვა ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ჩემი აზრით, შესაძლებელია ამ ნაგებობისათვის მიკუთვნებული განსაზღვრება – „საზოგადოებრივი“ უფრო მეტად დაკონკრეტდეს.

ნაგებობის დასავლეთი მხარე (ტაბ.LVIII1), ვფიქრობ, საკულტო დანიშნულებისაა, ხოლო მთელი ნაგებობა – ტაძარ-სასახლეა. მინდა შევჩერდე მეორე დარბაზზე (3) როგორც კვადრატული გეგმის მქონე სვეტებიან სივრცეზე ცენტრალური ჩაღრმავებითა და საგანგებოდ კუთხეში გამართული კარით. ყველაფერმა ამან, ერთად თავმოყრილმა, შეუძლებელია არ მოგვაგონოს ცეცხლის ტაძარი, უფრო ზუსტად, აქ გვაქვს ცეცხლის ტაძრების პრინციპულ ელემენტთა ერთობლიობა. სვეტებს შორის არსებული ჩაღრმავება, რომლის კედლები ცეცხლისგანაა გაწითლებული, უთუოდ საკულტო კერაა და, ცხადია, მის თავზე გვირგვინი სავსებით ლოგიკური წარმონაქმნია. ამასთანავე, კიდევ მინდა გავიმეორო, რომ სვეტთა ამდაგვარი, განივი კოჭებისთვის გამიზნული და სხვა დარბაზთაგან განსხვავებული დგომა შეიძლება მხოლოდ გვირგვინს ითვალისწინებდეს.

რაც შეეხება სათავსსა (5) და მასში in Situ ფილას, რომელიც, ჩემი აზრით, შეცდომით სვეტის ბაზისად იყო მიჩნეული, იგი შეიძლება მხოლოდ საკურთხევლის ფრაგმენტი იყოს; მისი ძირი და მთლიანად ფართობი ასევე საკულტო დანიშნულების ცერემონიალური სვლებისთვის გამიზნული ღია ეზო მგონია. სრულყოფილი გარსშემოსავლელის ნაცვლად ცელას ირგვლივ აქ უკვე მხოლოდ დარბაზის ორ მხარეს გამყოლი დერეფნები გვაქვს (№№2 და 4). გარსშემოსავლელი

მიჩნეულია ცეცხლის ტაძართა ყველაზე დამახასიათებელ ელემენტად, მაგრამ იგი გადამუშავებასაც ადვილად ექვემდებარება და სახეცვლილი ფორმით აქემენიდური ხანის მომდევნო ტაძრებშიც ძალიან ხშირად გვხვდება.

№№1 და 2 სათავსოებში კრამიტყრილისა და დანახშირებული ძელების ქვეშ ხორბლისა და ქერის გროვები აღმოჩნდა, რაც მიგვანიშნებს, რომ აქ ტაძრის ბეღელი იყო გამართული. როგორც ჩანს, მარცვლეული აქაც მონაწილეობდა ქურუმთა მეშვეობით წმინდა პკურების რიტუალებში.

კიდევ ერთ ელემენტზე მინდა შევაჩერო ყურადღება. ესაა უშუალოდ ნაგებობის სამხრეთი კედლის სტრუქტურაში, შიდა მხრიდან, ტაძრის ღიობის კუთხეში გამართული ორწერტიანი ღუმელი. პუბლიკაციაში ვარაუდობენ, რომ ეს სათავსთა გასათბობი და კერძების დასამზადებელი ღუმელია[11], მაგრამ იგი ისეთ ადგილასაა გამართული, რომ ვერაფერს გაათბობს. აქვე მინდა გავიხსენო, რომ ზოროასტრულ რიტუალში მონაწილეობდა ცერემონიალური საკვებიც, საგანგებო კვერი („დარუნ"[12]) და ამ დანიშნულებისათვის, თუ ტაძარი ზოროასტრულია, ღუმელის აღნიშნულ ადგილას გამართვა სავსებით მიზანშეწონილი ჩანს ორივე საკულტო უჯრედთან (№№3 და 5) სიახლოვის გამო.

ნაგებობის აღმოსავლეთ ნაწილში საეჭვო მგონია №9 სათავსის გადახურვის ქვეშ მოქცევაც. აქ ბაზისები არ აღმოჩენილა, შუალედური სვეტების გარეშე კი მის გადახურვას 12 მ სიგრძის კოჭი მაინც დასჭირდებოდა, რაც თავისთავად შეუძლებელი არ უნდა იყოს, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენი კია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ ნაგებობაში გაცილებით მცირე დარბაზები ასეთ საყრდენებს საჭიროებდა. ისედაც ამ უჯრედის იერი ალბათ ნაწილობრივ მოზღუდული ეზოს შთაბეჭდილებას ქმნის. გამოქვეყნებულ რეკონსტრუქციაში არ ჩანს, რა კონსტრუქციას ვარაუდობს ავტორი მის გადასახურავად.

ყაბალის ტაძარ-სასახლეში ორი, ფუნქციონალურად ერთმანეთისგან განსხვავებული ნაგებობაა გაერთიანებული. ისინი კიდევაც რომ არ ებმოდეს ერთმანეთს, ცალ-ცალკეც თითოეული მათგანი გრძივი სტრუქტურისაა, რაც გამოარჩევს მათ აღმოსავლურ სამყაროში გავრცელებული არქიტექტურული კომპლექსებისაგან. ტაძარ-სასახლეთა აღმოსავლური ტიპი შეიძლება მოკლედ დახასიათდეს როგორც ცენტრალური ეზოს გარშემო განლაგებულ სათავსთა ერთობლიობა. ამავე სქემის მორჩილია სასახლეებიც, ხოლო ცეცხლის ტაძრები, როგორც ვანის ტაძარ-პროპილეუმთან დაკავშირებით აღვნიშნე, შეკრული, კვადრატული დარბაზისა და მის გარშემო თავმოყრილ სათავსთა ერთობლიობაა. ესოდენ დიდი განსხვავება ყაბალის ტაძარ-სასახლისა ირანულ-პართული კომპლექსებისაგან გვაფიქრებინებს, რომ კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიაზე რაღაც მძლავრი ფაქტორი განაპირობებს ნაგებობის გრძივი სტრუქტურის წარმოქმნას (იხ. რეკონსტრუქცია, ტაბ.LVIII3). ჩემი აზრით, ეს ფაქტორი ელინისტური სამშენებლო საქმე და არქიტექტურული ნორმებია, რაც აქაც, საქართველოს ძველი ტაძრების ანალოგიურად, კრამიტით გადახურულ სახურავში გამოიხატა და რომელიც გადასახურავი ფართობის მეტ-ნაკლებ სიგრძივობას ნამდვილად მოითხოვს. აქაც ერთმანეთს შეუთავსდა გვირგვინი და კრამიტის ორქანობიანი სახურავი, იკვეთება ის მოთხოვნაც, რაც ადგილობრივმა კულტურულმა წრემ წაუყენა ხუროთმოძღვარს: უნდა შეიქმნას ტაძარ-სასახლე, სადაც უნდა შენარჩუნდეს ცეცხლის ტაძრის ყველა პრინციპული ელემენტი, ამასთანავე, მისი გარეგნული სახე მაინც უნდა იყოს ელინიზირებული და, ამდენად, პრესტიჟული იერის მქონე.

ძველი სომხეთის სატაძრო ხუროთმოძღვრება
(მოკლე მიმოხილვა და მოსაზრებანი)

ძველი სომხური ტაძრების შესახებ ძნელი იქნება საუბარი და გაურკვევლობას ვერ დავაღწევთ თავს, თუ მასთან ერთად მოკლედ მაინც არ განვიხილავთ მის წინამორბედ, მძლავრ ურარტულ სატაძრო არქიტექტურას. ურარტულ ტაძრებზე მრავალი ნაშრომი არსებობს და

ალბათ შეიძლებოდა მხოლოდ მათი ზოგადი დასკვნები გაგვეთვალისწინებინა, მაგრამ ამ ხუროთ-მოძღვრების ზოგიერთ მხარეზე ყურადღების გამახვილება მაინც საჭირო მგონია. ურარტულმა სატაძრო არქიტექტურამ უდიდესი გავლენა იქონია მეზობელ რეგიონთა მოგვიანო პერიოდის საკულტო ნაგებობებზე და, ცხადია, მისი როლი სომხური, ე.ი. იმ კულტურული წრის ხუროთ-მოძღვრებაზე, რომელიც უშუალოდ დაემკვიდრა ურარტულ სამყაროს, განუზომელია.

ურარტულ სამყაროში ტაძრის ყველაზე მეტად გავრცელებულ სახეს კოშკურა ნაგებობანი წარმოადგენდა[13]. ესაა გეგმაში კვადრატული შენობები კვადრატული ცელათი, სქელი კედლებითა და კუთხის რიზალიტებით. ამდაგვარი ტაძრები მრავალ პუნქტშია გათხრილი და, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში მათ მეტ-ნაკლებად სხვადასხვა ზომას, ყველა ნიშნით ისინი ერთგვაროვანია (ტაბ.LX$_{1-3}$).

ამ ნაგებობებში განსაკუთრებულ ყურადღებას, როგორც არქიტექტურული აზროვნების შედეგი, რიზალიტები იპყრობს. იგი არაა მხოლოდ კონსტრუქციული ან დეკორატიული დანამატი. რიზალიტებს შორის მოქცეული საფასადე სიბრტყეები ზუსტად ასახავს ექსტერიერზე ცელას მოცულობას, ე.ი. რიზალიტები გვევლინება იმ დეტალებად, რომელიც ორგანულ კავშირს ამყარებს ნაგებობის გარე და შიდა მასებს შორის. მართალია, აქ გარე და შიდა მასების ერთიანობის ასახვა უმარტივესადაა გადაწყვეტილი, მაგრამ ასევე მარტივი სტრუქტურისაა თვით ტაძარი, შეზღუდულია შესაძლებლობები. სწორედ ასეთი შემთხვევის დროს ამ იდეის ასახვის მარტივი და ამავე დროს მხატვრულად სრულყოფილი გადაწყვეტა ურარტული სატაძრო არქიტექტურის მნიშვნელოვან მონაპოვრად მიმაჩნია. რიზალიტებმა სავსებით დაკარგა ეს მნიშვნელობა აქემენიდურ „კოშკურა ტაძრებში" (ტაბ.LX$_4$) და იქ მხოლოდ დეკორად გააგრძელა არსებობა[14]. ძირითადი არსი ურარტული რიზალიტებისა ირანში უცნობი დარჩა.

როგორც ჩანს, რიზალიტებს შეიცავდა აქემენიდური პერიოდის არინ-ბერდის „დიდი ცეცხლის ტაძარიც", რომელიც ურარტული სუზის ტაძრის გადაკეთების შედეგად მივიღეთ (ტაბ.LX$_6$)[15]. ვფიქრობ, თავდაპირველად ეს ტაძარიც ზემოთ აღწერილ ნაგებობათა მსგავსი იყო. ამაზე უპირველესად წინა ფასადი მეტყველებს — კარის ღიობის პილონები და კედლის შესქელებებს შორის შეწეული საფასადე სიბრტყე. კარის ღიობის ამდაგვარი გადაწყვეტა შესაძლოა მომდინარეობს გვიანხეთური სამყაროდან: კარხემიშის კვადრატული ტაძარი (ტაბ.LX$_5$)[16] და ურარტულ კოშკურა ტაძართა ღიობები ერთი და იგივე სქემითაა შექმნილი. რაც შეეხება აქემენიდურ ცეცხლის ტაძართა გეგმარებით სტრუქტურას, აქ იგი ვერ მივიღეთ. მისი გავლენა მხოლოდ იმით გამოიხატა, რომ ტაძრის ირგვლივ გარსშემოსავლელის მსგავსი სივრცე შეიქმნა. ჩემი აზრით, მთლიანად არინ-ბერდის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი ფრიად საინტერესო სურათს იძლევა (ტაბ.LXI$_3$): ამ ურარტული ქალაქის ნანგრევები აქემენიდთა იმპერიის ერთ-ერთი სატრაპიის ცენტრის საფუძველი გახდა[17]. შეიძლება თვალი გავადევნოთ იმას, თუ რა შემთხვევაში და რა დონით შეძლო აქემენიდურმა არქიტექტურულმა ფორმებმა მძლავრობა ურარტულ ნაქალაქარში. აქ მთლიანად აისახა აპადანას ტიპოლოგიური სურათი[18], მაგრამ სრულებით ვერ მივიღეთ „აიადანა" თავისი ყველა კომპონენტით და ეს მაშინ, როცა ურარტულ სახელმწიფოებრიობასა და აქემენიდური იმპერიის შექმნას შორის სულ ცოტა 70 წლის შუალედია. ცხადია, ასეთი რამ უპირველესად ურარტულმა მძლავრმა ტრადიციებმა განაპირობა.

ფაქტიურად ურარტულია აქემენიდური პერიოდის მეორე ტაძარიც არინ-ბერდში, ე.წ. მცირე ცეცხლის ტაძარი (ტაბ.LXII$_4$). მის გეგმარებას არაფერი აქვს საერთო ირანულ ცეცხლის ტაძრებთან — ესაა კვადრატის მარტივი დანაწევრების შედეგად მიღებული სქემა, სადაც გრძივი სათავსი ცელადაა გააზრებული. ამ ტაძრის ტიპოლოგიის დასადგენად ფრიად შთამბეჭდავია ოგანესიანის მიერ მოხმობილი პარალელი. ესაა ურარტული კლდის სამლოცველო სენგირიდან (ტაბ.LXII$_1$)[19]. მისი და „მცირე ცეცხლის ტაძრის" გეგმები ერთ სქემასაა დამორჩილებული. ამ პარალელს, ვფიქრობ, უნდა მიემატოს მსგავსი, მაგრამ არა იდენტური კომპოზიციის არმავირის (არგიშტიხინილის) დასავლეთ ციტადელის ურარტული ტაძარიც (ტაბ.LXII$_3$)[20]. ალბათ არ შევცდები თუ ვიტყვი, რომ

ნუშ-ი ჯან თეფეს მიდიური „მცირე ცეცხლის ტაძარიც“ ურარტული გეგმარებითი სქემის უშუალო გავლენითაა შექმნილი (ტაბ.LXII2)[21], ყურადღება აქაც გრძივ ცელას უნდა მივაპყროთ როგორც კვადრატული ტაძრებისაგან პრინციპულად განმასხვავებელ ძირითად ბირთვს. მიდიელთა მიერ ტაძრის ურარტული სახეობის დასესხება საესებით შესაძლებლად და ბუნებრივად გამოიყურება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ წინა აზიაში სწორედ მიდიამ შეცვალა ურარტუ როგორც ჰეგემონი და ნაწილობრივ მის კულტურულ ტრადიციებსაც დაემკვიდრა. გარდა იმისა, რომ „მცირე ცეცხლის ტაძარსა“ და ნუშ-ი ჯან თეფეს ასევე „მცირე ცეცხლის ტაძარში“ შეინიშნება ერთი საწყისი სქემა, ცელას კედლები ორივე შემთხვევაში ნიშებითაა დანაწევრებული. ასევეა ურარტულ კლდის სამლოცველოშიც. ტაძართა ამ ტიპს გრძივი ცელათი უახლოვდება ურარტული პერიოდის მრავალმხრივ საინტერესო ნაგებობაც — ჰალდეს ტაძარი კვლავ არინ-ბერდიდან (ტაბ.LXI4). ნაწილობრივ ამ ძეგლს მიება აქემენიდური აპადანა ძვ.წ.IV ს-ში[22]. გამორიცხული არა მგონია, რომ ტაძრის ეს მოდელი ზემოაღწერილი სქემის სრულყოფაა. მართალია, მოგვიანებით სომხეთში არ შეინიშნება ამ მოდელის უშუალო გავლენა, მაგრამ, ვფიქრობ, გაცილებით გვიან, ადრექრისტიანულ ხანაში ამ ტიპმაც გარკვეული როლი შეასრულა სომხური არქიტექტურის შემდგომ განვითარებაში.

ჩემი აზრით, საკმაოდ საინტერესო ძეგლია ასტხი-ბლურის საკულტო კომპლექსი (ტაბ.LXII5). ოვალური მოყვანილობის ტერიტორია გეგმაში მოზღუდულია წრიულ-ოვალური ორმაგი გალავნით, შემოფარგლული ტერიტორიის ჩრდილოეთ ნაწილში კი თვით სამლოცველოა აღმართული. ამჟამად სამლოცველოს (თუ ტაძრის) მხოლოდ ქვედა სტრუქტურაა შემორჩენილი, მაგრამ მისი გეგმა სრულად იკითხება (ტაბ.LXII6)[23]. საინტერესო ისაა, რომ ნაგებობის კედლები უზომოდ სქელია, რამაც თავისთავად დაბადა აზრი, რომ ტაძარი კოშკურა იყო. გარდა ამისა, ყველა კედელი სხვადასხვა ზომისაა. დასავლეთიდან ნაგებობას აფარებული აქვს კედელი-ფარი. ამდენად, ტაძარში შესვლა ხდებოდა სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან. აქ აშკარადაა გატარებული ცელას გარედან დაფარულობის პრინციპი. ესაა ცელას დაფარულობის უმარტივესი გადაწყვეტა. ტაძრის მთავარი კარი, ვფიქრობ, სამხრეთიდან უნდა ყოფილიყო გამართული, რადგან იგი ორიენტირებულია წინა, მომრგვალებული ეზოსაკენ. განსაკუთრებულ ყურადღებას ტაძრის 6 მ სისქის კედელი იპყრობს. მსგავსი სურათი გვაქვს კარხემიშის ხეთურ ტაძარშიც. აქაც უკანა კედელი საგანგებოდაა შესქელებული (ტაბ.LX5). რ. ნოიმანს მიაჩნია, რომ უკანა კედლის შესქელებაში საფეხურები და ნიშები იყო მოწყობილი[24]. ეს აზრი საესებით მისაღები ჩანს ჩვენს შემთხვევაშიც. ამ კომპლექსის გათხრისას დიდი რაოდენობის სატაძრო ინვენტარი აღმოჩნდა — თიმიატერიონები[25]. თუ არა ნიშები, მათი სათავსი აქ არსად არის.

როგორც ჩანს, ეს კედელი თავის სტრუქტურაში ტაძრის ზედა ნაწილში ასასვლელ საფეხურებსაც შეიცავდა. ტაძრის კედლები სრულიად ცხადად მეტყველებს იმაზე, რომ ნაგებობა მხოლოდ ერთსართულიანი არ იყო.

აქვე აღმოჩნდა ორსართულიანი ტაძრის თიხის მოდელიც (ტაბ.LXII7)[26], მრავლისმეტყველი ნივთი. ძალიან მოკლედ ესეც მინდა განვიხილო. ტაძრის გამოსახულება აქ წრიულ ფართობშია აღმართული და ამ ფართობის შემომსაზღვრელი გალავანიც გულდასმითაა გამოსახული. მოდელზე არსად ჩანს ზედა სართულში შესასვლელი კიბე. ცხადია, პირველი სართულის სტრუქტურაში იგულისხმება საფეხურები. ამასთანავე, ტაძრის გამოსახულება აქ დასმულია არა წრის ცენტრში, არამედ რამდენადმე კიდისაკენ — ამით ტაძრის წინა ეზოა გამოყოფილი. ზუსტად ასეთივე სურათია თვით ასტხი-ბლურის სატაძრო კომპლექსში. ყურადღება უნდა გამახვილდეს აგრეთვე მოდელის ორქანობიან სახურავზე. ეხლა ძნელია რაიმეს თქმა იმის შესახებ, თუ რა სახის საბურველი ივარაუდება მოდელში, მაგრამ ეს ორქანობიანობა რეალურ სინამდვილეს ასახავს და ეს სინამდვილე უთუოდ ისაა, რამაც მოგვიანებით, ელინისტურ ხანაში სომხეთში კრამიტის საბურველი განაპირობა, ე.ი. აქ გაცილებით ადრე, ვიდრე კრამიტი გაჩნდებოდა, მის მისაღებად,

განსხვავებით აღმოსავლური ხუროთმოძღვრებისაგან, მზად ჩანს ნაგებობათა ზედა სტრუქტურები, რომელიც ბოლომდე გულგრილი დარჩა ორქანობიანობისა და, შესაბამისად, კრამიტისადმიც. დარწმუნებული ვარ, რომ მოდელი ზოგადად არა, მაგრამ დაწვრილებით ასახავს თვით კომპლექსის ძირითად ხუროთმოძღვრულ თემატიკას. მრავალსართულიანობა, გეგმაში მომრგვალებული გალავანი, ტაძრის მდებარეობა შემოსაზღვრულ ფართობსა და ასეთივე სურათი მოდელში საკმაო საფუძველს მაძლევს ამ აზრის გამოსათქმელად. ამასთანავე, მოდელზე, ტაძრის გამოსახულების კარის ღიობის საპირისპიროდ, გალავნის გარე მხრიდან კარგად შეინიშნება წრიული დანამატები. ტაძრის საპირისპიროდ ასეთივე გამოყოფილი, ცალკე მოსაზღვრული ფართობი კომპლექსშიც ჩანს. მართალია, კომპლექსის გალავანი ზუსტად არ იცავს წრიულობას, მაგრამ აქ რომ გატარებულია მისი გეგმის სიმრგვალე როგორც თემა, ვფიქრობ, ცხადია. ეს იმდენად ხერხდება, რამდენადაც ამის საშუალებას იძლევა რელიეფი. ასე რომ, მოდელი მე მესახება ასაგები კომპლექსის წინასწარული გააზრების ანასახად, სამუშაო მოდელად, მხატვრული და რელიგიური მისწრაფებების მიკროსტრუქტურად.

კიდევ ერთი ძეგლი მინდა განვიხილო – ადრესომხური პერიოდის ნაგებობა ერვანდშატიდან (ტაბ.LXI$_1$). მაგრამ მანამდე ურარტული ტაძრის რეკონსტრუქციებსა და მათთან კავშირში ხორსაბადის რელიეფზე ასახულ მუსასირის ტაძარს (ტაბ.LIX$_4$) ზოგადად შევეხები. ძირითადად ცნობილია ურარტული ტაძრის რეკონსტრუქციის სამი ვარიანტი: ტ. ოცგიუსის (ტაბ.LIX$_2$)[27], ე. აკურგალისა (ტაბ.LIX$_1$)[28] და ვ. კლეისის (ტაბ.LIX$_3$)[29]. ეს რეკონსტრუქციები ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდება, მიუხედავად იმისა, რომ სამივე ერთსა და იმავე საფუძველს ეყრდნობა – კვადრატული ტაძრის გეგმას. ოცგიუსის მიხედვით, ტაძარი წარმოადგენდა კუბურ მოცულობას, რომლის მთელი სიმაღლე ფლანკირებულია რიზალიტებით. რეკონსტრუქციაზე ეს ფორმები სცილდება რიზალიტების დანიშნულებას და პილონების მსგავს სახეებად გამოიყურება. მათ ე. აკურგალი ცრუ სარკმლებითა და მერლონებით დასრულებულ, ზედა სტრუქტურიან კოშკურა ტაძრად – მაღლივ ნაგებობად მიიჩნევს, სადაც სართულიანობის გარეშე შიდა სივრცე ვერტიკალურადაა ორგანიზებული. ამათგან პრინციპულად განსხვავდება კლეისის რეკონსტრუქცია. მან სხვა საფუძველიც შეიტანა რეკონსტრუქციაში, კერძოდ, მუსასირის ტაძრის გამოსახულება და ტაძარი კვადრატულ (კვადრატული ტაძრების გეგმათა მიხედვით), დაბალ, რიზალიტებით დანაწევრებულ, საფასადე სიბრტყეებიან და პირამიდულსახურავიან ნაგებობად წარმოსახა. ე. აკურგალმა სავსებით უარყო კლეისის რეკონსტრუქცია როგორც კვადრატული ტაძრების საერთო მასების შესაძლო ვარიანტი იმ მიზეზის გამო, რომ ამ ნაგებობათა მასიური, არაბუნებრივად სქელი კედლები შეიძლება მხოლოდ მაღლივ შენობებს გულისხმობდეს. გარდა ამისა, იგი თვლის, რომ მუსასირის რელიეფი ტაძრის სრულიად სხვა, არქეოლოგიურად ჯერ გამოუვლენელ ტიპს ასახავს და მას საერთო არაფერი აქვს კვადრატულ კოშკურა ტაძრებთან[30]. ერთი რამაა აქ ცხადი: მუსასირის რელიეფი ასახავს ტაძრის რეალურად არსებულ ტიპს და იგი სრულებით არაა ფანტაზიის ნაყოფი. ვფიქრობ, ტაძრის სწორედ ამ ტიპზე მიგვანიშნებს ან სულაც ამ ტიპთან გვაქვს საქმე ერვანდაშატის ნაგებობის სახით (ტაბ.LXI$_{1,2}$). ესაა დიდი, კვადრატული (25,05×25,05 მ) ნაგებობა, რომელიც საცხოვრისადაა მიჩნეული. აღნიშნავენ აგრეთვე მისი იერის ურარტულ ნაგებობებთან, მაგ., ოშაკანის სიმაგრესთან მსგავსებას[31]. უპირველესად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ურარტული კვადრატული (კოშკურა) ტაძრებისაგან განსხვავებით, ეს ნაგებობა არა მხოლოდ კუთხეებში, კედლის საფასადე სიბრტყეებზეც რიზალიტებს შეიცავს. მიჭირს ამ ნაგებობის საცხოვრისად მიჩნევა. ჩვენ მრავლად ვიცნობთ ურარტულსა და მოგვიანო პერიოდის საცხოვრისებს, როგორც ცალკეულ, ასევე სექციურ ნაგებობებს[32]. მათ სტრუქტურასთან ერვანდაშატის ნაგებობას არაფერი აქვს საერთო. თანაც ესოდენ დიდი, დაუნაწევრებელი შიდა კვადრატული სივრცე (დაახლოებით 400 მ^2) სრულიად მიუღებელია საცხოვრისისათვის. არ უნდა გამოვრიცხოთ ის, რომ ეს ურარტული პერიოდის ქმნილებაა და მან არსებობა მოგვიანებითაც გააგრძელა. მაგრამ იგი უთუოდ საკულტოა, მისი სხვა ფუნქცია აქ არ ჩანს. ამასთანავე, შეუძლებელია მისი კოშკად გააზრებაც: ჯერ ერთი, მისი დიდი ფართობისა და,

ამასთანავე, შეუდარებლად თხელი კედლების გამო. ვფიქრობ, ეს ნაგებობა თითქმის ზუსტად ასახავს მუსასირის ტაძრის ტიპოლოგიურ მოდელს და რელიეფის ავტორიც სწორედ ამდაგვარ ტაძარს ითვალისწინებდა. ხორსაბადის რელიეფზე კედლის ისეთივე სტრუქტურა იკითხება, როგორც ამაზე ერვანდაშატის ნაგებობის გეგმა მიგვანიშნებს, იმ განსხვავებით, რომ მუსასირის ტაძარზე კედლის სიბრტყე ოთხი (ტაბ.LIX$_4$), ხოლო ერვანდაშატში ორი რიზალიტით (ტაბ.LXI$_1$) ნაწევრდება. ერვანდაშატის გეგმა მნიშვნელოვანი მონაპოვარი მგონია. იგი სრულ ტიპოლოგიურ შესაბამისობაშია მუსასირის ტაძართან, ე.ი. ვთვლი, რომ ხორსაბადის რელიეფისათვის გვაქვს რეალურად შესატყვისი ტაძარი. შესაძლოა, ამ ორ ქმნილებას შორის დიდი ქრონოლოგიური შუალედია, მაგრამ ეს მხოლოდ ტრადიციათა სიმძლავრეზე მიანიშნებს.

როგორც ვხედავთ, ურარტული სახელმწიფოებრიობის მოსპობის შემდგომ ამ კულტურული წრის მიერ შემუშავებული სატაძრო არქიტექტურის ნორმები მოგვიანო პერიოდშიც აგრძელებს არსებობას და მეჩვენება, რომ ჩვეული გზითაც ვითარდება (ასტხი-ბლურის მოდელზე ასახული თემატიკა) და ირანული იმპულსების მეტ-ნაკლები სიძლიერით ასხლეტასაც ახერხებს. ირანიდან შემოსული ის ორიოდე ელემენტი, რომელიც თავს იჩენს ადრესომხურ პერიოდში (გარსშემოსავლელი, კედელი-ფარი და სხვ.), ნაგებობათა ტიპოლოგიაზე ვერავითარ გავლენას ვერ ახდენს. სრული დარწმუნებით შემიძლია ვთქვა, რომ ირანულმა „ცეცხლის ტაძარმა" სწორედ ურარტული მძლავრი ტრადიციების გამო ვერ მოიკიდა ფეხი. ამ ტრადიციებმა გაკვალეს, ჩემი აზრით, სომხური არქიტექტურის შემდგომი განვითარების გზაც.

---

[1] Ptolem. Geogr. V. 11,2.

[2] Plin. NH. VI. 10,29.

[3] Бабаев И.А., Казиев С.М., Османов Ф.Л. Исследования в Кабале. АО-1970 г. М. 1971. с.394; Бабаев И.А. Раскопки городища и могильника Кабалы. АО-1971 г. М., 1972. с.485 და შემდ.

[4] Бабаев И.А. Исследования общественного здания второй половины I в. до н.э. - I в. н.э. на городище Кабала. СА. 1977. №4. с.217-27.

[5] Акопян А.М. Связи Армении и Кавказской Албании с Парфией (Градостроительство и архитектура) СА. 1979. №4. с.26-38.

[6] Бабаев И.А. Исследования... с.218.

[7] იქვე. სურ.4.

[8] ბაზისთა ამ სახეობის შესახებ იხ. Пичикян И.Р. Традиции Востока в древнеармянской архитектуре. МСАИ-II. Ереван. 1978. с.4; Пичикян И.Р. Торовидные базы (происхождения, хронология) КИНСАДС. М., 1979.

[9] რამდენადმე სხვა მიზნით პერსეპოლისშიც ვხვდებით მსგავს სურათს – ზარისებურ ბაზისთა ცოკოლი სანახევროდ მიწაშია ჩაფლული (ჰარემი, აპადანა), ნაწილობრივ მიწითაა დაფარული ტორუსიანი ბაზისები საგანძურშიც და სხვ. ასე რომ, ეს წესი (ბაზისთა კორპუსების ნაგებობებში არასრულად გამოვლენა) მეტ-ნაკლებად აღმოსავლური ტრადიციით გაპირობებული ჩანს. იხ. E.F. Schmidt. Persepolis. I. fig.56$_F$; 72; 107$_{F,I}$.

[10] Бабаев И.А. Исследования... с.218.

[11] იქვე.

[12] G. Gropp. Die Funktion... s.159.

[13] Th. B. Forbes. Urartian Architecture. Oxford. 1983. p.76-81.

[14] შდრ. D. Stronach. Urartian and Achaemenian Tower Temples. JNES. 26 (1967). s.278-88. fig.1.

[15] Оганесян К.Л. Арин-Берд. I. с.88-9.

[16] R. Naumann. Architektur Kleinasiens. s.404; Th. B. Forbes. Urartian... fig.49.

[17] Оганесян К.Л. Арин-Берд. I. с.77-8.

[18] იქვე.

[19] იქვე. გვ97-102. სურ.51/52.

[20] Th. B. Forbes. Urartian... p.74. fig.40.

[21] ᲘᲮ. D. Stronach. La Decouverte du Premier temple Mede dans la Region D'ecbatane (Hamadan. Iran). AIBL-1977. Nov.-Déc. Paris. 1977. fig.2,2.

[22] Th. B. Forbes. Urartian... fig.39.

[23] Есаян С.А. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. Ереван. 1976. с.44-5, 231. таб.29.

[24] R. Naumann. Architektur Kleinasiens. s.404.

[25] ᲘᲮ. Есаян С.А. Астхиблурский могильник. ВОН №6. 1968.

[26] Есаян С.А. Древняя культура... таб.29; Халпахчьян О.Х. Строительная культура... с.131, 42; Тиранян Г.А. Армения VI-IV вв до н.э. ДГКСА. с.38-9. таб.XI_2.

[27] Th. B. Forbes. Urartian... fig.51.

[28] Ek. Akurgal. Urartüische und... abb.1.

[29] W. Kleiss. Zur Rekonstruktion... IM. B 13/14. 1963/1964. s.1-14. abb.5,8,9.

[30] Ek. Akurgal. Urartüische und... s.16.

[31] Канецян А.Г. Архитектурно-строительная культура античной Армении. Рукопись. с.67. таб.30; Канецян А.Г. Архитектурно-строительная культура античной Армении. Автореферат, дисс. на звание канд. ист. наук. Ереван. 1988. с.11-6.

[32] ᲘᲮ. Th. B. Forbes. Urartian... p.115-33.

თავი IV

საქართველოს წინარექრისტიანული სატაძრო არქიტექტურის განვითარების ძირითადი მიმართულებანი

წიგნის ამ თავის მიზანი ზემოთქმულის ნაწილობრივი შეჯამება და ძველი ქართული საკულტო არქიტექტურის ცალკეულ საკითხთა განზოგადების ცდაა. აქვე მინდა განვსაზღვრო ძველი ქართული ტაძრების როგორც ქმნილებათა საეტაპო მნიშვნელობა მონუმენტური საკულტო არქიტექტურის განვითარების გზაზე.

განხილული ძეგლებიდან ყველაზე ადრეული ნაგებობა (ძვ.წ.V-IV სს.) ვანის ნაქალაქარის ხის ტაძარია (ტაბ.I2,3), რომელმაც ბევრი რამ შესძინა ჩვენს ცოდნას როგორც სამშენებლო ტექნიკის, ასევე გეგმარებითი კომპოზიციის თვალსაზრისით. აქ უპირველესად საძირკვლის კონსტრუქცია იქცევს ყურადღებას როგორც კარგად გააზრებული სისტემა, რაც კლდის ზედაპირის, ნაგებობის ხის სტრუქტურასთან ფუნქციონალური კავშირით გამოიხატება. ვიტრუვიუსი კოლხური ხის საცხოვრისის აღწერას სწორედ საძირკვლიდან იწყებს და წარმოსახავს მას როგორც პირდაპირ მიწაზე დაწყობილ მორებს, რომლებსაც უშუალოდ ებმის კედელი[1]. მასთან მინიშნებაც კი არაა სუბსტრუქციის რაიმე საგანგებო მომზადებაზე. ასეთი სურათი არქეოლოგიურადაც დადასტურდა: კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გამოვლენილ მრავალფენიან საცხოვრისში საძირკვლად სწორედ მიწაზე დაწყობილი პირველადი მორები ჩანს[2], მაგრამ ნამჭედურის გათხრებმა საძირკვლის სრულიად სხვა სისტემა გამოავლინა — წინასწარ შეუქმნიათ ქვაფენილი როგორც სუბსტრუქცია და მასში ხის მორები — საძირკვლის ბალიშები გარკვეული შუალედებით განუთავსებიათ[3], ე.ი. კოლხეთში საძირკვლის კონსტრუქციას რელიეფის მიხედვით ირჩევდნენ და ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში მის ბუნებას საინჟინრო თვალსაზრისით იაზრებდნენ.

არანაკლებ საყურადღებო მგონია ვანის ხის ტაძარში კედელთა კონსტრუქციაც (ტაბ.III1). ტრადიციული ჩანს მორების ურთიერთჭდობა, რაც სავსებით შეესაბამება ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილ სქემას[4]. კოლხეთის მრავალ პუნქტში საკედლე ძელების კუთხეებში გადაბმის სწორედ ეს სისტემა დადასტურდა არქეოლოგიურად[5], მაგრამ ჩვენ მხოლოდ ვანის ხის ტაძრის მიხედვით გავაცნობიერეთ ხის გრძივ კედელთა სტრუქტურა, რომლის შესახებ არც წერილობითი წყაროები და არც ეთნოგრაფიული პარალელები არაფერს ამბობდა. ვიტრუვიუსის ტექსტიდან ჩანს, რომ საცხოვრისის კედლები მთლიანი, დაუნაწევრებელი მორებით იგება და მის ფართობს მხოლოდ მორის სიგრძე განაპირობებს. ეთნოგრაფიული პარალელითაც (ჯარგვალი, კუშტურა, რაჭული სახლი და სხვ.) ფართობს მხოლოდ მორის სიგრძე განსაზღვრავს[6] და არც აქ ჩანს მათი გრძივად გადაბმის რაიმე მცდელობა. მაგრამ სულ სხვაა ტაძარი, რომელიც ითვალისწინებს გალერეას და მასიურ, მზღუდავ კედლებს. აქ ეფექტური კონსტრუქციული სქემა მოსაძებნია სწორედ საძირკვლის ბალიშებიდანვე როგორც ყველაზე მდგრადი წერტილებიდან. კვლავ მორების ურთიერთჭდობის პრინციპით იმართება ხის „პილასტრები", რომლებიც მთელ სიმაღლეზე კონტრფორსების ანალოგიურად მისდევს კედლებს და ამთლიანებს ცალკეული მორებით შედგენილ სტრუქტურას. კონსტრუქციული თემა აქ პილასტრის მსგავსია, ხოლო სქემა მთლიანად ხის შესაძლებლობებზეა დაფუძნებული.

ამავე დროს იგი ვერტიკალურად აღმართული ძელის, აფრის ანუ ბოყვის პროტოტიპია, რომლის ამოღარულ, ვიწრო გვერდებში ფიცართა ბოლოებია ჩასმული, რათა გამთლიანდეს და შეიკრას კედლის სტრუქტურა.

განსაკუთრებით საყურადღებო მაინც ვანის ადრეანტიკური ტაძრის გეგმარებითი სქემა მგონია, ნაგებობის ძირითადი ბირთვი მასიური კედლებია და გალერეით გამხოლოებული, კვადრატული, გადაუხურავი სივრცე, რომელიც სანახევროდ ღიაა, მაგრამ მაინც მკვეთრად გამოხატული გარსშემოსავლელითაა აღჭურვილი. ტაძრის ორგანიზაციის ეს პრინციპი იდეურ კავშირში ნამდვილადაა აღმოსავლურ საკულტო ერთეულებთან, სადაც გაცილებით ნათლადაა გამოხატული ცენტრალური კვადრატული სივრცისა და გარსშემოსავლელის ერთიანობა. მაგრამ ამ ძეგლიდან გამომდინარე, კოლხეთში, ადრეანტიკურ ხანაში თვით სატაძრო ნაგებობისადმი დამოკიდებულებაა უთუოდ სხვა. ვგულისხმობ ტაძრის გარე სამყაროსთან კავშირს, რაც გარემოსაგან სრული იზოლაციით გამორჩეული აღმოსავლური საკულტო ნაგებობისაგან განსხვავებით სწორედ გადაუხურავი სივრცითა და სანახევროდ ღია გარსშემოსავლელით ვლინდება. ვანში ბუნებრივი რელიეფი და გარემო, როგორც არქიტექტურული ელემენტი, უშუალოდ ტაძრის სისტემაში შედის და განაპირობებს ცერემონიალურ სვლათა ორგანიზაციას.

შესაძლოა სწორედ ამ კოლხურმა ტრადიციამ შეასრულა გარკვეული როლი ელინისტური ხანის ვანის ტაძარ-პროპილეუმში, სადაც ვერ მივიღეთ ვერც გარსშემოსავლელი და ვერც ცალკეული დერეფნების სისტემა დარბაზის გარშემო: აქ, შესაძლოა, იბერთა გავლენითაც ადრეული, ღია კვადრატული ფართობის ნაცვლად კვადრატული დარბაზი გვაქვს, მაგრამ რიტუალისათვის (მსხვერპლთშეწირვა) საგანგებო მოედნები ღიაა და ის არეებიც, რომლებიც ცენტრალური ბირთვის გარშემო იყრის თავს, უშუალოდ განეკუთვნება ტაძრის არქიტექტურულ სისტემას. ვანის ნაქალაქარის ტაძარ-პროპილეუმის ცენტრალური კვადრატული ბირთვი შესაძლოა კოსმოგონიური წარმოდგენებით ენათესავებოდა კიდეც ადრეანტიკური ტაძრის ასევე კვადრატულ მოედანს. ქრონოლოგიურად ერთმანეთს საკმაოდ დაშორებულ ამ ნაგებობებში დარბაზიცა და მოედანიც ერთნაირად, კუთხეებით არის მიმართული სამყაროს მხარეებისადმი.

თუ ადრეანტიკური სამლოცველოს გავლენა ვანის მოგვიანო ცეცხლის ტაძარში მაინც არაყოვლისმომცველია, ვანშივე ელინისტური ხანის ღია სამსხვერპლოები უშუალოდ მისი მემკვიდრეა. ესაა სამი მხრიდან დაბალი კედლებით მოზღუდული, აღმოსავლეთისაკენ მიმართული ღია მოედნები, რომლებსაც გარს დედაქანში ნაკვეთი სასიარულო არე ევლება (ტაბ.LXIII).

ვანის ტაძარ-პროპილეუმი აგებულია ელინისტური სამშენებლო საქმის თითქმის ყველა ნორმის გამოყენებით. მასში ჩართულია ბერძნული ტრადიციული დეკორი, ვფიქრობ, პროპორციულობის სისტემაც ბერძნულია. ბუნებრივია, იბადება კითხვა: წარმოშობით ვინ იყო ამ ძეგლის ხუროთმოძღვარი — ბერძენი, კოლხი თუ იბერი? ამას ჩვენ ვეღარასოდეს გავიგებთ, მაგრამ ხუროთმოძღვრის შემოქმედებითი სამყარო, ხედვა და ხერხები ნამდვილად ბერძნულია, და არათუ ხერხები, ბერძნულია სტერეოტიპებიც. ეს ვლინდება იმით, რომ ხუროთმოძღვარს დაუშვებლად მიაჩნია ელინისტური ტაძრების კანონიკურ მორთულობათა უარყოფა. მიუხედავად იმისა, რომ ნაგებობის სტრუქტურა ამ დეკორის, როგორც წესი, უწყვეტ ფრიზად განთავსების საშუალებას სრულებითაც არ იძლევა, იგი მას მაინც შეაქვს ტაძრის მორთულობაში, ამასთანავე, ამ თემისათვის სრულიად უჩვეულო ფორმებზე — ანტეფიქსებზე, ე.ი. ხუროთმოძღვარს აუცილებლად მიაჩნია მისი ასახვა. ეს მისთვის მორთულობის კანონიკური სახეა და ამ დეკორის გარეშე ტაძრის არსებობა ვერც კი წარმოუდგენია, ე.ი. სამშენებლო საქმე და მორთულობის ელემენტები უდავოდ ბერძნულია.

ამასთანავე, აშკარად შეიგრძნობა ხუროთმოძღვრის ერთგვარი შებორკილება. იგი არაა დამნერგავი იმ არქიტექტურული კონცეფციისა, რომელსაც შინაგანად ატარებს. არქიტექტურულ კონცეფციას აქ განსაზღვრავს ადგილობრივი კულტურული წრე, ადგილობრივი საღვთო წარმოდგენები, წარმოდგენები საერთოდ ტაძარზე როგორც ღვთის სახლზე და სწორედ მათი ხორცშესხმა ევალება ხუროთმოძღვარს. ტაძარი, როგორც ტრადიციული სახება, არსებობს ადამიანთა წარმოდგენაში მანამდე, სანამ იგი აღიმართება. ქმნილება უთუოდ უნდა პასუხობდეს წარმოდგენებს და შეავსოს წარმოდგენები. სწორედ ამიტომ არქიტექტორი აქ მთელ თავის ცოდნასა და გამოცდილე-

გას უქვემდებარებს ადგილობრივ მოდელებს, აღმოსავლურ, შესაძლოა, ზოროასტრულ თემატიკას და მხოლოდ მისი პროფესიონალიზმის შედეგია ტაძრის შედგენილობა, რომელიც სხვადასხვა წარმოდგენის ორგანული მთლიანობაა.

მართალია, ვანის ტაძარ-პროპილეუმში ანთებული ცეცხლის ბუნების გასარკვევად პირდაპირი, კონკრეტული მოწმობა არა გვაქვს (იგი ძალიან ჰგავს ზოროასტრულ ცეცხლს), მაგრამ საქართველოში ცეცხლის ტაძრების ესოდენი სიმრავლე დაფიქრების მიზეზს გვაძლევს. ორიოდე გამონაკლისის გარდა მათ ცელაში მუდმივი ცეცხლი ანთია. და ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ თვით ირანშიც ძვ.წ.IV ს-დან მოყოლებული მთელი პართული პერიოდის ჩათვლით დაახლოებით იმდენივე ცეცხლის ტაძარია გამოვლენილი, რამდენიც საქართველოში (და ერთიც კავკასიის ალბანეთში), თანაც მხოლოდ ელინისტურ ხანაში. ამ მოვლენის საბოლოო ახსნა ამჯერად შეუძლებელი მგონია, მაგრამ, ვფიქრობ, მხედველობაში მისაღებია საერთო ისტორიული პროცესები. ჩვენ არ ვიცით ირანში რა მასშტაბს მიიღებდა „აიადანას" მოდელი, მას რომ წინ არ გადაღობებოდა თითქმის მთელი აღმოსავლეთის ძლიერი ელინიზაცია, რომელმაც რადიკალურად უარყო აქემენიდური არქიტექტურის პრინციპები. და თუ ამ დროსაც ტაძრები აქა-იქ კვლავ ძველ სახეს მიჰყვება, ეს რელიგიურ წარმოდგენათა სიცოცხლისუნარიანობით აიხსნება, რომელიც მაინც მძლავრადაა შერყეული. ამის საილუსტრაციოდ მარტოოდენ ხატრაც კმარა, სადაც ამ საკულტო ქალაქის ტაძრების დიდი ნაწილი უდავოდ ელინიზირებულია და დაახლოებით 40 ტაძრიდან „აიადანას" მოდელი მხოლოდ ერთ მათგანს უძევს საფუძვლად[7].

ირანსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე რელიგიური არქიტექტურის ელინიზაციას, ცხადია, იწვევს აქ ბერძნულ ღვთაებათა შემოღწევა, რაც პირველ ეტაპზე, პერსეპოლისის ცეცხლის ტაძრის პილონთა წარწერით თუ ვიმსჯელებთ, მათ სინკრეტიზაციაში გამოიხატება (აჰურა მაზდა — ზევსი, მითრა-აპოლონი და ჰელიოსი, ანაჰიტა-არტემიდა), თანდათანობით კი ამ პროცესს ღვთაებათა განუყოფელი ელემენტი — ტაძარიც თან მოჰყვება, რომელიც ფუძნდება ირანში და ქმნის წინაღობას ტრადიციულ მოდელთა განვითარების გზაზე.

სხვა სურათია საქართველოში. მთელ მის ტერიტორიაზე არ ჩანს ბერძნული ტიპის არც ერთი ტაძარი. აქ სახეზე გვაქვს არა ელინიზაცია მთელი რეგიონისა, არამედ მხოლოდ დასესხებული ცალკეული ფორმები და მათით საზრდოობის ცდები, თანაც საზრდოობა გააზრებული და ქმედითი, რომელიც არქიტექტურის შემდგომი განვითარების გზაზე სრულიად ახალ საწყისებს წარმოშობს (იხ. ქვემოთ). საქართველოში ელინისტურ ხანაში ბერძნულ ღვთაებათა საკმაოდ მრავალრიცხოვან გამოსახულებებს ვხვდებით, მაგრამ მათ არ მოჰყვება შესატყვისი კომპლექსი და მისი ძირითადი ელემენტი — ტაძარი. ბერძნულ ღვთაებათა გამოსახულებანი ასეთ შემთხვევაში აქ ჩანს მოდელად. მსგავსი ბუნების ადგილობრივ ღვთაებათათვის ბერძნული ღვთაების ყოველი გამოსახულება იძენს ადგილობრივ შინაარსს და წყვეტს არსებობას იმ სახით, რაც მას ჰქონდა თავის წარმომშობ მხარეში. სხვანაირად ვერ აიხსნება მათი ეულად, ტაძრის გარეშე სიცოცხლე კოლხეთსა და იბერიაში.

საქართველოში თვით ტაძრის ბუნებაა აღმოსავლური. ამ ტაძრებში არსად გვაქვს ღვთაების ცხადი, პირდაპირი მინიშნება. ყველგან ვაწყდებით კულტის მაქსიმალურ გასაიდუმლოებას, მიწიერისაგან მისი განცალკევების ცდებს, რაც ვლინდება ღვთაების გაცნობიერების გზაზე აღმართული რთული და შთამბეჭდავი წინაღობებით: მზღუდავი კედლებით, დერეფნებით, სამსხვერპლოებით, ყრუ კამერებით, დახშული კარიბჭეებით. შესაძლოა, სწორედ კულტის გასაიდუმლოების იდეაა ის ძირითადი ფაქტორი, რამაც აღმოსავლეთში ვერ წარმოქმნა ტაძრის ბოლომდე შემუშავებული, მყარად კანონიკური სახე. აქ, ცხადია, არსებობს სახელმძღვანელო, ერთგვარი იდეური მოდელი, მაგრამ არ არსებობს სტერეოტიპი, რადგან კანონიკურობა შეიცავს განმეორადობის ცნებასაც, რაც გასაიდუმლოების იდეას ასუსტებს. ამიტომაც წინაღობათა კომპლექსის ცალკეული ელემენტები აღმოსავლეთში ყველა შემთხვევაში ერთმანეთისგან განსხვავებულ სახეს იძენს. საქართველოს

წარმართულ ტაძრებში ღვთაებანი სიმბოლოებით ან მათი კომპლექსითაა მინიშნებული: ტაძარ-პროპილეუმის ვარდულთა ფრიზით სწორედ შეწირულობათა მოედნის თავზე, კაპიტელთა რთული სიმბოლიკით დედოფლის მინდორზე და სხვ.

ტაძრებისადმი ეს დამოკიდებულება ცხადად და პირდაპირ სამკაულებითაც შეინიშნება და მინდა წიგნის მომდევნო ქვეთავი ექსკურსით დავტვირთო, მით უმეტეს, ვფიქრობ, რომ მათი განხილვა შეავსებს ჩვენს წარმოდგენებს საქართველოს წინარექრისტიანული საკულტო ნაგებობების შესახებ.

ტაძართა გამოსახულებანი ძველი ქართული ოქრომჭედლობის ნიმუშებში

მხოლოდ სამი ნივთის განხილვა მინდა, რომელთა შედგენილობა, ჩემი აზრით, ტაძრის გამოსახულებებს შეიცავს. ესენია ახალგორის განძის სასაფეთქლე საკიდები (ძვ.წ.IV ს.), გონიოს განძის ოქროს ბალთა (II ს.) და ხაიშის ოქროს საკიდი (III ს.).

ახალგორის სასაფეთქლე საკიდები (ტაბ.LXIV$_1$) იმ სამარხეული ინვენტარის ნაწილია, რომელსაც 1908 წელს სოფ. ახალგორის მიდამოებში ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა მიაკვლიეს. განძის ყოველი ნივთი დაწვრილებით აღწერა ი. სმირნოვმა, მაგრამ ნაშრომის დასრულება მას არ დასცალდა და იგი იმავე სახით, როგორც მკვლევრის არქივმა შემოინახა, გ. ჩუბინაშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით გამოქვეყნდა[8]. მიუხედავად იმისა, რომ ი. სმირნოვი სასაფეთქლე საკიდებში აქემენიდური ხელოვნებისათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ ნიშანს ხედავდა, მათ იგი მაინც ადგილობრივ ოსტატთა ქმნილებად თვლიდა[9]. ეს ნივთები მოგვიანებით არაერთმა მკვლევარმა განიხილა როგორც აქემენიდური სამყაროს პერიფერიული სკოლის შემოქმედება[10]. სასაფეთქლე საკიდები უკანასკნელ პუბლიკაციაში ძვ.წ.IV ს-ითაა დათარიღებული[11].

საკიდთა ცენტრალური ნაწილი წყვილი ცხენის ქანდაკებაა (ტაბ.LXIV$_3$), რომელთაც ზურგზე ზიარი უნაგირი ადგას; უნაგირიდან აღმართულია დეკორატიული არშია, რომელიც ვარდულით (ტაბ.LXIV$_2$) სრულდება. ცხენები დგანან ყოველი მხრიდან მერლონებით მოზღუდულ კვადრატულ ბაქანზე, რომელსაც გარს უწყვეტი, ორმაგი წნელი არტყია, ხოლო ქვემოდან მას მირჩილულ რგოლებზე დაკიდებული სწორკუთხა ფირფიტები საზღვრავს. ფირფიტების პარალელურად განლაგებულია საკიდების მეორე ჯგუფიც — ძეწკვებზე დაკიდებული ბიკონუსური ფორმები (ტაბ.LXIV$_3$).

მკვლევართა მიერ აღნიშნულია ბაქნის დამაგვირგვინებელ ელემენტთა — ქონგურების, მერლონების აღმოსავლური ფორმა, მაგრამ ამასთანავე იგი ის ელემენტია, რომელიც ხუროთმოძღვრული თემატიკიდანაა ნასესხები და საკიდებზე წარმოდგენილია როგორც არქიტექტურული დეტალის მოდელი. ამასთანავე, უნდა აღვნიშნო ისიც, რომ მერლონები მხოლოდ ნაგებობათა უკიდურესი ზედა სტრუქტურებისთვისაა შექმნილი როგორც მათი დაგვირგვინება. ისინი ძველი აღმოსავლეთის თითქმის ყველა რეგიონის ტაძრებისათვის ერთნაირად იყო დამახასიათებელი (ტაბ.LXV$_{2,3}$). ახალგორის სასაფეთქლეთა მერლონებიც აღმოსავლური ტრადიციული არქიტექტურული ფორმის მინიატურაა[12]. ის ბაქანი (ტაბ.LXVI$_2$), რომელზეც ცხენები დგანან, იკითხება როგორც ტაძრის ზედა ნაწილის გამოსახულება. საკიდები კი საზღვრავს კვადრატული გეგმის მქონე მაღლივ სივრცეს და მერლონებითურთ ასახავს კოშკურა ტაძრის მოდელს, რომლის წარმოდგენა ადვილდება, თუ სასაფეთქლეების ამ ნაწილს შევხედავთ როგორც მთლიან, დაუნაწევრებელ ფორმას (ტაბ.LXVI$_1$).

სასაფეთქლე საკიდების სახით ჩვენ წინაშეა კომპოზიცია: საკულტო ნაგებობა, რომლის თავზეც ღვთაებრივი ცხოველები დგანან. ესაა თემატიკა, რომელიც დამახასიათებელი ჩანს მთელი ძველი სამყაროსათვის (ტაბ.LXV$_{1,6}$). საკულტო ნაგებობანი გამოისახება იმ ცხოველთა თანხლებით, რომლებიც ამა თუ იმ შინაარსით დაკავშირებული არიან ღვთაებასთან და რომლისადმი მიძღვნილ

ტაძარსაც ასახავს მოდელი, ნახატი ან რელიეფი. ცხოველები ტაძართა სახურავებზე მინიშნება და განმარტებაა მათი საკულტო თემატიკისა. ვფიქრობ, რომ იგივე როლი აკისრია ახალგორის სასაფეთქლეთა ცხენის ქანდაკებებსაც.

როგორც ვარაუდობენ, ცხენმა რელიგიურ წარმოდგენათა სისტემაში პირველად უძველეს ინდოირანელთა შორის მოიპოვა ადგილი[13]. თანდათანობით მისი გამოსახულება სარიტუალო ნივთებზეც ჩნდება, თანდათანობითვე იძენს იგი სიმბოლურ, ღვთაებებთან დაკავშირებულ მნიშვნელობასაც და მხედრებითურთ თუ უმხედრებოდ მათი თანმხლებლის როლშიც გვევლინება. მას ძალიან ხშირად, ჩვენი კომპოზიციის ანალოგიურად, საკულტო ნაგებობათა თავზე რელიგიურ კონტექსტში ვხვდებით. გვხვდება იგი ბაბილონური პანთეონის ერთ-ერთ სიმბოლოდაც[14] (ტაბ.LXVI$_3$). და რაც განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსი მგონია, ცხენები წარმოგვიდგება ანაჰიტას, ინდოირანული ღვთაების წმინდა ცხოველებად როგორც მჭიდროდ დაკავშირებული მის ღვთაებრივ ბუნებასთან, მის თანმხლებად და მტვირთველად[15]. აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ცხენის კულტი ინდოევროპელთა რელიგიურ წარმოდგენებში შერწყმულია წყვილის, ტყუპის ღვთაებრივ არსთან[16]. სწორედ ამ ურთიერთშერწყმის ასახვაა დაწყვილებული ცხენებისა თუ მხედრების მრავალრიცხოვანი გამოსახულება. ახალგორის სასაფეთქლეთა ცხენებიც წყვილის ასახვის ტრადიციული მოდელის საფუძველზეა შექმნილი (ორი გვერდიგვერდ მდგომი და ერთმანეთის იდენტური ფიგურა).

სხვათაგან განსხვავებით, ახალგორის კომპოზიციაში არ ფიგურირებს ეტლი, მხედრები და არც ღვთაების დაკონკრეტებული სახე. აქ მარტოოდენ ცხენები, როგორც ღვთაებრივი ცხოველები, წარმოადგენენ ღვთაების თანმხლებს, რომელიც სიმბოლოთი — მრავალფურცლა ვარდულითაა ასახული. ვარდული, ლოტოსის გაშლილი ყვავილი, როგორც ღვთაების არსისა და ბუნების გამოხატულება, აქ დაფუძნებულია წყვილი ცხენის ზიარ უნაგირზე. ამ კომპოზიციაში სასაფეთქლეთა თემატიკის ძირითად განმსაზღვრელს ვარდული წარმოადგენს. იგი მცენარეული მოტივით — ლოტოსის ყვავილით გაპირობებული ფორმაა და, ამდენად, მასში იმ ღვთაების სახე უნდა ვიგულისხმოთ, რომელიც მცენარეთა მარადიული სიცოცხლის გამოხატულებაა, ე.ი. ქალღვთაებისა. ვფიქრობ, მასში ანაჰიტას სახება უნდა დავინახოთ, ხოლო სასაფეთქლეები მთლიანად მასთან დაკავშირებულ სიმბოლოთა კრებულად.

მინდა ერთ შორეულ პარალელს — ჰინდუყუშის მთიანეთში დადასტურებულ საკულტო ნაგებობათა ერთ ჯგუფსაც შევეხო. ამ რეგიონის პანთეონი მთლიანად წარმართულია, თითქმის არ იგრძნობა ისლამის გავლენა და ზოროასტრიზმის კვალი საკმაოდაა შემონახული. ჰინდუყუშის საკულტო ნაგებობანი წარმოადგენს ქვის კვადრატულ, დაბალ შენობებს, რომელთა თავზე აღმართულია ორი ან ოთხი ცხენის ხის გამოსახულება, ხოლო საფასადე ხისსავე დაფა შემკულია ვარდულებითა და გეომეტრიული ორნამენტით[17] (ტაბ.LXVI$_{1,4}$). ჩვენ წინაშეა აღწერილი კომპოზიციის (საკულტო ნაგებობათა თავზე ღვთაებრივი ცხოველები) უძველესი ტრადიციის დღემდე შემორჩენილი რეალური სურათი.

არქიტექტურული თემა სასაფეთქლეებში ასახული კოშკურა ტაძარია — საკულტო ნაგებობათა ერთ-ერთი ყველაზე არქაული და პოპულარული სახე და, რაც მთავარია, იგი საქართველოშიც დადასტურებულია სამადლოსა და ვანის კოშკურა ტაძრების სახით. ახალგორის სასაფეთქლენი ადგილობრივი ოსტატის ქმნილებადაა აღიარებული და, ბუნებრივია, მივიჩნიოთ, რომ იგი თავისსავე კულტურული წრისათვის დამახასიათებელ რეალურ არქიტექტურულ ფორმებს ასახავდა.

მეორე განსახილველი ნივთი სოფ. გონიოში 1974 წელს მიკვლეული განძის ნაწილია[18]. იგი ოქროს ბალთაა (ტაბ.LXVII$_1$), რომელიც სამი ფირფიტისგანაა შედგენილი: სწორკუთხედზე დარჩილულია სამკუთხედი, რომლის ერთ კალთაზე ლომის გამოსახულებაა დასმული (ტაბ.LXVII$_2$). სქემატურობის მიუხედავად, კარგადაა გადმოცემული ლომის მოძრაობა — სვლა ქიმისაკენ. სწორკუთხედის ცენტრი შემკულია მუქი წითელი ფერის ქვებით შედგენილი ვარდულით. ბალთის ქვედა ნაწილი აღჭურვილია მარყუჟებით, რომლებზეც ეკიდა მრგვალი ფირფიტებითურთ ძეწკვები.

მის მორთულობას აგრეთვე შეადგენს ცვარათი გამოყვანილი სამკუთხედები, ვარდულები და თვლების მოჩარჩოებანი. განძი მთლიანად ახ.წ.II ს-ითაა დათარიღებული[19].

ვფიქრობ, რომ ბალთა ტაძრის სქემატური გამოსახულებაა, სადაც ფრონტონითა და კარნიზთათვის დამახასიათებელი პროფილის მქონე სარტყლით არქიტექტურული თემატიკაა ნაჩვენები. სარტყლის პროფილი სრულებით არაა შემთხვევითი. სწორედ მსგავსი დეტალითაა ფორმირებული ფრონტონი ძვ.წ.III ს-ის ოქროს ბერძნულ მოდელზე, რომელიც საკმაოდ დეტალურად დიონისესადმი მიძღვნილ ტაძარს ასახავს[20] (ტაბ.LXVIII$_3$). ასეთივე სარტყელი საზღვრავს ბალთას ლოოს განძიდან[21] (ტაბ.LXVIII$_1$), რომელიც უფრო მკვეთრად ასახავს არქიტექტურულ თემატიკას ფრონტონის ცენტრალური ფარითა და აკროტერიონებით. იგივე ფორმას იმეორებს II ს-ის ფირფიტოვანი საყურეები ქერჩიდან[22], რომელზეც სქემატურად კონსტრუქციული დეტალებიც კია ნაჩვენები (ტაბ.LXVIII$_2$). აშკარაა, რომ გონიოს, ლოოსა და ქერჩის ნიმუშებს საფუძვლად ტაძრის ერთი ზოგადი სქემატური მოდელი უძევს და მათ დამატებით შეიძინეს ის ნიშნები, რომლებიც ახასიათებს მათ შემქმნელ რეგიონებს.

განსაკუთრებულ ყურადღებას გონიოს ბალთა „ფრონტონის" კალთაზე დარჩილული ლომის გამოსახულებით იწვევს, რაც პირდაპირ მიანიშნებს იმას, რომ ნივთი ასახავს საკულტო ნაგებობას და, ამასთანავე, იქმნება იგივე კომპოზიცია, რაც ზემოთ აღვწერეთ – ღვთაებრივი ცხოველი ტაძრის თავზე.

ლომი წარსულში ღვთაებრივი ბუნების მატარებელ ცხოველად იყო აღქმული და ტაძრებზე მათი გამოსახულებანიც საკმაოდ ხშირია (ტაბ.LXIX$_{1,2}$). ამასთანავე, გონიოს ბალთის ლომის მხარი და თეძო ვარდულებითაა შემკული, რაც სრულებით არაა მარტოოდენ დეკორატიული ხერხი. აქ საქმე გვაქვს ლომის ღვთაებრიობის აღმნიშვნელ უძველეს სიმბოლიკასთან, რომელიც სათავეს ძველი ეგვიპტიდან იღებს და შემდგომ თითქმის მთელ აღმოსავლეთს მოიცავს[23] (ტაბ.LXIX$_{3-6}$). თანდათანობით ლომის გარდა იგი სხვა საკულტო ცხოველების გამოსახულებებზეც ვრცელდება და საქართველოში გამოვლენილ ნიმუშებზეც, თანაც ხანგრძლივი დროის მანძილზე (ტაბ.LXX), მრავლად გვხვდება. ერთი რამაა კიდევ აღსანიშნავი. ღვთაებრივ ცხოველთა სიმბოლოებით შემკობის ტრადიცია წყდება სელევკიდურ ხანაში და აღარსად ჩანს მთელი პართული პერიოდის მანძილზე[24]. მას აფერხებს აღმოსავლეთის ელინიზაცია. მხოლოდ სასანური ხელოვნება ახდენს ამ ტრადიციის ახალი ძალით აღორძინებას. გონიოს ბალთა შექმნილია სწორედ იმ პერიოდში (II ს.), როცა ღვთაებრივი ცხოველები აღმოსავლეთში ვარდულებით აღარ ირთვება. ამ მოვლენაშიც, ვფიქრობ, უნდა დავინახოთ „არაყოვლისმომცველობა" საქართველოს ტერიტორიის ელინიზაციისა, რის შედეგადაც ურყევი რჩება ძველი საკულტო ტრადიციები. თვით ღვთაება ბალთაზე შესაძლოა სიმბოლიზებულია თვლებით შედგენილი კომპოზიციით. თვლები გონიოს ბალთაზე, განსაკუთრებით ცენტრალური, მუქი წითელი, თითქმის მოშავო ფერისაა. მოშავო ფერის ქვები კიბელას ერთ-ერთ სიმბოლოდაა მიჩნეული[25].

ახალგორის განძის სასაფეთქლე საკიდთა ანალოგიურად გონიოს ბალთაზეც არ გვაქვს ღვთაების კონკრეტული გამოსახულება. აქ ყველაფერი მინიშნებულია სიმბოლოებით და მათი მნიშვნელობაც მათთვის იყო ალბათ გასაგები, ვინც ბოლომდე ნაზიარები იყო ღვთაებათა არსს. საქართველოს წარმართული ტაძრების მსგავსად აქ ფიგურირებს სიმბოლოები. სამკაულებზე ასახული სურათი სრულ შესატყვისობაშია ტაძართა არსთან. თუ ამ თვალსაზრისით შევადარებთ ზემოთ ანალოგიის სახით მოხმობილ ნიმუშებს, მაგ., დიონისესადმი მიძღვნილი ტაძრის ბერძნულ მოდელს (ტაბ.LXVIII$_3$), სადაც თვით დიონისეს გამოსახულება განსაზღვრავს ნივთის საკულტო თემატიკას, და ბრიტანეთის მუზეუმის ამფორაზე ასახულ სურათს, სადაც ტაძარში თვით ღმერთების დიდი დედაა ასახული ყოველგვარი შენიღბვის გარეშე (ტაბ.LXIX$_2$), კიდევ უფრო ცხადი გახდება ძირეული განსხვავებანი კულტისადმი დამოკიდებულებაში ბერძნულსა და აღმოსავლურ ტრადიციებს შორის.

კიდევ ერთი ნივთი დაგვრჩა განსახილველი – „ხაიშის განძის“ ოქროს საკიდი, რომელიც, გარდა იმისა, რომ ეპასუხება წინა ორ ნიმუშთან დაკავშირებით ზემოთ განხილულ საკითხებს, არქიტექტურული თემატიკითაც დიდძალი ინფორმაციის შემცველია. განძის, რომელიც სოფ. ხაიშის მიდამოებში აღმოჩნდა 1948 წელს, შემადგენელი ნივთები დაწვრილებითაა აღწერილი და ზოგადად გვიანანტიკური ხანით თარიღდება[26]. მის შემადგენლობაში შედის ოქროს საკიდიც, რომელიც დეტალურად წარმოსახავს ხის ორფერდა სახურავიან ნაგებობას (ტაბ.LXXI1).

მოდელის კორპუსი ასახავს მორების პარალელური წყობით შედგენილ, სიმაღლეში თანაბრად გაფართოებულ სტრუქტურას. კორპუსის ორ გვერდზე ნაჭდევებით ღიობების მინიშნებაცაა. საკმაოდ დეტალურადაა გადმოცემული სხვენიც: კორპუსს ზემოდან ადგას ფართო, კვადრატული ფირფიტა, რომლის ორი მოპირდაპირე მხარე დაბალი კედლებითაა მოზღუდული. მათ ზემოდან სახურავის კალთები ეფინება. სხვენის ფუძიდან აღმართულია სვეტებიც – ორფერდა სახურავის კეხის საყრდენი. მოდელი ბაქანსაც შეიცავს, სხვენის ფუძიდან საგრძნობლად წინ გამოშვერილ სიბრტყეს (ტაბ.LXXI2). საკიდი უხვადაა შემკული სხვენის წიბოებისა და ბაქნის მიმანიშნებელი წნულებით. წნულებითაა მინიშნებული საბურველიც, კეხის საყრდენი სვეტებიცა და ცენტრალური მარყუჟიც. სახურავის კიდისა და სხვენის შეუღლების არეებიდან ქვემოთ ეშვება ოთხ-ოთხი ძეწკვი, ფერადი ქვებითა და ოქროს საკიდებით დაბოლოებული. ასეთივე ორი ძეწკვი ეკიდა ბაქნის წინა კუთხეებზეც. სახურავზე მტრედის ექვსი გამოსახულებაა დასმული იმ კომპოზიციით, როგორც აკროტერიონებს შეესაბამება. გარდა ამისა, ბაქანზე ადამიანის ორი ფიგურაცაა დარჩილული; ერთ მათგანს ხელთ კვერთხი უპყრია, ხოლო მეორე ავლოსზე დამკვრელს გამოსახავს (ტაბ.LXXIII1).

მკვლევართა ერთი ნაწილი საკიდს საცხოვრისის მოდელად განიხილავს[27]. გ. ლორთქიფანიძე მასში ქოხ-სამლოცველოს ხედავს[28], ხოლო მ. ჯანდიერსა და გ. ლეჟავას იგი კოშკად წარმოუდგენიათ[29].

ზემოთ აღვნიშნე, რომ მოდელის ტანი თანდათანობით ფართოვდება სიმაღლეში. ერთი შეხედვით, ანალოგიური შენობის წარმოდგენა ჭირს, რადგან მისი მდგრადობა არაფრით ჩანს გარანტირებული. აქ უთუოდ უნდა იყოს ნაგულისხმევი სხვა კონსტრუქციული ელემენტებიც – მოდელის ანალოგიური სტრუქტურა თავისთავად თხოულობს მდგრადობისათვის საყრდენს. ვფიქრობ, რომ ისინი აქ ძეწკვებითაა მინიშნებული და იმ წერტილებშია განთავსებული, სადაც სწორედ სვეტებია საჭიროა. ხაიშის მოდელის ანალოგიურად კუთხეებითაა სვეტებს დაყრდნობილი არგოსში აღმოჩენილი ტაძრის ტერაკოტული მოდელის ღია ბაქანიც (ტაბ.LXXII1). ამგვარად, ხაიშის მოდელი წარმოგვიდგენს ხის გარსშემოსავლელიან ნაგებობას, სადაც წინა ორ სვეტზე სხვენის ბაქანია დაფუძნებული (ტაბ.LXXIII2).

უთუოდ საკიდის საკულტო შინაარსზე მიანიშნებს ბაქანზე დასმული ავლოსზე დამკვრელის ფიგურაც. ავლოსზე დამკვრელნი ტაძართა ფრიზებსა და ფრონტონებზე, როგორც წესი, სწორედ საკულტო-ცერემონიალურ კონტექსტში გვხვდება[30]. ხშირად მონაწილეობენ ისინი ცერემონიალური სვლების ამსახველ კომპოზიციებშიც[31] და, რაც მთავარია, ავლოსზე დამკვრელი ერთ-ერთი თანმხლებია კიბელასიც, ღმერთების დიდი დედის ფრიგიული ღვთაებისა (ტაბ.LXXII3)[32].

რაც შეეხება მტრედების კომპოზიციას საკულტო ნაგებობათა თავზე, იგი ჯერ კიდევ მიკენური პერიოდიდანაა ცნობილი და მისი გამოსახვის უწყვეტი ტრადიცია ჩანს მთელი ანტიკური პერიოდის მანძილზე. ამასთანავე, მტრედები ყოველთვის ქალღვთაების სიმბოლოებად და უფრო ხშირად ღმერთების დიდი დედის ქალური საწყისისა და დედობრიობის გამოხატულებად გვევლინება. ამ მხრივ საინტერესო ნიმუშია კვიპროსზე აღმოჩენილი ჭურჭელი (ტაბ.LXXII2) – ირგვლივ მტრედების გამოსახულებებით შემკული[33] – საკულტო ნაგებობის მოდელი – ნიშაში ქალღვთაების გამოსახულებით. ხაიშის საკიდზე თავმოყრილია ის ფიგურები, რომლებიც დიდი ქალღმერთის კულტთანაა დაკავშირებული. ამ სიმბოლოებით ესოდენ დატვირთული მოდელი მხოლოდ ქალღვთაებისადმი მიძღვნილ ტაძარს, სამლოცველოს შეიძლება ასახავდეს, მიუხედავად იმისა, რომ წინა განხილული ნიმუშების მსგავსად, არც აქ გვაქვს ქალღვთაების სახე და მისი ბუნება მარტოოდენ სიმბოლოებითაა მინიშნებული.

ცალკე უნდა შევეხო სახურავის სახეს, მის ორქანობიანობასა და აგრეთვე იმას, რომ მტრედები მასზე აკროტერიონთა ანალოგიურადაა განაწილებული, რაც, ჩემი აზრით, ტაძრის ბერძნულ სახესთან მიახლოების ცდაა. ამასთანავე, კვადრატული გეგმის მქონე ხის ტაძრისათვის არცთუ ბუნებრივად გამოიყურება მოდელზე გრძივი, ორქანობიანი სახურავი, რომლის წნულებით მინიშნებული საბურავიც შესაძლოა კრამიტებსაც კი ასახავს. ცხადია, რომ მოდელშიც აირეკლა ის განსაკუთრებული ყურადღება ნაგებობათა ზედა სტრუქტურებისადმი, რაც თვალსაჩინოა კონკრეტული არქიტექტურული ძეგლების ანალიზისას. იმავდროულად ჩანს სწრაფვა მათი ბერძნულ სახესთან მიახლოებისა და ამ დროს თვით ნაგებობათა ძირითადი სხეულის უცვლელობის შენარჩუნებისაკენ.

ჩვენი შესაძლებლობანი პარალელების მოშველიებისა, რათა მეტი დამაჯერებლობა შევმატოთ მოდელით წარმოდგენილი ტაძრის რეალურობას, უკიდურესად შეზღუდულია, მაგრამ კავკასიის მთიანეთის ზოგიერთი ტრადიციული საკულტო ნაგებობა ბოლომდე ინარჩუნებს იმ ნიშნებს, რომლითაც მათი ხაიშის მოდელთან გასაოცარი მსგავსება დგინდება. მხედველობაში მაქვს ხის წარმართული, ე.წ. რეკომის სამლოცველო ჩრდილოეთ ოსეთში[34], სადაც ხაიშის მოდელისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანია თავმოყრილი; ორფერდა სახურავი, სვეტებიანი გარსშემოსავლელი, სახურავის კიდულზე აღმართული ზოომორფული სიმბოლოები, სიმაღლეში გაფართოებული „კორპუსი" და, რაც მთავარია, წინ გამოზიდული ბაქანი (ტაბ.LXXIII$_4$). მსგავსი ბაქანი აქაც და მთიანეთის სხვა ტრადიციულ სალოცავებშიც დღემდე სწორედ ის ერთეულებია (ხაიშის მოდელის ანალოგიურად), სადაც სხვადასხვა სახის საკულტო სიმბოლოები იფინება[35] (ტაბ.LXXIII$_3$).

ზემოთ განხილული ნივთები იმასაც მიგვანიშნებს, რომ ღვთაება მხოლოდ ტაძართან ერთად იყო აღქმული, ანუ მისი ბუნება ღვთის სახლითაც ცნობიერდება. ამ თვალსაზრისით, ცხადია, ტაძრის გამოსახულებაც მისი შეცნობის გზაზე ღვთაების ერთ-ერთი სიმბოლო იყო. ეს ტრადიცია იმდენად ძლიერ მოვლენად ჩანს საქართველოში, რომ მოხერხდა რთული, რეალურად არსებული არქიტექტურული ფორმების მინიატურიზირება, ნაგებობათა ცალკეული ელემენტების სასამკაულე დეკორად გააზრება და, საერთოდ, ტაძრის წმინდა სხეულის იმგვარივე გასაკუთრება, როგორც თვით ღვთაებებისა.

საქართველოში ყურადღებას უთუოდ იპყრობს ელინისტური არქიტექტურული ტრადიციების შეთვისების უთანაბრობა და მისი სხვადასხვა ხარისხი; ამ ტრადიციათა შედარებითი სიმძლავრე კოლხეთში, სადაც ტაძრებში ბერძნული ხასიათი საბურვლის გარდა პროფილებით, დეკორითა და სამშენებლო საქმითაც აისახა; იბერიაში კი ელინისტური კვალი მხოლოდ კრამიტის სახურავით გამოიხატა. იბერიის არქიტექტურის სტრაბონისეული დახასიათება, ვფიქრობ, რამდენადმე ეპასუხება განსახილველ საკითხს: „მართლაც, იბერია მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითაც და დაბებითაც, ისე რომ, იქ არის კრამიტიანი სახურავები, არქიტექტურულად მოწყობილი სახლები, ბაზრები და სხვა საზოგადო /დაწესებულებანი/"[36]. ჯერ ის უნდა აღინიშნოს, რომ „არქიტექტურულად მოწყობილი" უპირველესად არქიტექტურულ წესრიგს აღნიშნავს და, გარდა ამისა, „წესრიგის" განმაპირობებელ (გარეგნულისა მაინც) ელემენტად კრამიტია მიჩნეული, ე.ი. აქცენტი მხოლოდ კრამიტზეა დასმული და არსადაა ნახსენები შენობების სხვა რაიმე კომპონენტი. უნდა ვიფიქროთ, რომ სტრაბონისთვისაც კი (არათუ ადგილობრივი კულტურული წრისათვის) კრამიტი ის ელემენტია, რომელიც არქიტექტურის პრესტიჟულ სახეს განსაზღვრავდა ელინისტური სამყაროდან ისეთ დაშორებულ რეგიონში, როგორიცაა იბერია.

კოლხეთსა და იბერიაში კრამიტის გავრცელებასთან დაკავშირებით (და შესაძლოა, კავკასიის ალბანეთშიც) ფრიად საინტერესო სურათი ისახება. აღმოსავლეთის ძლიერი, თითქმის ყოვლისმომცველი ელინიზაცია ვერ ნერგავს კრამიტს მთელი ამ უზარმაზარი ტერიტორიის ვერც ერთ მონაკვეთზე. აღმოსავლეთი ბოლომდე გულგრილი დარჩა მისდამი. აქ ვერ შეთავსდა ერთად კრამიტი და ნაგებობათა ტრადიციული აღმოსავლური ტიპები, ხოლო ამიერკავკასიაში, სადაც შეუდარებლად ნაკლებია ელინიზაციის ტალღა, მიმდინარეობს აღმოსავლური და დასავლური

არქიტექტურული ფორმების შეთავსების რთული და გააზრებული პროცესი. ერთი შეხედვით, კრამიტი შეიძლება მეორეხარისხოვან დეტალადაც კი მოგვეჩვენოს, მაგრამ ელინისტურ ხანაში კოლხეთსა და იბერიაში მისმა ათვისებამ არსებითი ხასიათის ძვრები მოახდინა ქართული მონუმენტური არქიტექტურის განვითარების პროცესში.

კრამიტმა მცირე ცვლილებები გეგმარებით სქემებშიც შეიტანა, რაც გამოიხატა მთლიანად ტაძართა ან ძირითად ბირთვთა ოდნავი სიგრძივობით. ცხადია, კრამიტის ათვისება აქ მარტივად, ფორმის დასესხებით არ კლასიფიცირდება, რადგან ამ გზაზე ურთულესი პრობლემაა გუმბათისა და ორკალთიანი სახურავის ურთიერთშეთავსება. გუმბათი, ანუ მისი საწყისი სახე-გვირგვინი ერდოთი, საქართველოს ტერიტორიაზე უძველესი ხანიდან, არქიტექტურის ჩასახვიდანვეა წარმოქმნილი და უკანასკნელ პერიოდამდე მან უწყვეტი და განვითარებადი გზა განვლო.

როგორც ცნობილია, ვიტრუვიუსის ტრაქტატში ქართული სინამდვილეც აისახა „კოლხური" და „ფრიგიული" სახლების სახითაც[37]. სახლები უმარტივესი სქემისაა — „კოლხური" მორებით მოზღუდული კვადრატული გეგმის მქონე სივრცეა, ხოლო „ფრიგიული" სახლი — მიწური ან ნახევრად მიწური საცხოვრისი. მათ რაღაც განსაკუთრებულით მიიქციეს ვიტრუვიუსის ყურადღება, რისი წყალობითაც მოხვდნენ ამ ყოვლისმომცველ ტრაქტატში, რომლის მიზანი იყო თავი მოეყარა მთელი წარსულის არქიტექტურული და საინჟინრო მემკვიდრეობისათვის და რომელიც იმპერატორისადმი მისართმევად იყო გათვალისწინებული. „კოლხური" სახლის ზედა სტრუქტურა რომ მორების პარალელური წყობით შედგენილი ცრუ გუმბათია, ეს ტექსტიდანაც კარგად ჩანს და ყველა მკვლევარი მას სწორედ ასე წარმოადგენს, მაგრამ გადახურვის ამ სისტემას აზრი მხოლოდ მაშინ აქვს საცხოვრისში, თუ იგი ერდოსაც შეიცავს, რაც თავისთავად ცენტრში დანთებული ცეცხლითაა გაპირობებული. ცეცხლი, გარდა იმისა, რომ მაორგანიზებელია სივრცისა, ამავე დროს ასეთი კონსტრუქციის შენობებში უსხვენობის კომპენსაციაცაა. სხვენის შექმნა აბსოლუტურად გამორიცხულია გვირგვინით დასრულებულ სახლებში, ხოლო თუ აქ ცეცხლი არ ინთება, მაშინ ცხოვრებაც შეუძლებელი ხდება.

გვირგვინით დასრულებულია „ფრიგიული" სახლიც. ტექსტი გვაუწყებს, რომ იგი მიწური ნაგებობაა და აქ სინათლის წყაროდ მხოლოდ ერდოიანი გვირგვინი უნდა ვიგულისხმოთ. ეს ტექსტიდანაც ჩანს, სადაც ნათქვამია, რომ „...ლარტყების (კოჭების, ძელების) ერთად შეერთებით აგებენ კონუსურ სახურავებს, ფარავენ მათ ფიჩხითა და შემდეგ საცხოვრისთა თავზე ქმნიან მიწის უზარმაზარ გროვას". ცხადია, რომ აქ ლარტყების ჰორიზონტალური წყობა უნდა წარმოვიდგინოთ და არა მათი დახრითა და თავების ცენტრში შეჯგუფებით წარმოქმნილი კონუსი. ვიტრუვიუსის „კონუსური" აქ უთუოდ მიიღება „გვირგვინის" ერთ-ერთი რთული სახეობით — „რვაკუთხოვანი" ანუ „თორმეტკუთხოვანი" წყობით. მხოლოდ ამდაგვარ კონსტრუქციას შეუძლია აიტანოს მიწის „უზარმაზარი" გროვა. გ. ჩუბინაშვილმაც ერთ-ერთ ნაშრომში ივარაუდა, რომ „ფრიგიული" სახლის აღწერილობა გულისხმობს „ერდოს"[38]. ცხადია აგრეთვე ისიც, რომ ვიტრუვიუსის „ფრიგიაში" არ იგულისხმება ისტორიული ფრიგიის სახელმწიფოს საზღვრები. აქ ჩვენ ზოგადად მცირე აზია და მისი მიმდებარე ტერიტორიები უნდა ვივარაუდოთ, მეტ-ნაკლებად ერთნაირი გეოგრაფიული პირობებით — მთაგორიანი, შედარებით უტყეო ზონები. ნაგულისხმევი არქიტექტურული დეტალებით ამ სახლის აღწერილობა აბსოლუტურად შეესატყვისება ქართულ სინამდვილეს — მესხურ მიწურ ან ნახევრად მიწურ დარბაზს, სადაც გვირგვინი მთელი ფართობის მომცველია და სადაც მის სატვირთად ისევე, როგორც ფრიგიულ სახლში, არა გვაქვს ცენტრალური ბურჯები, ე.ი. ვფიქრობ, რომ ტრაქტატის ეს ნაწილი აღწერს „ფრიგიული სახლის" ზოგადი სახელწოდებით საცხოვრისის იმ ტიპს, რომელიც გავრცელებული იყო ანატოლიის ზეგანსა და მის მიმდებარე მესხეთშიც.

მკვლევართა ერთ ნაწილს „კოლხური" სახლი კოშკად, მრავალსართულიან ნაგებობად წარმოუდგენია იმის საფუძველზე, რომ მისი აღწერილობისას ვიტრუვიუსი ორჯერ ხმარობს ამ ტერმინს. მაგრამ კოშკში იგი სრულიად სხვა რამეს უნდა გულისხმობდეს და არა მაღლივ შენობას.

ჩემი აზრით, აქ სახლის კვადრატულობა იგულისხმება, რადგან ბერძნულ-რომაულ სამყაროში ამ გეომეტრიული სხეულის ფორმა მხოლოდ საფორტიფიკაციო კოშკებს უდევს საფუძვლად, და აგრეთვე მისი ჩაკეტილობა, სადაც უარყოფილია ყოველგვარი ღია გალერეები და ეზო, რაც ასევე უცხოა ელინისტური საცხოვრისისათვის. როგორც ყრუ და, ამასთანავე, კვადრატული ერთეული, იგი მართლაც კოშკია. ამიტომაც უსვამს ხაზს იგი მის ბარბაროსულ იერს. მაღლივ შენობად მის გააზრებას, სხვა მრავალ მიზეზთა გარდა, საკუთრივ აღწერილობაც ეწინააღმდეგება, სადაც ნათქვამია, რომ მის საფუძველს პირდაპირ მიწაზე დაწყობილი მორები წარმოადგენს. ცხადია, საგანგებო საძირკვლის გარეშე მრავალსართულიანი ნაგებობა ვერ აიგება. ასეთი საფუძველი (პირდაპირ მიწაზე დაწყობილი მორები) შეიძლება გამოდგეს მხოლოდ დიდი ფართობის მომცველი, დამჯდარი პროპორციების მქონე ნაგებობისათვის[39].

ზოგადადაც და ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაშიც საცხოვრისი პროტოტიპია ღვთის სახლისა და, ცხადია, რომ მისი დომინირებული ელემენტია გვირგვინი ერდოთი, რომელსაც პრაქტიკული დანიშნულების გარდა ოჯახის რელიგიურ წარმოდგენათა იდეური გამამთლიანებლის ფუნქციაც აკისრია, ტაძარშიც იგი სავსებით ბუნებრივად და სამართლიანად იკავებს კუთვნილ ადგილს. საცხოვრისში გვირგვინი ოჯახის განუყოფლობის სიმბოლოც იყო და მისი მარადიულობის გამოხატულებაც[40], ხოლო ერდო კი ის ელემენტი, რომელიც შიდა სამყაროს კოსმოსთან კავშირს განაპირობებდა[41]. ვფიქრობ, რომ ერდოთი უნდა ყოფილიყო დასრულებული ძვ.წ.VII-VI სს-ის სამლოცველო მცხეთის მახლობლად[42]. მისი შიდა სივრცე უყოყმანოდ მიანიშნებს იმას, რომ აქ რთული, ჩვენთვის უცნობი რიტუალები იმართებოდა, მის დარბაზში სულ ცოტა ხუთი საკულტო-რიტუალური ხასიათის დეტალი იქნა დაფიქსირებული, რომლებიც უშუალოდ ცეცხლით ფუნქციონირებდა. ამიტომაც მისი ერდოს გარეშე წარმოდგენა შეუძლებელია. ეს სამლოცველო გეგმით სრულებით არა ჰგავს „აიადანას", არც აქ დანთებული ცეცხლის ბუნებაა ჩვენთვის ცნობილი. თვით აქემენიდურ ირანშიც კი ცეცხლის კულტი მხოლოდ ზოროასტრული ბუნებით არ კლასიფიცირდება, მაგრამ იგი ყველგან წარმოქმნის გვირგვინს ერდოთი, მიუხედავად იმისა, ცეცხლი ოჯახის კეთილდღეობის მფარველადაა გააზრებული, დინასტიური კულტისათვის ინთება თუ რომელიმე კონკრეტული ღვთაებისათვის.

გვირგვინი საქართველოს ტერიტორიაზე ადრესამიწათმოქმედო პერიოდიდან გამოჩნდა[43]. საქართველოშივე განვლო მან სრულყოფისაკენ მიმავალი გზა გვირგვინის პრიმიტიული ჩანასახიდან რთულ არქიტექტურულ ფორმამდე[44] და ამჟამად თითქოსდა არც შეინიშნება გარდამავალი საფეხური ცრუ გუმბათიდან სრულყოფილ გუმბათამდე. არა გვაქვს ამ ეტაპის აღმნიშვნელი უშუალო მოწმობა, მაგრამ, ვფიქრობ, იგი არც დაფიქსირდებოდა, რადგან ეს დაკავშირებულია მსოფლმხედველობის რადიკალურ შეცვლასთან. სწორედ ეს აისახა რელიგიურ არქიტექტურაში, რამაც ძირითადი პრინციპებით გამიჯნა ღვთის სახლის სტრუქტურა საცხოვრისისათვის დამახასიათებელი ორგანიზმისაგან. სრულყოფილი გუმბათი, ვფიქრობ, უნდა წარმოექმნა თვით სივრცისადმი დამოკიდებულების ცვლილებას, ე.ი. მსოფლმხედველობის იმ ეტაპს, როცა ტაძარი იძენს სამყაროს სრულყოფილი მოდელის მნიშვნელობას, როცა გუმბათი, როგორც მთლიანი, შეკრული სივრცე, ანასახი ხდება ცისა. ეს დამოკიდებულება უპირველესად ერდოს სპობს და, ამდენად, აღარაფერი ეღობება ამ სტრუქტურის გამთლიანებას. იგი გუმბათის ტექტონიკური სრულყოფის გზაზე ახალ ტექნიკურ ხერხებს წარმოშობს.

გვირგვინი უთუოდ გუმბათის პროტოტიპია, მაგრამ გუმბათი მიღებული გვაქვს არა ცრუ გუმბათის თანდათანობითი ევოლუციის, არამედ რადიკალური ცვლილებების შედეგად ისევე ერთბაშად, როგორი სიმძაფრითა და მიზანდასახულობითაც შეიცვალა წარმოდგენა ღვთის სახლზე. რაც შეეხება კონსტრუქციულ ელემენტებს, რომლებმაც განვითარების თანდათანობითი სრულყოფის გზა განვლო, იგი მოთხოვნათა აუცილებლობით ნაპოვნი საშუალებებია, მკაცრად განსაზღვრული პროგრამის შედეგად მიგნებული ხერხები.

ზემოთ განხილულ ტაძრებში შეიძლება ეჭვი დაბადოს იმ გარემოებამ, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში, მაგ., ვანის ტაძარ-პროპილეუმისა და უფლისციხის ცეცხლის სამლოცველოში (იგივე უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა) გვირგვინისა თუ გუმბათის საყრდენად კვადრატის ნაცვლად სწორკუთხედი გვხვდება. მაგრამ საქართველოში, როგორც ჩანს, მისი კვადრატული საფუძველი ნორმას არ წარმოადგენდა. თუ თვალს გადავავლებთ ლ. სუმბაძის მიერ თავმოყრილ ქართულ დარბაზებს, აღმოჩნდება, რომ გვირგვინის საფუძვლები ძალიან ხშირად სწორკუთხედია, მაშინაც კი, როცა იგი ოთხ სვეტს ეყრდნობა[45], მაგრამ ასეთი რამ სრულებით არ არღვევს ნაგებობათა ცენტრულობის პრინციპს.

საქართველოში წინარექრისტიანული მონუმენტური არქიტექტურის განვითარების პროცესი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, მსგავსია აღმოსავლეთის ზოგიერთ რეგიონში მიმდინარე მოვლენებისა. მაგრამ მსგავსია მხოლოდ ზედაპირულად, გარეგნულად, რაც კლასიფიცირდება მხოლოდ იმით, რომ ორივე შემთხვევაში ელინიზაციის შედეგად გააზრებული ბერძნული ფორმების მილმა ძირეული, ადგილობრივი ტრადიციები იფარება. მაგრამ სრულიად სხვაა გაზიარებული ფორმებისადმი დამოკიდებულება, მათი საკუთარი მხატვრული მისწრაფებებისადმი დაქვემდებარების ხარისხი.

იბერიასა და კოლხეთში მიმდინარე პროცესებთან შესაჯერებლად მრავალმხრივ საინტერესო რეგიონს ვფლობთ — სირიას, სადაც საკულტო ნაგებობებისათვის ასევე დაფუძნდა „აიადანას" მოდელი. ამავე დროს მათ ფასადებზე ასახულმა ბერძნულმა ცალკეულმა ფორმებმა გარეგნულად სავსებით დააშორა ისინი აღმოსავლურ ტაძართა ტრადიციულ სახეს. ამ ტაძრებში სრული თავმოყრა გვაქვს ბერძნულ-რომაული არქიტექტურული ფორმებისა და სისტემებისა: კორინთული ორდერი თავისი ყველა შემადგენელი ელემენტით, ფრონტონი აკროტერიონებითურთ, მრავალფეროვანი ბერძნული პროფილები და ორნამენტული სახეები ბაალ-შამინის ტაძარში სეა-სი-ში ან დორიული კოლონადა, იონიური ქიმატიონისა და ასტრაგალოსის გამოსახულებანი სურის ტაძარში და სხვ. ყველაფერი ეს გარედან აჩარჩოებს ტაძრებს, რომელთა საფუძველთა საფუძველი „აიადანაა", მაგრამ, სრულყოფილად ასახული ფრონტონი ბაალ-შამინის ტაძარში ფარავს ტაძრის ბრტყელ, ტრადიციულ აღმოსავლურ გადახურვას და სრულებითაც არ წარმოშობს ფრონტონის სტრუქტურულად შესატყვის სახურავს. ასეთივე სურათია სურშიც და ზუ-შარას ტაძრებშიც[46]. აქ სხვადასხვა ტრადიციათა ორგანული ურთიერთკავშირის ოდნავი გამოხატულებაც კი არა გვაქვს. ორივე ტრადიცია (აღმოსავლური გეგმა და დასავლური ფასადი) არსებობს ცალ-ცალკე და ვერ წარმოიქმნა ერთიანი, მთლიანი ორგანიზმი.

ძირეულად განსხვავებული რამ ხდება საქართველოში. ყველა გაზიარებული ფორმა დაქვემდებარებულია ნაგებობის სტრუქტურულ შინაარსს, რაც სრულიად გამორიცხავს დასესხებულ ელემენტთა „დეკორატიულობას". მთელი სამშენებლო არქიტექტურული კომპლექსის ელემენტები — გეგმა, სივრცის ორგანიზაცია, სამშენებლო ტექნიკა და მასალები, სტრუქტურა მთელის განმსაზღვრელ ნაწილებადაა აღქმული; ყოველი მათგანის ურთიერთორგანული კავშირი განაპირობებს ნაგებობათა მთლიან ორგანიზმებად წარმოქმნას, შემთხვევითი სრულებითაც არ მგონია, რომ იბერიისა და კოლხეთის წარმართულ ტაძრებში ვერ მივიღეთ ფრონტონი, სადაც ამ თემის გამაპირობებელი სტრუქტურა ორკალთიანი კრამიტიანი სახურავია (აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ ფრონტონი, როგორც „დეკორაცია", გვაქვს სირიაში, რაც სრულებით არ პასუხობს ნაგებობათა მოცულობას. საქართველოსა და სირიის მოვლენათა ურთიერთშეჯერება კიდევ ერთხელ მარწმუნებს იმაში, რომ სხვადასხვა რეგიონის არქიტექტურულ თემატიკასთან დაკავშირებული პროცესები გარეგნული მსგავსების მიუხედავად არ იძლევა იდენტურ სურათს მაშინაც კი, როცა მოვლენებს ერთი საწყისი იდეა წარმართავს). საქმე ისაა, რომ ქართულ წარმართულ ტაძრებში მხოლოდ ცოკოლთათვის გამოიყენებოდა ქვის წყობა, ხოლო მისი მთელი მასივი ალიზის აგურით იგებოდა. ალიზი კი არავითარ საშუალებას არ იძლევა ფრონტონის ფასადზე გამოსაყოფად. ფრონტონს ამ მასალის შესაძლებლობანი არ შეესატყვისება და, ამდენად, იგი არ კარნახობს მის წარმოშობას.

ეს დამოკიდებულება შენარჩუნდა ქართულ არქიტექტურაში შემდგომაც, ე.ი. მაშინაც, როცა კედელთა სტრუქტურები მთლიანად ქვით შენდებოდა. ფრონტონებისადმი მაინც ბოლომდე გულგრილი დავრჩით, რადგან მისი ტრადიციულობა წარსულით არ იყო გაპირობებული. ამ მიმართებითა და სატაძრო არქიტექტურის არსის თვალსაზრისითაც მისი სახე მრავალ საინტერესო მხარეს შეიცავს. მინდა განვიხილო მცხეთის „მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა".

აკლდამა (ტაბ.LXXIV$_1$, LXXV$_2$) 1951 წელს აღმოჩნდა სადგურ მცხეთასთან და მან თავიდანვე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება[47]. მკვლევარნი ერთხმად აღნიშნავენ, რომ ამავე პერიოდის სხვა მრავალრიცხოვან აკლდამებს შორის მას ანალოგი არ ეძებნება. და მართლაც არ მოიპოვება სამარხეულ ნაგებობებს შორის ისეთი ნიმუში, რომელიც მცხეთის მავზოლეუმის ტიპის აკლდამასთან უშუალო შედარებისთვის გამოდგება.

აკლდამა უსწორდება O-W მიმართულებას. იგი ჩასმულია ფართო, სწორკუთხა მოყვანილობის კედლით შემოფარგლულ ჩაღრმავებაში (ტაბ.LXXV$_{3,4}$) ისე, რომ აკლდამის წინ იქმნება კვადრატული ეზო, რომელშიც ჩრდილოეთის მხრიდან გამართული კარის ღიობითა და საფეხურებით შევდივართ.

აკლდამის სივრცე ნახევარწრიული კამარით იზღუდება, ხოლო მის ორფერდა სახურავს კრამიტი ფარავს (ტაბ.LXXV$_{1,3}$). იგი ნაგებია ქვიშაქვის კვადრებით და მათი თანაბარი სიმაღლე და ნაკერთა სწორხაზოვნება წყობის მხოლოდ ქვედა რიგშია დაცული. საპირე კვადრები დაბალი რუსტითაა გაფორმებული, ხოლო მთლიანად აკლდამა ქვიშაქვის ფილებისაგან შედგენილ დაბალ პლატფორმაზეა დასმული. „ფრონტონის" დახრილ კალთებს საკმაოდ რთული პროფილის მქონე კარნიზი ამკობს (ტაბ.LXXIV$_2$).

ვფიქრობ, რომ აკლდამა, რომელიც I-II სს-ით თარიღდება, ტაძრის შემცირებული მოდელია და მისი თითქმის ყველა დეტალი საკულტო არქიტექტურის თემატიკიდანაა ნასესხები. იგი თანაბარი დონით შეიცავს როგორც ბერძნულ, ისე აღმოსავლურ არქიტექტურულ მემკვიდრეობას, აქ აკლდამის პლატფორმა, სტილობატის ანასახი უთუოდ ელინისტური ტაძრის ქვედა სტრუქტურის მინაბაძია. სამარხეულ ნაგებობათა შორის ეს ერთადერთი ძეგლია, რომელიც შეიცავს პლატფორმას[48]. ასევე უნდა აღვნიშნო, რომ თითქმის ყველა სხვა სამარხეული ნაგებობა — აკლდამა, რომელიც მეტ-ნაკლებად „მონუმენტური" იერით ხასიათდება, საცხოვრისთა სახეს იმეორებს. თვალში საცემია აგრეთვე მცხეთის აკლდამის კედლების ქვედა რიგის „ორთოსტატული" და ზედა ნაწილის ირეგულარული წყობა, ე.ი. ერთ ფასადზე წყობის ორი სხვადასხვა სახის არსებობა. ასეთი რამ, ვფიქრობ, ადგილობრივი ტრადიციებითაა გაპირობებული, კერძოდ იმით, რომ წარმართულ ტაძართა კედლების შედგენილობა საქართველოში ყოველთვის ორნაწილიანი იყო: თლილი ქვების ან რიყის ქვით ნაგებ ცოკოლზე ამოყვანილი იყო ალიზის აგურის კედლები. თლილი ქვების ცოკოლში ყოველთვის იყო დაცული რიგთა განსაკუთრებულად მწყობრი იერი. მცხეთის აკლდამის კედლების ქვედა ნაწილი სწორედ ამ ტრადიციის გამოხატულებად მესახება. გარდა ამისა, ადგილობრივ სამშენებლო ტრადიციას მივაწერ აკლდამის უტიმპანო ფასადსაც. უტიმპანო ფასადი სრულიად უცხოა ბერძნული არქიტექტურისათვის, ხოლო რაც შეეხება კოლხეთსა და იბერიას, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, აქ ალიზის წყობა მისი გამოყოფის საშუალებას სრულებითაც არ იძლევა. მიუხედავად იმისა, რომ აკლდამა მთლიანად ქვითაა ნაგები, საუკუნეთა მანძილზე ფასადთა ჩამოყალიბებულმა სახემ, რომელიც შექმნა ქვისა და ალიზის კომბინაციამ, გადამწყვეტი გავლენა იქონია აკლდამის გარეგნულ სახეზე იქ, სადაც ყველა საშუალება იყო ტიმპანის ასახვისა და რაც ამავე დროს ბერძნულ მოდელთან მიახლოებაც იქნებოდა. რაც შეეხება აკლდამის ღიობს, მოჩარჩოებულსა და სიმაღლეში შევიწროებულს, იგი მთლიანად ბერძნული ტაძრების კართა მხატვრული სახის გამეორებაა[49].

ყურადღებას იქცევს აკლდამის დაგეგმარებაც, კერძოდ მისი წინა ეზო, რომელსაც ანალოგი არ ეძებნება სამარხ ნაგებობებს შორის. ეს კი პირდაპირი, შეუფარავი ასახვაა იბერიის წარმართუ-

ლი საკულტო კომპლექსების გეგმარებითი სქემებისა, სადაც უკლებლივ ყველა სატაძრო ნაგებობა შეიცავს წინა, ცერემონიალურ მოედანს. შესაძლოა აკლდამის ჩრდილოეთსა და დასავლეთ ნაწილებში აღმოსავლური ტაძრებისადმი მიბაძვაა სიმბოლური დერეფნებიც როგორც ნაწილობრივი გამეორება ცელას გარსშემოსავლელისა. გარდა ამისა, არ შეიძლება არ აღვნიშნო ნაგებობის გარე მსაზღვრავი სწორკუთხედის საგანგებოდ კვადრატულობა.

ჩვენ წინაშე ფრიად საყურადღებო ძეგლია. ესაა სამარხეული ნაგებობა, რომლის არქიტექტურული მოდელი ტაძარია და, ამასთანავე, ნაგებობა, რომელიც ძირითადი ნიშნებით ადგილობრივ ტრადიციას ასახავს. მისი ბერძნული იერი, როგორც აღვნიშნე, სტილობატითა და კარის ღიობით გამოიხატება, რაც შეესაბამება ორფერდა კრამიტიან სახურავს, ამ დროისათვის მისი სტრუქტურა უკვე ორგანულადაა შეთვისებული ადგილობრივი სამშენებლო კულტურის მიერ.

მცხეთის „მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა" უპირველესად იმას მიგვანიშნებს, რომ გვიანანტიკურ ხანებშიც კი ბერძნულ-რომაული ტაძრის მოდელი იბერიაში კვლავ არაპოპულარულია, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ცალკეული ელემენტების გამოყენების ფაქტებს აქაც ვხვდებით. გარდა ამისა, ეს ჩვენამდე სრულფასოვნად მოღწეული ძეგლია და განსაკუთრებით ფასეული იმის დასამტკიცებლად, რომ საქართველოს წარმართული არქიტექტურისათვის უცხოა „დეკორაციები", ე.ი. ისეთი ელემენტები, რომელსაც თვით ნაგებობის სტრუქტურა არ კარნახობს (შდრ. თუნდაც პეტრას ამავე პერიოდის სამარხები, რომელთა ფასადების ელინისტურ-რომაული დეკორი არაფერით შეესატყვისება ამ ნაგებობათა სტრუქტურას). ის, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავი მგონია, შემდეგნაირად შეიძლება ჩამოვაყალიბო: საქართველოში არსებობდა ტაძრის კულტი, რაზეც უპირველესად მიგვანიშნებს მათი სიმრავლე და მონუმენტურობა. შემდგომ: სამარხი-მოდელი ტაძრისა და ტაძართა მოდელი, როგორც სამკაული, ე.ი. იგი იჭრება ყველგან, ხდება თაყვანისცემის დამოუკიდებელი ელემენტი და არა მხოლოდ ღვთაების გასაგზრებელი სიმბოლო. და ეს, ვფიქრობ, სავსებით ბუნებრივია, რადგან ამ პერიოდის ქართული არქიტექტურა უპირველესად ტაძართა არქიტექტურაა, მთელი ენერგია და შემოქმედებითი ძალა მათ სრულყოფასა და ხორცშესხმას ხმარდებოდა. ამიტომაც ხდება მისი სულიერი გასაკუთრებაც და გათავისებაც. ამ პროცესს, ჩემი აზრით, ღვთაების გასაიდუმლოებაც უწყობს ხელს — კრძალვა დაფარულისადმი, მისი შეუცნობლობა და საიდუმლო ბუნება, ამავე დროს ტაძარი წარმოგვიდგება როგორც ნათელი გამოხატულება ღვთაების მარადიული სიცოცხლისა. სავსებით შესაძლებელია ამ მიზეზთა გამო თვით ტაძრის მოდელი ან გამოსახულება ადამიანთა შეგნებაში რამდენადმე წინა პლანზე წამოწეულიყო და ღვთაებრიობა მისით და არა კონკრეტული ღვთაების გამოსახულებით გაცნობიერებულიყო. ცალკე მინდა შევეხო ქართულ წარმართულ ტაძართა წინა ეზოებსაც. იგი უკლებლივ ყველა მათგანისთვისაა დამახასიათებელი. აქ თითქოსდა არაფერია საკვირველი, რადგან ირანულ-პართული ცეცხლის ტაძრებიც ზუსტად ასევე შეიცავს წინა ეზოს, მაგრამ საქართველოში (და კავკასიის ალბანეთშიც) მათი ცერემონიალური ფუნქცია საკურთხევლითაა ხაზგასმული. შესაძლოა, აქ ცერემონიალური სვლები სწორედ ეზოში, საკურთხევლის გარშემო მიმდინარეობს, რაზეც თითქოსდა პირდაპირ მიგვანიშნებს ციხიაგორის ტაძართა წინა ეზოების მონიშნული ბილიკები. ასეთივე სურათი უნდა ყოფილიყო, ჩემი აზრით, ყაბალის ტაძარ-სასახლის კომპლექსშიც. რაც მთავარია, წინა ეზო, თანაც კვადრატული, როგორც ტაძრის ორგანიზმის აუცილებელი ელემენტი, ასახა სამარხმაც, ე.ი. ვთვლი, რომ ცერემონიალური სვლებისათვის განკუთვნილი ადგილი საქართველოში წინა ეზოებია და არა დარბაზი. დროებით კვლავ ირანულ ტაძრებს უნდა დავუბრუნდე.

ირანულ ცეცხლის ტაძრებში დარბაზები შედარებით მალე იქცა ცერემონიისათვის განკუთვნილ სივრცეებად, ხოლო მუდმივმა ცეცხლმა კი ყრუ კამერაში გადაინაცვლა. ამიტომ ცელას მხედველობის არედან საგანგებო დაცვის საჭიროება მოისპო, იქ მუდმივი ცეცხლი აღარ ინახებოდა. მაგრამ საქართველოში უთუოდ იქცევს ყურადღებას ტაძართა კონსერვატიული ხასიათი. აქ ცელამ ბოლომდე შეინარჩუნა თავისი თავდაპირველი, ტაძრის ყველაზე გასაიდუმლოებული ბირთვის

ფუნქცია. ამდენად, ცერემონიალურ სვლათათვის აქ ყველაზე გამოსადეგ ერთეულად წინა ეზოლა რჩებოდა. მის ცენტრში აღმართული საკურთხეველი განსაზღვრავს კიდევაც რიტუალის ორგანიზაციას, მით უმეტეს, რომ ცელას ირგვლივ გარსშემოსავლელი ირანშიც და საქართველოშიც მალე იქცა ცალკეულ ვიწრო, ყრუ ოთახებად, რომლებიც მხოლოდ ცელას განმხოლოებას განაპირობებდა. ტაძართა ამ კონსერვატიულმა ბუნებამ შექმნა არქიტექტურული ნორმა, რომელმაც თავი იჩინა მთიანეთის ტრადიციულ საკულტო ძეგლებში. აქ დარბაზთა კარის ღიობები უკლებლივ ყველა ძეგლში აცილებულია ცენტრს და, ამდენად, კერასაც[50]. ცხადია, ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ეს შენარჩუნებული წესი რაიმეს გვკარნახობს აქ ცეცხლის ბუნების გამოსაცნობად, მაგრამ იმის მოწმობად კი გამოდგება, რომ საუკუნეთა მანძილზე საწყისი სიმბოლოთი გაპირობებული არქიტექტურული ნორმა აგრძელებს არსებობას მაშინაც, როცა მისი ძირითადი განმსაზღვრელი ფაქტორი დავიწყებას ეძლევა ან დროთა განმავლობაში მნიშვნელობას კარგავს.

ვფიქრობ, არსებითი ხასიათის საკითხია კოლხეთისა და იბერიის წარმართულ ტაძართა ორიენტაცია, რადგან ეს ერთადერთი რეგიონია მთელ წინა აზიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში, სადაც საკულტო ნაგებობების წარმოქმნის პროცესში სამყაროს მხარეებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ირანულ-პართული სამყაროს ტაძრებში ორიენტაციის მხრივ რაიმე ერთიანი მოთხოვნა არ შეინიშნება[51]. იგი არ ჩანს არქიტექტურულ ნორმად ძველ სომხურ სატაძრო არქიტექტურაში შესაძლოა იმიტომაც, რომ მისი წინამორბედი ურარტული სამყაროც არ აქცევს მას დიდ ყურადღებას[52], ხოლო შუამდინარულ ტაძართა ორიენტაციის მრავალფეროვნებას (და არა საყოველთაო ერთ მიმართულებას) აკანონებს ღვთაებათა განსხვავებული ბუნება[53].

საქართველოს თითქმის ყველა წარმართული ტაძარი შეფარულად თუ ცხადად სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენაა ორიენტირებული. ასეთი ნორმა, ცხადია, დააკანონა ქართული წარმართული პანთეონის ჩვენთვის უცნობმა ერთ-ერთმა მოთხოვნამ ან რომელიმე ღვთაების ბუნებისგან გამომდინარე შემუშავებულმა ნორმამ. გამორიცხული სრულებით არ მგონია, რომ ტაძარს, როგორც ღვთაებრიობის გაცნობიერების კომპლექსის ერთ-ერთ ნაწილს, მხოლოდ ერთი რომელიმე ღვთაება შეიცავდა. იქითკენ ვიხრები, რომ ეს ღვთაება ქალური საწყისისაა და, შესაძლოა, ანაჰიტასთან ან ზოგ შემთხვევაში კიბელასთანაც ყოფილიყო იდენტიფიცირებული.

და ბოლოს, უნდა აღვნიშნო ქართული წარმართული ტაძრების მკვეთრად გამოხატული და საერთოდ მისი სტრუქტურის განმსაზღვრელი ნიშანი – ცენტრულობა. ცხადია, არა აქვს მნიშვნელობა რა ფორმითაა ცენტრი ხაზგასმული, ე.ი. შემოსაზღვრულია იგი როგორც მაგ., ეს დედოფლის მინდორზე გვაქვს, თუ მარტოოდენ რაიმე აქცენტითაა მინიშნებული. მხოლოდ კოლხეთსა და იბერიაში და, შესაძლოა, კავკასიის ალბანეთშიც მოხდა ცენტრის ორკალთიან სტრუქტურასთან შეთავსება. ამ სინთეზმა შექმნა ის გზაჯვარედინი და გარდამტეხი ეტაპი, რომელიც საფუძვლად დაედო შემდგომი პერიოდის მონუმენტური არქიტექტურის განვითარების გზას.

---

[1] Витрувий, II, I, 4.

[2] თ. მიქელაძე. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. თბ., 1978. გვ.51-2.

[3] ა. ჯაველიძე. ახალი მასალები ძველი კოლხური მშენებლობის ხელოვნების შესწავლისათვის. სდსძ. XIII. თბ., 1985. გვ.5.

[4] შდრ. Витрувий, II, I, 4; დაწვრ. იხ. გ. ყიფიანი, ნ. ამაშუკელი. კოლხური და ფრიგიული სახლები. თბ., 1995. გვ.5 და შმდ.

[5] Гагошидзе В. С. Конструкция древнейшего типа колхидского жилого дома по Витрувию „მაცნე". ისტორიის... სერია. 1974. №4. გვ.159-60.

[6] Сумбадзе Л.М. Архитектура грузинского... с.75-6. рис.27; თ. ჩიქოვანი. ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან. თბ., 1967. გვ.204-6.

[7] Шлюмберже Д. Эллинизированный Восток. с.112-6.

[8] Смирнов Х.И. Ахалгорийский клад. Тиф., 1934.

[9] თავდაპირველად ი. სმირნოვისეული „კულტურული წრის“ განსაზღვრა არ იყო გაზიარებული ყველა მკვლევრის მიერ, ა. ტალგრენი განძს ასურულ წრეს აკუთვნებდა (იხ. A. M. Tallgren, G. G. Smirnov. Der Schatz von Achalgori ESA. x. 1936. s.265).

მაგრამ ამ მოსაზრებას წარმატება არ ჰქონდა მკვლევართა შორის. იხ. H. Luschey, Die Phiale, Bleicherode am Harz, 1936. s.50.

[10] R. Ghirshmann, Persia From the Origins to Alexander the Great, London. 1964. p. 265; W. Culican, The Meads and Persians, London, 1965. p.141; B. Brentjes. Die iranische Welt vor Mochammed. Lpz. 1978. s.136.

[11] Al. Dshawachischwili. Golschmiedekanst und Toreutik im vorchristlichen Georgien. Leningrad. 1988. s.12.

[12] მერლონთა სიმბოლიკის შესახებ იხ. Ed. Porauda. Battlements in the Military Architecture and in the Symbolism of the Ancient Near East. EHA. 1967.p.1-12.

[13] Кузмина Е.Е. На вершине со всадниками из дагестана. СА. 1973. №2. с.187.

[14] A. Champdor. Kunst Mesopotamiens, Lpz. 1964. 207.

[15] G.C. Cooper. LAS. s.138.

[16] Иванов В.В. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от asva - "Конь" Сб. памяти В.С. Воробьева-Десятовского. М-Л., 1972.

[17] Йетмар К. Религия Гиндукуша. М., 1986. с.381. рис.14.

[18] ოთ. ლოთარქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. ხახუტაიშვილი. გონიოს განძი. თბ., 1980 (შემდგომ სქოლიოში – გონიოს განძი).

[19] გონიოს განძი. გვ.23-7.

[20] B. Peftrakos, National Museum, Athens. 1981, 100 №279.

[21] Иванова М.И., Голубев П.М. Находки в Лоо. СА. 1961. №3. рис.8_2.

[22] Мацулевич Л.А. Кто был Каллисфен названый в надписи откритой в Керчи в 1894 г. СА. 1941. с.79; Скалон К.М. О культурных связах восточного прикаспия в позднесарматское время. Арх. Сб. Вып.Г. 1961. с.118.

[23] H.G. Kantor. The Shoulder ornament of Near Eastern Lions. INES. v.VI. 1947. №4. p.250-67.

[24] იქვე. გვ.264-5.

[25] J.C. Cooper. LAS. s.183.

[26] ალ. ჯავახიშვილი. ხაიშის განძი. ჟურ. „მნათობი“. 1958. №3. გვ.149-77.

[27] ირ. ციციშვილი. ქართული არქიტექტურის ისტორია. თბ., 1955. გვ.28; გ. გობეჯიშვილი. განვითარებული რკინის ხანის ძეგლები რიონის სათავეებში. სა. 1959. გვ.203; გ. ლომთათიძე. გვიანანტიკური ხანა. სა. გვ.308-9; ალ. ჯავა-ხიშვილი. ხაიშის განძი. გვ.154.

[28] Лордкипанидзе Г. К истории древней Колхиды. Тб., 1970. с.118.

[29] Джандиери М. Древние истоки... с.8; გ. ლეჟავა. ანტიკური ხანის საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები. თბ., 1959. გვ.9.

[30] R. Demengel. La Frise Jonique, Paris. 1932. fig.81, 83, 92.

[31] P. Stengel. Die Griechischen Kultusaltertümer. München. 1920. tab.III. fig.10.

[32] H. Metzger. Anatolia II. London. 1969. fig.21.

[33] H. Th. Bossert. Altsyrien. 132.

[34] Калоев Б.А. Материальная культура и прикладное искусство осетин. М., 1973. таб.100_3.

[35] ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ტ.II. თბ., 1982. ტაბ.69.

[36] თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1957. გვ.127. XI,III,I.

[37] გ. ყიფიანი, ნ. ამაშუკელი. „კოლხური“ და „ფრიგიული“ სახლები. თბ., 1995. გვ.5 და შმდ.

[38] Чубинашвили Г.Н. Очерк развития в Грузии дофеодальной архитектуры. AG. 5. 1959. с.62.

[39] დაწვრ. იხ. გ. ყიფიანი., ნ. ამაშუკელი. „კოლხური“ და „ფრიგიული“ სახლები.

[40] Робакидзе А.И. Традиционные формы поселения в Аджарии. В кн.: ОАЭ. Тб., 1982. с.22-3.

[41] Илынна М. Древнеишие типы жилищ Закавказья. СИИТАА. Вып.5. М., 1946. с.19.

[42] რ. ელანიძე, ვ. სადრაძე, ბ. მურვანიძე, ნ. ხუბულური. რკინის ფართო ათვისების ხანის სამლოცველო კალანდაძის-გორიდან. სმამ. 134. 1989. №3. გვ.201-3.

[43] Джавахишвили А.И. Строительное дело и архитектура поселении Южного Кавказа V-III тысяч. до н.э. Тб., 1973. с.301-2.

[44] Сумбадзе Л. Архитектура Грузинского... с.26 და შემდ.

[45] მაგ., დარბაზები გაგულთკარში, დორეთკარში და სხვ. იხ. Сумбадзе Л. Архитектура... таб.28, 29.

[46] Кауфман С.А. Архитектура набатеев... с.167.

[47] Ломтатидзе Г.А., Цицишвили И.Н. Новооткрытый склеп в Мцхета, Сообщения АН. Груз. ССР. т.XII. 1951. №10; Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тб., 1955. с.86-7; ა. აფაქიძე. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში. თბ., 1963. გვ.107-8.

[48] შდრ. Гандукевич В.Ф. Боспорские города, уступчатые склепы. Л., 1981. с.6-54; Кауфман С.А. Об уступчатых склепах Боспора СИИТА вып.6. 1947. с.1-32; A. K. Orlandos Les Materiux. P.II p.185-213.

[49] იხ. H. Klenk. Die Antike Tur Giessen. 1924.

[50] მაგ., ცაბაურთა მთავარანგელოზის ხატი ან მათური, ასევე მთავარანგელოზის ხატი. იხ. ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს... I. ტაბ.57. აგრეთვე როშკა, დიდგორის ჯვარის დარბაზი, ჭორმეშავი, ფიტარეთის ჯვარის დარბაზი (ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... II. ტაბ.68, 46) და მრ. სხვ.

[51] K. Schippman. Die iranische... s.498-9.

[52] ყოველ შემთხვევაში, ასე ჩანს ეს გამოქვეყნებული მასალის მიხედვით. იხ. Th. B. Forbes. Urartian Architekture p.69-96.

[53] იხ. E. Heinrich. Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien. Text. DAA. Bd. 14. Berlin. 1982. ამასთანავე იხ. წიგნის მეორე ნაწილი - Abbildungen.

თავი V
ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები

ირანიდან „აიადანა", როგორც საკულტო ნაგებობათა მოდელი, ძირითადად სამი მიმართულებით გავრცელდა (ტაბ.LXXVI). სირიაში იგი საფუძველს ქმნის ადრექრისტიანული ტაძრების ერთი გარკვეული სახეობისთვის — „კვადრატული" ბაზილიკებისათვის[1]. თვით ირანსა და აღმოსავლეთში მან დასაბამი მისცა სასანურსა და შემდგომ ისლამურ საკულტო არქიტექტურას[2]. რაც შეეხება ჩრდილოეთის მიმართულებას, იგი გვერდს უვლის სომხეთს. აქ მის გავრცელებას, როგორც ჩანს, წინ ეღობება მძლავრი ურარტული ტრადიციები და, ამდენად, მკვიდრდება კოლხეთში, იბერიასა და ასევე კავკასიის ალბანეთში. თუ სტრაბონისა და პავსანიას ცნობებით ვიმსჯელებთ, ალბათ ცეცხლის ტაძრები ნაწილობრივ მცირე აზიაშიც გავრცელდა და ისიც მხოლოდ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობების შემდეგ. რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ მცირე აზიაში ტაძრის ამ მოდელმა ხანგრძლივად ვერ შეძლო ფეხის მოკიდება, ეს მხოლოდ ბერძნული, ყოვლისმომცველი არქიტექტურული ტრადიციებით აიხსნება[3].

ძველ საქართველოსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე წინარექრისტიანული ტაძრები გარკვეულ მძლავრ მოთხოვნათა მიხედვით შემუშავებული ორგანიზმებია. აქ ჩანს ტექტონიკური და მხატვრული სრულყოფისაკენ მისი სწრაფვის ეტაპები. და ახლა ძნელია ვირწმუნოთ, რომ ახალი იდეოლოგიის გაჩენისთანავე ეს მემკვიდრეობა საქართველოში ქრება. შეუძლებელი მგონია დავიწყებას მისცემოდა საუკუნეთა მანძილზე შემუშავებული სატაძრო ნორმები და მემკვიდრეობანი, წარმოდგენები და ხსოვნა ღვთის სახელზე. ხუროთმოძღვრების განვითარების ისტორიისათვის ასეთი ფაქტი უცნობია. როცა მოქმედებას იწყებს ახალი რელიგიის მიერ შემუშავებული ნორმები, სრულებით არ ისპობა წარსულის მემკვიდრეობანი. ისინი მონაწილეობს ახლის ფორმირებაში. ახალი რელიგია ეძებს იმ ტრადიციულ ფორმებსა და სახეებს, რომლებიც შესაბამისობაშია მის მისწრაფებებთან. არცთუ იშვიათად სწორედ ძველი სახეები და სტრუქტურებია იმ ახალი ძვრების სათავე, რომელსაც თანდათანობით განვითარებისა და სრულყოფისაკენ მიჰყავს სინთეზის შედეგად წარმოქმნილი ფორმები.

ქრისტიანული არქიტექტურის პირველი ნაბიჯები კარგად ჩანს იმ რეგიონებში, სადაც იმთავითვე ეზიარნენ ამ სარწმუნოებას. ჩანს, თუ როგორ ცდილობს ქრისტიანული არქიტექტურის ჩანასახი გაბატონდეს ძველ წარმართულ ნაგებობაში ან შეეგუოს მის სტრუქტურას.

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ნეკრესის ბაზილიკა იმ ძეგლადაა მიჩნეული, რომელმაც დასაბამი მისცა საქართველოში ბაზილიკური ფორმების განვითარებას. მისი მოცულობა და სივრცე ჩამოუყალიბებელია, ვერც თემას ასახავს ნათლად და არც მისი შექმნის თარიღისათვის მოგვეპოვება მონაცემები. ნეკრესის ბაზილიკა ისეთ ქმნილებად მესახება, რომელიც ნებისმიერ პერიოდში შეიძლება წამოიმართოს არაკვალიფიციური მშენებლის მიერ და რომლისთვისაც ბოლომდე უცნობი დარჩა დროის მოთხოვნები. ასეთი ოსტატები საკმაოდ იყვნენ ყველა ეპოქასა და ყველა ქვეყანაში და მათი ქმნილებანი არქიტექტურის საერთო განვითარებაში არავითარ როლს არ ასრულებდა[4].

გ. ჩუბინაშვილმა არაერთხელ გამოთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ თავდაპირველი ბაზილიკური ნაგებობანი საქართველოში სიტყვიერი აღწერილობის შედეგად ფორმირდება[5]. იგივე თეზისი გვხვდება ვ. ბერიძის ნაშრომებშიც[6]. ეს მოსაზრება ეჭვს იწვევს მკვლევართა ერთ ნაწილში. გარდა ამისა, მათი აზრით, თითქოსდა თეზისი პირდაპირ მიანიშნებს, რომ საქართველო ხუროთმოძღვრული აზროვნების მხრივ სავსებით მოუმზადებელი შეხვდა ახალ თემატიკას[7]. ცხადია, ვერსად არქიტექტურული კონცეფცია სიტყვიერი აღწერილობით ვერ დამკვიდრდებოდა, მაგრამ ზოგიერთი ნორმა,

როგორიცაა, მაგალითად, ეკლესიის ორიენტაცია ან აბსიდა, დადგინდებოდა სწორედ სიტყვიერ მოთხოვნათა შედეგად, როგორც ღვთისმსახურთა დაკვეთები ხუროთმოძღვრებისადმი. აქ ძნელია წარმოდგენა იმისა, რომ წინასწარულად არსებობდა საიდანღაც გადმოტანილი მზამზარეული ნიმუში და საქართველოში მის განვითარებას მიჰყვეს ხელი. ვფიქრობ, რომ ასეთი ნიმუში არ არსებობდა და, ამასთანავე, ვერც სიტყვიერი აღწერილობა იქნებოდა ყოვლისმომცველი, ანუ პროგრამის ტოლფასი. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვერაფრით ავხსნით იმ ფაქტს, რომ ქართულ ბაზილიკებში ვერ მივიღეთ ისეთი ელემენტები, როგორიცაა ატრიუმი, ნართექსი ან ტრანსეპტი, რომაულ ბაზილიკათა ის ცალკეული უჯრედები, რომელთა ადაპტაცია თავიდანვე მოახდინა ახალმა რელიგიამ. გარდა ამისა, ეს ელემენტები ქრისტიანულ ბაზილიკებში ვერ მივიღეთ იმიტომაც, რომ საქართველოში რომაულ ბაზილიკათა სრულყოფილი სახე ეკლესიად[8] არ გააზრებულა, მაგრამ წინამორბედი საკულტო არქიტექტურა ბაზილიკის ზოგად სახეს დიახაც კარნახობდა.

ძველი სომხური სატაძრო არქიტექტურის მიმოხილვისას შევეცადე მეჩვენებინა რამდენად გამიჯნულია ერთმანეთისაგან მისი და კოლხეთ-იბერიის ხუროთმოძღვრული თემები. გამიჯნული დარჩა ისინი (სომხური და ქართული ხუროთმოძღვრული სკოლები) ადრექრისტიანულ ხანაში და მრავალი არსებითი ხასიათის ნიშნით განვითარებული შუა საუკუნეების დროსაც[9]. საწყისი წერტილები ქრისტიანული არქიტექტურისათვის ამ უძველეს რეგიონებში სხვადასხვა იყო და განსხვავებანიც ფორმათა წარმოქმნის პირველ ეტაპზე ამის შედეგია. ეს განმასხვავებელი ნიშნები თავიდანვე გააცნობიერა გ. ჩუბინაშვილმა[10] და მისი კვლევის ადრეულ პერიოდშიც სრულიად ცხადად იკვეთებოდა სხვადასხვა წინაპირობა სომხეთისა და საქართველოსათვის ქრისტიანულ საკულტო ნაგებობათა წარმოქმნისა და განვითარების პროცესში.

ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის დასაწყისიდან მისი შემდგომი განვითარება და სრულყოფა გ. ჩუბინაშვილს ესახებოდა ერთიან, უწყვეტ ჯაჭვად. ამ გზის შესასწავლად მის მიერ შემოთავაზებულ იქნა სისტემა, რომელიც დღეს „ევოლუციური თეორიის" სახელით ფიგურირებს ლიტერატურაში. ადრეული პერიოდისათვის ამ თეორიის მიხედვით მკაცრადაა განსაზღვრული ქრისტიანული არქიტექტურის დასაწყისის წანამძღვარი, რაც ზოგადად შემდეგნაირია: საქართველოში წარმართულსა და ქრისტიანულ რელიგიათა დაპირისპირება მხოლოდ მცირე ზომის ნაგებობათა აგების შესაძლებლობას იძლეოდა. გარდა ამისა, საქართველოსათვის უცნობი იყო ის რომაული მემკვიდრეობანი, რომლებმაც დასავლეთში შექმნა ქრისტიანული ბაზილიკის საფუძველი და ამიტომაც აქ იძულებული იყვნენ თითქმის ცარიელი ადგილიდან, ყოველგვარი საწყისი მოდელის გარეშე თავად განევითარებინათ საკულტო ხუროთმოძღვრება, სწორედ ამის შედეგია ქართული ქრისტიანული არქიტექტურული სკოლის თვითმყოფადობა. იმ დროისათვის ეს თეზისი პასუხობდა პრობლემას. პრობლემა კი ასეთი იყო: ჩანდა და შეიგრძნობოდა თვითმყოფადობა ქართული არქიტექტურისა და უცნობი რჩებოდა მისი მიზეზები. ამასთანავე, ვფიქრობ, რომ დღევანდელი ჩვენი ინფორმატიულობის პირობებში ამ თეორიაში კორექტივების შეტანა აუცილებელია. გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებანი ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის წარმოშობის შესახებ ბევრი სხვადასხვა გარემოებით იყო ნაკარნახევი. იმ დროისათვის სრულებით არ ჩანდა საქართველოში წარმართული საკულტო ძეგლები, შეუძლებელი იყო საუბარი საინჟინრო ტრადიციებზეც კი. უცნობი იყო საწყისები, ამდენად, მეზობელი რეგიონებიდან მომავალი იმპულსების ძიებასაც რეალური საფუძველი არ ჰქონდა. ამის საშუალებას თვით ძეგლები არ იძლეოდა. ამ და კიდევ სხვა მიზეზებმა წარმოქმნა გ. ჩუბინაშვილისეული თეორია, რომელიც, ჩემი აზრით, შემუშავდა გამორიცხვის გზით, შედეგად მივიღეთ სისტემა, რომელიც ზოგადად დაკავშირებულია ძირეულ, ქართულ ტრადიციებთან, ქართველთა შეხედულებებსა და მის მიკროსამყაროსთან, რომელიც, მკვლევრის აზრით, საცხოვრისში ჩამოყალიბდა[11].

გარდა ამისა, დიუბუა დე მონპერეს დებულების (რომლის მიხედვითაც, ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრება სომხურის განშტოებად იყო მიჩნეული და რომელსაც მკვლევართა მთელი

კოჰორტა უკრიტიკოდ დაეყრდნო)[12] საყოველთაო დამკვიდრება სწორედ აღნიშნულმა თეორიამ შეაბრკოლა. გ. ჩუბინაშვილის თეორია იყო არა ხელოვნური, განყენებულად შექმნილი, არამედ რეალურად, არსებული სიტუაციიდან გამომდინარე, გამორიცხვის გზით შემუშავებული და მასში კორექტივი უნდა შეეტანა დროსა და შემდგომ კვლევა-ძიებას, რომელიც ან დაადასტურებდა, ან უარყოფდა, ან სხვაგვარ მიმართულებას მისცემდა მის ცალკეულ დებულებებს. შემდგომი კვლევის ეს გზა ხელოვნებათმცოდნეობაში, არქიტექტურის თეორიასა და არქეოლოგიაში უსასრულოა. აქ ძნელია დაისვას სადმე წერტილი და ყველაფერი ფორმულით აისახოს, რადგან ეს დარგები ახდენს არა მხოლოდ წარსულის, არამედ შემოქმედთა აზროვნების შესაძლო რეკონსტრუქციასაც. კვლევის ეს გზა ისევე ამოუწურავია, როგორც თვით შემოქმედთა შესაძლებლობანი.

ქართული არქიტექტურის ისტორიის ერთ-ერთი პრობლემა გუმბათის წარმოშობასთან დაკავშირებული საკითხია. აქვე მინდა ვთქვა, რომ ე.წ. ჭერემის კვადრატის (ტაბ.LXXVII7)[13] მხედველობაში მიღება ამ საკითხთან დაკავშირებით მიძნელდება. მისი გეგმა ნათელი მოწმობაა იმისა, რომ იგი სასანური ტიპის ქმნილებაა (ტაბ.LXXVII1-6), ე.წ. კიოსკი, რომელიც ხშირად ასრულებდა გვიანდელ ზოროასტრულ სამლოცველოთა ფუნქციას[14]. საუკუნეთა მანძილზე უცვლელი რჩება მათი გეგმა და ეს ძეგლი („ჭერემის კვადრატი") — თავისთავად საყურადღებო ფაქტი — ადრეული ძეგლიც შეიძლება იყოს და გვიანდელი რეპლიკაც[15]. ამდაგვარ ნაგებობებში ყოველმხრივ თაღებით გახსნილი კედლები გვიანდელი, ზოროასტრული სულისკვეთების გამოხატულებაა[16].

ყოველ ჩამოყალიბებულ არქიტექტურულ ფორმას ეძებნება თავისი პროტოტიპიც და იდეურ-სიმბოლური საწყისიც. გ. ჩუბინაშვილის მიერ საესებით სამართლიანადაა მიჩნეული გვირგვინები (იგივე ცრუ გუმბათები, ჰორიზონტალური წყობით ნაგები) გუმბათთა პროტოტიპებად[17]. ეს მოსაზრება პრინციპულადაა სწორი. ცხადია, ცრუ კამარით შედგენილი „გუმბათი" სხვა არაფერია, თუ არა ხის შესაძლებლობებით განხორციელებული იგივე თემა, რასაც წარმოსახავს სრულფასოვანი გუმბათი. ამ თემის განვითარებამ და ქვაში განსხეულებამ ახალი საინჟინრო ხერხები და მიგნებები წარმოშვა, რაც ტექნიკურ პროგრესს უკავშირდება. მაგრამ გუმბათის პროტოტიპი სივრცით, ფორმითა და ნაწილობრივ იდეით უეჭველად გვირგვინია. ამ მიმართებით გ. ჩუბინაშვილისეულ მსვლელობაში კორექტივის შეტანა უთუოდ საჭიროა. აქ ქართულ, დარბაზულ საცხოვრისთა გვირგვინებიდან ადრექრისტიანულ გუმბათებამდე გამოტოვებულია შუალედური რგოლი — წარმართული ტაძრები. ყველა კულტურულმა რეგიონმა გაიარა ხანგრძლივი წიაღსვლებით აღსავსე გზა საცხოვრისიდან ტაძრამდე, მაგრამ არა საცხოვრისიდან მაინცადამაინც ქრისტიანულ ეკლესიამდე[18]. მაგრამ „გუმბათოვან" ნაგებობათა ეს რიგიც: საცხოვრისი (დარბაზული) — წარმართული ტაძარი — ქრისტიანული გუმბათოვანი ტაძრები გუმბათის განვითარების უწყვეტი გზის ამსახველად მაინც არ გვევლინება. აქ პასუხი უნდა გაეცეს კითხვას: რატომ ქრება გუმბათი ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის საწყის ეტაპზე? გუმბათის როლი, ვფიქრობ, წარმართული ტაძრებისათვის საკმაოდ იყო ნაჩვენები წინა თავებში. იქ ისაა ქუდი რიტუალისა, მთელი ღვთისმსახურება საბოლოოდ მისით ცნობიერდება როგორც წმინდა ცეცხლის მიერ წარმოქმნილ ფორმაში. ეს ნათელი, მძაფრი, გარე მასებში გამოვლენილი წარმართული სულისკვეთება სრულიად მიუღებელი უნდა ყოფილიყო ახალი რელიგიისათვის და, ცხადია, იგი პირველ რიგში მისი მოშორებისათვის იზრუნებდა და არა თვით წარმართულ სატაძრო ნაგებობათა სტრუქტურების საფუძვლიანი გადაკეთებისათვის. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა სომეხი ისტორიკოსის ზენობ გლაკის ცნობა პირველი სომხური ეკლესიების მშენებლობის შესახებ, სადაც ნათქვამია, რომ ქრისტიანები წარმართულ ნეგებობებს დაეფუძნენ ისე, რომ გეგმარებით სქემაშიც კი არ მოუხდენიათ ცვლილებანი და მხოლოდ კარი გადაიტანეს დასავლეთით[19]. საყურადღებოა, რომ ქართულ ეკლესიებში ეს ნორმა (დასავლეთი კარი) საყოველთაოდ არ გავრცელდა, თუ მოვაცილებთ გუმბათს ირანულ-იბერიულ ტაძრებს, მივიღებთ ნაგებობას, რომელსაც გარეგნულად მაინც ბაზილიკის იერი აქვს. ესაა მისი სახე, რომელსაც ძირითადად გეგმა განაპირობებს და აგრეთვე კრამიტის საბურველი, რომელმაც

სახურავის დაფერდებული სიბრტყეები წარმოშვა. გარდამავალ პერიოდში საკულტო ნაგებობათაგან გუმბათის მოცილება მისი განვითარების ხელოვნური შეწყვეტა და შეფერხებაა, და რამდენადაც უცნაურადაც არ უნდა ჩანდეს, ეს მოვლენა ქრისტიანული რელიგიის მძლავრობის შედეგია. სულ სხვა საკითხია გუმბათები „Croix libre"-ს ტიპის შენობებში (ვთქვათ, სამწევრისში ან ატენის მცირე ეკლესიაში). ეს სისტემა არ უფრთხის გუმბათს, რადგან მისი თემატიკა მთლიანად ახალი იდეოლოგიის ქმნილებაა, მისი გეგმის ჯვრული საფუძველი მას სხვა იდეალებით მოსავს[20]. გუმბათი „Croix libre"-ში წარმოადგენს არა რიტუალის ცენტრს, არამედ არქიტექტურული თემის დაგვირგვინებას. აქ მოხდა გუმბათისა და სარიტუალო მოედნის განცალკევება. სულ სხვაა ბაზილიკის მსგავსი ფორმები. მათ საქართველოში გუმბათის თავიდან წარმოსაშობად რთული წიაღსვლები დასჭირდა. ამ ნაგებობებში გუმბათის საფუძველი გეგმაშივეა ჩადებული, მაგრამ ფერხდება მისი ამოზიდვა საერთო მასებიდან, რადგან ალბათ ცოცხალი იყო ხსოვნა წარმართულ ტაძრებზე.

არქეოლოგიურმა კვლევამ რაღაც უნდა გვითხრას ადრეულ ეკლესიათა შექმნისა და ჩამოყალიბების შესახებ. ასეთი კვლევა მრავალ პუნქტშია ჩატარებული, რამაც დაგვანახა, რომ ქრისტიანული არქიტექტურის პირველი ნაბიჯები საკმაოდ ხშირად არა მხოლოდ რომაულ საზოგადოებრივ ნაგებობათა, არამედ წარმართულ სალოცავთა ათვისებასაც ითვალისწინებდა. იგი მძლავრობს წინარექრისტიანულ ნაგებობებზე, უძებნის ახალ ფუნქციას ცალკეულ დეტალებს, იყენებს ეკლესიისათვის ისეთ ძველ ნაგებობებს ან მათ ნაშთებს, რომლებიც ორიენტაციით მაინც ესადაგება ქრისტიანულ ნორმას. თუმც ყოველთვის ამასაც არ აქცევს ყურადღებას. ცხადია, ახალი რელიგია ეკლესიად ნებისმიერი ტიპის ნაგებობას განურჩევლად არ ითვისებს. იგი საგანგებოდ არჩევს ისეთ ფორმებს, დახურულ, ჩაკეტილ სივრცეებს, რომელიც უკეთ შეესაბამება მის პროგრამას. ეს მოვლენა არ შეიძლება მომხდარიყო რომელიმე ერთ ლოკალურ რეგიონში. იგი წერილობითი წყაროებით ძირითადად დასტურდება სომხეთსა და არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მთელ ძველ ქრისტიანულ სამყაროში. რამდენიმე მაგალითის მოხმობა, ვფიქრობ, საკმარისი იქნება: ქრისტიანულ სამლოცველოდაა გარდაქმნილი რამზეს III-ის ტაძარი მედინეტ-ჰაბუში (ტაბ.LXXIX$_5$). აქ აბსიდა ჩართულია აღმოსავლეთ გალერეის სტრუქტურაში. აბსიდა მიება კოლონადას უზუნ-ბურცში, ზევსის ტაძარში, რის შედეგადაც იგი ეკლესიად იქცა (ტაბ.LXXIX$_6$). აბსიდის მიშენებით დელოსის თესმოფორიონიც (ტაბ.LXXIX$_4$), ისევე როგორც ათენის თესეიონი (ტაბ.LXXIX$_1$) ქრისტიანულ სამლოცველოდ მოგვევლინა, ხოლო ასოსის აგორას ერთ-ერთ ტაძარში აბსიდა დასავლეთით ჩასვეს (ტაბ.LXXIX$_2$). აქ ორიენტაციაც კი არაა დაცული, ამის საშუალებას ეს ნაგებობა არ იძლეოდა[21].

ამ პროცესებისაგან გამიჯნული არც საქართველო ჩანს. ეს დაგვანახა ნასტაკისის ველზე ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა. აქ მე-6 თხრილში გამოვლინდა დიდი ანტიკური ნაგებობა, რომლის ერთი ნაწილი ეკლესიისათვის საგანგებოდაა გამოცალკევებული[22]. ჩრდილოეთი კედელი ეკლესიის დროინდელი ჩანს; სწორედ იგი ჰყოფს საეკლესიო ფართობს დანარჩენი მასისაგან. აღმოსავლეთ ნაწილში კარგად შეინიშნება კედელზე გვიანდელი მინაშენი, რომელმაც აბსიდა შექმნა (ტაბ.LXXXI$_{1,2}$), ე.ი. აბსიდის ჩანაშენი და ნაგებობის კედლები სხვადასხვა დროისაა, თუმცა შესაძლოა, რომ ისინი ქრონოლოგიურად ერთმანეთისაგან დიდად არცაა დაშორებული. ეს სურათი ანალოგიურია ზემოთ განხილული შემთხვევებისა – წარმართული ნაგებობა გადაკეთდა ეკლესიად და ყველა ეს მაგალითი, ერთად თავმოყრილი, გვაძლევს მათზე თვალის გადევნების საშუალებას. აქ უპირველესად ისაა გასაგები, რომ მთავარი ნაგებობათა ორიენტაციაა (იშვიათი გამონაკლისის გარდა) და სრულებითაც არ ჩანს არსებითი ასათვისებელი შენობა როგორი სახის სწორკუთხედშია ჩაწერილი – კვადრატში, მასთან მიახლოებულში, თუ მეტისმეტად წაგრძელებულში (როგორც მაგ., ეკლესია ათენის თესეიონში). ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა (უზუნ-ბურცი) ეკლესია ითვისებს ისეთ შენობებს, რომელთაც შედარებით ჩაკეტილი, დახურული სივრცე ახასიათებს. არ ექცევა ყურადღება ნაგებობის ზომებს. ეკლესია ეფუძნება ნებისმიერი სიდიდის შენობას და მისთვის სრულიად არა აქვს

მნიშვნელობა იმასაც, აბსიდა გარედან მიედგმება ნაგებობას თუ მასში ჩაშენდება. ამ ელემენტის პოზიციას იმისდა მიხედვით ადგენდნენ, თუ რა საშუალებას იძლეოდა არსებული ნეგებობა საამისოდ. როგორც ჩანს, განსაკუთრებული მნიშვნელობისა ორი ძირითადი მოთხოვნა იყო: ჩაკეტილი სივრცე და ორიენტაცია. მაგრამ სულ სხვაა საკითხი, თუ რა სახის ნაგებობას ირჩევს ქრისტიანული რელიგია ისეთ საყოველთაო მოდელად წარსულის არქიტექტურული მემკვიდრეობიდან, რომელიც სავსებით შეძლებს მისი იდეალების განხორციელებას. ასეთი ნაგებობა რომაული ბაზილიკაა გრძივი დახშული სივრცით როგორც მოდელი და მხატვრული კანონის შემქმნელი დასავლური ქრისტიანული ბაზილიკებისათვის[23].

ქართული ბაზილიკების განხილვას დავიწყებ მატანის ცხრაკარით (ტაბ.LXXXIV$_4$) და ვიგულისხმებ მის მსგავს ძეგლებსაც (ტაბ.LXXXIV$_3$), რომლებიც ადრეულ ეკლესიათა ერთ ტიპოლოგიურ რიგს ქმნის. გ. ჩუბინაშვილის დახასიათებით, ესაა მეტად სათუო ბაზილიკები, ერთნავიანი ეკლესია სამი მხრიდან გარსშემოსავლელით. აქაც არ არსებობს არავითარი ბურჯები, შენობას რომ სამ ნავად ჰყოფდეს[24].

უკეთესად ამ ძეგლთა დახასიათება შეუძლებელია, მათი ხასიათი სრულად ჩანს, მაგრამ აქ ზოგადად მაინც უნდა გავარკვიოთ, რა განსხვავებაა „სათუო" და ნამდვილ ბაზილიკებს შორის. ნამდვილ ბაზილიკაში გვაქვს ვრცელი, გრძივი, ერთიანი სივრცე, რომელიც სვეტების ან ბურჯების ორი რიგით სამ ნაწილად იყოფა. „სათუო" ბაზილიკა კი იმით შეიძლება დახასიათდეს, რომ სახეზე გვაქვს სივრცობრივად ერთმანეთისგან ფაქტიურად დამოუკიდებელი ერთეულები. აქ არსად გვაქვს სვეტთა ან ბურჯთა ის ჰარმონიული სისტემა, რომელიც ბაზილიკებში ჰყოფს ნავებს და იყრდნობს ცენტრალური ნავის ზედა სტრუქტურის კედლებს. „სათუო" ბაზილიკებშიც შეიძლება მოგვეჩვენოს მსგავსი სურათი, მაგრამ აქ ნავების გამყოფ „სვეტთა" სტრუქტურა ფაქტიურად არც განსხვავდება ზედა ნაწილის კედლებისაგან, თითქოს სვეტები აქ ნავების გამყოფი კედლების ღიობებით დანაწევრების შედეგადაა მიღებული. ეს კარგად ჩანს სწორედ მატანის ცხრაკარისა და მისი რიგის სხვა ძეგლებშიც, ე.ი. ნამდვილსა და „სათუო" ბაზილიკებს შორის განსხვავებანი უფრო სტრუქტურული ხასიათისაა, ვიდრე ტიპოლოგიური.

კვლავ მინდა დავუბრუნდე ძველი ქართული წარმართული ტაძრების რეკონსტრუქციის საფუძვლებს. დედოფლის მინდორზეც და ციხიაგორაზეც ამაღლებულია ცენტრალური სივრცე და იგი გუმბათითაა დაგვირგვინებული. კრამიტით გადახურული გვერდითი სათავსები ცენტრალურ ნავთან შედარებით გაცილებით დაბალია. ამაზე მიგვანიშნებს შემორჩენილი კედლები: ცენტრალური ნავისა საგრძნობლად განიერია გვერდითებთან შედარებით. ცხადია, აქ ცენტრალური ბირთვის დიდი სიმაღლე უნდა ვიგულისხმოთ და შედარებითი სიდაბლე გვერდითი სათავსებისა. საბოლოოდ ვღებულობთ ძირითად ცენტრალურ ბირთვს ირგვლივ გარსშემოსავლელით (დედოფლის მინდორი) ან ცენტრალურ ბირთვს გვერდითი გრძივი და დაბალი მინაშენებით (ციხიაგორა). გარეგნულადაც და განივკვეთშიც ისინი ჰგავს ბაზილიკებს და წარმოადგენს „ცრუ ბაზილიკებს", ზუსტად ისეთებს, როგორიცაა მატანის ცხრაკარა ან ამავე პერიოდის ნებისმიერი ქართული „სათუო" ბაზილიკა, ე.ი. ადრეულ ქართულ ბაზილიკებში სივრცობრივი კომპოზიციის იგივე სურათია, რაც ქართულ წარმართულ ტაძრებში. აქაც გარსშემოსავლელი ანუ გვერდითი „ნავები" მიშენებულია ცენტრალურ ბირთვს. აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ მატანის ცხრაკარის (ტაბ.LXXXIV$_4$), შუამთის ბაზილიკის (ტაბ.LXXXIV$_3$), ან გორისჯვრისა (ტაბ.LXXXVII$_4$) და სხვათა გვერდითი ნავების კედლები წარმართულ ტაძრებში დადასტურებულ სქემათა ანალოგიურად გაცილებით ნაკლები სისქისაა, ვიდრე ცენტრალური ნავისა, ე.ი. საფუძვლის სქემაშიც კი არა გვაქვს განსხვავებანი, რადგან მოცულობით ისინი თითქმის იდენტურია (თუ არ ჩავთვლით ადრექრისტიანულ ბაზილიკათა უგუმბათობას). ვფიქრობ, წინარექრისტიანულ ხანაში (ელინისტურ-გვიანანტიკური პერიოდი) საქართველოში ჩამოყალიბებული გვაქვს სივრცობრივი კომპოზიციის ის სურათი, რომელიც თითქმის ცვლილებების გარეშე შეითვისა ადრექრისტიანულმა არქიტექტურამ. შესაძლოა, ეს აპირობებს იმ ფაქტს,

რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში საქართველოში თითქმის მხოლოდ სამნავიანი ბაზილიკები შენდება („ცრუ ბაზილიკები"), მაშინ, როცა მეზობელ სომხეთში უმეტესად დარბაზული ეკლესიები[25]. უნდა გავიმეორო, რომ სომხური, წინარექრისტიანული სატაძრო არქიტექტურისათვის სრულიად უცხოა იბერიაში გავრცელებული ტაძრის ის ტიპი, რომელსაც გარეგნულად სამნავიანი ბაზილიკის იერი აქვს.

ამასთანავე, მგონია, რომ გუმბათის მოშორება საკულტო ნაგებობებისაგან არცთუ უმტკივნეულო პროცესი უნდა ყოფილიყო. მეჩვენება, რომ მის ხელახლა წარმოშობას რთული წიაღსვლები დასჭირდა. ცრუ გუმბათები გვაქვს მთელი რიგი ძეგლების პასტოფორიუმებში; ახმეტის ღვთაებაში[26], წირქოლში, არმაზში და სხვ. ამასთანავე, გუმბათოვნებია ცენტრალური ბირთვები წირქოლსა და არმაზში (ტაბ.LXXXV$_{1,2}$), ოღონდ ისე, რომ მათი სივრცე არ სცილდება ძირითად მასებს და მოქცეულია გადახურვის ქვეშ. სურათი, ჩემი აზრით, საინტერესოა: ერთდროულად ჩანს სწრაფვა გუმბათისაკენ და, ამავე დროს, მისი მიჩქმალვის მცდელობაც, ე.ი. წარსულისაგან დაგვრჩა სქემა: სვეტებით ან ბურჯებით მოსაზღვრული, ან გუმბათის იდეურობით გაპირობებული „ცელა", გუმბათი კი ქრება ცენტრალური სივრციდან, აღწევს ცენტრსაც, მაგრამ უხილველი რჩება. ვფიქრობ, ეს გამოწვეულია იმით, რომ გუმბათი ქრისტიანული საკულტო არქიტექტურის ადრეულ ეტაპზე წარმართობის ყველაზე ნათელ გამოვლინებად რჩებოდა, მაგრამ მის საბოლოოდ გაქრობას აბრკოლებდა ხსოვნა და ტრადიციები, ის ტრადიციები, რომელიც ცხადად თუ მიჩქმალვით დროდადრო წარმოშობდა გუმბათის არასრულ ფორმებს. გარდა ამისა, ტრადიციამ ახალი, ძლიერი იმპულსი მიიღო VI ს-ში ქრისტიანული ლიტურგიის ახლებური გააზრებით, სადაც ტაძრის ყველა ელემენტმა შეიძინა ღრმად სიმბოლური აზრი და იდეურად დაუკავშირდა ამა თუ იმ რიტუალს[27]. შესაბამისად, გუმბათის როლიც, როგორც დომინანტისა, საბოლოოდ გამოიკვეთა. ჩამოყალიბდა მისი სიმბოლური არსიც – ტაძრით გაცნობიერებული სამყაროს ზეცა[28]. ამ ფაქტორებმა თავდაპირველად წარმოშვა ჯერ უხილველი გუმბათი წირქოლსა და არმაზში და შედგომ ხილული კაბენსა და გურჯაანის ყველაწმინდაში. ესაა ის ძეგლები, სადაც გუმბათისა და ტაძრის ძირითადი მასების ურთიერთშეთავსება რთულად წარიმართა. შესაძლოა იმიტომაც, რომ საბოლოოდ გააზრებული არც იყო იმ დროისათვის გუმბათის იდეური როლი. საგანგებოდ მინდა შევეხო ამ ძეგლებს, რადგან ყველა მათგანი, ჩემი აზრით, სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულ თარიღთაგან განსხვავებით რამდენადმე უფრო ადრეულ პერიოდს განეკუთვნება.

გურჯაანის ყველაწმინდა

გურჯაანის ყველაწმინდა დიდი, ორგუმბათიანი ბაზილიკაა (ტაბ.LXXXIV$_{1,2}$; LXXXVIII$_1$; LXXXIX$_2$). იგი გ. ჩუბინაშვილმა შეისწავლა და VIII-IX სს-ით დაათარიღა[29]. მოგვიანებით ს. კაკაბაძემ ეჭვი შეიტანა გ. ჩუბინაშვილისეულ დათარიღებაში და ძეგლის შექმნის პერიოდად ძირითადად კედლების წყობის არქაული იერისა და აბსიდის ნალისებური მოყვანილობის გამო V-VI სს-ები შემოგვთავაზა[30]. გ. ჩუბინაშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ძეგლის სტრუქტურაში ზოგიერთი ელემენტი ადრეული პერიოდებისთვისაა დამახასიათებელი, მაგრამ ყველაწმინდაში მათ არსებობას არქაულ სახეთა სიცოცხლისუნარიანობით ხსნის[31]. მოხმობილი ძეგლის თარიღის დასაზუსტებლად ს.კაკაბაძისეული არგუმენტაცია მთლიანადაა უარყოფილი დ. თუმანიშვილის მიერ[32].

ს. კაკაბაძე თვლიდა, რომ რადგან ნალისებური ფორმები, ასე მრავლად რომ გვაქვს გურჯაანის ყველაწმინდაში (თაღებსა და აბსიდებში), წყვეტს საქართველოში თავის არსებობას VI ს-ში, ძეგლი ამ თარიღზე გვიანდელი არ უნდა იყოს[33]. დ. თუმანიშვილს კი კონტრარგუმენტად ქსნის ხეობის ძეგლები - არმაზი, წირქოლი და ყანჩაეთის კაბენი მოჰყავს, VIII-IX სს-ით დათარიღებული ეკლესიები, სადაც მართლაც გვაქვს ნალისებური ფორმები. ნალისებური თაღები

ნამდვილად აღარ გვხვდება საქართველოში VII ს-ის ბოლოდან მაინც[34] (შესაძლოა, გამონაკლისი სადმე გვიანდელ ძეგლზე დადასტურდეს). რაც შეეხება ქსნის ხეობის მოხსენიებულ ძეგლებს, ყველაწმინდის ანალოგიურად, მე ისინიც ადრეული ხანისანი მგონია, რის დასაბუთებასაც ქვემოთ შევეცდები. და თუ მათ მაინც VIII-IX სს-ის ძეგლებად მივიჩნევთ, როგორც ამას გ.ჩუბინაშვილი თვლიდა, მაშინ მისი აზრიც უნდა გავიზიაროთ მათზე — გამონაკლისნი. მისი დახასიათებით, ისინი წარმოადგენს ჩვენთვის ცნობილი არქიტექტურული კომპოზიციების რიგიდან მთლიანად ამოვარდნილ ძეგლებს[35]. ამდენად, არმაზის, კაბენისა და წირქოლის მოხმობა ამ საკითხს მაინც არაფერს მატებს, იმისდა მიუხედავად, დროის რა მონაკვეთს მივიჩნევთ მათი შექმნის თარიღად.

ს. კაკაბაძის მეორე არგუმენტი კედლის წყობის ხასიათია, რომელიც ასევე ძეგლის ადრეულობაზე მიანიშნებს. ეს არგუმენტიც უარყოფილია დ. თუმანიშვილის მიერ როგორც ნაგებობათა სტრუქტურის კონსერვატიული ხასიათის ელემენტები და, ამდენად, არცთუ საიმედო საშუალება თარიღის დასადგენად[36]. ვფიქრობ, ეს სინამდვილეში ასე არ არის. კედლის წყობა თვალსაჩინო ცვლილებებს განიცდიდა საუკუნეთა მანძილზე და სწორედ ამ ცვლილებათა გათვალისწინებით საკმაო სიზუსტით დგინდება ამა თუ იმ ძეგლის თარიღი. ყველაწმინდის კედლები გვიანდელი ნიმუშია ე.წ. ისოდომური წყობის გამარტივებული სახისა. იგი ხასიათდება იმით, რომ „კლასიკურ ისოდომურ" წყობათაგან განსხვავებით, აღარ ხდება კვადრების ყოველმხრივი დამუშავება, აღარ კეთდება რუსტები და მათი მოჩარჩოებანი, მაგრამ შენარჩუნებულია რიგში მოხვედრილ კვადრთა თანაბარი სიმაღლე და აგრეთვე მათი მეტ-ნაკლებად თანაბარი სიგრძეც[37]. საქართველოში წყობის ეს სტილი V-VII სს-შია გავრცელებული და VII ს-ის შემდგომ თითქმის აღარ გვხვდება[38].

რა თქმა უნდა, ყველა შემთხვევაში წყობის ხასიათი დამათარიღებლად არ გამოდგება, რადგან ამა თუ იმ ჩამოყალიბებულ სისტემათა (რომელიც თავისთავად ეპოქაზე მიანიშნებს) პარალელურად გვხვდება შემთხვევითი არასისტემური წყობანიც. ამას მრავალი ფაქტორი განაპირობებს: ნაგებობის დანიშნულება, დამკვეთის შესაძლებლობანი, ოსტატთა არაკვალიფიციურობა და სხვ., მაგრამ როცა წყობის ესა თუ ის სისტემა წურავს თავის შესაძლებლობებს და წყვეტს არსებობას, მისი აღორძინება ჩვეულებრივ აღარ ხერხდება, რადგან ასპარეზზე სხვა სახეობები გამოდის, დროის შესაბამისად უფრო რაციონალური. ყველაწმინდაში დადასტურებული წყობა „ისოდომური" სისტემის ბოლო საფეხურია, მისი უკანასკნელი შესაძლებლობა. მან არქაული ხანიდან VI ს-მდე გრძელი გზა განვლო თანდათანობითი გამარტივებისაკენ და საბოლოოდ ამოწურა შესაძლებლობანი. ამიტომ ძნელია წარმოვიდგინოთ IX ს-ში მისი ყველაზე მარტივი სახით აღორძინება და თანაც მხოლოდ ერთ პუნქტში. მით უმეტეს, ძნელია დავუშვათ, რომ მხოლოდ ერთ წერტილში შენარჩუნდა ამ წყობის ესოდენ ხანგრძლივი სიცოცხლე.

გარდა ამისა, ყველაწმინდის გუმბათები ძნელია V ს-ზე უფრო გვიანდელ პერიოდს მიეკუთვნოს, მის „არქაულ", რვაწახნაგა ფორმას ვ. ბერიძეც აღნიშნავს[39] და, რაც მთავარია, მის ადრეულობაზე რვაწახნაგა საფუძვლის არატოლგვერდობა და სიგანეში წაგრძელებული სახე მეტყველებს (ტაბ.LXXXIV$_2$). ეს ნიშნები მხოლოდ და მხოლოდ ადრეულ ძეგლებს ახასიათებს[40] ისევე, როგორც გუმბათის დაბალი ყელი (შდრ. მაგ., ძველი შუამთა და ა.შ.).

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია დასავლეთ ფასადზე ერთი მცირე დეტალი. ესაა სარკმლის ღიობის გარე მხრიდან შედარებით გვიანდელი მოჩარჩოება წყობით (ტაბ.LXXXIX$_1$), უფრო ზუსტად, სარკმლის ჭრილის საფასადე მხრიდან დავიწროება. შიდა მხრიდან კედლის სტრუქტურა აბსოლუტურად უცვლელია. ეს გვიანდელი შეკეთებისა თუ გადახალისების კვალი აღნიშნა გ. ჩუბინაშვილმა[41], თუმცა აღარ დაუკონკრეტებია, რა შეიძლებოდა ყოფილიყო მიზანი ასეთი ქმედებისა. ცხადია, აქ სარკმლის ჭრილის პარალელური კედლები გვიანდელ მოთხოვნათა შესაბამისად გადააკეთეს, გააფართოვეს შიდა მხრიდან. სხვა მიზეზი ამ გადაკეთებისა არ ჩანს, პარალელურკედლებიანი სარკმლები კი თითქმის უგამონაკლისოდ მხოლოდ ადრეული ძეგლების დამახასიათებელი ნიშანია[42]. ძეგლზე სხვა მრავალი „არქაული" ნიშანიც გვხვდება. ეს ნიშნები

გ. ჩუბინაშვილსაც აქვს აღნიშნული[43]. ამ ძეგლში ბევრი ისეთი ფაქტორი იყრის თავს, რომ, ვფიქრობ, ძნელია VIII-IX სს-ით მისი დათარიღება. ყველაწმინდა არაუგვიანეს VI ს-ის მეორე ნახევრის ქმნილებად მესახება და არც მეგულება სხვა ისეთი ნაგებობა, ესოდენ ძუნწი მორთულობითა და ლაკონური ტექტონიკურად, რომელიც დამათარიღებელ ნიშანთა ესოდენ ერთიან კომპლექსს შეიცავდეს.

გურჯაანის ყველაწმინდა ნამდვილი გუმბათოვანი ბაზილიკაა. მის გვერდით ნავთა სივრცე დაუნაწევრებელი და მთლიანია. აქ არა გვაქვს გუმბათის საფუძველს მიბჯენილი სამხრეთი და ჩრდილოეთი თაღები. ცენტრალურ ნავში T-ს მაგვარი ბურჯები სამ კვადრატს ქმნის (ტაბ.LXXXIV$_1$) და ხდება სრულიად მოულოდნელი რამ – გუმბათები წამოიზარდა განაპირა უჯრედებში და არა ცენტრში. ამ ნიშნით ყველაწმინდა სრულიად განსხვავდება ყველა გუმბათოვანი ბაზილიკისაგან. ამ ძეგლთან შესადარებლად გ. ჩუბინაშვილმა არაერთ ორგუმბათოვან ბაზილიკას მოუხმო, მაგრამ, მისივე აზრით, ისინი არაფერს მატებს ამ ძეგლთან დაკავშირებულ საკითხებს[44]. ორგუმბათოვან ბაზილიკებში ყოველთვის დომინირებს ერთი ცენტრალური გუმბათი, ანუ ის, რომელიც უშუალოდ ბემას ან აბსიდას ებჯინება, მიუხედავად იმისა, მეორე გუმბათი მოგვიანო დანამატია[45] თუ ძირითადი მასების თანადროული, განსხვავებით ყველაწმინდისაგან, სადაც გუმბათები ყველა ნიშნით ერთმანეთის იდენტურია. ამას გარდა, ყველა სხვა ორგუმბათოვანსა და მრავალგუმბათოვან ბაზილიკებში, და არა მარტო ბაზილიკებში[46], გუმბათები ერთმანეთთან მიჯრითაა განთავსებული[47]. აქ არსადაა დატოვებული გუმბათებს შორის თავისუფალი, მათი ფართობის ტოლი შუალედი როგორც ეს ყველაწმინდაშია. გეგმით ეს ძეგლი მრავალგუმბათოვანი ბაზილიკის მსგავსია, იმ განსხვავებით, რომ აქ არა გვაქვს ცენტრალური გუმბათი, რომელიც სქემის მიხედვით დომინირებული უნდა ყოფილიყო, როგორც, მაგ., ექვსგუმბათოვან VI ს-ის ეფესოსის ტაძარში[48]. სქემით ყველაწმინდა საოცრად ემსგავსება ალეპოს კათედრალური ტაძრის გუიერის მიერ რეკონსტრუირებულ გეგმას, რომელმაც ბურჯები T-ს მაგვარად წარმოადგინა და სამი გუმბათი მიჯრით განათავსა ცენტრალურ ნავში[49]. გუმბათთა განთავსების ამ სისტემის კლასიკური ნიმუში მგონია წმ. ეპიფანეს ეკლესია სალამინზე (კვიპროსი)[50].

გურჯაანის ყველაწმინდაში, რომელიც სქემით სამგუმბათოვანი ბაზილიკაა, გამოყოფილია ცენტრი, მაგრამ გარე მასებში იგი უგუმბათობამ გამოჰყო, ე.ი. გუმბათი წამოზარდა ბაზილიკამ, მაგრამ არა იქ, სადაც უნდა წამოზიდულიყო. ცოტა მოგვიანებით სრულიად სხვა ტიპის ნაგებობაში იგი უკვე ცენტრში გვაქვს.

ქსნის არმაზი

ქსნის ხეობის სამი ძეგლი – არმაზი, წირქოლი და კაბენი ასევე VI ს-ის ქმნილებებად მესახება, გუმბათოვნების იდეით გატაცებული ხუროთმოძღვრის[51] საინტერესო ნამოღვაწრად. როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, ეს ძეგლები VIII-IX სს-ითაა დათარიღებული, მაგრამ, ვფიქრობ, ეს აზრი განაპირობა არმაზში, სამხრეთ ფასადში ჩართულმა ქვებმა ლაპიდარული წარწერით, სადაც თარიღიც იკითხება: ქორონიკონი 84, ანუ 864 წელი. მაგრამ ძალიან ძნელია წარწერა ძეგლის შექმნას დავუკავშიროთ. რადგან ეს წარწერა გახდა სამივე ძეგლისთვის ამოსავალი წერტილი მათი შექმნის პერიოდის განსასაზღვრავად, ჯერ არმაზს (ტაბ.LXXXV$_2$) განვიხილავ, მიუხედავად იმისა, რომ ძეგლთა ამ რიგში პირველად წირქოლი მგონია აგებული.

აღნიშნულ წარწერაში ვკითხულობთ: „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე გ(იორგი) (არმაზისა?) მამასახლისმან დ(ავდევ ეს)ე წმინდაი ეკლესიაჲ ქრონიკონსა ჰდ ხელმწიფობასა“... უნდა აღინიშნოს, რომ წარწერა ორნაწილიანია, ე.ი. ერთი სიმაღლის ორი ფილა წყობაში ვიწრო გვერდებით ებჯინება ერთმანეთს და წარწერისათვის ერთიან, გრძივ არეს ქმნის. მიუხედავად ამისა, ტექსტი

აქ დანაწევრებულია შემდეგნაირად: პირველ ფილაზე იკითხება „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე გ(იორგი)“, ხოლო წარწერის დანარჩენი ნაწილი – გვერდით ფილაზე[52]. წარწერიანი ქვები მოთავსებულია ფასადის აღმოსავლეთ ნაწილში, თანაც ძალიან მაღლა და ნაკლებად ჰგავს სამშენებლო წარწერას. რაც შეეხება ტექსტის აღდგენილ ნაწილს, რამაც საერთოდ განსაზღვრა ძეგლის თარიღი, სარწმუნოებას სრულიად მოკლებულია – „დ(ავდევ ეს)ე“, ორი კიდურა ასონიშნით აღდგენილია ორი სიტყვა და თანაც ეს „Ѻ“ და „Ꙗ“ თავის დროზეც თითქმის არ იკითხებოდა და მხოლოდ ივარაუდებოდა[53].

რაც შეეხება თვით ძეგლს ან, უფრო ზუსტად, მის თავდაპირველ სტრუქტურას, ვფიქრობ, რომ იგი მთლიანად ადრეული შეხედულებების გამოხატულებაა და IX ს-ის შესატყვისი აქ არაფერი გვაქვს. ძეგლი დაწვრილებით არაერთხელაა აღწერილი, გამოქვეყნებულია მისი ყველანაირი ასახულობა[54], ამიტომ დეტალებს აღარ შევეხები. მხოლოდ ზოგადად მიმოვიხილავ მას.

ეკლესიის ძირითადი ბირთვი კვადრატულია. მასში იკითხება შიდა კვადრატიც, რომელსაც ოთხი რვაწახნაგა სვეტი შემოსწერს – ეს გუმბათქვეშა კვადრატია. სფერული გუმბათი რვაწახნაგა საფუძველზე ამოყვანილია ოთხი ტრომპით, მაგრამ მას არა აქვს ყელი; იგი არ სცილდება ნაგებობის გარე მასებს და მოქცეულია ორფერდა სახურავის ქვეშ. საკურთხევლის აბსიდა ნალისებურია, ხოლო პასტოფორიუმები – უაფსიდონი, სადიაკვნეს ხურავს პარალელური წყობით ამოყვანილი ცრუ გუმბათი, ხოლო სამკვეთლოს – ცენტრალური ბირთვის ანალოგიურად რვაწახნაგა საფუძველზე დაყრდნობილი სფერული გუმბათი. ძეგლის თავდაპირველი სტრუქტურისათვის სამხრეთიდან და დასავლეთიდან მოგვიანებით გალერეა მიუშენებიათ[55].

ძეგლის შემოთავაზებული თარიღისათვის ერთ-ერთ არგუმენტად ტრომპთა კილისებური კონტურია მიჩნეული[56], მაგრამ, ვფიქრობ, იგი ვერაფერს აზუსტებს. აქ მთავარი თვით ტრომპის სახეა, რომელიც ღრმად არქაულია და არა სფერული ფორმისა ანუ, როგორც ეს VIII-IX სს-ის ძეგლებში გვხვდება, ერთგვარი გარდამავალი საფეხური კუთხოვანი ტრომპიდან პანდატივისაკენ[57]. გარდა ამისა, კილისებური ნაშვერებით დასრულებული ნალისებური ფორმები (ასეთია სწორედ არმაზის ტრომპები) აღმოსავლურ არქიტექტურაში IV-VI სს-ის ძეგლებზე ძალიან ხშირია[58]. კილს თავისთავად წარმოშობს პარალელური წყობით შედგენილი ცრუ თაღი[59]. პარალელური წყობითაა ნაგები არმაზის ტრომპები და მისი მოჩარჩოებაც ბუნებრივად იმეორებს სტრუქტურით ნაკარნახევ ფორმას.

ასევე შეუძლებელია IX ს-ისა იყოს არმაზის პარალელურკედლებიანი სარკმლებიც. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, იგი მხოლოდ ადრეულ ძეგლებს ახასიათებს.

კიდევ ერთი დეტალით მინდა მივიქციო ყურადღება. ესაა ფრონტონთა სარტყლები შიგნით შეკეცილი მხრებით, რომელიც ოდნავ გამოჰყოფს ფრონტონის სამკუთხა არეს. სომხურ არქიტექტურაში ასეთი კარნიზები მხოლოდ VI-VII სს-ის ძეგლებს ახასიათებს[60]. ასევე ჩანს ეს საქართველოშიც. ამ ტაძარში კაპიტელებიც ადრეულ ნიმუშებს ემსგავსება. მხედველობაში მაქვს მხოლოდ ტანი კაპიტელისა აბაკუსითურთ, რაც ჯვრის დიდი ტაძრის სამხრეთი კარის იმპოსტების აბსოლუტურად იდენტური ასახვაა[61]. არმაზის ეკლესია ერთ საინტერესო რელიეფსაც შეიცავს, კერძოდ ლომის გამოსახულებას (ტაბ.XC8) და მისი VI ს-ზე გვიანდელ ქმნილებად მიჩნევა რამდენადმე გაჭირდება. ყურადღება მინდა გავამახვილო ამაღლებულ ზურგზე და აღვნიშნავ მისი ამოზიდულობის ისეთივე დონეს, როგორც ბოლნისის სიონის კაპიტელთა ლომებს (ტაბ.XC7) ახასიათებს. ადრეული ლომების ამაღლებული ზურგი საუკუნეთა მანძილზე თანდათანობით დაბლდება და ბოლოს სრულიად ქრება (ტაბ.XC7-11).

სარკმელთა არქაული სახე უკვე აღვნიშნე, მაგრამ მინდა მისი ერთი ნიშანიც ვახსენო, სადაც, ჩემი აზრით, სირიული გავლენა შეინიშნება. ვგულისხმობ სარკმელთა სიმაღლეში შიდა მხრისაკენ თანდათანობით, საფეხურისებური ტეხილებით გაფართოებას. ასეთი სარკმლებიც (სადაც გვერდითი კედლების პარალელურობა შენარჩუნებულია) ადრეულ ხანაზე, კერძოდ, VI ს-ზე მიგვანიშნებს[62].

წირქოლი

წირქოლის იერი მთლიანად ანტიკურია (ტაბ.LXXXV$_1$) და, ცხადია, ეს მასში თავმოყრილმა „არქაულმა" სახეებმა განაპირობა. რამდენიმე ნიშანს თავიდანვე აღვნიშნავ: კედლის ფსევდოისოდომური წყობა; კარნიზის შიგნით შეკეცილი, მხრებით გამოყოფილი ფრონტონის სიბრტყე (ტაბ.XCII); (გაცილებით უფრო მკვეთრად გამოხატული, ვიდრე ეს არმაზში გვაქვს); ზედა, ირგვლივი სარტყელი (ტაბ.XCII$_2$), რომელმაც ანტიკური ტრადიციისამებრ ერთმანეთისაგან გამიჯნა კედლებისა და გადახურვის სტრუქტურები; თაროთი მკვეთრად გამოყოფილი ცოკოლი და, რაც მთავარია, მისი ორთოსტატული წყობა (ცოკოლის ყველა კვადრი რიგში ვერტიკალურადაა აღმართული) და სხვ. გამოყოფილი ფრონტონის სიბრტყის გამო გ. ჩუბინაშვილმა აღნიშნა ამ ძეგლში სირიული გავლენის შესაძლო არსებობა[63]. ამ ნიშნის გარდა აქ მრავლადაა სხვა ისეთი დეტალებიც, რომლებიც წირქოლს ადრეულ სირიულ ძეგლებთან აახლოებს. უპირველესად ეს მკვეთრად გამოყოფილი ცოკოლი[64] და საკურთხევლის აბსიდის შეწყვილებული სარკმელია[65].

ეკლესია გრძივი, ერთნავიანი ნაგებობაა, რომლის შიდა სივრცე სამ უჯრედადაა დანაწევრებული (ტაბ.LXXXV$_1$). ცენტრალურ ნაწილში გუმბათია შექმნილი, მაგრამ არმაზის ანალოგიურად მას ყელი არა აქვს და ნაგებობის ძირითად მასებს არ სცილდება. აქაც იგი რვაწახნაგა საფუძველზე ტრომპების საშუალებითაა ამოყვანილი, მაგრამ არმაზისაგან განსხვავებით კედლებს ეყრდნობა. ტაძრის დასავლეთ არეში სვეტით, პილასტრებითა და თაღედით ცენტრალური სივრცისაგან კვადრატული ფართობიც იმიჯნება. ეკლესიის ეს მხარე ორსართულიანია. ეკლესიის მესამე, აღმოსავლეთი ნაწილი საკურთხეველსა და სწორკუთხა, უაბსიდო პასტოფორიუმებს უპყრია. სამკვეთლოც და სადიაკვნეც ცრუ გუმბათებით — ქვის ფილებით შედგენილი გვირგვინებითაა გადახურული. ამ ნაგებობას არქაულობის ელფერს ანიჭებს ცენტრში აღმართული მხოლოდ ერთი სვეტი, რამაც საფუძველი მისცა რ. აგაბაბიანს მისი სქემა დარბაზული საცხოვრისისთვის შეედარებინა[66].

გეგმარებითი კომპოზიციის დასახასიათებლად აქ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ შიდა სივრცის დანაწევრება ზუსტადაა ასახული ფასადზე. შიდა და გარე მასების ურთიერთშესატყვისობის მსგავსი ასახვა გვიანდელ ძეგლებში არ გვხვდება. ინტერიერის პილასტრებს აქ ზუსტად შეესაბამება ფასადთა რიზალიტები (ტაბ.LXXX$_2$), ისევე, როგორც ეს V-VI სს-ის სირიულ ძეგლებშია, მაგ., ალაჰან მონასტრის აღმოსავლეთ ტაძარში (ტაბ.LXXX$_1$)[67]. ორივე შემთხვევისათვის კიდევ ერთი დეტალია აღსანიშნავი: გრძივ ფასადზე ერთ-ერთი ცენტრალური რიზალიტით (და ინტერიერში მისი შესაბამისი პილასტრით) აღინიშნება ტაძრის განივი ღერძიც, რაც უთუოდ ზოგიერთი ადრექრისტიანული ეკლესიის მიერ უცვლელად ათვისებული წინარექრისტიანული ტრადიციაა[68] (ტაბ.LXXVIII$_2$). წირქოლში დასავლეთი ნაწილი ორსართულიანი იყო. ზედა სართული, როგორც ჩანს, პატრონიკეს ფუნქციას ასრულებდა, ხოლო მასში ავყავდით გარედან მიშენებულ ღია საფეხურებს. გარედან მიშენებული, ღია კედელს მიბჯენილი და მისი პარალელური კიბეები ასევე VI ს-ის სირიული ძეგლებიდანაა (ტაბ.LXXVIII$_3$) ცნობილი (It- Tuba)[69].

ამ ძეგლში არქაულობის მაჩვენებლად ზემოთ ჩამოთვლილი ნიშნების გარდა გურჯაანის ყველაწმინდის ანალოგიურად გუმბათის რვაწახნაგა საფუძვლის არათანაბარზომიერება და ამის გამო თვით გუმბათის ოვალური ფორმაც უნდა აღვნიშნო.

ეჭვგარეშე მგონია, და ეს გ. ჩუბინაშვილმაც დაასაბუთა, რომ წირქოლი წინ უსწრებს არმაზს[70].

კაბენი

ჩემი აზრით, ქსნის ხეობის ამ სამეულში კაბენი ბოლო ქმნილებაა. ძეგლის ამჟამინდელი ასახულობა საუკუნეთა მანძილზე მისი მრავალჯერადი გადაკეთების შედეგია, მაგრამ 1955 წელს ვ. ცინცაძის მიერ ჩატარებულმა კვლევამ ერთმანეთისაგან გამიჯნა ძეგლის თავდაპირველი

სტრუქტურა და გვიანდელი შენაძენები. ჩვენ აქ მხოლოდ თავდაპირველი ნაგებობა (ტაბ.LXXXV$_3$) უნდა მოვიხილოთ, რომლის შექმნის თარიღი ვ. ცინცაძის მიერ IX ს-ითაა განსაზღვრული[71]. ვფიქრობ, ვ. ცინცაძის შრომებში ძეგლის თავდაპირველი სახე დამაჯერებლადაა წარმოდგენილი. როგორც აღვნიშნე, ძეგლის პირველადმა სტრუქტურამ მოგვიანებით საფუძვლიანი ცვლილებები განიცადა: აღმოსავლეთი მხრიდან საკურთხევლის აბსიდის მიშენების გამო (ძველი აბსიდის ხარჯზე შეიქმნა ბემა) დაგრძელდა ბემა და თვით ძეგლიც[72]. გვიანდელი დანამატებისაგან მისმა გაწმენდა-გასუფთავებამ შემოხაზა აბსიდის თავდაპირველი კონტური. მოგვიანებით ძეგლისთვის სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან გალერეები და კარიბჭეები მიუშენებიათ. ეს დამატებანი სხვადასხვა დროს ხდებოდა და ძალიან ძნელია ამ ქმედებათა კონკრეტული დროის დადგენა.

კაბენის თავდაპირველი სტრუქტურის შექმნის თარიღი განსაზღვრულია წარწერით, სადაც იხსენიება ლატავრა. იგი გაიგივებულია ადარნასე ბაგრატიონის ასულთან და ამის მიხედვით ძეგლი IX ს-ის დასაწყისს მიეკუთვნა[73].

1 ნეტა ად
2. ლატავ
3. თო

ვფიქრობ, ეს არაა სამშენებლო წარწერა და იგი არც თავდაპირველი ეკლესიის დროინდელია. წარწერა წითელი საღებავით დატანილია თავდაპირველი ნაგებობის სამხრეთ ფასადზე და შესრულებულია მაშინ, როცა ამ მხრიდან მიშენებულმა გალერეამ იგი ინტერიერის ნაწილად აქცია. ფასადის შელესვა, ცხადია, ნაკლებ სარწმუნოა და, ამდენად, ამ წარწერით ძეგლის თარიღის განსაზღვრა სარწმუნოებას მოკლებულია. წარწერა გაკეთდა ინტერიერში, ინტერიერის ნაწილად სამხრეთი კედელი კი გვიანდელმა მინაშენმა აქცია.

კაბენი გუმბათოვანი დარბაზია. წინა ორი ძეგლისაგან განსხვავებით რვაწახნაგა საფუძველზე ტრომპებით ამოყვანილ სფერულ გუმბათს (ტაბ.LXXXV$_3$) დაბალი ყელიც აქვს (მოგვიანებით ყელი შეუმაღლებიათ). ტაძრის ცენტრალური, გუმბათქვეშა ბირთვი N-დან S-კენ რამდენადმე წაგრძელებულია და ამ მხარეებიდან, კედლის სტრუქტურიდან გამოშვერილი პილასტრები შიდა სივრცეში ღრმა უბეებს ქმნის. სამკვეთლო უაბსიდოა და ცრუ გუმბათით გადახურული. სამხრეთით, იქ, სადაც სადიაკვნეს არეა, ვიწრო ნიშისებური სათავსია, აბსიდიანი და სრულიად იზოლირებული ტაძრის ძირითადი სივრცისაგან. მისი შესასვლელიც ისევე ყოფილა ხაზგასმული (ნალისებური თავსართით), როგორც ტაძრის მთავარი კარი (ტაბ.LXXXV$_3$). რეკონსტრუირებული ფასადები შეიცავს თითქმის ყველა იმ ელემენტს, რომლებიც წინა ორ ძეგლთან დაკავშირებით მოვიხსენიე როგორც ძეგლის ადრეულობის მაჩვენებელი და სირიული, ადრექრისტიანული ხუროთმოძღვრული თემატიკიდან ნასაზრდოები სახეები (მაგ., ფრონტონის არასრულად გამომყოფი, შეკეცილმხრებიანი კარნიზი, კედლისა და გადახურვის სტრუქტურის ურთიერთგამმიჯნავი სარტყელი).

განსაკუთრებით მინდა შევეხო მცირე ნიშისებურ სამხრეთ სათავსს, რომელიც პუბლიკაციებში საგანგებო დანიშნულების ოთახადაა მიჩნეული[74]. მისი განსაკუთრებულობა აქ უთუოდ ხაზგასმულია თუნდაც კარის ისეთივე გაფორმებით, როგორიც ტაძრის ძირითადი ღიობისთვისაა შექმნილი. გაცხადებულია ამ „სათავსის" არანაკლებ დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. რაც მთავარია, ნიში აბსიდიანია, რამაც მაფიქრებინა, რომ აქ სანათლავი იყო. ამას ტაძრის ძირითად სივრცეზე მისი დამოკიდებულებაც მიანიშნებს. გარდა ამისა, ტაძრის სამხრეთი მხრიდან ბაპტისტერიუმების გამართვა სწორედ ადრეულ სირიულ ძეგლებს ახასიათებს[75].

ძეგლის თავდაპირველი სტრუქტურიდან ხელუხლებელი ღიობები თითქმის არ შემოგვრჩა, მაგრამ გუმბათის ყელის სარკმელთა მოჩარჩოებანი (ტაბ.XCIII$_1$) ნამდვილად ემსგავსება სირიულ-კაპადოკიურ ნიმუშებს[76].

ასევე ადრეულობის დამადასტურებლად და თანაც წინარექრისტიანულ ტრადიციად (ტაბ.LXXVIII$_4$) მივიჩნევ შიდა სივრცეში ღრმა, ნიშისმაგვარი უბეების შექმნას[77].

ზემოთ განხილული ამ სამი ძეგლის აგების ვ. ცინცაძისეული თანმიმდევრობა ასეთია: კაბენი, წირქოლი და არმაზი[78], მაგრამ რეალური სურათი სრულიად სხვაგვარია, მით უმეტეს, თუ სამივე ძეგლი ერთი ხუროთმოძღვრის ან თუნდაც ერთი „სახელოსნოს" ქმნილებაა. კაბენის გარე მასები დაგვირგვინებულია გუმბათით. ამის შემდგომ რას უნდა გამოეწვია არმაზსა და წირქოლში მისი დაფარულობა? ჩანს, წირქოლისა და არმაზის გუმბათები არქიტექტურული დომინანტის ისეთივე ძიების ეტაპია, როგორიც საქართველოში გაცილებით ადრეულ ხანაში (V ს) დასტურდება „Croix libre"-ს ტიპის შენობებში. ვგულისხმობ ზეგანის წმინდა მარინეს დაფარულსა და ამ ტიპის შემდგომი ძეგლების ამოზიდულ გუმბათებს[79]. ძიების პროცესში მუდამ შეინიშნება გარკვეული თანმიმდევრობა და ეს გზა განპირობებულია ფორმათა სრულყოფის იდეით. უკუპროცესი აქ ყოველთვის ძნელი წარმოსადგენია. მით უმეტეს, რომ არ ჩანს საამისო მიზეზი. ძირითადად ამიტომ კაბენი ძეგლთა ამ სამეულში ბოლო ქმნილება მგონია და წირქოლისა და არმაზის ანალოგიურად ასევე VI ს-ისაა.

სამივე ძეგლს, გარდა ზემოთ განხილული დეტალებისა, კიდევ ერთი საერთო ნიშანი ახასიათებს. კერძოდ, ფასადთა შემკულობის მუქი წითელი საღებავით (სანგინი) გამძაფრება, მათი ჩაღვენთა ორნამენტულ ჭრილებში[80]. ეს მთლიანად ანტიკური ტრადიციაა და ქრისტიანულ ძეგლებში ამ ფაქტის დადასტურება წარსულის გვიანდელი გამოძახილია. ადრეული ქართული ქრისტიანული ძეგლებიდან მსგავსი შემთხვევა სამწევრისიდანაა ცნობილი[81] და ძალიან დამახასიათებელია ადრექრისტიანული კაპადოკიური ეკლესიებისათვისაც[82].

ვფიქრობ, კარგად ჩანს, თუ როგორ ძვრებს იწვევს გუმბათოვნების იდეა ზემოთ განხილულ ძეგლებში. წირქოლში გუმბათი დარბაზულ ეკლესიას შეუთავსდა, მაგრამ ვერ გამოდგა მთელი სივრცის შემკვრელად და გამაერთიანებლად. დასავლეთი ნაწილი ფაქტიურად დამოუკიდებელ ნაწილად იქცა. თითქოს არმაზში ხუროთმოძღვარი არღვევს (ნაწილობრივ) ბაზილიკურობის სისტემას, მაგრამ აქ ოთხი სვეტის განთავსებით გვერდით, ეი. ჩრდილოეთსა და სამხრეთ ნაწილებს მთლიანად დაუკარგა ფუნქცია და სივრცე. ვერ მივიღეთ სრულყოფილი სურათი კაბენშიც, რადგან აქაც განცალკევდა დასავლეთი ნაწილი და ჩრდილოეთი და სამხრეთი უბეები გუმბათქვეშა კვადრატისაგან. ბაზილიკისაგან გურჯაანშიც ვერ შეიქმნა ერთიანი სივრცე იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ ბაზილიკურობამ ძირითადი სივრცისაგან გვერდითი ნავები მთლიანად ისევე განკვეთა, როგორც მაგ„ დაგ-პაზარის (A) ეკლესიაში, სადაც გუმბათმა გვერდითი ნავები ფაქტიურად გარსშემოსავლელად აქცია[83] (ყველაწმინდის ანალოგიურად). ყველა ზემოთ განხილული ნიმუში, რომლებმაც წარმოქმნა გუმბათები ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის განვითარების ერთ-ერთ ადრეულ ეტაპზე, როგორც მოდელი აღარ განვითარებულა და არსებობა შეწყვიტა, რადგან აქედან სულაც არ ჩანდა ის შესაძლებლობები, რომლებიც წარმოშობდა წრომს, ჯვარ-გუმბათოვან ნაგებობას და რომელიც იქცა მხატვრული კანონის შემქმნელად მთელი შემდგომი დროის ქართული საკულტო არქიტექტურისათვის. ეს მოდელი სრულად პასუხობდა ქართველთა მხატვრულ მისწრაფებებს. წრომის, როგორც სრულყოფილი ნიმუშის, წარმომქმნელ საწყის სახედ კვადრატული „ქართული" ბაზილიკები მესახება, რომელთა არსებობა წინარექრისტიანული ტრადიციითაა გაპირობებული, როგორც ცენტრული ნაგებობის ანტიკურობიდან ქრისტიანულ ხანაში გარდამავალი, უწყვეტი თემა. კვლავ მინდა დავუბრუნდე ზემოთქმულს. მატანის ცხრაკარაში, შუამთის ბაზილიკაში, გორისჯვარში, ვაზისუბნის VI ს-ის ეკლესიაში (ტაბ.LXXXVII) და მრ. სხვ. ყველაფერია შექმნილი იმისათვის, რომ მათ ჰქონდეს გუმბათი. ამ ძეგლებში ბურჯებით ყოველგვარი შეფარვის გარეშე გვაქვს კვადრატი ან მასთან მიახლოებული სწორკუთხედია, ეი. გვაქვს „გუმბათქვეშა" კვადრატი უგუმბათოდ. წინაქრისტიანული ხანის საკულტო ნაგებობებშიც ასეთივე სივრცეა გუმბათით.

აქ უნდა შევჩერდე იმ არქიტექტურულ თემაზე, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე ასაზრდოებდა აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის არქიტექტურას. ესაა კვადრატს მიახლოებული გეგმის მქონე ნაგებობა ცენტრალური ოთხი ბურჯით ან სვეტით. დასავლეთში ამ თემამ განვითარება და

სრულყოფა შუაბიზანტიური პერიოდიდან განიცადა, მაგრამ აღმოსავლეთში იგი პოპულარული წინარექრისტიანულ ხანაშივე იყო (მაგ., ბალ-შამინის ტაძარი სეა-სიში - 31/33 წწ. ან ზევსის ტაძარი მისმიეში 161/169 წწ.)[84]. და აი, ამ საფუძველს სირიაში მოსდევს მთელი რიგი ადრექრისტიანული ტაძრებისა კვადრატული გეგმითა და შიდა კვადრატებით[85], რომელთა წაგრძელებული ასახულობა ძირითადად პასტოფორიუმის დამატების ხარჯზეა მიღებული. იგივე თემის არსებობამ სომხეთში (ბაგარანი) ი. სტრჟიგოვსკის ათქმევინა, რომ ამიერკავკასიისათვის ეს სქემა ისევეა დამახასიათებელი, როგორც რომაული ბაზილიკა დასავლეთისათვის (იგი ამ ტიპის ნაგებობებს ასე მოიხსენიებს — „კვადრატი ცენტრალური ოთხი ბურჯით“)[86]. ი. სტრჟიგოვსკი ამიერკავკასიას კი ახსენებს, მაგრამ მხოლოდ სომხური მაგალითით მსჯელობს, რომლის სირიული წარმომავლობა უდავოა. მიუხედავად ამისა, ამიერკავკასიის იმ რეგიონში, რომლის ხუროთმოძღვრებასაც ვიხილავთ, გეგმის ეს ტიპი ადრეულ ხანაშივე ჩაისახა და ადრექრისტიანულ პერიოდშიც, მის საწყის ეტაპზეც ფრიად პოპულარული ჩანს. მხედველობაში მაქვს მთელი რიგი ძეგლებისა: ივრის სიონი, აკაურთა (ტაბ.LXXXVI$_{2,3}$), ჟალეთი (ტაბ.LXXXVII$_2$), უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა (ტაბ.LXXXVI$_1$), ნოქალაქევი (ტაბ.LXXXVI$_4$), რომელთა ერთი ნაწილის შექმნის თარიღად სპეციალურ ლიტერატურაში რამდენადმე გვიანდელი პერიოდებია შემოთავაზებული. ყველა ეს ძეგლი მე ადრეული ქმნილება მგონია და იმის გამო, რომ მათ გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის საწყის ეტაპში გარკვევისათვის, ზოგიერთ მათგანს ცოტა უფრო ვრცლად შევეხები.

აკაურთა და ივრის სიონი

აკაურთა (ტაბ.LXXXVI$_3$) ლ. რჩეულიშვილმა შეისწავლა .და მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე V ს-ით დაათარიღა[87]. მან ძეგლი განიხილა როგორც დარბაზული ეკლესია. მხოლოდ გვიან, 1977 წელს ძეგლის გაწმენდა-გასუფთავებისას ნაგებობის ცენტრში ოთხი სვეტი დადასტურდა და ნაგებობის ტიპიც საბოლოოდ განისაზღვრა — სამნავიანი შვერილაბსიდიანი ბაზილიკა. ნაგებობის ტიპოლოგიურ დაკონკრეტებას ძეგლის თარიღი არ შეუცვლია[88]. აკაურთა კვადრატს მიახლოებულ სწორკუთხედშია ჩაწერილი და ცენტრშიც სვეტები კვადრატს ქმნის. ნაგებობის ფასადებიც იმ დროისათვის უხვი დეკორით გამოირჩევა. ეს ძეგლი საყრდენად იქცა სხვა მსგავს ნაგებობათა დასათარიღებლად და ამიტომ მასთან ურთიერთკავშირში მინდა განვიხილო ივრის სიონი (ტაბ.LXXXVI$_2$), ყველა ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშნით აკაურთის იდენტური ნაგებობა. ამ ძეგლის თარიღის გარშემო არ არსებობს ერთიანი აზრი. ძეგლის გამთხრელმა, არქეოლოგმა რ. რამიშვილმა სტილისტური ანალიზითა და არქეოლოგიური სიტუაციის რამდენადმე გათვალისწინებითაც ძეგლი V-VII სს-ით დაათარიღა[89]. მთლიანად გაიზიარა ეს თარიღი არქეოლოგმა ბ. ჯორბენაძემაც[90]. ი. ციციშვილიც ძეგლის გათხრის პროცესში, როგორც ჩანს, ამ თარიღს იზიარებდა (ე.ი. V-VI სს.)[91], მაგრამ საბოლოოდ მაინც VIII ს-ზე შეჩერდა[92]. უკანასკნელ ხანს მკვლევართა ერთმა ნაწილმაც ძეგლის გ. ჩუბინაშვილის მიერ შემოთავაზებული თარიღის (VIII ს.) გადასინჯვა საჭიროდ მიიჩნია და თავიანთი დამოკიდებულებაც გამოხატა — მათაც ივრის სიონი ადრეულ ქმნილებად მიაჩნიათ[93].

ძეგლი, როგორც აღვნიშნე, VIII ს-ით პირველად გ. ჩუბინაშვილმა დაათარიღა, მხოლოდ ზოგადად და წინასწარულად; იმ დროისათვის ჯერ კიდევ არ იყო ყოველმხრივ გამომზეურებული ძეგლი. ამასთანავე, მან მისი დეკორიც მდარე ხელოვნების ნიმუშად მიიჩნია[94].

ამჟამად დამკვიდრებული აზრით, ივრის სიონი (მას ხშირად თიანეთის სიონის სახელითაც იხსენიებენ) წარმოადგენს აკაურთის მინაბაძს, აკაურთის შექმნის დროიდან სამ საუკუნით დაშორებულ ქმნილებას, რომელმაც გაიზიარა მოდელის (ანუ აკაურთის) ყველა პრინციპული დეტალი. დ. თუმანიშვილის აზრით, მკვლევრები (კონკრეტულად, რ. რამიშვილი), რომლებიც ივრის

სიონის ადრეული თარიღისაკენ იხრებიან, ვერ ითვალისწინებენ „გარკვეულ ეპოქებში ძველი ნიმუშების განაზრახი მიბაძვის შესაძლებლობას“[95]. ეს საკითხი უთუოდაა გასათვალისწინებელი. ასეთი შემთხვევები არსებობს[96] და აქ თუ საუბარი გვიწევს ამ მოვლენაზე, ნიმუში ივრის სიონია, ხოლო მინაბაძი — აკაურთა. ამ ორ ძეგლს ვრცლად შეეხო ი. ელიზბარაშვილიც (მის მიერ აკაურთა V ს-ის ძეგლადაა მიჩნეული, ხოლო ივრის სიონი VIII ს-სად, აკაურთის გვიანდელ მინაბაძად). მის ნაშრომში ხაზი ესმება აკაურთის მონუმენტურობასა და ივრის სიონის კამერულობას (და ამდენად, ამის გამო მის გვიანდელობას), აგრეთვე ოსტატთა სხვადასხვა დამოკიდებულებას ერთი და იგივე თემისადმი[97]. თუ რა ქმნის ერთის „მონუმენტურობასა“ და მეორის „კამერულობას“, ამას მოგვიანებით შევეხები, მანამდე კი ორნამენტი მინდა განვიხილო.

მორთულობის ერთ-ერთი ძირითადი მოტივი, გ. ჩუბინაშვილის ტერმინოლოგიით, „გადაჯვარედინებული წრეხაზული მოტივია“[98]. რ. რამიშვილი მას ხევსურულ „ხუთანას“ უწოდებს[99]. ორნამენტს ზოგადად ელინისტური შეიძლება ეწოდოს, რადგან სწორედ ამ დროიდან შეინიშნება მისი საყოველთაო გავრცელება. ფრიად პოპულარული ჩანს იგი მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში[100] და მას ყოველგვარი ცვლილებების გარეშე სესხულობს ადრექრისტიანული არქიტექტურაც დასაწყისს ეტაპზე[101].

ორნამენტს (ტაბ.XCI; XCIV2) საფუძვლად მარტივი სქემა უძევს. იგი ადვილად შეიგრძნობა მის ქარგაში. მისი ამოსავალი სახე კვადრატია, ხოლო ორნამენტული სახის უწყვეტი რიგისათვის კი ერთმანეთის მომიჯნავე კვადრატთა მწკრივები. კვადრატის ყოველი გვერდის შუა წერტილიდან კვადრატის ნახევრის ტოლი მანძილით შემოსაზღვრულია რკალები, რაც კვადრატის შუაგულში, დიაგონალური დგომით ოთხფურცლა ვარდულებს ქმნის, ხოლო კვადრატთა მომიჯნავე ნახევრები ერთ მთლიან წრეს შიგ ჩახაზული გვერდებშეზნექილი რომბებით. ეს მარტივი, ძირითადად ფარგლის შესაძლებლობებზე დაფუძნებული სქემა მორთულობის საკმაოდ მეტყველ სურათს ქმნის. ივრის სიონში ეს ორნამენტი ადრეული, თითქმის საწყისი ნიმუშის სახითაა წარმოდგენილი. აქ ბოლომდე შეიგრძნობა კვადრატის გვერდებიც (რომბების ვერტიკალურად გამყოფი ზოლები) და ის წერტილებიც (რამდენადმე ადგილმონაცვლებული), საიდანაც რკალები შემოიხაზა. უფრო ზუსტად, ორნამენტის ასაგები საწყისი წერტილები და ხაზები ორნამენტის სტრუქტურაშია ჩართული. ბოლნისსა და მთელ რიგ სხვა ადრეულ ძეგლებში უკვე სრულიად სხვა სურათია; ორნამენტი თავისუფლდება თავდაპირველი ასაგები ელემენტებისაგან და ვღებულობთ მისი განვითარების შემდგომ საფეხურს. ოსტატი თამამად იშორებს ასაგებ წერტილებსა და ხაზებს. აკაურთის ორნამენტში (ტაბ.XCI2) კი ძირეულ განსხვავებასთან გვაქვს საქმე. აქ ოსტატისათვის ბოლომდე უცნობი დარჩა ის გეომეტრიული რიტმი, რაც ამ სახის ორნამენტს უდევს საფუძვლად. მან მხოლოდ წრეხაზში ჩაწერილი რომბები დაინახა (ამ ორნამენტულ ზოლში მართლაც ყველაზე მარტივად აღსაქმელი დეტალი), ამ მთლიანი ქარგიდან და კონტექსტიდან მოწყვეტით მხოლოდ ეს სახე შეარჩია და მათი განმეორებადობით შეეცადა კომპოზიციის შექმნას, რაც კრახით დამთავრდა. მიიღო ისეთი სურათი, როგორიც საკმაოდ იშვიათია ქართულ ხუროთმოძღვრულ პლასტიკაში — ერთი და იგივე სახეთა არაორგანული კავშირი. ვფიქრობ, რომ სადავო არ უნდა იყოს აკაურთის ორნამენტის შედარებით გვიანდელი წარმომავლობა ივრის სიონის მორთულობასთან შედარებით.

ივრის სიონის ერთ ფრიად საინტერესო გამოსახულებასაც მინდა შევეხო — სიცოცხლის ხის მოტივს. აქ შეუძლებელია შევიცნოთ რომელიმე კონკრეტული მცენარე (ტაბ.XC2), მაგრამ ერთი კია, ძველაღმოსავლური „სიცოცხლის ხის“ ნიმუშებს ძალიან ემსგავსება (ტაბ.XC6). ესაა სხვადასხვა მცენარეულ მოტივთა კრებითობა: პალმის ტანი[102], ლოტოსის ფურცლები, იონური ვოლუტები და სხვ. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია მისი საფუძველი — გველი. იგი ძველაღმოსავლურ გამოსახულებებში ყოველთვის, ფარულად თუ ცხადად სიცოცხლის ხეს ახლავს როგორც მისი წარმომშობი და მასთან იდეურად დაკავშირებული ცხოველი[103]. ამ მოტივის უადრესი გამოსახულება

ცნობილია ძველი ეგვიპტიდან (ტაბ.XC$_1$) და მისი გაჩენა ივრის სიონზე ვერ დათარიღდება ვერც VIII და ვერც VI ს-ით. ეს მოტივი მთლიანად წარმართული სულისკვეთების გამოხატულებაა და, როგორც ჩანს, ეს კომბინირება (გველი-ხე) უდევს საფუძვლად კლაკნილ, ლილვისებურ თავსართებს, რომლებზეც სიცოცხლის ხის ნაცვლად უკვე ჯვარია წამოზრდილი (ტაბ.XC$_{3-5}$)[104]. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ივრის სიონში საერთოდ არ გვხვდება ჯვრის გამი.სახულება, მაშინ, როცა ძალიან მრავლად გვაქვს სხვადასხვა სახის ვარდულები (ტაბ.XCIV$_{3,4}$) და საკმაოდ იშვიათი ნიმუშებიც (ვარდულის ცენტრში ჩასმული სრულიად სხვა ტიპის ლოტოსის გამოსახულება (ტაბ.XCIV$_1$).

მთავარი მაინც ის მგონია, რომ ამ ორ ძეგლში – აკაურთასა და ივრის სიონში – ინტერიერისა და ექსტერიერისადმი განსხვავებული დამოკიდებულება ჩანს. ივრის სიონში ფასადები მკაცრია და ლაკონიური, მხოლოდ დასავლეთი და სამხრეთი კარები შეიცავს ორნამენტს (შესაბამისად, ვაზის გამოსახულება და წრეში ჩახაზული ექვსკუთხედის მწკრივი ფლანკირებულია დიდი ვარდულებით). სხვა ყველაფერი, საკმაოდ მრავალფეროვანი მორთულობა ინტერიერს ეკუთვნის. ასეთი სურათი საკვლევით პასუხობს დასაწყისი პერიოდის ქრისტიანულ სულისკვეთებას, რომელიც მოწოდებულია იმისათვის, რომ ტაძრის შიდა სივრცე წარმოსახოს მიკროსამყაროდ[105] და ყველაფერი შექმნას ღვთაებრივი განცდების გასამძაფრებლად (შდრ. ბოლნისის სიონის ანალოგიურ სურათს)[106].

პრინციპულად სხვა სურათია აკაურთაში. აქ ინტერიერისადმი ამდაგვარი დამოკიდებულების ნასახიც აღარაა, ორნამენტი მხოლოდ ფასადებს რთავს. ესაა ტაძრის ღვთაებრივი შინაარსის გარეთ გამოფენის პირველი გაუბედავი ცდები.

ივრის სიონში შვერილი აბსიდა თითქოს განცალკევებულია ეკლესიის ძირითადი ბირთვისაგან. ეს ხდება იმიტომ, რომ ნალისებური აბსიდის ღიობს მისი მხოლოდ 1/4 უპყრია. ამ ორი, თითქმის ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სივრცის (აბსიდისა და დარბაზის) ურთიერთმიბმა დარბაზის აღმოსავლეთი კედლის სტრუქტურაში შიგ შემოზიდულ მახვილ კუთხეებს ქმნის. აბსიდისა და დარბაზის ეს ურთიერთკავშირი მთლიანად არქაული ხასიათისაა და ადრეული კაპადოკიური ნიმუშების ანალოგიურია[107]. მისი მიზანია ძირითადი საკულტო სივრცის (საკურთხევლის აბსიდის) შეძლებისდაგვარად დარბაზისაგან განცალკევება. ესაა ის, რაც ივრის სიონში კამერულობის შთაბეჭდილებას ტოვებს და დარბაზი და აბსიდა ერთიან სივრცედ ვერ აღიქმება[108].

სულ სხვა სურათია აკაურთაში. იქ აბსიდის ღიობს გაცილებით დიდი მონაკვეთი უპყრია და ნაკლებ ნალისებურიცაა. ამასთანავე, ღიობის წიბოები სხვადასხვა კუთხისაა. ვფიქრობ, რომ აქ ოსტატის ნაკლებ კვალიფიციურობასა და მიზნის ნაკლებ სიცხადესთანაც გვაქვს საქმე.

ამ ძეგლში სარკმელთა პარალელური კედლებიც, აბსიდისა და სატრიუმფო თაღის ნალისებური მოყვანილობაც არქაულობის მაჩვენებელია. რაც მთავარია, ღრმად არქაულია სამხრეთი კარის ღიობის ინტერიერისაკენ გაფართოებული ჭრილი. ეს ანტიკური ტრადიციაა, რომელიც მთელ რიგ წინარექრისტიანულ ტაძრებს ახასიათებს და უცვლელად სულ საწყის ეტაპზე ქრისტიანულ ეკლესიებშიც (ტაბ.LXXX$_{4-11}$) ჩანს. მოგვიანებით ღიობის ეს სახე სწრაფად განიცდის ცვლილებას და საქართველოში არათუ VIII-IX სს-ის ძეგლებზე, არამედ VI ს-ის ეკლესიებშიც კი აღარ გვხვდება.

ივრის სიონში ინტერიერის კედლები შელესილია და შელესილობაზე ნაჭდევებით ბადე ან წყობის იმიტაციაა გადმოცემული (ტაბ.XCIV$_5$), რაც აქ მხოლოდ კაბადოკიური გავლენით შეიძლება აიხსნას[109]. ადრეული კაბადოკიური ძეგლებისათვის ინტერიერთა ამდაგვარი მორთულობა ძალიან დამახასიათებელია. აქვე მინდა შევეხო დარბაზის კედლის მთელ სიგრძეზე გამყოლ ხარისხს. წინარექრისტიანულ ტაძრებში ასეთი ჩამოსაჯდომი ხარისხი ძალიან ხშირია და მათ უფლისცხის ცეცხლის სამლოცველოშიც ვხვდებით[110]. საფეხურები ცელას (და ასევე საკურთხევლის) ირგვლივ ქურუმთა ჩამოსასხდომად იყო განკუთვნილი და ქრისტიანულმა ხუროთმოძღვრებამ ტაძრის ეს ელემენტი შემდგომში აბსიდაში და აქაც საკურთხევლის ირგვლივ გადაიტანა. ივრის სიონის დარბაზში შენარჩუნებულია წინაქრისტიანული ტაძრის ეს ელემენტი, მაგრამ საკურთხევლის აბსიდა ჯერ კიდევ სინთრონონის გარეშეა[111].

ივრის სიონი, ჩემი აზრით, წინ უსწრებს აკაურთასაც და ყველა ჩემთვის ცნობილ ქართულ ადრექრისტიანულ ძეგლს. მისი შექმნის თარიღად მე მხოლოდ IV ს. მესახება. ივრის სიონის დახასიათებისას მრავლად აღვნიშნე მასზე ადრეული კაბადოკიური გავლენები. ესაა მხოლოდ გავლენები და არა კაბადოკიისათვის დამახასიათებელი ადრექრისტიანული ეკლესიის მოდელის განხორციელების ცდა. კაბადოკიაში ოთხსვეტიანი კვადრატული ბაზილიკები სრულიად უცნობია. ივრის სიონში უცხო გავლენათა კომპლექსი სრულებით ვერ შეეხო არქიტექტურულ კონცეფციას.

ჟალეთი

ეს ძეგლი (ტაბ.LXXXVII2) იმავე რეგიონში მდებარეობს, სადაც ივრის სიონია აგებული. იგი შესწავლილია მონოგრაფიულად და VIII-IX სს-ითაა დათარიღებული[112]. ვფიქრობ, ეს თარიღიც გადასასინჯია, ყოველ შემთხვევაში, ძეგლის ამჟამინდელი სტრუქტურა ნამდვილად შეიცავს გაცილებით ადრეული ხანის დეტალებსა და ფენებს.

ჟალეთის ეკლესია სამნავიანი ბაზილიკაა ორი წყვილი ბურჯით, რომლებიც ნაგებობის ცენტრში შიდა კვადრატს შემოსწერს. მოგვიანებით ძეგლისათვის სამხრეთი და დასავლეთი გალერეები მიუშენებიათ. ნაგებობის ძირითადი ბირთვი კვადრატს მიახლოებული სწორკუთხედია და მის გრძივ ასახულობას აღმოსავლეთი „სათავსები" ქმნის (ღრმაბემიანი საკურთხევლის აბსიდა და გეგმაში სწორკუთხა პასტოფორიუმი). თავდაპირველად ძეგლს მხოლოდ სამხრეთი კარი ჰქონია (დასავლეთი კარი მოგვიანებითაა გაჭრილი); შემორჩენილია მისი პორტალის ფრაგმენტები, კერძოდ პილასტრები (ბაზისები, სვეტის ტანი, კაპიტელი). გეგმაში ბურჯები სწორკუთხა მოყვანილობისაა მცირე წამონაზარდებით. ისინი გრძელი მხრიდან ასევე სწორკუთხა პილასტრებს შეიცავს, მაგრამ მათი მცირე ზომის გამო ჭირს ბურჯების T-ს მაგვარი სახეობისადმი მიკუთვნება. აღმოსავლეთ ბურჯებს შორის ამბიონია მოთავსებული — ექვსკუთხა ბაქანი დასავლეთი და აღმოსავლეთი მხრიდან საფეხურებით. ძეგლის სიახლოვეს აღმოჩნდა სტელა წმ. სტეფანეს გამოსახულებით და აგრეთვე რელიეფებით შემკული ქვის სანათლავის ფრაგმენტები. სტელაც ასევე VIII-IX სს-ს განეკუთვნება, მაგრამ, როგორც ჩანს, თვითონაც ეჭვი ეპარება მათ ესოდენ გვიანდელ წარმომავლობაში[113]. ნ. ჩუბინაშვილის აზრით, სანათლავის ფრაგმენტები VI-VII სს-ის ქმნილებაა[114]. რაც შეეხება ამბიონს, იგი მთლიანად არქაულია და ვერაფრით ვერ მიეკუთვნება VI ს-ზე უფრო გვიანდელ პერიოდს. ადრეულობაზე მიანიშნებს არა მხოლოდ მისი ფორმა, არამედ ტაძარში მისი ადგილმდებარეობა, მისი მოსაზღვრეობა საკურთხევლის აბსიდასთან[115].

ვფიქრობ, გვიანდელ ხანას ვერც პორტალის კაპიტელი მიეკუთვნება. მსგავსი დეტალები სწორედ ადრეული ძეგლებიდანაა ცნობილი (ამას ნ. ქადეიშვილიც აღნიშნავს)[116], მაგ., ჯვრის მცირე ეკლესიიდან[117], ატენის სიონიდან[118] და გვხვდება ადრეულ სომხურ ძეგლებშიც[119], აგრეთვე სირია-კაბადოკიაში[120]. მათ იერსახეში ჯერ კიდევ მძლავრია კორინთიზირებულ კაპიტელთა ტექტონიკა.

ამ ძეგლში კარნიზის სახე, ნ. ქადეიშვილის აზრით, XI ს-ზე მიანიშნებს[121]. იგი მართლაც გვიანდელი ქმნილებაა. ცნობილია მთელი რიგი ძეგლებისა, სადაც მოგვიანებით კარნიზები ნაწილობრივ იცვლება (მაგ., სამწევრისზე)[122] ძველი ფილების ჩამოცვენისა ან დაზიანების გამო, მაგრამ მისი მთლიანი შეცვლა მხოლოდ მათ გლობალურ გადაკეთებასა და ტექსტურის მთლიან განახლებაზე მიანიშნებს. ამიტომაც ვფიქრობ, რომ ჟალეთში, რომლის ამჟამინდელ სტრუქტურაში უდავოდ ჭარბობს გვიანდელი შენაძენები (შესაძლოა, უფრო გვიანდელიც, ვიდრე VIII-IX სს.), შემოგვრჩა თავდაპირველი ნაგებობის ელემენტებიც: ბურჯების, პორტალის ფრაგმენტების, სანათლავის, ამბიონის, სადიაკვნესა და ფასადის ზოგიერთი დეტალის სახით და ისინი ეკლესიის დაფუძნების ეტაპს არა უგვიანეს VI ს-ს განაკუთვნებს.

უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა

ამ ძეგლის (ტაბ.LXXXVI) ადრეული, ანტიკური სტრუქტურა უფლისციხის ცეცხლის სამლოცველოს სახელწოდებით წიგნის მეორე თავში განვიხილე. აქ ცეცხლის ტაძარს, მის რეალურად არსებულ სივრცეს ადრექრისტიანულ ხანაში უშუალოდ დაეფუძნა ეკლესია. ეს შემთხვევა იდენტურია იმ მრავალრიცხოვანი მაგალითებისა, როცა ქრისტიანული ღვთის სახლი წარმართულ სამლოცველოებში იმართებოდა[123]. მისი გეგმა წინამორბედი სამლოცველოთია გაპირობებული და ივრის სიონის მსგავსად ცენტრში ოთხ ბურჯს შეიცავს.

ეს ძეგლი ნ. ჩუბინაშვილის მიერაა შესწავლილი და VI ს-ით დათარიღებული ძირითადად იმ ცნობილი კონცეფციიდან გამომდინარე, რომლის მიხედვითაც საქართველოში მხოლოდ V ს-დან იწყება დიდი ეკლესიების მშენებლობა, ე.ი. იმ პერიოდიდან, როდესაც თითქოსდა საქართველოში ბაზილიკის ამ კანონიკურ სახესთან მიახლოების ტენდენციამ იჩინა თავი[124]. ნ. ჩუბინაშვილი ერთმანეთისაგან არ მიჯნავს ძეგლის სიცოცხლის ორ — წინარექრისტიანულსა და ქრისტიანულ პერიოდებს. ეკლესია აქ გაიმართა მზამზარეულ სივრცეში. მან ცეცხლის ტაძარი თავისი მიზნებისთვის აითვისა და მის შესაბამისად დაუმატა აღმოსავლეთი სათავსები (და თანაც, ვფიქრობ, რამდენიმე ეტაპად)[125]. კონკრეტულად როდის მოხდა ცეცხლის ტაძრის ათვისება ეკლესიად, ეხლა ძალიან ძნელი სავარაუდოა. ვფიქრობ, რომ ეს უნდა მომხდარიყო ეკლესიათა მშენებლობის სულ საწყის ეტაპზე. აქვე მინდა გავიხსენო, რომ ძველ ქრისტიანულ ქვეყნებში უპირველესად სწორედ კლდეში ნაკვეთ ნაგებობებს გარდაქმნიდნენ ხოლმე ეკლესიებად (შესაძლოა იმიტომაც, რომ ქრისტიანული რელიგიისათვის კლდე და ასევე ქვაბულიც რთული სიმბოლური აზრის შემცველია)[126] და ხშირად ისეთებს, რომლებიც მანამდე წარმართულ სამლოცველოებს წარმოადგენდა[127]. კლდოვანი ბაზილიკის აბსიდა სინთრონონსს შეიცავს, მაგრამ, ვფიქრობ, ნაგებობის ეს ნაწილი რამდენჯერმეა გადაკეთებული და მისი თავდაპირველი (ქრისტიანულ საწყის პერიოდს ვგულისხმობ) მოხაზულობა ბემას არ შეიცავდა. ბემის ჩრდილოეთი კედლის საწყისი მონაკვეთი მიგვანიშნებს აბსიდის თავდაპირველ კონტურს. ეს ადგილზეც კარგად ჩანს და თ. ქარუმიძის ანაზომზეც. გარდა ამისა, ბემის ჩრდილოეთ კედელზე ნამდვილად შეიმჩნევა აბსიდის არეში კონტურის არაერთგზისი ცვლილების კვალი.

ბაზილიკამ მთლიანად შეინარჩუნა წინამორბედი ტაძრის სივრცე და ცალკეული დეტალები. თითქმის ხელუხლებლად დატოვა სამხრეთი კარნი, რომლებიც ცეცხლის ტაძარში კულტის გარკვეული მოთხოვნის მიხედვით იყო განთავსებული. დარბაზში შემორჩა თავის დროზე ქურუმთა ჩამოსასხდომად განკუთვნილი პერიმეტრს გამყოლი ხარისხიც, ჩანს ქრისტიანული პერიოდის მშენებლობის კვეთისა და გადახალისების ეტაპებიც: გამოიკვეთა პასტოფორიუმი და, ამასთანავე, რამდენიმე ეტაპად საკურთხევლის აბსიდა. მათი წყალობით ნაგებობამ შეიძინა ახალი, W-O გრძივი მიმართულება წარმართული ტაძრის S-N ღერძის ნაცვლად. ამავე დროსაა ნაწილობრივ დადაბლებული ცენტრალური ბირთვის იატაკი (რათა მოესპოთ წარმართული, კლდეშივე ნაკვეთი სარიტუალო დეტალი). ამ სამუშაოთა გასრულება საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ ცეცხლის ტაძრიდან ქრისტიანული ეკლესია მიგვეღო, ე.ი. წარმართული, ცენტრული გეგმის მქონე ნაგებობისაგან ქრისტიანული ბაზილიკა ძირითადად მხოლოდ აღმოსავლეთ დანამატთა შედეგად მივიღეთ. იგი ისეთივე ბაზილიკაა, როგორიც იყო მისი წინამორბედი ოთხბურჯიანი ცეცხლის ტაძარი.

უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა სიცოცხლის ორი ძირითადი ეტაპით — წარმართულითა და ქრისტიანულით — მოწმობაა იმისა, თუ როგორ იქცა ცენტრული გეგმის ოთხბურჯიანი ცეცხლის ტაძარი ბაზილიკად და ამასთანავე იმისა, თუ როგორ შეესატყვისებოდა საქართველოს ადრექრისტიანულ სულისკვეთებას წარმართული ტაძრის სტრუქტურა. ამ ფონზე, ცხადია, ნაკლებმნიშვნელოვანია, კონკრეტულად ეკლესიამ როდის აითვისა ტაძარი — IV, თუ VI ს-ში. აქ არსებითი, ვფიქრობ, ისაა, რომ ცეცხლის ტაძრის სტრუქტურა ყველა თავისი ძირითადი არქიტექტურული თემით სავსებით მისაღები იყო ადრექრისტიანული ეკლესიისათვის.

უფლისციხეში დადასტურებულია იგივე მოვლენა, რაც ცნობილია სირიიდან, სადაც მისმიეს „პრეტორიუმი", კვადრატული, ოთხბურჯიანი წარმართული ტაძარი V ს-ის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთიდან საკურთხევლის აბსიდისა და პასტოფორიუმის დამატების შედეგად იქცა ქრისტიანულ ეკლესიად (ტაბ.LXXVIII)[128]. ესაა ის სქემა, რომელმაც წარმოშვა აღმოსავლეთში გუმბათი, უფრო ზუსტად, კვადრატისა და გუმბათის ურთიერთშეთავსება აღმოსავლეთში იქცა სივრცის მაორგანიზებელ ძირითად თემად, განსხვავებით ქრისტიანული დასავლეთისაგან, სადაც გუმბათი ძირითადად მრგვალ ან პოლიგონალურ ნაგებობებს შეუთავსდა[129] (იგულისხმება, რა თქმა უნდა, ქრისტიანული არქიტექტურის საწყისი ეტაპები).

თუ თვალს გადავავლებთ აღმოსავლურ ქრისტიანულ რეგიონებს, აღწერილ სქემაზე დამოკიდებულების მხრივ დაახლოებით ერთი და იგივე სურათი წარმოგვიდგება. ერთი შეხედვით, ანალოგიური სურათი გვაქვს სომხეთშიც. თვლიან კიდევაც (და შესაძლოა იმიტომ, რომ ზემოთ განხილულ ძეგლთა გვიანდელი თარიღები იყო გაზიარებული ან, უბრალოდ, ეს ნაგებობანი არ მოხვდა სამეცნიერო მიმოქცევაში), რომ სწორედ სომხეთში შეიქმნა პირველად ოთხსვეტიანი ბაზილიკები (ახცი, თეკორი)[130], მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, ჯერ ერთი ის, რომ სომხეთში ამდაგვარი ნაგებობანი მხოლოდ ერთეულებია და თეკორი, თორამანიანის აზრით, ექვსბურჯიანი ბაზილიკის გადაკეთების შედეგადაა მიღებული. იგი სომხური არქიტექტურისათვის ოთხბურჯიან ნაგებობებს გამონაკლისად თვლიდა და მხოლოდ ახცის აღმოჩენამ (1973 წელს) განაპირობა ამ აზრის დამკვიდრება[131]. გარდა ამისა, სავსებით ცხადია ის, რომ სომხური არქიტექტურა დასაწყისი პერიოდიდანვე უაღრესად ფრთხილად და იშვიათად მიმართავდა ოთხ ბურჯზე დაყრდნობილი გუმბათის თემას და მალე საბოლოოდ გაქრა კიდევაც მისი რეპერტუარიდან[132]. იქ ამ თემას შემდგომი განვითარება აღარ განუცდია.

კვლავ მინდა დავუბრუნდე ირანულ ცეცხლის ტაძარს. მისი სქემა, როგორც ქრისტიანული არქიტექტურის დასაწყისი პერიოდის მოდელი, დიდი ხანია აღელვებს მკვლევართ და ირანული სამყაროდან მომდინარე იმპულსების შესაძლებელ გზებს ისინი უკანასკნელ დრომდე სხვადასხვა ნიუანსებით გვთავაზობენ. მონორე დე ვილიარი პირდაპირ გზას ხედავს სუზის ცეცხლის ტაძრიდან რუსაფამდე[133]. კიდევ უფრო ადრე დაახლოებით იგივე აზრი გამოსჭვიოდა ფრანც ოელმანის ნაშრომებშიც[134]. ჰერცფელდიც მსგავს შეხედულებებს ავითარებს და უფრო შორსაც მიდის. მისი აზრით, ცეცხლის ტაძრები პირდაპირ მოქმედებს ბიზანტიურ არქიტექტურაზე[135]. ეს პრობლემა ბელგიელ ირანისტს ვანდენ ბერგსაც აღელვებს. მან განაახლა რუსაფასა და ცეცხლის ტაძრებს შორის მსგავსების საკითხი[136]. უკანასკნელ ხანს ამ საკითხს ბ. მარშაკიც შეეხო[137]. მან, მართალია, ტიპოლოგიურად ერთმანეთისაგან გამიჯნა ადრეირანული და სასანური ცეცხლის ტაძრები, მაგრამ აღმოსავლური საწყისების როლი ჯვარგუმბათოვანი ტაძრის ჩამოყალიბების პროცესში მაინც მნიშვნელოვანი ჰგონია.

ჩვენც უნდა გავმიჯნოთ ერთმანეთისაგან ჯვარგუმბათოვანი ტაძრის წარმომშობი ირანული იმპულსის ორი შტო — აქემენიდური და სასანური და უნდა გავერკვეთ მათ სტრუქტურაში. შიმანის ყოვლისმომცველი ნაშრომის მიხედვით შეიძლება თვალი გავადევნოთ ირანული ტაძრის ტრანსფორმაციას[138]. ოთხსვეტიან სისტემას თანდათანობით შორდება გალერეები და ვიწრო, ყრუ კამერები და ოთხი ბურჯით მონიშნული კვადრატი საბოლოოდ გაშიშვლებული რჩება. იქ ცენტრალური ბურჯები იმდენად დიდი და მასიურია, რომ გარე კედლების დამოუკიდებელი მნიშვნელობა ქრება და საბოლოოდ ეს პროცესი სულაც სპობს მათ[139]. ბურჯები თითქმის კედლად გადაიქცა და გუმბათი აღარაა შემკრავი და დიდი დანაწევრებული სივრცის გამაერთიანებელი. საბოლოოდ მივიღეთ „კიოსკი" — სასანური ცეცხლის ტაძრის ყველაზე პოპულარული ტიპი. ცხადია, მისი მიღება „ჩაწერილი ჯვრის" პროტოტიპად ჭირს, რადგან აქ ოთხი სვეტი გუმბათითურთ გაშიშვლებულია და გვერდით სივრცეებს აღარ შეიცავს, მაგრამ ეს „ცეცხლის ტაძრის" საბოლოო ეტაპია და არცთუ ყოვლისმომცველი. როცა საუბარია სასანურ ცეცხლის ტაძრებსა და მათ

გავლენაზე „ჩაწერილი ჯვრის“ ტიპის ნაგებობებზე, ყოველთვის მოუხმობენ ხოლმე რუსაფას ტაძარს (ტაბ.LXXVII8) და მასთან ყველა ნიშნით საოცრად მსგავს სასანურ ცეცხლის ტაძრებს, „კიოსკისაკენ“ მიმავალ იმ ტაძრებს, რომლებსაც ჯერ კიდევ არ შემოუძარცვავს გვერდითი სივრცენი. ასეთი ტაძარია, მაგ., ცეცხლის ტაძარი გირაში, სადაც გვერდითი სივრცეები ჩართულია საერთო სივრცით კომპოზიციაში და მას ამთლიანებს გუმბათი (ტაბ.LXXVII9). რუსაფასა და გირას ტაძრების ურთიერთშედარება უპირველესად იმაში გვარწმუნებს, რომ, მიუხედავად იმ საერთო მოვლენისა, რომელმაც მთელ აღმოსავლეთში ოთხბურჯიანი სისტემა გუმბათის წარმომშობ ძირითად სქემად აქცია, სივრცობრივ ორგანიზაციასთან დაკავშირებით საქართველო სრულიად სხვა სურათის წარმომდგენია. გირას ტაძარში თითქმის აღარცაა შიდა, თავისუფალი სივრცე. იგი ძალიანაა შეზღუდული მასიური, ჯვრული ბოძებითა და პილასტრებით. სივრცისადმი პრინციპულად იგივე დამოკიდებულებაა რუსაფაშიც. საქართველოში კი სრულიად სხვა სურათი ჩანს. ვგულისხმობ წრომს (ტაბ.XCV2), რომლის განვითარებული, გუმბათქვეშა სივრცე და მასთან ჰარმონიულად დაკავშირებული გვერდითი სივრცეები სრულად გამოარჩევს მას მახლობელი რეგიონის ამავე ტიპის ყველა ტაძრისაგან. ამიტომაც მის ამ ნიშანს მკვლევარნი ყოველთვის აღნიშნავენ[140]. ხოლო ბ. მარშაკმა, ჩემი აზრით, სავსებით სამართლიანად, ვარაუდი გამოთქვა იმის შესახებ, რომ ამავე ტიპის სომხურ ტაძრებსა და წრომს სხვადასხვა საწყისები უძევს[141].

საქართველოში „ცეცხლის ტაძარი“ თავისი ძირითადი პრინციპული ელემენტებით ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე შემორჩა. მან ცენტრალური კვადრატის გარშემო სივრცეცა და გალერეებიც ბოლომდე შეინარჩუნა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კრაუტჰაიმერი, რომელიც სავსებით უარყოფს ცეცხლის ტაძრების როლს ბიზანტიური არქიტექტურის განვითარებაში[142], ამ აზრამდე მივიდა იმიტომ, რომ იგი ვერ ხედავს „აიადანას“ ტიპის უშუალო გადამცემ შუალედურ რგოლს. შუა გზაზე აქ სასანური ცეცხლის ტაძარი იბადება.

ერთი შეხედვით, საქართველოსა და სირიაში „აიადანას“ მოდელისადმი ქრისტიანული არქიტექტურის დასაწყის პერიოდში თითქოსდა ერთგვაროვანი დამოკიდებულება ჩანს, მაგრამ, ვფიქრობ, ეს დამოკიდებულება იდენტური არაა.

სირიული, წინარექრისტიანული ოთხსვეტიანი ტაძრების ირანიდან მომდინარეობას ზემოთაც შევეხე და კვლავ აღვნიშნავ, რომ ამ აზრს უკლებლივ ყველა მკვლევარი იზიარებს, ე.ი. გვაქვს ორი რეგიონი — სირია და ძველი საქართველო, სადაც მკვიდრდება „ცეცხლის ტაძარი“ და მოდელთან დამოკიდებულების მხრივ საუკუნეთა მანძილზე ინარჩუნებს პრინციპულ ელემენტებს. ერთი შეხედვით, საქართველოსა და სირიაში „აიადანას“ მოდელისადმი დასაწყისი პერიოდის ქრისტიანული არქიტექტურის თითქოსდა ერთგვაროვანი დამოკიდებულება ჩანს. მეორე მხრივ, ტაძრის იგივე ტიპი თვით ირანში იქცევა ე.წ. კიოსკად. მაგრამ თუ სქემის მხრივ ქართული და სირიული ცეცხლის ტაძრები კონსერვატიულობით ხასიათდება, სტრუქტურის მხრივ კოლხური და იბერიული ტაძრები რადიკალურსა და თამამ ნაბიჯს დგამს. სტრუქტურაში შეჰყავთ კრამიტი და, ამდენად, დახრილ-სიბრტყიანი სახურავები, რომელთა სივრცეში გუმბათებია ამოზრდილი.

სირიულ ტაძრებში (მხედველობაში მაქვს ბატლერის მიერ დიდი დამაჯერებლობით რეკონსტრუირებული ტაძრები, მაგ., ტაძარი სეა-სიში) ბოლომდე, ე.ი. ქრისტიანულ პერიოდამდე შენარჩუნდა ბრტყელი გადახურვები და აქ ფრონტონებს არავითარი კავშირი არა აქვს ნაგებობის სტრუქტურასა და ტექტონიკასთან. სირიულ ტაძრებში ძირითად სივრცესა და გვერდით სათავსებსაც ჰორიზონტალური სიბრტყე ხურავს ცენტრალური ღიობით და ამ სტრუქტურას საფასადე მხრიდან კოშკებით ფლანკირებული ფრონტონი ფარავს. ფრონტონი აქ მხოლოდ ფარია, წმინდა დეკორატიული ელემენტი და ნაგებობის ორგანიზმთან არავითარი კავშირი არა აქვს. ეს იმ კატეგორიის ერთ-ერთი დანამატია, რომელმაც ელინიზირებული ტაძრის მხოლოდ გარეგნული სახე შექმნა და მათ მიღმა მთლიანად შენარჩუნდა აღმოსავლური სახეები. ამას ადრე ოელმანიც აღნიშნავდა[143], ე.ი. აქ არ მოხერხდა, და ალბათ არც იქნა გააზრებული ფრონტონის, როგორც

ორდერის ერთ-ერთი ელემენტის, სტრუქტურაზე დამოკიდებულების საკითხი. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ სირიაში ფრონტონი (და, ამდენად, ორქანობიანი სახურავიც) კვადრატული ნაგებობებისთვის არაორგანულად ცნეს, მაგრამ ასეთივე სურათი (ბრტყელ სახურავს აფარებული ფრონტონის იმიტაცია) ჩანს იქ იმ ტაძრებშიც, რომელთა საფუძველი გრძივი პერიპტეროსია (ტაბ.LXXX$_3$)[144]. სირიაში ძალიან გვიან მოხდა ფრონტონის არსის გააზრება და მისმა ესოდენ ნაგვიანევმა შეცნობამ ფრონტონის, როგორც ფარის, როლიც დააკანონა და სამივე ნავი ერთიანი სამკუთხედის ქვეშ მოექცა. სომხურ ბაზილიკათა უმეტესობაშიც ამ წიაღსვლების გამოვლენაა ერთიანი გადახურვის ქვეშ მოქცეული სამივე ნავი[145]. სომხური ბაზილიკების იმ მცირე გამონაკლისში, სადაც ცენტრალური ნავი გარე მასებში იკვეთება, ეს უკანასკნელი ოდნავ სცილდება გვერდითებს[146].

სრულიად სხვა სურათი იყო საქართველოში. რთული კონსტრუქციული სისტემის (ბრტყელ სახურავთან შედარებით) ორქანობიანი გადახურვა ელინისტურ ხანაშივე შეუთავსდა აღმოსავლურ სქემებსა და სტრუქტურებს. ეს პროცესი, ცხადია, დააჩქარა კრამიტის ათვისებამ და აქ ადრევე ჩამოყალიბდა გადახურვის სისტემა, რომელთა ტექტონიკა და ასახულობა სავსებით შეესატყვისებოდა სქემასაც და სტრუქტურასაც. გავიხსენოთ თუნდაც სტრაბონი, რომელმაც საქართველოში არქიტექტურული „წესრიგი" ძირითადად კრამიტიანი სახურავით განსაზღვრა.

ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის ფენომენის შეცნობის საწყის ეტაპზე მკვლევრებმა აღნიშნეს ქართული ძეგლების ევროპული კულტურული წრისადმი სიახლოვე (მოსალოდნელი კი იყო თითქოს გეოგრაფიული მოსაზღვრეობის გამო ქართულ არქიტექტურულ ძეგლებში ძლიერი სასანურ-ირანული გავლენა)[147]. ეს სიახლოვე ძალიან ადრე, ელინისტურ ხანაშივე გაპირობდა რთული პროცესების, დასავლურ-აღმოსავლურ ფორმათა ჰარმონიული ურთიერთშეთავსების შედეგად. ასეთი რამ მოხდა მხოლოდ საქართველოში, მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ერთადერთ რეგიონში და ამის წყალობით ქართული არქიტექტურა დარჩა ბოლომდე „ევროპული" კულტურული წრის მონათესავე.

როგორც ცნობილია, სირიული არქიტექტურა უშუალო გავლენას ახდენს დასაწყისი პერიოდის სომხურ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაზე. აქ თავს იყრის ქრისტიანული არქიტექტურის საწყისების განსხვავებული მიმართულებანი. იშვიათი გამონაკლისის გარდა (როდესაც მარტივად აისახა ესა თუ ის მზამზარეული სქემა), სომხეთში კომბინირების საკმაოდ რთული მაგალითები დასტურდება. უპირველესად ეს ეხება ბაზილიკისა (ბაზილიკის აღმოსავლური ანუ სირიული ტიპისა, სადაც სამივე ნავი ერთიანი გადახურვის ქვეშაა მოქცეული) და ოთხსვეტიანი სისტემის (როგორც ჩანს, ასევე სირიიდან შემოღწეული სქემის) სინთეზით. ასეთი კომბინირებით შემუშავებულ ნაგებობებს სომხეთში მკვეთრად ახასიათებს სიგრძივობა, ბაზილიკურობა. იქ თითქოს ბაზილიკის სტრუქტურა დომინირებს და არა გუმბათი. როგორც თეკორის (ტაბ.XCVII$_5$), ასევე წრომის მიმართ (დაახლოებით ერთდროულად შექმნილი ტაძრები) გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ისინი შეიქმნა ბაზილიკისა და ცენტრული კომპოზიციის შეუღლების შედეგად[148]. ეს თეზისი დაზუსტებას მოითხოვს წრომის მიმართ. შეუდარებლად განვითარებულია სივრცე წრომში და აქ ბაზილიკურობა გადალახული კი არ არის როგორც გრძივი ბაზილიკიდან ჯვარგუმბათოვნისაკენ განვითარების პროცესის ერთ-ერთი ეტაპი[149], არამედ ის აქ არც არასოდეს ყოფილა. წრომის წინამორბედი და მისი უშუალო წინაპარი თავიდანვე ცენტრული იყო. იგი საქართველოს ტრადიციული სატაძრო არქიტექტურული თემის შემდგომი განვითარება და დახვეწაა, ცხადია, ამ სტრუქტურებში დამატებითი მოტივის ჩართვით.

ამ ფონზე ძნელი სარწმუნო ჩანს იაკობსონისეული თეზისი ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების წარმოქმნის შესახებ და მის მიერ შემოთავაზებული განვითარების ჯაჭვი: უგუმბათო ბაზილიკა — ბაზილიკაში შესული ცენტრული ელემენტი (ანუ გუმბათი) — შემდგომ გუმბათოვანი დარბაზი — განვითარების მომდევნო რგოლი და ბაზილიკურობის უარყოფის ეტაპი[150]. უნდა ითქვას, რომ გუმბათოვანი ბაზილიკა და გუმბათოვანი დარბაზი სხვადასხვა არქიტექტურული თემებია და მათი

ერთიანი ჯაჭვის სხვადასხვა რგოლებად განხილვის საფუძველი არ გვაქვს. ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების შექმნა და განვითარება ძირითადად დაკავშირებულია სვეტებთან თუ ბურჯებთან. ყველა ეტაპზე ისინი წარმოადგენდა იმ ელემენტებს, რომელთა გარშემოც მიმდინარეობდა სივრცეთა ორგანიზება. გუმბათოვანი დარბაზი (Kupelhalle) კი ძირითადად სომხური ტრადიციებით გაპირობებული სისტემაა, რომელიც საფუძველშივე უარყოფს ჯვარგუმბათოვან ნაგებობათა ძირითად მაორგანიზებელ ელემენტებს. უნდა გავიმეორო, რომ დასაბამიდანვე სომხეთი სიფრთხილით მოეკიდა ოთხსვეტიან სისტემას[151] და ძალიან მალე უარყო კიდეც იგი[152]. ასევე გაცილებით ადრე უარყვეს ბაზილიკა სომხეთში, ვიდრე საქართველოში. თუ საქართველოს წინარექრისტიანული არქიტექტურული ფორმები დასაწყისი პერიოდის ქართულ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებას აკავშირებდა „ბაზილიკასა" თუ ბაზილიკის მსგავს აგებულებასთან, სომხეთისათვის ეს ფორმები მხოლოდ პირველადი აუცილებლობით გამოწვეული იძულებითი ნაბიჯი იყო და არც ცდა დაკლო მას, რომ სომხური მისწრაფებების გათვალისწინებით გარდაექმნა და გადაემუშავებინა იგი, ე.ი. ვთვლი, რომ ნაგებობების ბაზილიკური ასახულობა არ იყო მისთვის ორგანული, წარსულით გაპირობებული თემა და ამ ხალხმა ნაგებობის ტრადიციულ ტიპს – დარბაზს შეუთავსა გუმბათი და მისი სრულყოფა განუმეორებელ სიმაღლემდე აიყვანა.

წინარექრისტიანული სომხეთი დიდადაა დამოკიდებული წარს-ელ ურარტულ მემკვიდრეობაზე. კულტურის ცალკეულ მხარეებზე (ქალაქთმშენებლობა, არქიტექტურა, სამშენებლო საქმე) წარსულის მემკვიდრეობანი უაღრესად მძლავრად მოქმედებს[153]. ურარტულ საკულტო ნაგებობათა ნანგრევებსა და ნაშთებს წარმატებით ითვისებს სომხური კულტურული წრე და ალბათ სწორედ ესენი ან მათი მსგავსი ნაგებობებია ის პატარა „დარბაზები", რომელსაც ზენობ გლაკი ახსენებს და რომელშიც იმართება პირველი სომხური ეკლესიები. ცხადია, განყენებულად ძალიან დიდია შუალედი ურარტულიდან ადრექრისტიანულ პერიოდამდე, მაგრამ სავსებით დასაშვები მგონია უწყვეტი გავლენების არსებობა, თუ არსებობს ტრადიციათა გადამცემი შუალედური რგოლი. ასეთი რგოლი ადრესომხური პერიოდია. თუ კრებითი ტაბულის მიხედვით მაინც გავადევნებთ თვალს და შევადარებთ ერთმანეთს ზოგიერთ ურარტულ ტაძარსა და პირველ სომხურ ეკლესიებს (ტაბ.XCVII$_{1-4}$), მსგავსება და უშუალო მემკვიდრეობითობა ნათელი გახდება. ესაა გეგმარებითი კომპოზიციის სრული იდენტურობა ქრისტიანობის მიერ სქემაში შეტანილი ზოგიერთი ცვლილებებით. ამიტომ სავსებით ბუნებრივია, რომ პირველი აუცილებლობით მიღებული ბაზილიკის თემა თანდათანობით ქრება სომხეთში და უბრუნდება ტრადიციულ გრძივ დარბაზს. მოგვიანებით ყოველგვარი ცენტრული ბურჯების გარეშე სწორედ მას აგვირგვინებენ გუმბათით. აქაც მძლავრად მოქმედებს წარსულის ხუროთმოძღვრული მემკვიდრეობა, ოღონდ, საქართველოსაგან განსხვავებით მას საფუძვლად სრულიად სხვა არქიტექტურული კონცეფცია უძევს.

თუ როდის მიიღო პირველად ბიზანტიაში ჩამოყალიბებული სახე ჯვარგუმბათოვანმა სისტემამ, დღემდე აღელვებთ მკვლევრებს. ეს თემა დიდად შორდება ამ ნაშრომის კონკრეტულ საკვლევ საკითხს და ამიტომ მას მხოლოდ მოკლედ შევეხები.

მკვლევართა ერთი ნაწილი ამ სისტემის სამშობლოდ სწორედ ბიზანტიას მიიჩნევს. თავისი დროისათვის შთამბეჭდავი იყო ვულფის თეორია, სადაც ნაჩვენები იყო განვითარების გზა ბაზილიკიდან „ჩაწერილ ჯვრამდე"[154]. მოგვიანებით პრინციპულად სხვა აზრი განავითარა კრაუტჰაიმერმა, რომლის მიხედვითაც ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების წინაპირობად თავისუფალი ჯვარი ან „ჩაწერილი ჯვარია" მიჩნეული[155]. ასეთი აზრი ნ. ჩუბინაშვილსაც აქვს გამოთქმული[156]. კრაუტჰაიმერი მთლიანად უარყოფს ვულფის „ევოლუციურ თეორიას", რომლის ძირითადი კონცეფცია ერთი არქიტექტურული ტიპოლოგიიდან მეორის შესაძლო წარმოშობაზეა დაფუძნებული, და თვლის, რომ როცა ბიზანტიის ცენტრებში, VI-VII სს-ში ძირითადად გაბატონებულია გუმბათოვანი ბაზილიკა, პერიფერიებში არსებობს ჯვარგუმბათოვანი ტაძრებიც. მას მაიაფარკინი და კუმანინ ჯამი მოაქვს ნიმუშებად და საბოლოოდ თემის დასასრულად თვლის წმ. ტიტეს ტაძარს გორტინაში

(კუნძ. კრეტაზე)[157]. ამ აზრს, როგორც ჩანს, სავსებით იზიარებს კომეჩიც[158]. ლ. რჩეულიშვილის აზრით, თვით ბიზანტიის ტერიტორიაზე ჯვარგუმბათოვანი ტაძრები IX ს-მდე არ გვხვდება[159], ე.ი. იგულისხმება ისეთი ძეგლები (ეს განმარტება აუცილებელი მგონია, რათა ტერმინოლოგიური დაბნეულობა არ მივიღოთ), სადაც ოთხ სვეტზე ან ბურჯზე გუმბათია დაყრდნობილი და მის გარშემო სივრცე მთლიანად სწორკუთხედშია ჩაწერილი (ზოგ შემთხვევაში გვხვდება სწორკუთხედის საზღვრებს გადაცილებული საკურთხევლის აბსიდა და პასტოფორიები), ანუ მთელი სივრცე გაერთიანებული და შეკრულია გუმბათით, სადაც ნაგებობის ჯვრული ასახულობა ზედა სტრუქტურაში მიღწეულია ტრანსეპტის საშუალებით. ტრანსეპტის მკლავები არ სცილდება სწორკუთხედის საზღვრებს.

სრულიად დასაშვებია, რომ ნაგებობის ეს ტიპი ბიზანტიის პერიფერიაში გაჩენილიყო (მაგ., ქერჩში) უფრო ადრე, ვიდრე იმპერიის ცენტრებში, თუ, ცხადია, ვირწმუნებთ ბრუნოვის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს (VIII ს). მაგრამ ქერჩში ამდაგვარი ნაგებობის გაჩენა საქართველოდან მომავალი იმპულსის შედეგი უნდა იყოს, მისი ზოგიერთი ნიშანი პირდაპირ მიანიშნებს ამას (გეგმის კვადრატულობა, რაც სრულიად განასხვავებს მას ბიზანტიური ეკლესიებისაგან, განვითარებული გუმბათქვეშა სივრცე, სვეტთა ჯვრის ფორმის ბურჯები, რიზალიტები და სხვ.), თუმც ბრუნოვისათვის ეს ნაგებობა მთლიანად ბიზანტიური არქიტექტურის ქმნილებაა[160].

როგორც არ უნდა განისაზღვროს ბიზანტიაში ჯვარგუმბათოვან ნაგებობათა წარმოშობის დრო, მთავარი ჩვენთვის ისაა, რომ აქაც მათ სომხური ძეგლების ანალოგიურად ბაზილიკური სიგრძივობა ახასიათებს, რაც სრულებით არ შეინიშნება საქართველოში. ბიზანტიაში საკმაოდ კარგად ჩანს ბაზილიკიდან ჯვარგუმბათოვანი სისტემის სრულყოფილი ფორმის წარმოქმნის რთული პროცესი. ბიზანტიაში გუმბათოვანი ბაზილიკები ძალიან ადრე წარმოიქმნა[161], და თუ ვერწმუნებით ვულფს, ტრანსეპტიან ბაზილიკებში ბრტყელი გადახურვიდან თაღოვანზე გადასვლამ თავისთავად წარმოშვა გუმბათი (და ამდენად, სისტემაც)[162]. მიუხედავად ამისა, საუკუნეები დასჭირდა იქ ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების წარმოსაქმნელად იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ ბაზილიკის სქემა, მისი ტრანსეპტიანი ტიპი დამოუკიდებლად არ იძლევა და არ კარნახობს თავისუფალ გზას ერთიანი კომპაქტური სივრცის შესაქმნელად, ისეთ გზას, რომელსაც კარნახობდა „კვადრატული" ბაზილიკა საქართველოში.

გ. ჩუბინაშვილი, დარწმუნებული ვარ ამაში, პრიორიტეტს ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობის ჩამოყალიბების პროცესში საქართველოში აკუთვნებდა „Croix libre"-ს იმიტომ, რომ ვერც წრომში და ვერც სხვაგან ვერ ხედავდა მათ ბაზილიკურ სიგრძივობას[163].

ცხადია, დამოუკიდებლად „ქართული ბაზილიკა" ვერ შექმნიდა ჯვარგუმბათოვან სისტემას. ეს კარგად ჩანს, მაგ., არმაზში, აქ ნაწილობრივ უარყვეს ბაზილიკურობა ისე, რომ შეინარჩუნეს ოთხი სვეტი, გუმბათის საყრდენი, მაგრამ არ შეუთავსეს მას ტრანსეპტი. ამიტომაც მივიღეთ გარდაქმნისა და ფორმათა ძიების თვალნათელი, შუალედური ნიმუში, სადაც ჩანს ბაზილიკურობის ნაწილობრივი უარყოფისა და ახალი თემისათვის გასაღების ჯერ ვერმიგნების პერიოდიც.

აქ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს „Croix libre"-ს როლი ჯვარგუმბათოვანი სისტემის წარმოქმნის პროცესში. მისი მნიშვნელობა მცხეთის ჯვრის ტიპის ტაძრების წარმოქმნასა და შემუშავებაში მინიშნებული აქვს გ. ჩუბინაშვილს[164]. ეს „თავისუფალი ჯვრის" შესაძლებლობას სავსებით შეესაბამება, ამით მისი ფუძემდებლური როლი იწურება და მცხეთის ჯვრის სრულყოფილი და დასრულებული თემაც განვითარებას აღარ ექვემდებარება[165]; აქ ამოიწურა შესაძლებლობები ისევე, როგორც ამოწურა იგი მცხეთის ჯვრის ტიპის შექმნით „Croix libre"-მ, მაგრამ „Croix libre", როგორც თემა და იდეა და არა როგორც საფუძველი, მონაწილეობს ჯვარგუმბათოვან ნაგებობათა სრულყოფაში. აქ ერთმანეთისაგან უნდა გავმიჯნო საწყისი სახეები წრომისა და მცხეთის ჯვრის ტიპის ნაგებობათათვის, სათანადოდ უნდა შევაფასოთ საწყისი მოდელის როლი მხატვრული კანონის ჩამოყალიბების გზაზე. ამ შემთხვევაში გვაქვს ერთმანეთისაგან განსხვავებული ორი გრაფიკული სხეული — კვადრატი და ჯვარი, კვადრატი წრომისა (ეს მისი საფუძველია) და

ჯვარი მცხეთის ჯვრისათვის. კვადრატი ვითარდება თავისსავე შიგნით განმეორების შედეგად – კვადრატი კვადრატის ცენტრში (ტაბ.XCl5,6) [შდრ. დედოფლის მინდვრის კომპლექსის საფუძველსა და მისი სქემის წარმომქმნელ კვადრატთა პროპორციულად შემცირებულ გრძელ ჯაჭვს], ხოლო ჯვრის განვითარება მცხეთის ჯვრის ტიპისკენ ჯვრიდან ორნამენტის განვითარების გზაა, რომელსაც ცენტრი წარმართავს ვარდულის მიღებით (შდრ. ძველი გავაზი – ნინოწმინდა ტაბ.XCVI1,2) დამატებითი დიაგონალური სხივების მეშვეობით (ტაბ.XCl3,4).

ამდენად, მცხეთის ჯვრის (ტაბ.XCVI3) ტიპი შორდება „თავისუფალ ჯვარს". იგი მკვეთრად გამოხატული დომინანტით შეიკრა, გამთლიანდა და კომპაქტურ სხეულად იქცა. „ორმაგი კვადრატი" იმატებს „თავისუფალ ჯვარს", მაგრამ მხოლოდ სივრცეში (ტაბ.XCl7). ეს განვითარების სრულიად განსხვავებული გზაა, თუმცა აქაც მონაწილეობს „Croix libre". იგი დომინირებს მცხეთის ჯვრის ტიპში, მაგრამ დამხმარე თემაა წრომში, ე.ი. ვფიქრობ, რომ ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობანი საქართველოში შეიქმნა ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული ცენტრული კომპოზიციის ვერტიკალური კომბინირების შედეგად და არა გრძივი და ცენტრული ფორმების ურთიერთშეუღლების გზით. იგი საქართველოში შექმნა წინარექრისტიანულმა მოდელმა, რომელშიც შევიდა მთლიანად, თემატიკითაც და ფორმითაც ქრისტიანული სხეული – ჯვარი. ცენტრულს ვუწოდებ იმ „ცრუ ბაზილიკებსაც", რომლებსაც, ჩემი აზრით, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ჯვარგუმბათოვანი სისტემის ჩამოყალიბების პროცესში, რადგან ისინი ხასიათდება შეკრული, კომპაქტური ფორმით. სომხურ ბაზილიკათაგან განსხვავებით, მათთვის სრულიად უცხოა ღია გალერეები და კოშკისებური დანამატები[166]. ქართული „ბაზილიკები" შეკრული და ჩაკეტილია თავისთავში, თითქოსდა უგუმბათობის დროსაც გუმბათი განაპირობებს მათ მთლიანობასა და კომპაქტურობას. და ასეა მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს წინარექრისტიანული ტაძრებისათვის, „ცრუ გუმბათოვან კვადრატულ" ნაგებობათათვის ადრევე იყო დამახასიათებელი. უნდა აღინიშნოს, რომ ადრექრისტიანულ ხანაში, მის საწყის პერიოდში, სომხეთსა და საქართველოს შორის სუფევს სრული რელიგიური ერთიანობა. მიუხედავად ამისა, ამ ეტაპზეც კი ამ ორი რეგიონის ძირითადი არქიტექტურული სახეები მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

სიმოკლე ანუ კვადრატულობა უთუოდაა მიზეზი იმისა, რომ ქართულ ბაზილიკებს არ გაუვლიათ გადახურვის სისტემის ორი ეტაპი – ბრტყელი ხის ჭერიდან კამარულზე გადასვლის პროცესი, ანუ ის პროცესი, რაც თითქმის მთელმა ქრისტიანულმა არქიტექტურამ განვლო. აქ ეკლესიათა სივრცე თავიდანვე კამარით იკვრებოდა, რაც იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ კვადრატულობა თავისთავად კარნახობს ამ თემას[167]. გარდა ამისა, გვიანანტიკურ ხანაში, ქრისტიანობის უშუალოდ მომიჯნავე პერიოდში სამარხეულ ნაგებობებში (მცხეთის მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა), რომელიც მრავალი ნიშნით ქართული წინარექრისტიანული ტაძრის მოდელია[168], სრულყოფილი კამარა გვაქვს[169]. მთელ ქრისტიანულ სამყაროში, მის სხვადასხვა რეგიონში ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების სახით მეტნაკლები სიგრძივობისა და წარმოშობის განსხვავებული გზების მიუხედავად შეიქმნა ტაძრის იდეალური მოდელი. იგი მთლიანად პასუხობდა VI ს-ის ბოლოსა და VII ს-ის დასაწყისში მომხდარ ფორმირებებსა და მორწმუნეთა თვალთახედვას. დასაბამი მიეცა ლიტურგიისა და თვით საღვთო ნაგებობის იდეურ-სიმბოლურ გააზრებას და, შესაბამისად, ღვთისმსახურთა მოქმედებანიც ღრმა სიმბოლური აზრით გამდიდრდა. ლიტურგიის მიხედვით ხდება ამ დროიდან ტაძარში ცერემონიალური სივრცის შემოსაზღვრა და სწორედ გუმბათქვეშა სივრცე ბემითურთ ხდება თითქმის ისეთივე მნიშვნელობის მქონე, როგორც საკურთხეველი, ე.ი. თუმც დაგვიანებით და არასრულად, მაგრამ ცენტრი აქ მაინც იძენს იმ მნიშვნელობას, რაც აღმოსავლური, წინარექრისტიანული ტაძრების ერთი ჯგუფის ცელას ჰქონდა. და მაინც, ქრისტიანულ ეკლესიებში საკურთხეველთან შედარებით გუმბათქვეშა კვადრატს ნაკლები იდეური დატვირთვა აქვს[170]. მთელ ქრისტიანულ სამყაროში ლიტურგიული ნორმების იდეალურად განხორციელების საშუალებას იძლევა ჯვარგუმბათოვანი ტაძარი და ამიტომაც ოთხ ბურჯსა თუ სვეტზე დაყრდნობილი ნაგებობანი ნაკლებ განიცდიდა ცვლილებას.

საქართველოში კი რამდენადმე განსხვავებული სურათია. წრომის შემდგომ ოთხ სვეტზე დაყრდნობილი გუმბათი მხოლოდ რამდენიმე ძეგლში გვაქვს: სამშვილდის სიონი (ტაბ.XCV1), თბილისის მეტეხი, იყალთო, რუისი. თანდათანობით საქართველოში გუმბათი შორდება ცენტრს და მიიწევს საკურთხევლისაკენ. ამ ტენდენციის არასრული გამოხატულებაა სამთავისი (ტაბ.XCV3) და სრულისა – მაგ., სამთავრო[171]. აღმოსავლეთის ორი ბოძი შეუთავსდა საკურთხევლის აბსიდის კუთხეებს, მოხდა აღმოსავლეთი მკლავის საგრძნობი დამოკლება. ეს საბოლოოდ ჩამოყალიბებული ტიპი იქცა კანონიკურად საქართველოში[172]. მიზეზი გუმბათის საკურთხევლისაკენ სწრაფვისა, ჩემი აზრით, კვლავ წარსულის მემკვიდრეობაა. ვფიქრობ, რომ ესაა მისწრაფება იმისაკენ, რომ შეძლებისდაგვარად ერთად იარსებოს ორმა სარიტუალო დომინანტმა – ცერემონიალურმა არემ და საკურთხეველმა. გავიხსენოთ, რომ ქართულ წინარექრისტიანულ ტაძრებში ცერემონიები საკურთხეველთან წარმოებდა და მას აგვირგვინებდა გუმბათი.

ზემოთ განხილულ „სათაუო" ბაზილიკათაგან, ე.ი. იმ ტიპის ნაგებობათაგან განსხვავებით, რომლებმაც დასაბამი მისცა საქართველოში ჯვარგუმბათოვანი სისტემის წარმოქმნას, გრძივი ბაზილიკების ჯგუფი სრულიად სხვა არქიტექტურული თემაა და მის წარმოშობასაც სრულიად განსხვავებული საწყისები აქვს.

ბაზილიკა, როგორც არქიტექტურული თემა, როგორც ეკლესიის დაკანონებული ტიპი, საქართველოსათვის უცხოდ, თავს მოხვეულადაა მიჩნეული[173]. „სათუო", „ცენტრულ" ბაზილიკებზე ამ მოსაზრების გავრცელებას, ვფიქრობ, საფუძველი არა აქვს. იგი წარსულიდან მივიღეთ, მაგრამ გრძივი ბაზილიკებიც, ჩემი აზრით, ადგილობრივ ნიადაგზე გვიანანტიკურ ხანაში განვითარდა ერთ-ერთი პერიფერიული, რომაული არქიტექტურული სკოლის მოღვაწეობის შედეგად. საქართველოში ბაზილიკის სამი, ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებული ტიპი ჩანს: ოთხსვეტიანი, გრძივი და სამეკლესიანი. ბოლნისის სიონი შესაძლოა ერთადერთი ძეგლი იყოს, რომლის მიკუთვნება უყოყმანოდ რომელიმე სახეობისადმი ჭირს (მას მოგვიანებით დავუბრუნდები).

ძალიან მიძნელდება საქართველოში ბაზილიკათა ვ. ცინცაძისეული ტიპოლოგიის გაზიარება, მათი დაჯგუფება ზედა სტრუქტურის მიხედვით[174]. საქართველოში არ ჩანს ისეთი ბაზილიკები, რომლებიც ზედა სტრუქტურით უყოყმანოდ სირიულ-მცირეაზიულ მოდელს მიეკუთვნებოდეს[175], ე.ი. ისეთებს, სადაც სამივე ნავს ერთიანი ორქანობიანი სახურავი ფარავს[176]. ბოლნისის სიონის ამჟამინდელი ასახულობა (სამივე ნავი ერთიანი გადახურვის ქვეშაა მოქცეული, მაგრამ გვერდითი გალერეები მას მაინც ბაზილიკის ჩვეულ იერს ანიჭებს) გვიანდელი გადაკეთების შედეგია, რაც რ. გვერდწითელის სტრუქტურულმა ანალიზმა უეჭველობით დაადგინა[177]. ვ. ცინცაძის მიერ შესწავლილ იქნა სვეტიცხოვლის ამჟამინდელი ტაძრის წინამორბედი სტრუქტურა, სადაც დადასტურდა ბოლნისის სიონის მსგავსი გეგმარებითი სქემა[178]. ბოლნისის სიონის ანალოგიურად მოხდა სვეტიცხოვლის ბაზილიკის რეკონსტრუქციაც (სამივე ნავი ორქანობიანი გადახურვის ქვეშ). ასეთი რეკონსტრუქციის საფუძველს არ იძლევა ახლადგამოვლენილი სვეტიცხოვლის ბაზილიკის გეგმა, ხოლო ბოლნისის სიონის თავდაპირველი ასახულობა გარე მასებში სამივე ნავს მკვეთრად გამოყოფდა.

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელაა გამოთქმული აზრი იმის შესახებ, რომ წინარექრისტიანული ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის უცხოა რომაული არქიტექტურული სახეები[179]. შესაძლოა, ბოლო ხანებში ნასტაკისისა და ძალისის ნაქალაქართა გამომზეურებამ[180] ეჭვი შეიტანოს ამ მოსაზრებაში და, ვფიქრობ, რომ ეჭვს მხოლოდ სანახევროდ ექნება საფუძველი. ძალისისა და ნასტაკისის არქიტექტურა რომაული პერიფერიული სკოლის ქმნილებაა და ყველა კომპონენტით რომაული ტრადიციების განმახორციელებელი მძლავრი ხუროთმოძღვრება. მაგრამ ესაა უპირველესად პრესტიჟული კომპლექსები, პრესტიჟული მხოლოდ ვიწრო გაგებით, რომლებიც ნაწილობრივ ფსიქოლოგიურ ასპექტებსაც შეიცავს. ეს კომპლექსები წარმოშობილია კონკრეტულ პიროვნებათა (მოხელეთა) დაკვეთების შედეგად და მხოლოდ მათ პრესტიჟს ემსახურებოდა. ამიტომაც ძნელია იმის წარმოდგენა, რომ იგი შექმნიდა ერის მძლავრ შემოქმედებით ტრადიციას.

ეს კომპლექსები არაა საზოგადოების ან ქურუმთა კასტის დანაკვეთი. იგი დაწინაურებული კლასის და, შესაძლოა, არც მისი, არამედ ცალკეულ პიროვნებათა მოთხოვნაა. ასეთმა ნაგებობებმა შეიძლება წარმოშვას და წარმოუშვია კიდევაც საკულტო ნაგებობანი, რომლებიც დროის რაღაც გარკვეულ მონაკვეთში შეიძლება დაუპირისპირდეს ადგილობრივ, მყარ ნიადაგზე შექმნილ სახეებს. საქართველოში რომაული არქიტექტურული სკოლის მიერ წარმოშობილმა ბაზილიკებმა მხოლოდ ცოტა ხნით იარსება ადგილობრივი ბაზილიკების გვერდით.

კვლავ მინდა არქეოლოგიურ მონაპოვარს მოვუხმო და კვლავ ნასტაკისის ექსპედიციის მიერ გამოვლენილ ძეგლს.

ნასტაკისის სამნავიანი ბაზილიკა

როგორც ჩანს, ეს ნაგებობა (ტაბ.LXXXI3) ანტიკური ბაზილიკა იყო, რომელიც მოგვიანებით ეკლესიად გარდაიქმნა. აღმოსავლეთ კედლის სტრუქტურაში შერჩენილია თავდაპირველი ნაგებობის კვალი — საფეხურები (ტაბ.LXXXII). ა. ბოხოჩაძის აზრით, ეს წარმართული საფეხურებიანი საკურთხევლის ნაშთია, რომელზეც ბაზილიკა დაშენდა[181]. მაგრამ ეს აზრი ნაკლებ მისაღები მეჩვენება. წარმართული საკურთხევლები ადრექრისტიანულ ეკლესიებში ყოველთვის ნაგებობის ცენტრში ექცეოდა. ეს ქრისტიანული რელიგიის მძლავრობის გამოხატულებადაა მიჩნეული[182]. არეშის №3 ეკლესიაში წარმართული ნიში სწორედ სამეკლესიანი ბაზილიკის ცენტრში აღმოჩნდა (ტაბ.LXXXIII2)[183]. ანალოგიური სურათი გვაქვს, მაგ., ბაალბეკშიც — იქაც წარმართული საფეხურებიანი საკურთხეველი ბაზილიკის ცენტრში მოექცა (ტაბ.LXXIX3)[184] და შემდგომ ამბიონად გააგრძელა არსებობა.

ნასტაკისში, ეკლესიის აღმოსავლეთ მხარეს შერჩენილი საფეხურები თავის დროზე ამ წარმართული ბაზილიკის აღსავალი უნდა ყოფილიყო, რომლის გაუქმების ხარჯზე შექმნეს აბსიდები, ე.ი. შეცვალეს ნაგებობის ორიენტაცია, ხოლო მისი ძირითადი სტრუქტურა ხელუხლებლად დატოვეს. აბსიდები ნამდვილად არაა თავდაპირველი შენობის თანადროული. წყობას ეს კარგად ეტყობა. იგი გვიანდელი ქმნილებაა და შემთხვევითი არც ის ჩანს, რომ სწორედ საფეხურებს დააშენეს ისინი. ამით მოსპეს წარმართული ნაგებობის შინაარსი, გააუქმეს მისი აღსავალი და ხაზი გაუსვეს მის სრულიად სხვა ფუნქციას. საოცრად ჰგავს ეს შემთხვევა ბაალბეკის მაგალითს. აქაც ასევე სამი აბსიდა სწორედ წარმართული ნაგებობის აღსავალს, საფეხურებს დააშენეს და, თანაც, დასავლეთით.

ნასტაკისის ეკლესიაში ქვისა მხოლოდ ცოკოლი ყოფილა, დანარჩენი სტრუქტურა ალიზისაა და იგი ასევე დატოვა ქრისტიანულმა ეკლესიამაც. ნავებს ოთხი წყვილი ჯვრის ფორმის ბურჯი ანაწევრებდა. ბურჯთა ამ ფორმას იცნობდა და იყენებდა გვიანანტიკური არქიტექტურა[185]. მოგვიანებით აღმოსავლეთის განაპირა ბურჯები ნაგებობის ეკლესიად ფორმირებისას აბსიდის ნაშვერებს შეუთავსდა. ეკლესიას ა. ბოხოჩაძე V-VI სს-ით ათარიღებს[186]. ჩემი აზრით, წარმართული ბაზილიკის ეკლესიად ათვისება გაცილებით ადრე მოხდა, შესაძლოა, საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამდეც. ძალიან ძნელია წარმოდგენა იმისა, რომ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდგომ ერთ-ერთ საქალაქო ცენტრში და თანაც დედაქალაქის (მცხეთის) სიახლოვეს ალიზის ეკლესია აგებულიყო. IV ს-დან ეკლესიათა მშენებლობა საქართველოში სამეფო პრეროგატივაა და ეს ქართული საისტორიო წყაროებითაც კარგად ჩანს. გარდა ამისა, ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობის დასაწყის ეტაპზე, როცა ეს პროცესი უშუალოდ ხელისუფლების კონტროლს ექვემდებარება, ხდება აღორძინება წყობათა ანტიკური სახეებისა და ეკლესიის ქვის კედლები სხვა სიმბოლურ მნიშვნელობას იძენს[187]. ამიტომაც მიჭირს ნაგებობის შემოთავაზებული თარიღის გაზიარება. გარდა ამისა, ეკლესიამ შემოგვინახა დეტალი, რომელიც საკვანძოთ

გამორიცხავს მის IV ს-ზე გვიანდელ წარმოშობას. ესაა საკურთხეველი ჩრდილოეთ აბსიდში და არა ცენტრალურში. მხოლოდ უადრეს, III-IV სს-ის ძეგლებს ახასიათებს ვიწრო სივრცეებში საკურთხეველების აღმართვა[188], რასაც იმ დროისათვის ჯერ კიდევ ჩამოუყალიბებელი ლიტურგია ითვალისწინებდა. ამ ნიშნის გამო, ვფიქრობ, რომ V-VI სს-ში ეკლესია აღარც კი ფუნქციონირებდა. ალიზის ეკლესია არ შეესაბამებოდა მშენებლობათა სამეფო პროგრამას, ხოლო სტრუქტურის მთლიანი განახლება ალბათ არ ეგებოდა. თუ ჩემ მიერ შემოთავაზებული თარიღი – III-IV სს-ები მისაღებია, მაშინ გამოდის, რომ ბოლნისის სიონის ჯვრის მოყვანილობის ბურჯებისათვის[189] ადრეული მოდელი საქართველოში ამ ძეგლის სახით არსებობდა. ცოტა მოგვიანებით (კონკრეტულად როდის, ამის ვარაუდი ძალიან ძნელია ეხლა, მაგრამ, ჩემი აზრით, IV ს-ის პირველ ნახევარში) სამნავიანი ბაზილიკა სამეკლესიანად აქციეს. პასტოფორიუმები აქაც არ გამოიყო, დამოკლდა გეგმა, გაიჭრა კარებები სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან, ამასთანავე, სამხრეთი კარი მთავარ კარიბჭედაც იქცა (გაფორმდა პორტიკოსით), ბურჯებზე გადაიარა კედლებმა და შეიქმნა სამი მხრიდან გარსშემოსავლელი (ამ ბოლო პერიოდს მოგვიანებითაც დავუბრუნდები).

ზემოთ, როცა გადავხედეთ იმ წარმართულ ნაგებობებს, რომლებიც ეკლესიებად იყო ათვისებული, კარგად ჩანდა, რომ ნაგებობათა ზომებს ყურადღება არ ექცევა. ადრექრისტიანული ეკლესია იმართებოდა ნებისმიერი სიდიდის შენობაში. ასეთი სურათი გვაქვს ნასტაკისშიც – გვერდიგვერდ არსებობდა მცირე დარბაზული და საკმაოდ მოზრდილი სამნავიანი ბაზილიკა. ეს ფაქტი იმას მიანიშნებს, რომ ეკლესიის ზომებს აპირობებდა კონკრეტული რეგიონის და, თუ გნებავთ, უბნის მოთხოვნები, მრევლის რაოდენობა. ზომებს განსაზღვრავდა ალბათ დასახლებული გარემოც და ისიც, თუ რამდენად შეესაბამებოდა იგი ცენტრს თავისი ყველაზე ზოგადი გაგებით.

ნასტაკისის სამნავიანი ბაზილიკა გეგმარებითი კომპოზიციით არ განსხვავდება საქართველოს გრძივი ბაზილიკებისაგან და, ვფიქრობ, მათთვის მოდელი რომაული არქიტექტურის ერთ-ერთი პერიფერიული სკოლის მიერაა შექმნილი. ზემოთ განხილული „სათუო" ბაზილიკების ანალოგიურად, აქაც საწყისი მოდელიდან გამომდინარე შეუძლებელია მათ სირიულ ტიპზე საუბარი (ანუ სამივე ნავის ერთ საერთო, ორკალთა სახურავის ქვეშ მოქცევის შესაძლებლობის დაშვება).

ურბნისის, კაწარეთის სამების, კონდოლის, ნატკორის, ხირსის (ტაბ.XCVIII$_{1-4}$), ანჩისხატისა და სხვა გრძივი ბაზილიკანი ან, უფრო სწორად, მათი საწყისი სქემა საქართველოში აღარ განვითარებულა. მათი კომპოზიცია და სტრუქტურა ნაკლებად იძლეოდა გუმბათის წარმოშობის შესაძლებლობას. ამ თემისათვის აქ უკეთესი საწყისები წარსულის მემკვიდრეობით იყო შემზადებული. გრძივმა სტრუქტურამ ვერ დასძლია წინაალმდეგობა საუკუნეთა მანძილზე შემუშავებული ტრადიციული კომპოზიციებისა, მათ შემდგომ არსებობას არ გააჩნდა ის მძლავრი იმპულსი „ღვთის სახლისა", რაც ჰქონდა კვადრატულ ბაზილიკებს. როგორც ჩანს, ამ ფაქტორებმა განაპირობა გრძივ ბაზილიკათა მცირერიცხოვნობა და საბოლოოდ გაქრობა.

ზემოთ აღვნიშნე, რომ ბოლნისის სიონის (ტაბ.XCIX$_1$) მიკუთვნება ბაზილიკის რომელიმე კონკრეტული ტიპისადმი ჭირს. ამ ძეგლში, ვფიქრობ, თანაბარი ძალითაა თავმოყრილი სხვადასხვა მემკვიდრეობა: საქართველოსათვის ჩვეული დაგეგმარების პრინციპები, ზოგადად ბაზილიკურობის თემა, როგორც ქრისტიანული ღვთის სახლის მოდელი და ზოგიერთი რომაულ-ელინისტური არქიტექტურული სახე. ჩემი აზრით, აქ ქართული „კვადრატული" და „ნამდვილი" ბაზილიკის ანუ ორი არქიტექტურული კონცეფციის შერწყმა მივიღეთ.

ამ ძეგლის გარშემო უკანასკნელ ხანს მრავალი აზრი გამოითქვა, რამაც კიდევ უფრო გააცნობიერა მასთან დაკავშირებული მრავალი სადავო და ბუნდოვანი საკითხი.

ძეგლი დათარიღებულია გ. ჩუბინაშვილის მიერ V ს-ის მეორე ნახევრით (478-493 წწ.). მის მიერვე დაწვრილებით და ყოველმხრივაა გაანალიზებული ბოლნისის სიონის ცალკეული დეტალები და მთლიანი სტრუქტურა[190]. თავის დროზე გ. ჩუბინაშვილისეული თარიღი ყველა მკვლევარმა გაიზიარა, მაგრამ თარიღის მიმართ თანდათანობით გაჩნდა სკეფსისიც, რაც მკვლევართა ერთი

ნაწილის შრომებში აისახა[191]. მათი აზრით, ბოლნისი IV ს-ის ბოლოს, ან V ს-ის დასაწყისის ძეგლია. ეჭვი, ჩემი აზრით, არცთუ უსაფუძვლოა, მაგრამ პირდაპირ, აშკარა მონაცემებს მაინც არ ვფლობთ, რომ ძეგლის შექმნა უყოყმანოდ რაიმე სხვა პერიოდით განვსაზღვროთ. ბოლნისის სიონი თარიღდება ლაპიდარული წარწერებითა და მხატვრულ-სტილისტური ანალიზით. განსაკუთრებული მნიშვნელობის ჩრდილოეთი წარწერაა, რომლის ძირს ჩამოვარდნილი ცენტრალური ნაწილი მხოლოდ მოგვიანებით აღმოჩნდა[192] და მოთავსდა ჩრდილოეთ გალერეის შესაბამის ადგილას. ა. შანიძე წარწერას შემდეგნაირად კითხულობს:

1. (შეწევნითა წმიდ)ისა სამებისაჲთა ოც წ̃ლისა პეროზ მეფი(სა ზე) (ხიქმნა დაწყებაჲ)
2. ამის ეკლესიაჲსა და ათხოვთმეტ წ̃ლის(ა შემდგომად განხეშორა. ვი)
3. ნ აქა შინა თაყჳანის ხ̃ცეს ღ~ნ შეიწ̃ყალენ და ვინ ა(მის ეკლესია საჲ დ(ავი)თე)
4. პისკოპოს(ს)ა ხოჳლოცოს იგიცა ღ~ნ შეიწ̃ყალენ (ამ̃ენ)[193].

წარწერაში მოხსენებული „პეროზ" ირანის შაჰადაა მიჩნეული და ძეგლიც მისი ზეობის ხანით თარიღდება, ე.ი. V ს-ის ბოლოთი. ს. კაკაბაძე წარწერის ა. შანიძისეული რეკონსტრუქციის რამდენიმე მონაკვეთს საეჭვოდ მიიჩნევს, რის შედეგადაც, მისი აზრით, აქ მოხსენებული პეროზის ირანის შაჰთან გაიგივებას საფუძველი ეცლება და, ფიქრობს, რომ მასში ჩვენს წყაროებში არაერთგზის მოხსენებული სამშვილდის ერისთავი ფეროზი უნდა დავინახოთ[194].

ამავე აზრის დასაბუთებას ცდილობს ბ. მჭედლიშვილი. ამასთანავე, ს. კაკაბაძე და ბ. მჭედლიშვილი თვლიან, რომ ძეგლის გ. ჩუბინაშვილისეული მხატვრულ-სტილისტური ანალიზი არცთუ უეჭველად მიგვანიშნებს ბოლნისის სიონის V ს-ის II ნახევარში აგების შესაძლებლობაზე. თავიანთ ნარკვევებში ეს მკვლევრები უხვად იმოწმებენ სხვადასხვა დროს წარწერისა და თვით ძეგლის გარშემო გამოთქმულ იმ მრავალ მოსაზრებას, რომელიც ეჭვქვეშ აყენებს სიონის V ს-ით დათარიღებას[195]. ამ მოსაზრებათა დეტალურ განხილვას არ შევუდგები, დაინტერესებული მკითხველი ადვილად მოიძიებს შესაბამის ლიტერატურას.

ეჭვის მთავარი საფუძველი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს ცნობაა: „და მის შემდგომად მეფობდა ბაკურ, ძეჲ თრდატისი, და მთავარ ეპისკოპოსი იყო ელია, და ამან აღაშენა ეკლესია ბოლნისს"[196]. ლეონტი მროველი კი მოგვითხრობს: „დაჯდა მეფედ ძე ვარაზ-ბაქარისი... სახელით ფარსმან... და მოკუდა ელია ეპისკოპოსი და დასუეს სვიმონ და აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა"[197]. ასე რომ, წყაროთა მიხედვით ბოლნისის სიონი IV ს-ის დასასრულის ან V ს-ის დასაწყისის ძეგლია, მაგრამ მკვლევართა სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულება იჩენს აქ თავს: უნდა ვენდოთ უყოყმანოდ წყაროთა ჩვენებებს თუ არა, რას უნდა მიენიჭოს საერთოდ პრიორიტეტი ძეგლის დათარიღებისას? ითვლება, რომ თვით ძეგლის მხატვრულ-სტილისტურ ანალიზს. ამაში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია. სწორედ მას უნდა მიენიჭოს უპირატესობა. მაგრამ აქ ერთი ფრიად საყურადღებო მომენტი იჩენს თავს: ძეგლის თარიღის გარშემო დისკუსია დროის ძალიან მცირე მონაკვეთს ეხება — IV ს-ის ბოლოსა და V ს-ის დასაწყისს ან V ს-ის ბოლოს. საშუალოდ ეს 50 წელია. საკითხის სირთულე ისაა, რომ დროის ამ მონაკვეთის მანძილზე რამდენადაა შესაძლებელი თვალი გაედევნოს არქიტექტურულ ფორმათა ტრანსფორმაციას, და საერთოდ, შეიძლებოდა კი განეცადა მათ ცვლილება 50 წლის მანძილზე, საეკლესიო მშენებლობათა საწყის ეტაპზე. თუ განიცადა, ჩემი აზრით, ფრიად უმნიშვნელო და ისიც სუბიექტური ხასიათისა, თანაც ისინი მხოლოდ ოსტატთა განსხვავებული შესაძლებლობების ამსახველი უნდა ყოფილიყო.

ძეგლის შექმნის თარიღისადმი ეჭვის კიდევ ერთი საფუძველი არსებობს: რამდენადაა გამართლებული ირანის შაჰის პეროზის ზეობით ქრისტიანული ტაძრის დათარიღება, და საერთოდ, რატომ უნდა იხსენიებოდეს აქ ირანის შაჰი. ეს ლ. მუსხელიშვილსაც აეჭვებდა[198] და ს. კაკაბაძესაც[199]. როგორც აღინიშნა, მიუღებლად თვლის ირანის შაჰთან წარწერისეული „პეროზის" გაიგივებას ბ. მჭედლიშვილიც[200]. მათი აზრით, წარწერისეული „პეროზი" სამშვილდის ერისთავია და არა ირანის შაჰი. შესაძლოა არსებობდა რაიმე საპატიო მიზეზი, ჩვენთვის უცნობი, რამაც აიძულა დამკვეთი

და მშენებლები სამშენებლო წარწერაში ირანის შაჰი მოეხსენებიათ. ნ. ლომოური ცდილობს ამ მოვლენის ახსნას საერთო ისტორიული სიტუაციიდან გამომდინარე[201]. გარდა ამისა, იგი სხვა შემთხვევებსაც მოიხმობს, სადაც ირანის შაჰი ან მაჰმადიანი მმართველი იხსენიება ქართულ ძეგლებში. მაგრამ ეს ნიმუშები ამ საკითხის გარშემო არაფერს აზუსტებს. ერთ-ერთ მაგალითად ნ. ლომოური ამავე ეპოქის ლიტერატურულ ძეგლს ასახელებს: იაკობ ცურტაველის „შუშანიკის მარტვილობას", კერძოდ, მის შესავალს: „იყო მერვესა წელსა სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვარსქენ პიტიახში, ძეჲ არშუშაჲსი". ნ. ლომოური თვლის, რომ ეს ლიტერატურული ძეგლი თარიღდება სპარსეთის მაზდეანი შაჰის ზეობით, მაგრამ „შუშანიკის მარტვილობის" ეს მონაკვეთი განა ძეგლს ათარიღებს? იგი ათარიღებს მოვლენას და უთითებს მიმართულებას ქართლიდან სპარსეთისაკენ, სადაც წარმოიშვა ნაწარმოებში ასახულ მოვლენათა ჯაჭვი. დასაბამი ნაწარმოებისეულ ისტორიას კი სწორედ ირანის შაჰის კარზე მიეცა. ვფიქრობ, რომ ვერ გამოდგება ანალოგად ბოლნისის სიონის წარწერისათვის ნ. ლომოურის მიერ მოხმობილი მეორე მაგალითიც[202]. ესაა მაჩხანის ეკლესიის წარწერა: „სახელითა ღმრთისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა თევდორესითა, ადიდენ ღმერთმან – ქართლისა ამირაჲსა ბედჲთა – აშენდა ეს საყდარი ჰომად კიტრისძისაობას: უფალო შეუნდვენ ცოდვანი"[203]. საქმე ისაა, რომ ამ დროისათვის, ე.ი. IX ს-ის თბილისის საამიროში ეკლესიები შენდებოდა და თუ ამირას მცირეოდენი ღვაწლი მაინც მიუძღოდა მის აგებაში, მისი სახელი სამშენებლო წარწერაში უთუოდ მოიხსენიებოდა. ამიტომაც ჯერჯერობით მაინც ბოლნისის სიონის წარწერის „პეროზი", როგორც ირანის შაჰი, უპრეცენდენტო შემთხვევად რჩება.

ბოლნისის სიონი[204] უნიკალური ძეგლია. იგი მრავალ ისეთ ნიშანს შეიცავს, რაც მას სრულიად გამოარჩევს დღემდის ცნობილ ადრექრისტიანულ ბაზილიკათაგან და მომავალშიც, როგორც არ უნდა გადაწყდეს მისი შექმნის თარიღი, იგი დარჩება ხუროთმოძღვრული აზროვნების საინტერესო ნიმუშად. მისი ცენტრალური სივრცე ხუთი წყვილი ბურჯით სამ ნავად იყოფა და, ამასთანავე, ცენტრალური ნავის სიგანე ორჯერ აღემატება გვერდითებს (ტაბ.XCIX$_1$). გალერეათა სიგანეც თითქმის გვერდითი ნავების ტოლია, მიუხედავად იმისა, რომ აქ სრულყოფილადაა გააზრებული ბაზილიკის თემა (გრძივი ცენტრალური ნავი მიმართული საკურთხევლისაკენ), დასტურდება მისი განხორციელებისადმი სრულიად სხვა, არატრადიციული მიდგომა. ჯერ ერთი, ბოლნისის სიონი ზუსტად კვადრატშია ჩაწერილი (არ იგულისხმება შვერილი აბსიდა). ესაა ერთადერთი ისეთი ბაზილიკა, რომლის სივრცეს ნავებად ხუთი წყვილი სვეტი ანაწევრებს და კონტურით ოდნავადაც არ გამოხატავს ბაზილიკისებურ სიგრძივობას. სიგრძივობა აქ იკითხება კვადრატის საინტერესო, გრძივად დანაწევრებითა და მისი შესაბამისი გამოხატულებით ნაგებობის ზედა სტრუქტურაში, ე.ი. ბაზილიკური სიგრძივობა, როგორც იდეა, მოთავსდა კვადრატში და ამგვარი არქიტექტურული აზროვნება სრულებით არ ჰგავს ბაზილიკათა დაგეგმარების ტრადიციულ მეთოდს. ვფიქრობ, რომ აქაც მძლავრად იჩინა თავი ადგილობრივმა ტრადიციამ და ეს სხვაგვარადაც მჟღავნდება. ყურადღებას უთუოდ იქცევს თაღედის სხვადასხვა სიგრძის მონაკვეთები: ხუთი ბურჯი გრძივად ექვს თაღს ქმნის (მათ გეგმაზე დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიმდევრობით ვნომრავ). დაახლოებით თანაბარი სიგანისაა 1, 3, 4, და 6 სვეტშორისი, ხოლო 2 და 5 რამდენადმე განიერია დანარჩენზე. მართალია, სხვაობანი მონაკვეთებს შორის ძალიან მცირეა, მაგრამ ის გაოცებას მაინც იწვევს. ასეთი რამ არ უნდა მომხდარიყო, თუ აქ ძეგლის კომპოზიციას ბაზილიკათათვის ჩვეულებრივ, გრძივი მონაკვეთის მარტივად, თანაბარ ნაწილებად დაყოფის სქემას დაუდებდნენ საფუძვლად. ასეთი რამ არ მოხდა. ვფიქრობ, აქ გეგმის სტრუქტურა შექმნეს ოთხი ერთგვაროვანი ბირთვის ჯამით (ტაბ.XCIX$_1$). თითოეული ბირთვი კვადრატია ცენტრალური კვადრატით და ამიტომაც მივიღეთ საერთო კომპოზიციაში 2 და 5 თაღების დიდი მონაკვეთები. ეს კვლავ ტრადიციული გეგმარების პრინციპული გამოხატულებაა და ბაზილიკა მიღებულია ოთხი, ცენტრული გეგმის მქონე ბირთვის კომბინირების შედეგად. აქ მოცემული გვაქვს საკუთარი მეთოდებით განხორციელებული ბაზილიკურობის თემა. ბოლნისის სიონის შესახებ სრულიად სხვა

არგუმენტაციით ვ. დეიხმანმა ფრიად მნიშვნელოვანი თეზისი ჩამოაყალიბა, სადაც განავითარა აზრი, რომ ამ ძეგლის სტრუქტურა და გენეზისი სრულიად განასხვავებს მას ამავე პერიოდის როგორც დასავლური, ასევე აღმოსავლური ნიმუშებისა და სომხურ ბაზილიკათაგან[205]. ამ განსხვავებას, ჩემი აზრით, ზემოთ მოხსენებული მიზეზიც ქმნის, ან, უფრო სწორად, სხვა განმასხვავებელ ნიშნებს სწორედ დაგეგმარების განსხვავებული პრინციპი წარმოშობს.

ცალკე უნდა შევეხო ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილის ორაბსიდიან სათავსს, რომელიც სანათლავადაა მიჩნეული, თუმც ხშირად კითხვის ნიშნის ქვეშ. ეჭვის საფუძველი, ვფიქრობ, რომ აქ არაა. ეს სათავსი ბაპტისტერიუმია და ამაზე სწორედ მისი ურთიერთმოპირდაპირე აბსიდები მეტყველებს. ორაბსიდიანი სანათლავი არქაული ფორმაა და დასესხებულია რომაული თერმებისაგან. მონათვლის რიტუალი პირველად სწორედ რომაულ თერმებში, კერძოდ კალდარიუმში, განხორციელდა და საკვლევით ბუნებრივია, რომ პირველმა ბაპტისტერიუმებმა სწორედ რომაული ორაბსიდიანი აუზების მოყვანილობა გაიმეორა. გარდა ამისა, აუზებს არცთუ იშვიათად გვიანანტიკური ტაძრებიც შეიცავდა და, ამასთანავე, სწორედ ორაბსიდიანს (ტაბ.XCIX$_2$). და რაც განსაკუთრებით შთამბეჭდავია, ისინი აქაც „წმინდა განბანვისათვის" გამოიყენებოდა[206]. ასე რომ, ადრექრისტიანულ ბაპტისტერიუმთა სივრცესა და შინაარსს მნიშვნელოვნად განაპირობებდა გვიანანტიკური საკულტო ტრადიცია. თითქმის რომაული თერმების იდენტური გეგმისაა მონუმენტური, ადრექრისტიანული ბაპტისტერიუმი ზიდეში (პამფილია), რომელიც ბაზილიკასთან ერთად ერთიან ნაგებობადაა გაერთიანებული და მრავლად შეიცავს ბოლნისის სიონის მსგავს ორაბსიდიან სანათლავებს[207] (ტაბ.XCIX$_3$). აქვე უნდა ვთქვა, რომ საქართველოში გვიანანტიკურ ხანაშიც საკმაოდ იყო გავრცელებული მრავალაბსიდიანი ნაგებობანი და ისეთებიც, ურთიერთმოპირდაპირე აბსიდებს რომ შეიცავდა[208]. თვით სანათლავის ადგილი ტაძრის სტრუქტურაში არ იყო მკაცრად განსაზღვრული, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, აღმოსავლეთში სამხრეთ მხარეს მისთვის ირჩევდნენ. ასევეა ეს ბოლნისშიც[209].

ე.ი. ვფიქრობ, რომ ნაგებობაში, რომელსაც ერთი შეხედვით არაფერი აქვს საერთო ქართული წინარექრისტიანული ტაძრის გეგმარებით სქემასთან, ბაზილიკურობის თემა მაინც ამ სქემის მიხედვით შემუშავდა და განხორციელდა. მან შეითავსა და მოაქცია კვადრატში თემაც და დასესხებული ფორმებიც (ორაბსიდიანი სანათლავი). ერთგვაროვან უჯრედთა, ცენტრული ხასიათის ბირთვთა განმეორებადობის შედეგად კოლონათა გრძივი, საკურთხევლისაკენ მიმავალი რიტმიც კი შეიქმნა. ასეთი ძიებისა და მეთოდთა მისადაგების პერიოდი, თუნდაც ძალიან ხანმოკლე, აუცილებლად იარსებებდა მანამ, სანამ არ გამომჟღავნდებოდა უპირატესი გზები ამა თუ იმ თემის განსახორციელებლად.

მინდა ძალიან მოკლედ შევეხო სამეკლესიან ბაზილიკებსაც. სამეკლესიანი ბაზილიკა ძირეული ქართული მოვლენა ჩანს, თუმცა გამონაკლისის სახით სხვა რეგიონებშიც ვხვდებით და რამდენადმე განსხვავებული სტრუქტურისა სომხეთშიც დასტურდება[210]. ნაგებობის ეს ტიპი იმით ხასიათდება, რომ მის შიდა სივრცეს გრძივად, სამ ნაწილად ჰყოფს კედლები და არა სვეტთა ან ბურჯთა სისტემა. ფაქტიურად ესეც ერთგვარი „ცრუ ბაზილიკაა", რომლის ერთ ჯგუფს ნ. ჩუბინაშვილმა უწოდა „დარბაზული ეკლესია გვერდითი მინაშენებით"[211], რაც მათი არქიტექტურული არსის რეალური ასახვაა. გ. ჩუბინაშვილი, იმის დასადგენად, თუ რა აუცილებლობით იყო გამოწვეული ნაგებობათა ესოდენ უცნაური სახეობის პოპულარობა საქართველოში, ცდილობდა გვერდითი ნავების ფუნქციის გარკვევას[212] და საბოლოოდ იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ საკულტო რიტუალისადმი გაზრდილი ინტერესი საეკლესიო ცერემონიების დღეში რამდენჯერმე ჩატარებას ითხოვდა, ხოლო ერთი და იმავე საკურთხეველზე დღის მანძილზე მათი გამეორება იკრძალებოდა, რამაც გვერდითი, დამხმარე ეკლესიების გამართვის აუცილებლობა წარმოშვა, ე.ი. იგი გვერდით ნავებს მიიჩნევს იმ „სათავსებად", სადაც დამხმარე ეკლესიები გაიმართა[213]. ამ მოვლენის დასაწყისად გ. ჩუბინაშვილს VI ს. მიაჩნდა და, შესაბამისად, სამეკლესიან ბაზილიკათა წარმოშობასაც ამავე

პერიოდით ათარიღებდა. ნაგებობათა ამ ტიპის ესოდენ გვიანდელი წარმოშობა საეჭვო მგონია და, ვფიქრობ, რომ იგი ქართული ეკლესიის ერთ-ერთი უძველესი ტიპია, რომელიც ქრისტიანობის ჩასახვისთანავე გაჩნდა აქ.

კვლავ ნასტაკისის ბაზილიკას მინდა მოვუხმო, მისი არსებობის ბოლო, III პერიოდსა და ეკლესიად არსებობის II ეტაპს. ამ დროს სამნავიანი ბაზილიკა გადაკეთდა სამეკლესიანად (ტაბ.LXXXI$_4$), დამოკლდა გეგმა დაახლოებით 3,50 მ-ით ისე, რომ აბსიდები ნაგებობის მიღმა აღმოჩნდა. ცენტრალური ნავი ახალი, ღრმა აბსიდით აღიჭურვა, ხოლო გვერდითებისათვის ისინი აღარ შეიქმნა. ბურჯებზე კედლებმა გადაიარა და მთლიანად გამიჯნა ცენტრალური ნავი გვერდითებისაგან. ბურჯთა სამხრეთ-ჩრდილოეთ მკლავებმა კედელთა პილასტრებად გააგრძელა არსებობა. ცენტრალური სივრცე შემოისაზღვრა დასავლეთიდანაც და ეკლესიამ ცენტრალური ბირთვის გარშემო სრულფასოვანი, სამი მხრიდან უწყვეტი სასიარულო არე, გარსშემოსავლელი შეიძინა. დასავლეთიდან ცენტრალურ ნავში შესასვლელიც მოისპო. სამაგიეროდ, ეკლესიამ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ახალი კარები შექმნა. ამასთანავე, სამხრეთი კარი როგორღაც გაფორმდა კიდეც, შესაძლოა, კარიბჭითაც. ძეგლის გამთხრელი ალ. ბოხოჩაძე ძეგლის გადაკეთების ამ ეტაპს VI-VII სს-ით ათარიღებს[214], მაგრამ საამისოდ მონაცემები, მგონი, არა გვაქვს. ვფიქრობ, რომ ამ ორ სამშენებლო პერიოდს შორის დროის სულ მცირე მონაკვეთია, შესაძლოა, მხოლოდ რამდენიმე წელი. ჯერ ერთი, სამეკლესიანი ბაზილიკისთვისაც ალიზის აგური გამოუყენებიათ, რაც სრულიად წარმოუდგენელია VI-VII სს-თვის. სამნაწილიან საკურთხეველზე მინიშნებაც კი არაა, გვერდითი ნავების აბსიდებიც კი მოისპო. ამ დროისათვის მათი საჭიროება ჯერ არა ჩანს, ცენტრალური აბსიდა კვლავ საკურთხევლის გარეშეა. საკურთხეველი წინამორბედი ნაგებობის ანალოგიურად ისევ ვიწრო სივრცეში, ამჯერად, სამხრეთ ნავში შეიქმნა. რას უნდა მოასწავებდეს ძეგლის ეს გადახალისება? გვერდითი ნავები ანუ გარსშემოსავლელის N და S მხარეები ლიტურგიისათვის საკმაოდ შეუფერებელია, მათი სიგანე მხოლოდ 1,30 სმ-ია და ეს ასეა არა მხოლოდ ამ უადრეს სამეკლესიან ბაზილიკაში, არამედ მთელ რიგ ამავე ტიპის ძეგლებში, მაგ., საყდრის ყურში (ტაბ.LXXXVII$_6$), ახმეტის ღვთაებაში (ტაბ.LXXXIII$_5$) გვერდითი ნავების სიგანე მხოლოდ 2 მ-ია, ძეგლში ქასური გიორგი რუისპირში (ტაბ.LXXXIII$_1$; LXXXVII$_3$), ჭერემში (მამადავითის ეკლესია, ტაბ.LXXXIII$_6$) – 1,80-1,90 სმ-ია, ხოლო არეშის №1 ეკლესიაში (ტაბ.LXXXIII$_3$), კლიკისჯვარში (ტაბ.LXXXVII$_3$) და მრ. სხვ. – 1,20 სმ. გვერდითი ნავები ცხვარიჭამიაში მხოლოდ 80 სმ სიგანისაა. ცხადია, ესოდენ ვიწრო სათავსებში ღვთისმსახურების წარმოება შეუძლებელია, მით უმეტეს იქ, სადაც გვერდითი ნავები არ სრულდება აბსიდებით და სადაც ნასტაკისის ანალოგიურად, რომელიც სამეკლესიან ბაზილიკათა ყველაზე ადრეული ნიმუშია, გარსშემოსავლელი დაუნაწევრებელია. ნასტაკისში საქმე უნდა გვქონდეს სამეკლესიან ბაზილიკათა საწყის მოდელთან, რომლის შიდა, ყრუ კედლები, ჩემი აზრით, სრულიად სხვა მიზანს ემსახურებოდა. სამეკლესიან ბაზილიკათა გვერდითი ნავების დანაწევრება, რომელიც რთულად და არაერთგვაროვნად მიმდინარეობდა, ქრისტიანული ლიტურგიული ნორმების ნაგებობის ამ ტიპთან შეთავსების ცდა იყო. ქართული სამნავიანი ბაზილიკები სამეკლესიანებისაგან ტექტონიკურად არაფრით განირჩევა. ბურჯების კედლებით შეცვლა არ არღვევს მის მთლიანობას. კედლები შესაძლოა აიოლებს ეკლესიის აგებას, აღარ იქმნება კოლონადა და, შესაბამისად, თაღედიც, და ამდენად, იგი უფრო რაციონალური ჩანს. მაგრამ არსებული სამნავიანის სამეკლესიანად გადაკეთება ამ ფაქტორით ვერ აიხსნება.

ნასტაკისში მოხდა გარსშემოსავლელის ფორმირება და ამის შედეგად ცენტრალური ბირთვის გამხოლოება. ესაა წარმართული ტაძრების ძირითადი ნორმა და სამეკლესიანი ბაზილიკებიც ამავე ტრადიციის უშუალო გამგრძელებლად ისახება. ბაზილიკას, რომელიც საქართველოში არცთუ წარმატებით ღვთის სახლად იქნა გააზრებული, ცოტა ხნის მერე დაუბრუნეს ტრადიციული იერი: დაამოკლეს და გარსშემოსავლელით აღჭურვეს, ამასთანავე, სამხრეთიდან კარიბჭეც გაუმართეს. გადაიკეტა ცენტრალურ ნავში დასავლეთი კარი. ვფიქრობ, რომ სამეკლესიანი ბაზილიკებიც

ქართული წარმართული ტაძრების უშუალო მემკვიდრეა. მე მგონი, ნასტაკისის ბაზილიკა ამაზე მეტყველებს. აქ ყველაფერი გააკეთეს იმისათვის, რომ რომაული ბაზილიკებისათვის ადგილობრივი, ტრადიციული იერი მიენიჭებინათ.

ქართულ ეკლესიებში სამხრეთი მხრიდან კარისთვის უპირატესობის მინიჭება, სამხრეთი კარის, როგორც ეკლესიის კარიბჭის (მაშინაც კი, როცა ეკლესია დასავლეთ კარსაც შეიცავდა), მხატვრული აქცენტებით ხაზგასმა თავიდანვე აღელვებდა გ. ჩუბინაშვილს. იგი საკუთით სამართლიანად თვლიდა, რომ ასეთი რამ უარყოფაა ბაზილიკათა სივრცობრივი აღქმის ძირეული პრინციპებისა და ამ მოვლენას მხოლოდ ქართული, თუმც შეუცნობელი ტრადიციით გაპირობებულად მიიჩნევდა[215]. მოგვიანებით ჩამოყალიბდა თეზისი, რომლის მიხედვითაც „ქართული ბუნებისათვის უცხოა სივრცის გრძივი, თანდათანობითი რიტმული აღქმა და მას იტაცებს და ხიბლავს ერთბაშად, ერთიანად აღქმული სივრცე"[216]. გ. ჩუბინაშვილისათვის უცნობი იყო ის ქართული წარმართული ტაძრები, რომლებიც ზემოთ მიმოვიხილეთ და სადაც სრულიად ცხადად ჩანს საკულტო ხასიათის ნორმა – ტაძარში შევდივართ სამხრეთიდან. უნდა გავიმეორო, რომ კოლხეთი და, განსაკუთრებით იბერია, ერთადერთი მხარე ჩანს მთელ წინა აზიაში, სადაც ტაძრის ორიენტაციას მკაცრად იცავდნენ. კვლავ მინდა ზენობ გლაკის ცნობას დავუბრუნდე: იმ ქრისტიანულ სამლოცველოებში, რომლებიც წარმართულ ნანგრევებს დაეფუძნა, მხოლოდ კარი გადაიტანეს დასავლეთისაკენ. სომხეთში მაშინვე იმოქმედა ქრისტიანულმა ნორმამ და მხოლოდ იმიტომ, რომ ამ ქვეყნის წინარექრისტიანული არქიტექტურა მსგავს მოთხოვნებს არ ახორციელებდა. ნასტაკისის ბაზილიკა ამ მხრივაც საყურადღებო ძეგლია. პირველი ეკლესია, რომელიც ქრისტიანული ტრადიციის მიხედვით ბაზილიკას დაფუძნებულ დასავლეთ კარს შეიცავდა, გადაკეთდა ისე, რომ ტაძრის კარიბჭე და ძირითად სივრცეში შესასვლელი სამხრეთიდან გაიმართა. დაუბრუნდნენ ჩვეული, ტრადიციული „ღვთის სახლის" პრინციპს. ქართულ წარმართულ ტაძრებში ძეგლის ორიენტაცია ანუ მისი ღერძი და ცერემონიალური სვლების მიმართულება თითქმის ყოველთვის ემთხვევა კარის მიმართულებას. ქრისტიანულ ძეგლებში W-O მიმართულებას კვეთს სამხრეთი კარი. აქ ორი ტრადიცია შეთავსდა – წარმართული და ქრისტიანული. ქართულ ეკლესიებში სამხრეთი კარი მხოლოდ ძველი ქართული სატაძრო არქიტექტურის ტრადიციებითაა გაპირობებული და ეს უფლისციხის კლდოვან ბაზილიკაშიც ჩანს, სადაც წარმართული სამლოცველოს ცენტრალურ ღერძს საგანგებოდ აცილებული სამხრეთი კარი უცვლელად დატოვა ეკლესიამ. ქართველთა საღვთო წარმოდგენებისათვის უცხო არა მარტო ბაზილიკურობა ჩანს, არამედ ბაზილიკათა სიმბოლიკაც, რომელიც მის ცენტრალურ ნავს იერუსალიმის წმინდა გზის შინაარსს ანიჭებდა[217]. საქართველოში ბაზილიკათა ეს მცირე სიგრძივობაც კი შუაზე გაკვეთა სამხრეთმა კარმა.

უნდა შევეხო ლეონტი მროველის ცნობასაც, რომელიც პირდაპირ ასახელებს იმ პუნქტებს, სადაც პირველი ეკლესიები აშენდა საქართველოში. „ქართლის ცხოვრების" ეს ადგილი, ყოველთვის იქცევდა მკვლევართა ყურადღებას და უკანასკნელ ხანს მისდამი კიდევ უფრო გაძლიერდა ინტერესი.

„... მაშინ წარავლინა მირიან მეფემან ეპისკოპოსი იოვანე და მის თანა წარჩინებული ერთი წინაშე კონსტანტინე მეფისა... და ითხოვა მღვდელნი მრავალნი, რათა განავლინეს ყოველთა ქალაქთა და ადგილთა და ნათელს-ცემდნენ ერსა, რათა მსწრაფლ ნათელ-იღოს ყოველმან სულმან ქართლისამან. და ითხოვა ქვით-ხურონი აღშენებისათვის ეკლესიათ.ა... (კონსტანტინემ) სიხარულით მიანიჭა ნაწილი ძელისა ცხოვრებისა და ფიცარნი იგი, რომელთა ზედა ფერხნი დამსჭუალულ იყვნეს უფლისანი და სამსჭუალნი ხელთანი. და წარმოგზავნა მღვდელნი და ხურონი ფრიად მრავალნი, რამეთუ კონსტანტინე მეფემან მეფობასა შინა მისსა აღაშენა წმიდა ეკლესია, ტაძარი ხუთასი, და მოსცა განძი დიდძალი ეპისკოპოსსა იოვანეს და უბრძანა: „სადაცა ჯერ იჩინო ადგილთა ქართლისაჲთა აღაშენენ ეკლესიანი სახელსა ზედა ჩემსა და ნიჭნი ესა დაამკვიდრნენ ქალაქთა ქართლისაჲთა და წარმოვიდა ეპისკოპოსი და მის თანა მოციქული და ვითარ მოიწივნეს ადგილსა, რომელსა ჰქვიან ერუშეთი და დაუტევნა ხურონი საქმედ ეკლესიისა. დაუტევნა განძი და

სამსჭუალნი უფლისანი და წარმოვიდა. და დაუტევნა წუნდას ხუროონი და განძი. და რაჟამს ეწყო ოდენ ეკლესიასა, წარმოვიდა და მივიდა მანგლისს და იწყო ეკლესიის შენება და დაუტევნა ფიცარნი იგი უფლისანი"[218].

ამ ცნობის საფუძველზე მნიშვნელოვანი აზრი აქვთ გამოთქმული, ზ. კიკნაძესა და თ. მირზაშვილს — ხაზგასმულია ტექსტში ნაჩვენები მიმართულება და მიზანი ქრისტიანული ცენტრების დაფუძნებისა — ერუშეთი, წუნდა, მანგლისი. ესაა გზა მცხეთისაკენ[219]. მაგრამ, ამასთანავე, ჩემი აზრით, ამ ცნობას მკვლევრები ანიჭებენ ყოვლისმომცველ შინაარსს. აქ არ ვგულისხმობ ცნობის სანდოობას, ვფიქრობ, რომ იგი სრულიად სარწმუნოა.

„ქართლის ცხოვრების" ეს მონაკვეთი წოდებით, მდგომარეობითა და პროფესიით ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ადამიანებს ასახელებს, რომელთაც წვლილი მიუძღვით საქართველოში პირველი ეკლესიების მშენებლობაში. მაგრამ აქ არსად ჩანს ხუროთმოძღვარი. არქიტექტურული კონცეფციის შემოტანა და დაფუძნება კი არ ძალუძს არც მღვდელმთავარს, არც დიდმოხელეს (წარჩინებულს) და, მით უმეტეს, არც ოსტატებს. არქიტექტურული კონცეფციის დაფუძნება შეუძლია მხოლოდ და მხოლოდ არქიტექტორს და ისიც არა კონცეფციის სრული გამოხატულებით[220]. კონცეფციის მეტნაკლებად სრული ასახვა სხვა რეგიონში დამოკიდებულია მემკვიდრეობასა და არქიტექტურაში მის მიღწევებზე. ერთი წუთით დავუშვათ, რომ ტექსტისეული „ხუროონი ფრიად მრავალნი" ხუროთმოძღვრებსაც გულისხმობს და მათ მართლაც ააგეს ეკლესიები იმ მოდელის საფუძველზე, რომლითაც ბიზანტიის იმპერიის ცენტრები საზრდოობდა. მომავალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა შესაძლოა გამოავლინოს კიდეც ცალკეული ნაგებობანი, რომლებშიც შესამჩნევი იქნება ამა თუ იმ ქრისტიანული რეგიონიდან მომავალი მოდელის უპირატესობა. მაგრამ ფაქტი ისაა, რომ განურჩევლად იმისა, აშენდა ისინი საქართველოში თუ არა, აქ მათ განვითარება არ განუცდია და თუ ისინი პირველ ეტაპზე შეიქმნა კიდეც, დარჩა იმ ცალკეულ შემთხვევებად, რომელთაც მონაწილეობა არ მიუღია ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის ფორმირებაში. მზამზარეული ნიმუშის გადმოტანა ფსიქოლოგიურ სირთულეებთანაა დაკავშირებული, განსაკუთრებით ისეთ ქვეყნებში, სადაც არქიტექტურული ტრადიცია არსებობს, რადგან ხალხის ხსოვნაში არსებული წარმოდგენები „ღვთის სახლზე" ყოველთვის ძლიერი წინაღობაა ახალი ფორმების დაფუძნების საქმეში. მომავალი საკულტო ნაგებობა სანამ აღიმართება, მანამდე იგი ცოცხალია წარმოდგენებში, აგების შემდეგაც უნდა შეესაბამებოდეს ამ წარმოდგენებს და პასუხობდეს მათ მხატვრულ მისწრაფებებს. სწორედ ამ წინააღმდეგობის შედეგია სამნავიანი ბაზილიკის სამეკლესიანად გარდაქმნა ნასტაკისში. და მაინც მგონია, რომ „ქართლის ცხოვრების" ეს მონაკვეთი, რადგან არ ასახელებს უშუალოდ ხუროთმოძღვარს, ამ ტალღას ის არც მოჰყოლია საქართველოში. მაშინ იბადება კითხვა: რას მოასწავებს „ხუროონი ფრიად მრავალნი" და რა საჭიროა ისინი საქართველოში, როცა აქ არსებობდა მძლავრი სამშენებლო ტრადიციები.

ზემოთ აღვნიშნე, რომ საქართველოში ქრისტიანული მოძღვრების სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდგომ ეკლესიათა მშენებლობა მეფის პრეროგატივა ჩანს. წყაროებში ეს კარგად შეიგრძნობა და ამის საილუსტრაციოდ მარტო მირიან მეფის ქმედებანიც საკმარისია. იგი უშუალოდაა დაკავშირებული ეკლესიათა მშენებლობასთან. საისტორიო მწერლობა სწორედ მეფეებს მიაწერს ინიციატივასაც და ქმედებასაც საკულტო მშენებლობაში. ეკლესიათა მშენებლობის დასაწყის ეტაპზე შეუძლებელია არ გაჩენილიყო დაპირისპირება და გავლენის სფეროების გადასინჯვის საჭიროება, რადგან ტაძრის მშენებლობის პრეროგატივა ქურუმთა კასტის ხელიდან მეფისაკენ ინაცვლებს. ეპისკოპოს იოვანესა და „წარჩინებულის" ელჩობა კონსტანტინესთან, რასაც „მღვდელნი და ხუროონი ფრიად მრავალნი" მოჰყვა, ფაქტიურად მირიანის მიერ გარედან შეძენილი ძალა და შემწეობა იყო ქურუმთა კასტის საწინააღმდეგოდ. მეფე მარტო უნდა დარჩენილიყო ქურუმთა წინაშე. მშენებელთა სიმრავლე და ოსტატობა არაფერს წყვეტდა საქართველოში მანამდე, სანამ მათ სხვა „ხუროონი ფრიად მრავალნი" ისევე არ დაუპირისპირდებოდა, როგორც ქურუმებს —

მღვდელნი. მათ გარდამტეხ მომენტში ადგილიდან უნდა დაეძრათ საეკლესიო მშენებლობა. ეს სრულებით არ გულისხმობდა და ალბათ არც ითვალისწინებდა უცხო არქიტექტურული კონ-ცეფციების დანერგვას, რადგან წარმართული საქართველოს სატაძრო მოდელები სავსებით პასუ-ხობდა ადრექრისტიანულ სულისკვეთებას. იგი უბრალოდ ახალი შინაარსით შეივსო და ამ ახალი შინაარსის თანხლებით გააგრძელა არსებობა და განვითარება.

შევეცადე მეჩვენებინა, რომ საქართველოში სრულიად სხვა, ყველა სხვა ძველქრისტიანული ქვეყნებისაგან განსხვავებული გზებით წარიმართა ქრისტიანულ ეკლესიათა ტიპოლოგიის შემუშავება და განვითარება. მაგრამ მაინც ჩნდება კითხვა, რომელსაც პასუხი უნდა გაეცეს. ქრისტიანული, დასაწყისი პერიოდის სულისკვეთება ბოლომდე გულგრილი დარჩა (თუ არ ჩავთვლით ცალკეულ შემთხვევებს) ბერძნულ-რომაული ტაძრის მოდელისადმი და შეარჩია რელიგიური თემატიკისაგან სავსებით მოწყვეტილი საზოგადოებრივი ნაგებობა — ბაზილიკა. ამ მოვლენისაგან რადიკალურად განსხვავებული სურათი გვაქვს საქართველოში. აქ სწორედ წინარექრისტიანული სატაძრო მოდელის ათვისება ხდება ეკლესიად.

კვლავ უნდა დავუბრუნდე ბერძნულსა და აღმოსავლურ სამყაროთა განსხვავებულ დამოკიდე-ბულებას კულტისა და, შესაბამისად, ტაძრისადმიც. ბერძნულ სამყაროში ღვთაებათა ბუნება აბსოლუტურად მისაწვდომი იყო ყველა ბერძნის აზროვნებისათვის, მათში არაფერია დამალული და შეუცნობელი. ყოველი ღვთაების სიცოცხლე შემუშავებულია ადამიანთა ცხოვრების თემატიკიდან, ცხადია, ღვთაებათა დარად ჰიპერბოლირებული. ღვთაებათა სხეულისა და სულის სრულყოფილება ადამიანთა ჰარმონიულ განვითარებას ეპასუხება, მათი სიცოცხლე ადამიანთა ოცნებებისათვის მისაწვდომი სიმაღლეებია. შესაბამისად, ამავე მისწრაფებებს ასახავს ტაძარიც, რომელიც არცაა ტაძარი როგორც ჩაკეტილი, იზოლირებული სივრცე. ამ ტაძართა დომინირებული და არსებითი ნაწილი კოლონადაა, მისი ჰარმონიული კავშირი გარე სამყაროსთან, ბუნებასა და ადამიანთან სრულ იდეურ შესატყვისობაშია ბერძნულ პანთეონთან. კოლონების „ადამიანური" დგომა ადამი-ანთა სიმბოლოდ გააზრების შედეგია, რომელიც სწრაფად გარდაიქმნა საწყისიდან არქიტექტურულ სისტემად.

ტაძრის ამდაგვარი სისტემა სრულიად უცხოა და აუთვისებელი ქრისტიანული მრწამსისათვის, რომლის ღვთისმსახურება, უპირველეს ყოვლისა, კულტის ღვთაებრივი გასაიდუმლოებაა, რომელიც მოწოდებულია ეკლესია უხილავი, სულიერი ძალის მატერიალურ სახედ წარმოაჩინოს. მართალია, წარმართულ ტაძარს იდეურად თითქმის არაფერი აკავშირებს ქრისტიანულ მრწამსთან, მაგრამ მის სტრუქტურაშიც არსად გვაქვს ღია, თავისუფალი გზები ადამიანსა და ღვთაებას შორის. აქ ყველაფერი ჩაკეტილია ცელაში, მთელი საღვთისმეტყველო საიდუმლოებანი მოქცეულია ქურუმთა კასტის ხელში. ტაძრის მთელი სტრუქტურა აგებულია საკურთხევლების სახით მოულოდნელ აქცენტებსა და თვით ტაძრის ძირითადი ბირთვის უხილველობაზე. ეს სისტემა მისაღებია სწორედ დასაწყისი პერიოდის ქრისტიანული ლიტურგიისათვის და თითქმის არაფერი ეღობება ტაძრის ამ მოდელის ქრისტიანული ბუნების შესაბამისად განვითარებას.

აქ ლ. უსპენსკის სიტყვები მინდა მოვიხმო: „ეკლესია წარმართული სამყაროდან ღებულობს ყველაფერს, რაც ქრისტიანობამდე იყო ქრისტიანული"[221], ე.ი. ყველაფერს ღებულობს, რაც მის პროგრამას არ ეწინააღმდეგება, რაც შეიძლება შეიმოსოს დასაწყის ეტაპზე ახალი შინაარსით, შემდგომ კი, ცხადია, უნდა იმძლავროს ამ ახალმა შინაარსმა და განვითარდეს. ასე მოხდა საქართველოში, რაც განაპირობა ადგილობრივმა მძლავრმა არქიტექტურულმა ტრადიციებმა.

თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილმა სრულიად კონკრეტული გზა შემოგვთავაზა ქართული საეკლესიო არქიტექტურის არსის შესაცნობად. საკულტო ნაგებობათა აღმნიშვნელი ტერმინების მიმოხილვისას მან ცხადად გამოკვეთა წარსულის მემკვიდრეობის როლი ქრისტიანულ ხუროთ-მოძღვრულ ფორმათა წარმოქმნაში.

„...მაშასადამე, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ იმ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში, რომე-

ლიც ჩვენში გაჩნდა, უეჭველად წარმართული ხანის ხუროთმოძღვრების წვლილი უნდა იყოს შეტანილი. სხვაგანაც ასე იყო, ყველგან წარმართობამ უანდერძა ქრისტიანობას ის ხუროთ-მოძღვრება, რომელიც ამა თუ იმ ქვეყანას ჰქონდა ქრისტიანობამდე"[222].

---

[1] H. C. Butler, The Nabatean Temple plans and the plan of the Syrian Churches, Studıen zur Kunstgeschichte des Ostens. Festschr. G. Strzygowski. Wien. 1923. გვ.96 და შემდგ.

[2] A. Godard, Les Monument diu Feu. Athar-é Irıń, t.III. 1938. p.7-79; A. Godard. L`art... p.153-74; 201 და შემდ.

[3] Y. Jamamoto. The Zoroastrian temple cult of Fire in Archeology and literature I. "Orient" v.XV. 1979. p.37.

[4] ძეგლის არქაულობის მანიშნებლად მისი ნალისებური აბსიდა იყო მიჩნეული, მაგრამ ნალისებური იგი მხოლოდ 1922 წლის ანაზომზეა. გეგმის დაზუსტებულ სურათზე კი იგი მკაცრად წრიულია (ორივე ანაზომი იხ. Чубинашвили Г.Н. АК. с.40 и 41). სრულ წრეს აქ წრეწირის 1/3 აკლია, რომელიც ღიობს ეთმობა. ამიტომაც ტოვებს მისი სივრცე ვერტიკალურად აღმართული ჩამოთლილი მილის შთაბეჭდილებას (იხ. АК. с.38.). სხვადასხვა დროს განსხვავებანი ანაზომებში აღნიშნული აქვთ მკვლევრებს, რომლებსაც ასევე აეჭვებთ ნეკრქსის ბაზილიკის როლი როგორც დასაბამისა ქართული ბაზილიკური ფორმების განვითარებაში. იხ. ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი. რას მოგვითხრობს მირიანის „წიგნი". „კრიტიკა". 1985. №6. გვ.76 და შემდ.

[5] Чубинашвили Г.Н. К вопросу о начальных формах. ВИИ. т.I. Тб., 1970. с.39; გ. ჩუბინაშვილი. რამდენიმე თავი ქართული ხელოვნების ისტორიიდან. თბ., 1926. გვ.78.

[6] "Строители первых грузинских церквей, повидимому, были знакомы с базиликой лишь по наслышке, по устному описанию". იხ. Беридзе В.В. Грузинская архитектура Раннехристианского времени (IV-VII вв.). Тб., 1974. с.10.

[7] ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი. რას მოგვითხრობს... გვ.77-8.

[8] Чубинашвили Г.Н. К вопросу... с.39; გ. ჩუბინაშვილი იმის მიზეზად, რომ რომაული არქიტექტურის სახეები არ დაედო საფუძვლად ადრექრისტიანულ ქართულ ძეგლებს, იმით ხსნიდა, რომ საქართველოსთვის ეს მემკვიდრეობა უცნობი იყო და, ცხადია, ამდენად ვერც მოდელად გამოდგებოდა ეკლესიისათვის. რომაული არქიტექტურული სკოლის ქმნილებანი საქართველოში მხოლოდ უკანასკნელ პერიოდში გამომზეურდა არქეოლოგიური გათხრების შედეგად.

[9] Чубинашвили Г.Н. Разискания по армянской архитектуре. Тб., 1967. с.3 და შემდ.

[10] იქვე. გვ.3-5.

[11] Чубинашвили Г.Н. К вопросу... с.40-1.

[12] დაწვრილებით იხ. გ. ჩუბინაშვილი. რამდენიმე თავი... გვ.14-22; აგრეთვე Чубинашвили Г.Н. Разискания... с.3-5.

[13] „ჭერემის კვადრატის", როგორც საქართველოსათვის გუმბათოვან ნაგებობათა საწყისი მოდელის შესახებ. იხ. АК. с.206-8.

[14] არის სხვა მოსაზრებაც ამ ძეგლის შესახებ. ბ. მჭედლიშვილის აზრით, იგი დანგრეული სამრეკლოს ქვედა სართულია. იხ. ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, რას მოგვითხრობს... გვ.81.

[15] ი. გაგოშიძე მსგავს ნაგებობებს საქართველოს სხვა პუნქტებშიც ადასტურებს. იხ. Гагошидзе Ю.М. Дохристианские храмы Грузии. Тб., 1983. с.7.

[16] შდრ. A. Godard. L`art de L`Iran. p.228-31; იხ აგრეთვე გვიანდელი ცეცხლის ტაძარი ბაქოს სიახლოვეს. Усейнов М. А. Памятники азербайджанского зодчества. М., 1951. с.51-3. таб.30; აგრეთვე Ашурбейли С.Б. Об истории Сураханского храма огнепоклонников. ПАА. М-Б., 1946. с.41-54; სასანური ცეცხლის ტაძრების შესახებ იხ. აგრეთვე D. Huff, Das Imamzadeh Sayyid Husain und E.Herzfelds theorie über den Sasanidischen Feuertempel. St. Ir. tome 11. 1982. Loiden. s.197-212.

[17] Чубинашвили Г.Н. К вопросу... с.40-3; ივივე აზრი განავითარა არქიტექტორმა მ. ჩხიკვაძემაც (Чхиквадзе М.А. Архитектура Джвари. М., 1940. с.5), მაგრამ ეს მოსაზრება არაა საყოველთაოდ გაზიარებული მკვლევართა მიერ (იხ. Еремян А.Б. Храм Рипсиме. Ереван. 1955. с.85). ეჭვის საფუძველი, როგორც ჩანს ისაა, რომ არ გვაქვს უშუალო, პირდაპირი მოწმობა ანუ შუალედური ეტაპი გარდამავალი საფეხურისა ცრუ გუმბათიდან გუმბათისაკენ.

[18] G. Bandmann. Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger. Berlin. 1951. s.140.

[19] ვიმოწმებ რ. აგაბაბიანისა და ო. ხალპახჩიანის ნაშრომებზე დაყრდნობით. იხ. Агабабян Р.Я. Композиция купольных сооружений Грузии и Армении. Ереван. 1950. с.48; Халпахчьян О.Х. Эллинистические традиции в архитектуре феодальной Армении. ПФАНСМ. 1982. с.4-5.

[20] A. Stange. Das Frühchristliche Kirchengebäude als Bild Himmels. Köln. 1950. s.101.

[21] იხ. Fr. W. Deichman, Frühchristliche Kirchen in Antiken Heiligtümern. IDI. B. 54. 1939. s.105-35.

[22] ძეგლის გამთხრელმა არქეოლოგმა ა. ბოხოჩაძემ ეს ეკლესია III ს-ით დაათარიღა. იხ. Бохочадзе Ал. Настакиси, Саркине, Дзалиси - города Иберии античной эпохи (Некоторые результаты полевых исследований). КСИА. 151. с.93-4; ალ. ბოხოჩაძე, ნასტაკისი, სარკინე, ძალისი. ძმ. 33. თბ., 1973. გვ.37.

[23] G. Stanzl. Längsbau und Zentralbau als Grundthemen der Frühchristlichen Architektur. Wien. 1979. s.16-29; A. Stange. Das Frühchristliche... s.19-29.

ცნობილია რომაული ბაზილიკების ეკლესიებად გადაქცევის მრავალი შემთხვევა, ეი. მათზე ქრისტიანული სამლოცველოების უშუალო დაფუძნების მაგალითები, მაგ., ხისარის ბაზილიკა ბულგარეთში. იხ. Цапенко М.Н. Архитектура Болгарии. М., 1953. с.63.

[24] გ. ჩუბინაშვილი. რამდენიმე თავი... გვ.46-7.

[25] Якобсон А.Л. Закономерности средневековой архитектуры. Л., 1985. с.19.

[26] АК. с.79.

[27] Комеч А.И. Символика архитектурных форм в раннем христианстве. ИЗЕВ. М., 1978. с.216-20. აგრეთვე Бычков В.В. Проблемы искусства в ранневизантийской эстетике. АКИПВ. М., 1984. с.46-7, 49.

[28] A. Stange. Das Frühchristliche Basilika als Darstellung des himmlischen Yerusalems. Münch. 1938. G. Bandmann. Mittelalterliche... s.51.

[29] АК. с.273-86.

[30] Какабадзе С.С.К изучению грузинской культовой архитектуры IV-VI вв. КСИА. 160. М. 1980.

[31] АК. с.286.

[32] Туманишвили Д. К вопросу о начальном периоде грузинской средневековой архитектуры. „მაცნე".. ისტორიის... სერია. 1981 №3. გვ.168-75.

[33] Какабадзе С.С. К изучению... с.45.

[34] იხ. Беридзе В.В. Грузинская... с.24.

[35] Чубинашвили Г.Н. Архитектурные памятники VIII и IX вв. в Ксанском ущелье. ВИИ. т.I. с.143.

[36] Туманишвили Д. К вопросу... с.173.

[37] ს. კაკაბაძემ საკვლევით სამართლიანად აღნიშნა, რომ გურჯაანის ყველაწმინდის კედლების წყობის ზუსტი ასლია დადასტურებული უჯარმაში (VI ს.) (Какабадзе С.С. К изучению...с.45). შდრ. ირ. ციციშვილი. უჯარმა. თბ., 1982. გვ.17-8; აგრეთვე გ. ლომთათიძე. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთსა და ივრის ხეობაში. თბ., 1989. ტ.XVI.

[38] შდრ. ვ. ჯაფარიძე. ვარდციხის ნაქალაქარი (ევრისის ქალაქების არქეოლოგიური შესწავლისათვის). თბ., 1989. გვ.126.

[39] Беридзе В.В. Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века. Тб., 1967. с.41.

[40] იხ. Чубинашвили Н.Г. Двани. Храмы Грузии типа "Croix Libre" и "Вписанного в прямоугольник креста" в VI и VII вв. В кн. СИРГ. М., 1978. с.15.

[41] АК. с.279.

[42] იხ. Чубинашвили Н.Г. Двани... с.15.

[43] АК. с.284-5.

[44] АК. с.286.

[45] როგორც, მაგ. კონსტანტინოპოლის წმ. ირინეს ორგუმბათოვან ბაზილიკაში. იხ. Некрасов А.И. Византийское и русское искусство. М., 1924. с.23-4. рис.27.

[46] იხ. G. Stanzl, Längsbau... tab.32. fig.4.

[47] როგორც მაგ., VI ს-ის ორგუმბათოვანი ბაზილიკა პირდორში (ბულგარეთი). იხ. Чанева Н. Старохристианската и ранновизантийската базиликата от IV-VI вв. Болгарии. "Археология". кн.Г. 1968. с.21. обр.7а.

[48] შდრ. G. Stanzl, Längsbau... tab.33. fig.1.

[49] გუიერის აზრს, რომელმაც ალეპოს ტაძარი ორაფსიდიან სამგუმბათოვან ბაზილიკად წარმოადგინა, მკვლევრები არ იზიარებენ საყოველთაოდ. იხ. M. Ecochard, Note sur un Edifice Chrétien D`Alep. "Syria" T. XXVII. 1930. p. 270-83.

[50] J. Mlynarczyk. Sztuka Cypru. Warszawa. 1983, 208, 80.

[51] ვ. ცინცაძის აზრით, სამივე ძეგლი ერთი არქიტექტორის ქმნილებაა, რაც, ვფიქრობ, სავსებით სარწმუნოა. იხ.

ვ. ცინცაძე, ქსნის ხეობის ხუროთმოძღვრული ძეგლის - კაბენის - გახსნა-შესწავლის შედეგები. AG. 7. 1971. გვ.79.

52 Чубинашвили Г.Н. Архитектурные памятники... с.149.

53 იქვე და სქოლიო 5.

54 იქვე. გვ.143-52; Меписашвили Р., Цинцадзе В. АНЧИПГШК. Тб., 1979. с.17-21.

55 АНЧИПГШК. с.21.

56 Чубинашвили Г.Н. Архитектурные памятники... с.152.

57 ლ. რჩეულიშვილი. რატი ერისთავთ-ერისთავის ნაგებობა თრიალეთის ახალქალაქში. AG. 7. თბ., 1971. გვ.124.

58 იხ. მაგ., ქაბულის მახლობლად V-VI სს-ის სტუპას საფასადე თაღედი. B.Brentjes, Völkerschicksale am Hindukusch. Lpz. 1983. 117, 118.

59 Шуази О. История архитектуры. т.I. с.153. рис.112.

60 Маилов С.А. К проблеме формы в раннесредневековом зодчестве Армении. ПФАНС. М., 1982. с.24-5.

61 შდრ. Чубинашвили Г.Н. ПТД. таб.25.

62 შდრ. ეკლესიას Umm - idj - Djimal (Butler, II, A. 3 ill. 117); აგრეთვე Dâmitil-Algä (Butler. RA. 1906 f. 4) და მრ. სხვ.

63 Чубинашвили Г.Н. Архитектурные памятники... с.161.

64 შდრ. VI ს-ის სირიულ ძეგლებს. იხ. W. Khouri und Rev. P. Pasquale Castellana Fruchristliche Städte im Nördliche Jebel Wastani (Syrien) A.W. 21 Jg. 1990. No.1. abb. 4, 5, 13, 15, 17.

65 შდრ. H. Gluck, Der Breit und Langhausbau in Syrien, Bh. 14. ZGA. Heidelberg. 1916. t.III 11, 13, 55, 56 და მრ. სხვა.

66 Агабабян Р.Я. Композиция... с.50.

67 შდრ. G. Stanzl. Längsbau... tab.30. fig.1.

68 წინარექრისტიანული ტაძარი სლემში (სირია) R. Amy. Temples A. Escaliers "Syria" tab.XXVII. 1950. fig.4. და fig.9.

69 შდრ. H. Glück, Der Breit... Abb.38.

70 Чубинашвили Г.Н. Архитектурные памятники... с.161. საპირისპირო აზრი აქვს გამოთქმული ვ. ცინცაძეს. მისი აზრით, პირველად კაბენი აიგო, ხოლო შემდგომ წირქოლი და არმაზი. იხ. ვ. ცინცაძე. ქსნის ხეობის... AG 7. გვ.67-9.

71 ვ. ცინცაძე. ქსნის ხეობის... AG 7. გვ.79.

72 ახალი აბსიდა ვ. წილოსანის ანაზომზე ნალისებური მოყვანილობისაა (იხ. ВИИ. т.I. с.163). სინამდვილეში იგი რამდენადმე ღრმაა, მაგრამ ნახევარწრიული. ეს კარგად ჩანს ადგილზე. ნალისებური იგი არც ვ. ცინცაძის გამოქვეყნებული დღიურის ფურცლებზეა და, რაც მთავარია, მასზე დატანილი ნიშნულებიც არ ასახავს აქ ამ ფორმას. იხ. ვ. ცინცაძე, ქსნის ხეობის... AG 7, ილუსტრაცია 70 და 71-ე გვერდებს შორის.

73 ვ. ცინცაძე. ქსნის ხეობის... AG 7. გვ.79.

74 АНЧИПГШК. с.26.

75 სანათლავთა ორიენტაცია საყოველთაოდ დაკანონებული არ ჩანს, მაგრამ სირიული ძეგლები მათთვის თითქმის ყოველთვის სამხრეთის მხარეს ამჯობინებს. - იხ. Fr. W. Deichmani Art "B". RGG 1, 1957. ამ ნაშრომზე მე ხელი არ მიმიწვდა და ამიტომ LDK -ის (ტ.I. 1987) მიხედვით ვიმოწმებ.

76 შდრ. კაპადოკიურ ძეგლებს. M. Restle, Studien zur Fruhbyzantinischen Architektur Kappadokiens. Wien 1979. აგრეთვე სირიული ძეგლების სარკმელთა და კართა მოჩარჩოების ნიმუშებს. იხ. R. Krautheimer, Early Christian and Bizantine Architecture. N-Y. 1979. p.107, 109 და სხვ.

77 შდრ. Dat Ras-ის ტაძარს. იხ. R. Amy. Temples A... fig.13.

78 ვ. ცინცაძე. ქსნის ხეობის... AG 7, გვ.82.

79 იხ. Беридзе В.В. Грузинская... с.16-7. рис.3; აგრეთვე Туманишвили Д. Тема "Свободного Креста" в средневековой грузинской архитектуре. МСГИ. Тб., 1977. გვ.2 და შემდ.

80 ვ. ცინცაძე. ქსნის ხეობის... AG 7, გვ.68.

81 Северов Н. Самцевриси. AG,2 с.7; ნ. სევეროვი. სამწევრისი. AG 2. გვ.2.

82 M. Restle, Studien... s.151-2.

83 G. Stanzl. Langsbau und... s.91.

84 G. Stanzl. Langsbau und... s.46.

85 იხ. H. Gluck. Der Breit... tab.I.

[86] Y. Strzygowski Armenien und die vorromanische Holzbaukunst Europas. "Armeniaca" F. Lpz. 1926. s.20.

[87] ლ. რჩეულიშვილი. ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი. AG. 2. თბ., 1948. გვ.34.

[88] ირ. ელიზბარაშვილი. შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ორი სხვადასხვადროინდელი ძეგლის მსგავსების საკითხისათვის (აკაურთა V ს. – თიანეთის სიონი, VIII ს.). ამარკ-(მთ). თბ., 1986. გვ.15.

[89] რ. რამიშვილი. ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები 1. სიონი. თბ., 1970. გვ.41-3.

[90] გ. ჯორბენაძე. ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში. თბ., 1982. გვ.26-7.

[91] იხ. AK. c.132-3.

[92] ირ. ციციშვილი. ქართული არქიტექტურის ისტორია. გვ.49.

[93] ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი. კულტურის ისტორიის კვლევის მეთოდებისათვის. „კრიტიკა". 1987. №2. გვ.74-5.

[94] AK. c.132.• ორნამენტის ანალიზისას ფრიად საფრთხილოა მისი შესრულების დონით თარიღის დაზუსტების ცდა. ორნამენტის აღქმა, როგორც ხელოვნების ნიმუშისა, ძირითადად სუბიექტურ განცდებს ექვემდებარება. ერთი და იგივე ორნამენტი სხვადასხვა მკვლევრის მიერ ხშირად სრულიად განსხვავებულადაა აღქმული. თუ ივრის სიონის მორთულობა გ. ჩუბინაშვილისათვის მდარე ნახელავია, ირ. ციციშვილისათვის იგივე ჩუქურთმა „მრავალფეროვანი და ოსტატურად შესრულებული მორთულობაა" (იხ. ირ. ციციშვილი. ქართული... გვ.50). მთავარი განმსაზღვრელი თარიღისა მაინც ორნამენტის სისტემაა და მისი დამოკიდებულება (სიახლოვე თუ სიშორე) საწყის, წარმომშობ სახეებსა და თემებთან.

[95] ნ. ანდღულაძე, დ. თუმანიშვილი, თ. საყვარელიძე. ბოლნისის სიონის საკითხისათვის. „მაცნე". ისტორიის... სერია. 1984. №3. გვ.140. სქ.15.

[96] მაგ., ჯვარი – ატენი. იხ. დ. ხოშტარია. ნიმუშებისა და პირის ურთიერთმიმართების საკითხისათვის შუა საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. ამარკ-(მთ). თბ., 1986. გვ.19-20.

[97] Элизбарашвили Ир. К вопросу о сходстве двух памятников грузинского средневекового зодчества. (ხელნაწერი); მისივე, შუა საუკუნეების... გვ.8.

[98] Чубинашвили Г.Н. Болнисский сион. „ენიმკის" მოამბე. IX. თბ., 1940. გვ.174.

[99] რ. რამიშვილი. ივრის ხეობის... გვ.39.

[100] მაგ. კუხ-ი-ხოჯა, ირანული ცეცხლის ტაძარი (იხ. L. Vanden Berghe. Archeologie... pl.16.

სირიის წინარექრისტიანულ ნაგებობებში, მაგ. პალმირში. იხ. Шлюмберже Д. Эллинизированный Восток. рис.75-6.

[101] R. Jaeger. Die Bronzeturen von Bethlehem JDI. B. 45. 1930. Abb.1, 2, 6 და სხვ.

[102] შდრ. B. Brentjes. Alte Siegelkunst des Vorderen Orients. Lpz. 1983. ილუსტრაცია 160-ე გვერდზე; BAR, v.20. №3. 1994. ტექსტი და ილუსტრაცია 57-ე გვერდზე.

[103] Антонова Е.В. Очерки культуры... с.155-8.

[104] შდრ. Шмерлинг Р.О., Барнавели Т.В. Храм Нино Цминда на горе Тхоти. სმასმგმ. 1963. №6. ტაბ.4, 5, გ. ჩუბინაშვილი კლაკნილ თავსართებს ხალხის უძველესი რწმენა-წარმოდგენათა გამოძახილად მიიჩნევდა, ოღონდ იგი მათში ხარის რქების მოტივს ხედავდა (Чубинашвили Г.Н. ПТД. с.142).

დასაწყის პერიოდში ხარის გამოსახულებები ქართულ არქიტექტურულ პლასტიკაში შეფარვის გარეშე ისახებოდა (მაგ., ბოლნისისა და სვეტიცხოვლის ხარები), რაც ასევე წარმართული წარმოდგენების სიმძლავრეს მიეწერება (იხ. Мачабели К.Т. К вопросу о восточных элементах в раннесредневековой пластике Грузии. ХППКВ. 1985. с.113-7).

გველი ქრისტიანულმა თვალთახედვამ სწრაფად აქცია მხოლოდ მორთულობად და საკულტო ნაგებობათა ტექსტურაში აშკარად შესაცნობი ნიშნები დაუკარგა (ისედაც მისი სხეული იოლად კარგავს უმცირესი სტილიზაციის დროსაც დამახასიათებელ ნიშნებს), მაგრამ ბოლომდე შემოგვრჩა მისი საკმაოდ ნატურალისტური გამოსახულებანი საცხოვრისთა ფასადებზე (იხ. ს. მაკალათია. ხევი). გარდა ამისა, გველის კულტთან დაკავშირებული უძველესი წარმოდგენები დღემდეა შემორჩენილი საქართველოში. იხ. ნ. რეხვიაშვილი. სალოცავი „მზიერი" (გიუნე). სსმმ. XXIV-B. თბ., 1964.

[105] G. Bandmann. Mittelalterliche... s.78 და შემდ. A. Stange. Das Frühchristliche... s.37 და შემდ.

[106] იხ. Чубинашвили Г.Н. Болнисский сион. с.189-91.

[107] შდრ. M. Restle. Studien... s.32.

[108] შდრ. Элизбарашвили Ир. К вопросу... с.9.

[109] იხ. M. Restle. Studien... s.151-2.

[110] გ. ყიფიანი. უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა. თბ., 1990. გვ.5-6.

[111] ივრის სიონი თავისი პირვანდელი ადგილიდან თბილისის ეთნოგრაფიულ მუზეუმშია გადმოტანილი, მაგრამ თავიდან აგების შემდგომ დარბაზის ხარისხედი რატომღაც გაქრა. ამავე დროს, ვ. ცინცაძის ანაზომზე საკურთხევლის აბსიდა რატომღაც სინთრონნითაა აღჭურვილი, რაც ნამდვილად უზუსტობაა. არაზუსტია მის ანაზომზე გამოსახული სამხრეთი კარის ჭრილიც.

R. Mepisaschwili, W. Zinzadze. Georgien, Werbauten und Kirchen. Lpz. 1986. s.171. ill.246.

[112] ნ. ქადეიშვილი. ჟალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი. თბ., 1964. გვ.56.

[113] იქვე. გვ.66.

[114] Чубинашвили Н.Г. Хандиси. Тб., 1972. с.86.

[115] არქაულ ამბიონთა შესახებ იხ. A. Orlandos. Βᾶσιλιχγ. II. გვ.538 და შემდ. აგრეთვე Th. Wiegand, H. Schraeder Priene 481. f. Abb 587; R. Töll-Kastenbein. Das Kastro Tigani "Samos" B, XIV. Bonn. 1974. s.102-3.

[116] შდრ. ნ. ქადეიშვილი. ჟალეთი... გვ.52.

[117] შდრ. ПТД. Таблицы. таб.39, 41.

[118] შდრ. იქვე. ტაბ.63.

[119] Якобсон А.Л. Очерк истории зодчества Армении. М-Л., 1950. р.9.

[120] იხ. H. Glück. Der Breit... Abb.24.

[121] ნ. ქადეიშვილი. ჟალეთი... გვ.54-5.

[122] გ. ჩუბინაშვილი. მასალები სამწევრისის ტაძრის შესწავლისათვის. AG 2, თბ., 1948. გვ.18.

[123] Fr. Deichmann. Frühchristliche.. s.105-36.

[124] Чубинашвили Н.Г. Трехнефная пещерная базилика в древнем городе Уплисцихе. სმამ. ტ.XXIV. 1950. №4. გვ.511.

[125] გ. ყიფიანი. უფლისციხის... გვ.4.

[126] G. Cooper. LAS. s.54.

[127] K.H. Bernhardt. Der Alte Libahon. Lpz. 1976. s.36.

[128] Fr. Deichman, Fruhchristliche... s.120.

[129] G. Stanzl, Langsbau und... s.97.

[130] Мнацаканян С.Х. К вопросу о генезисе крестовокупольных храмов Армении и Византии. ИФЖ. 1978. №1. с.231.

[131] იქვე.

[132] იქვე. გვ.228.

[133] H. M. de Villard. The Fire Temples. BAIPAA. v.V. №4. 1936. p.176-84.

[134] Fr. Oelmann. Hilani... s.189-236.

[135] ე. ჰერცფელდის ეს მოსაზრება გადმოცემულია ნაშრომში: H. Spanner, S. Guyer. Rusafa. Berlin. s.68.

[136] L. Wanden Bergh. Recontes decouvertes des monuments Sasanides dans le Frans. JA. v.1. 1961 pp. 281-4, 291.

[137] Маршак Б.И. Восточные аналогии зданиям типа вписанного креста. МСГИ-IV. Тб., 1989. с.97-111.

[138] K. Schippman. Die iranische... გვ.7 და შდ.

[139] სასანური ცეცხლის ტაძრების შესახებ იხ. Y. Yamamoto. The Zoroastrian temple Kult of Fire in Archaeology and Literature (II). "Orient" v.XVII. 1981. p.67-99.

[140] Северов Н.Н. Архитектурный образ Цроми. AG 3. Тб., 1950. с.19-24; აგრეთვე Якобсон А.Л. Взаимоотношения и взаимосвязи армянского и грузинского средневекового зодчества. СА. 1970 №4. с.44.

[141] Маршак Б.И. Восточные... с.104.

[142] R. Krautheimer. Early Christian... p.68.

[143] Fr. Oelmann. Hilani... s.235-6.

[144] მაგ., პალმირას გრძივი გეგმის მქონე ტაძრები. იხ. R. Amy. Temples... p.98 ff. fig.17.

[145] სომხურ და სირიულ ბაზილიკათა მსგავსების შესახებ იხ. Якобсон А.А. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983. с.114 და შემდ.

[146] იხ. Fr. Candolfo. La Basiliche Armene IV-VII secolo 1982. Roma.

[147] იხ. გ. ჩუბინაშვილი. რამდენიმე თავი... გვ.12-4.

[148] Якобсон А.А. Взаимоотношения... с.44.

[149] შდრ. იქვე.

[150] შდრ. იქვე. გვ.42-3.

[151] Мнацаканян С.Х. К вопросу о генезисе крестовокупольных храмов Армении и Византии. ИФЖ. 1978. №1. с.228.

[152] Якобсон А.А. Взаимоотношения... с.51.

[153] Тирацян Г.А. Урарту и Армения (К вопросу о преемственности материальной культуры). ИФЖ. 1978. №1. с.60.

[154] Вулф О. Архитектура и мозаика храма Успения в Никее. ВВ. т.VII. 1909. с.315-425; O. Wulf. Altchristlische und Byzantinische Kunst. Bd. 2 B-Neubabelsberg. 1914. s.383-93, 451-5.

[155] R. Krautheimer. Early Christian... p.271-95.

[156] Чубинашвили Н.Г. Двани...

[157] R. Krautheimer. Early Christian... p.310-1.

[158] Комеч А.И. Храм на четырех колоннах и его значение в истории византийской архитектуры. ВЮС. ДРЗЕ. М., 1973. с.64-75.

[159] Рчеулишвили Л. Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии. Тб., 1988. с.62. აქვე მოცემულია ბიზანტიაში ჯვარგუმბათოვანი სისტემის წარმოშობასთან დაკავშირებულ საკითხთა მოკლე, მაგრამ ნათელი და საფუძვლიანი ანალიზი.

[160] Брунов Н.Н. Памятники ранне-византийской архитектуры в Керчи. ВВ. 1927. т.XXV. с.87-106.

[161] G. Stanzl. Langsbau und... s.79-87, 89-92.

[162] Вулф О. Архитектура... с.315.

[163] Чубинашвили Г.Н. Цроми. М., 1969. с.89.

[164] ПТД. с.124.

[165] Беридзе В.В. Грузинская... с.30-1.

[166] ნ. ჯაბუა. საქართველოსა და სომხეთის სამნავიანი ბაზილიკების შედარებითი დახასიათებისათვის. „მაცნე". ისტორიის... სერია. გვ.144-54.

[167] Ригль А. Значение поздне-римской архитектуры. ИАИО. М., 1935. с.146.

[168] მცხეთის მავზოლეუმის ტიპის აკლდამის შესახებ იხ. ამავე წიგნში გვ.152-5; აგრეთვე, გ. ყიფიანი. მცხეთის მავზოლეუმის ტიპის აკლდამის არქიტექტურული მოდელი. სმამ. 136. 1989. №1. გვ.189-91.

[169] იხ. გ. ლეჟავა. ანტიკური ხანის... ტაბ.XVIII-XXI.

[170] Комеч А.И. Храм на ... с.67.

[171] სამთავისის ტაძრისა და ამავე ტიპის შემდგომი ხანის ნაგებობათა შესახებ იხ. პ. ზაქარაია. XI-XVIII საუკუნეების ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა. I. თბ., 1975. გვ.9. და შემდ.

[172] Беридзе В.В. Некоторые аспекты грузинской купольной архитектуры со второй половины X в. до конца XIII в. Тб., 1976. с.20-1.

[173] Чубинашвили Г.Н. Болнисский Сион... с.32.

[174] Цинцадзе В. О некоторых особенностях базилик раннехристианской грузии. МСТИ-IV. Тб., 1989. с.32-3.

[175] ელინისტურ-რომაულ და სირიულ-მცირეაზიულ ბაზილიკათა შესახებ იხ. G. Millet. Ecole grecque dans l`architecture Byzantine. P. 1916. c.16-7.

[176] იხ. ნ. ჯაბუა. საქართველოსა და სომხეთის... გვ.148-9.

[177] Гвердцители Р. Некоторые характерные черты грузинских базилик V-VI вв. в свете новых данных. МСГИ-IV. с.9.

[178] Цинцадзе В. О некоторых... с.39.

[179] Беридзе В.В. Грузинская... с.7.

[180] ალ. ბოხოჩაძე. არქეოლოგიური გათხრები აღაიანსა და ძალისში. თბ., 1981; Бохочадзе Ал. Настакиси, Саркине, Дзалиси... КСИА 151. с.93-102.

[181] ალ. ბოხოჩაძე. ნასტაკისის ველზე გათხრილი ადრექრისტიანული ხანის ეკლესია, ძმ. 63. 1983. გვ.43.

[182] Fr. W. Deichman. Fruhchristliche... s.114.

[183] ლ. ჭილაშვილი, გ. კიკნაძე, ნ. აფხაზავა, ნ. ბახტაძე, კ. გოცაძე. არეშის ექსპედიციის შედეგები 1980-1981 წწ. სსმაე. VIII. თბ., 1981. გვ.98-101. სურ.4, 5.

[184] Fr. Deichman. Fruhchristliche... s.115-6.

[185] იხ. Дейхман Фр.В. О развитии базилик... с.7. ბურჯები რომში იულიუსის ბაზილიკაში, იხ. R.B. Ulrich. Julius Caesar and the Creation of the Forum Julium. AJA. v.97. №1. 1993. fig.1.

[186] Бохочадзе А.В., Мирианашвили Н.Г. Итоги работ настакисской экспедиции. ПАИ-1981. Тб., с.57.

[187] G. Bandmann. Mittelalterliche... s.140-4.

[188] A. Stange. Das Fruhchristliche... s.22.

[189] Дейхман Фр.В. О развитии базилик со столбами: Базилика, болнисский сион. МСГИ II. Тб., 1977.

[190] Чубинашвили Г.Н. Болнисский Сион. ენიმკ-ის მოამბე. IX. 1940.

[191] ბ. მჭედლიშვილი. ბოლნისის სიონის დათარიღებისათვის. „მაცნე". ისტორიის... სერია. 1984. №3.

[192] ლ. მუსხელიშვილი. ბოლნისის სიონი. ენიმკ-ის მოამბე, III. 1983.

[193] ა. შანიძისეული რეკონსტრუქცია წარწერისა იხ. Чубинашвили Г.Н. Болнисский Сион. с.26.

[194] Какабадзе С.С. Строительная... с.94.

[195] იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული პალეოგრაფია. თბ., 1959. გვ.164; კ. კეკელიძე. ბოლნისის ტაძრის წარწერების ინტერპრეტაციისათვის. ეტიუდები. VI. 1960. გვ.420; ლ. მუსხელიშვილი. არქეოლოგიური ექსკურსია მაშავერას ხეობაში, თბ., 1941. გვ.12. წარწერის ზოგიერთი ადგილის რამდენადმე სხვაგვარი წაკითხვა შემოგვთავაზა რ. პატარიძემაც და მის ამ აზრს ბ. მჭედლიშვილიც იზიარებს. იხ. ნ. ლომოური. ბოლნისის სიონის საკითხისათვის. „მაცნე". ისტორიის... სერია. 1984. №3. გვ.121.

[196] ძველი აგიოგრაფიული ძეგლები. I. თბ., 1964. გვ.92.

[197] ლეონტი მროველი. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ტ.I. თბ., 1955.

[198] ლ. მუსხელიშვილი. ბოლნისის სიონი. გვ.327.

[199] Какабадзе С.С. Строительная... с.94.

[200] ბ. მჭედლიშვილი. ბოლნისის... გვ.102 და შემდ.

[201] ნ. ლომოური. ბოლნისის... გვ.124-5.

[202] იქვე. გვ.125.

[203] იხ. Чубинашвили Г.Н. К вопросу о рядовых памятниках грузинской архитектуры VIII-IX вв. ВИИ. т.I с.174-5.

[204] გაურკვეველია ბოლნისის სიონის თავდაპირველი სახელობითობაც. სამშენებლო წარწერა მოწოდებულია წმინდა სამების სახელით, ხოლო მოგვიანო IX ს-ის წარწერა მოგვითხრობს ილიაზე, რომელიც წინამძღვარია წმინდა გრიგოლის სახელობის ეკლესიისა. თვით სიონში კი იგულისხმება ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიები. ლ. მუსხელიშვილი ასევე მიიჩნევს, რომ თავდაპირველი ძეგლი სწორედ სამების სახელზე აიგო, IX-X სს-ში შეიცვალა მისი სახელობითობა წმინდა გრიგოლით, ხოლო სიონი ანუ ღვთისმშობლის მიძინების სახელი სულ ბოლოს შეიძინა (იხ. ლ. მუსხელიშვილი ბოლნისის სიონი. გვ.320). ბ. ჩუბინაშვილს მიაჩნდა, რომ წმ. გრიგოლის სახელობისა მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთის კაპელა იყო (Чубинашвили Г.Н. Болнисский Сион... с.74-5), მაგრამ ს. კაკაბაძეს გაუგებრად მიაჩნია, რატომაა მაშინ წარწერა ტაძრის სამხრეთ ფასადზე და არა თვით კაპელაზე. (Какабадзе С.С. Строительная... с. 98-9), აქ კაპელის ცალკე სახელობითობა გამორიცხული მგონია, რადგან მისი მიშენება იმ აუცილებლობითაა გამოწვეული, რომელმაც ერთნაწილიანი საკურთხეველი ორნაწილიანად აქცია (იხ. Какабадзе С.С. Строительная... с. 98) მსგავსად, ვთქვათ სამოსის IV-V სს-ის ბაზილიკისა (იხ. R. Tolle-Kastenlein, R. Felsch. U Yan tzen "Samos". B. XIV. Bonn. 1974). ასევე ძნელი დასაშვებია, რომ IX-X სს-ის შემდგომ შეეძინა მას სიონის სახელი. თვით სახელწოდება „სიონი"-ს გარშემო აზრთა სხვადასხვაობაა. ივ. ჯავახიშვილმა ეს სიტყვა „ბაზილიკის", ეი. ნეგებობის კონკრეტული ტიპის აღმნიშვნელად მიიჩნია (იხ. Джавахов И. Термины искусств и главнейшие сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древнегрузинской литературе. XB. т.VII. вып.I. Петроград. 1914), რაც ბ. ჩუბინაშვილმა არ გაიზიარა (с.17) იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ საქართველოში ეს სახელწოდება ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული ტიპის ნაგებობებს ეწოდება. არ იზიარებს ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას ვ. ბერიძეც (Беридзе В.В. Грузинская... с.20). ო. ბერიძე კი (თუმცა ფრთხილად და ერთგვარი ეჭვით) თვლის, რომ სიონი ბაზილიკა უნდა იყოს, რადგან წყაროებში σρομιχήν-ის ქართულად სიონად გადმოტანის სამი შემთხვევაა და თუ ის ნიშნავს ბაზილიკას, ქართული სიონიც

ბაზილიკას უნდა ნიშნავდეს (იხ. ბიზანტიური ტრაქტატი სოფიის ტაძრის აშენების შესახებ და მისი შუასაუკუნეობრივი ქართული თარგმანი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ო. ბერიძემ, თბ., 1982. გვ.17). სიონი ქართულ სინამდვილეში ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის იერუსალიმის სიონის გავლენით დამკვიდრდა, მაგრამ ქრონიკაში, რომელიც მიეწერება დოროთეოს მონემბასელს ან ფსევდო-დოროთეოს მონემბასელს, ვკითხულობთ: „არს აღშენებულ სიონურად ჯვრის სახედ". „სახეს" ო. ბერიძე ლექსიკონში სავსებით სამართლიანად არქიტექტურულ ტერმინად მიიჩნევს და მას „ვეგმად" განმარტავს. ამდენად, „სიონურად ჯვრის სახედ" უნდა გავიაზროთ როგორც „ღვთისმშობლისად ჯვრის გეგმით". ჯვრის გეგმა „თავისუფალი ჯვარია". გამომდინარე აქედან, ვფიქრობ, რომ „სიონში" მხოლოდ შინაარსი უნდა დავინახოთ ტაძრისა და იდეური კავშირი იერუსალიმის მიძინების ეკლესიასთან. რაც შეეხება იმას, რომ დასაწყის ეტაპზე „ბაზილიკა" და „სიონი" ერთმანეთის სინონიმად ჩანს, ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ ბაზილიკა იყო დასაწყის ეტაპზე ის საყოველთაო არქიტექტურული მოდელი, რომელიც ყოველნაირ ეკლესიას დაედო საფუძვლად და მათ შორის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიასაც, ე.ი. სიონი, როგორც ძეგლის სახელწოდება, იდეურად დაკავშირებულია იერუსალიმთან და მხოლოდ ადრეული ტრადიციაა, ქრისტიანული საწყისების სულისკვეთების გამოხატულება და იგი მხოლოდ თავიდანვე, აშენებისთანავე შეიძლებოდა მონათლულიყო ამ სახელწოდებით. რა თქმა უნდა, მოგვიანებით შესაძლებელია, სახელობითობის შეცვლა და ღვთისმშობლის სახელის მინიჭებაც ძეგლისადმი, მაგრამ ფრიად საეჭვოა, რომ X ს-ის შემდგომ მას სიონი ეწოდოს. სიონი ძეგლის თავდაპირველი, ყველაზე ადრეული სახელწოდებაა და ახლა ძალიან ძნელია ვიფიქროთ, რას მოასწავებს სამშენებლო წარწერის წმინდა სამების სახელობითობა. შესაძლოა, იგი არცაა სამშენებლო წარწერა და სწორედ ტაძრის სახელობითობის შეცვლას მიეძღვნა.

205 Дейхман Фр.В. О развитии... с.9.

206 D. Pandermalis. Ein Neues Heiligtum in Dion Arch. Anz. H. U. s.727-35.

207 იხ. A. M. Mansel. Ausgrabungen in Pamphylien 1967-1972. Arch. Anz. 1975. H.1. s.52. Abb.4.

208 ალ. ბოხოჩაძე. ძალისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სასახლე, აბსიდებიანი ნაგებობა და საცურაო აუზი. ძმ. 78. 1987. გვ.25-30.

209 იხ. A. Khatchatrian. Les Baptisteres paléochrétiens. Paris. 1962. – გეგმები – Syrie, Palestine, Egypte და შმდ.

210 Асратян М. Раннесредневековые зальные церкви с обходом Грузии и Армении (Композиционные параллели). МСГИ-IV (СД). Тб., 1989. с.79-96.

211 Чубинашвили Н.Г. Шашианис Самеба (композиция зальной церкви, осложненная вспомогательными помещениями). МСГИ-IV (СД). с.66-78.

212 Чубинашвили Г.Н. Jurgis Baltrusaitis, L`Eglise choisonnee en Orient et en Occident. Paris. 1941. AG, t.2. 1948. с.173.

213 Чубинашвили Г.Н. АК. с.141.

214 Бохочадзе А.В., Мирианашвили Н.Г. Итоги работ... с.57-8.

215 Чубинашвили Г.Н. Болнисский Сион. с.143-4.

216 თ. საყვარელიძე. ბოლნისის სიონი. თბ., 1982. გვ.11.

217 A. Stange. Das Fruhchristliche... s.43-4.

218 ლეონტი მროველი. ნინოს მიერ... გვ.117-8.

219 ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი. რას მოგვითხრობს... გვ.89-90.

220 იხ. Рапоппорт П.А. Внешние влияния и их роль в истории древнерусской архитектуры. ВР. 1989. с.141-2.

221 Успенский Л. Церковное искусство в эпоху св. Константина. ЖМ. П., 1958. №10. с.45.

222 ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში. I. თბ., 1946. გვ.74.

შემოკლებათა განმარტება

ამარიკ (მთ) – ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა რესპუბლიკური კონფერენცია მიძღვნილი აკადემიკოს გ. ჩუბინაშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი (მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები). თბილისი

აძ – არქეოლოგიური ძიებანი (ახალგაზრდა მკვლევართა სამეცნიერო სესიის მასალები). თბილისი

ვანი – ვანი, არქეოლოგიური გათხრები. თბილისი

'მაცნე" – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი

სა – საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი

საკძ – საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება (მოკლე ანგარიშები). თბილისი

სას – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. თბილისი

სდსძ – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები. თბილისი

სმამ – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, თბილისი

სმასმგმ – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. თბილისი

სსმაე – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები. თბილისი

სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. თბილისი

ქხმსს – ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი VI საერთაშორისო სიმპოზიუმი. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი

ძმ – ძეგლის მეგობარი. თბილისი

ПКДСИАА - Проблемы канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. М.

ПТД - Т.Н. Чубинашвили. Памятники типа Джвари. Тбилиси

ПФАНС - Проблемы формообразования в архитектуре народов СССР. М.

СА - Советская археология. М.

САКЗВД - Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности

САСДС - Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М.

СИ-(РГ) - Средневековое искусство (Русс, Грузия). М.

СИИТА - Сообщения института истории и теории архитектуры. М.

СИИТАА - Сообщения института истории и теории академии архитектуры СССР. М.

ХВ - Христианский Восток. Петроград

ХППКВ - Художественные памятники и проблемы культуры Востока. Ленинград

ЦА - Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. М.

AA - Altertümer von Aägae

AG - Ars Georgica

AGd - From Athens to Gordion, the papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young. Philadelphia

AI - Acta Iranica. Leiden

AIBL - Academie des Inscriptions and Bolles-Lettres. Paris

AM - Mitteilungen des Doutschen archäologischen Instituts. Athenische Altrilung. Berlin

AMI(NF) - Archaeologische Mitteilungen aus Iran (Neue Folge)

AOr - Der Alte Orient, Leipzig

Arch. Anz. - Archäologischer Anzeiger Deutsches Archäologisches Instituts. Berlin

"Armenica" - Zeitschrift für die Erforschung der Sprache und Kultur Armeniens
"Археология" - Орган на археологически институт и музей при балгарската академия на науките. Sofia
AS - Anatolian Studies. Ankara
Athăr-é Iran - Annales du serwice archéologique de L'Iran. Haarlem
AW - Antike Welt, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte. Mainz
BJ - Bonner Jahrbücher. Bonn
BAIPAA - Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology. N-Y
DAA - Denkmäler Antiker Architektur
EHA - Essaus in the History of Architecture, presented to Rudolf Wittkower. Phaidon
EW(NS) East and West (New Series)
"Hesperia" - Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IA - Iranica Antiqva. London
"Iran" - Journal of the British Institute of Persian Studies. London
IM - Mitteilungen des Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Istambuler Mitteilungen
JDI - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin
JNES - Journal of Near Eastern Studies. Chicago
LAS - J.C. Cooper, Lexikon Alter Symbole. Leipzig
LDK - Lexikon der Kunst. Leipzig
MIO - Mitteilungen des Instituts für Orientforschung. Berlin
"Orient" - Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan. Tokyo
MDAFA - Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afganistan. Paris
PJASARI - Preceedings of the Jind Annual Symposium on Archaeological Research in Iran. Tehran
RA - Revue Archéologique. Paris
RGG - Religion in Geschichte und Gegenwart
WZKM - Wiener Zietschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien
ZDMG - Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Wiesbaden
ZGA - Zeitschrift für Geschichte der Architektur. Heidelberg

ტაბულები

1

2

ვანის ადრეანტიკური ხანის ხის ტაძარი
1. საძირკვლის ფრაგმენტი; 2. ტაძარი, საერთო ხედი

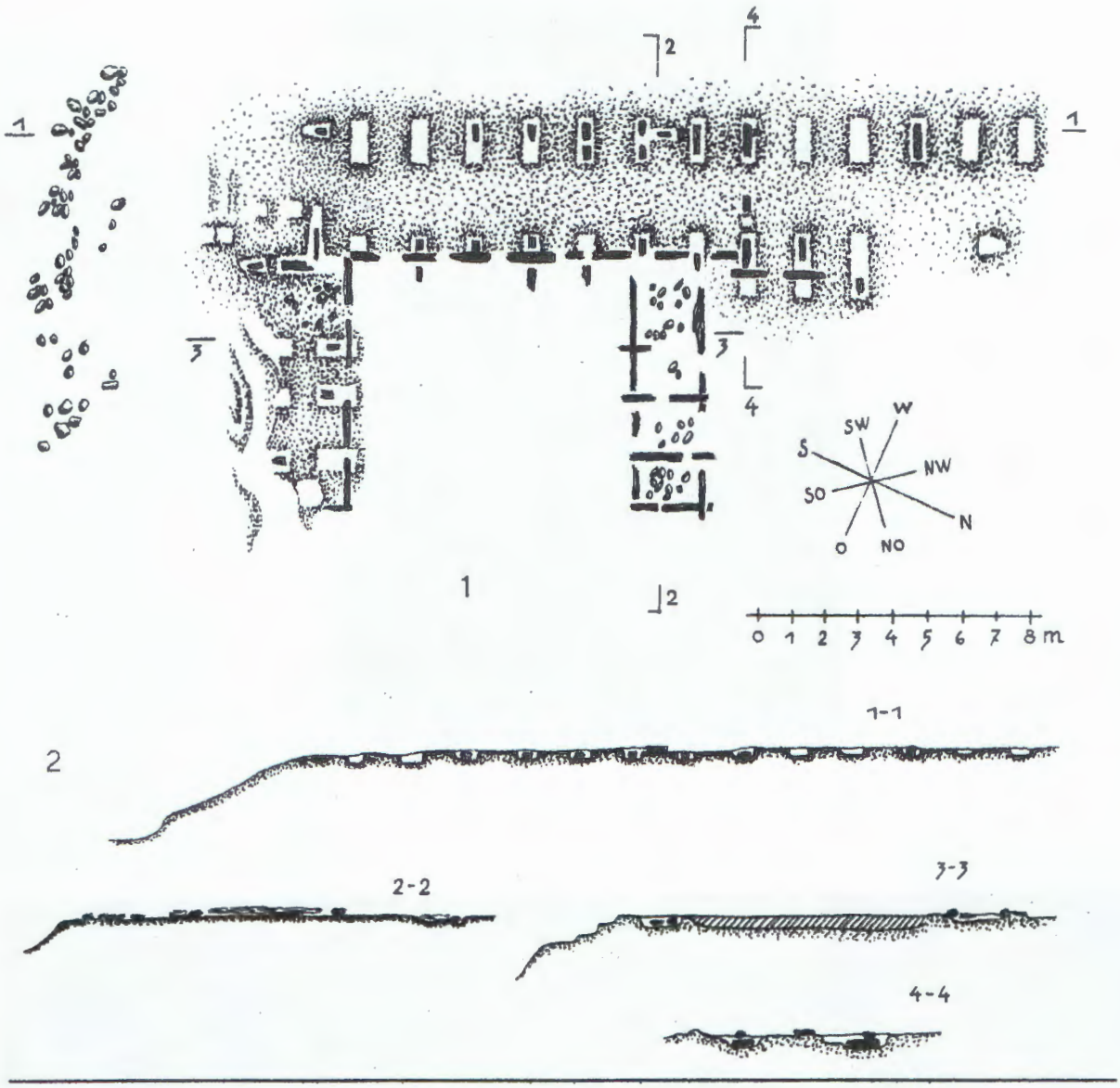

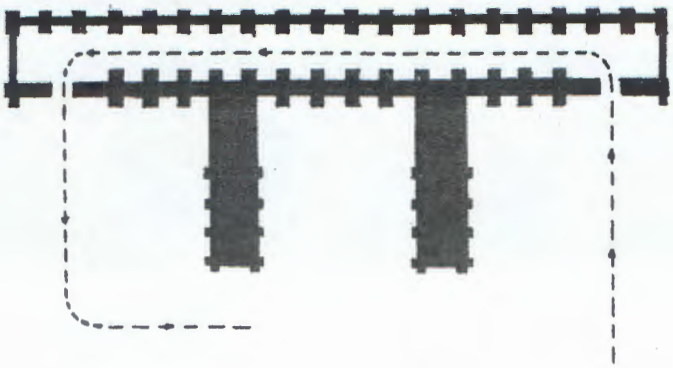

ვანის ადრეანტიკური ხანის ხის ტაძარი
1. გეგმა; 2. ჭრილები; 3. ცერემონიალური სვლების რეკონსტრუქცია

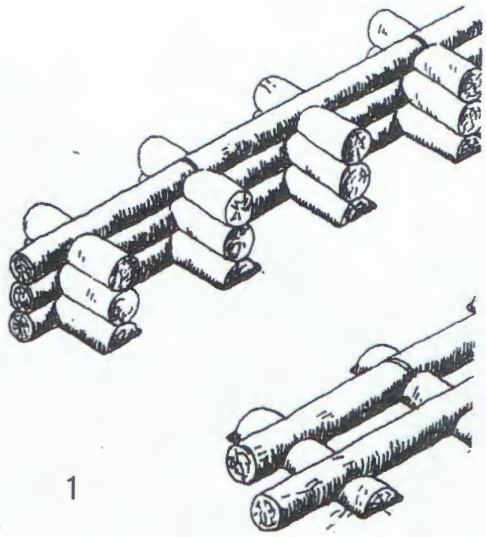

1

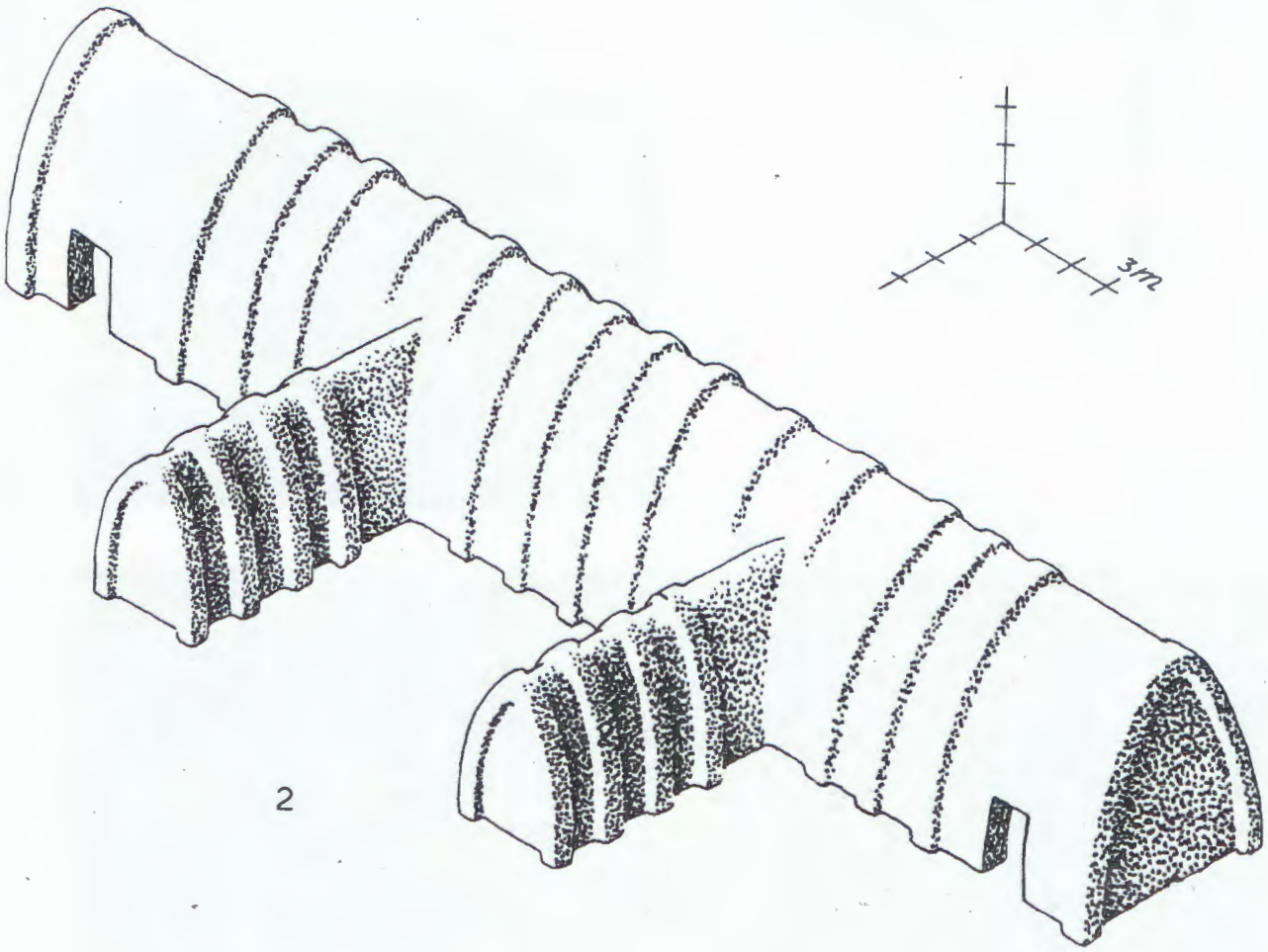

2

ვანის ადრეანტიკური ხანის ხის ტაძარი
1. კედლების რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი); 2. ტაძრის რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი)

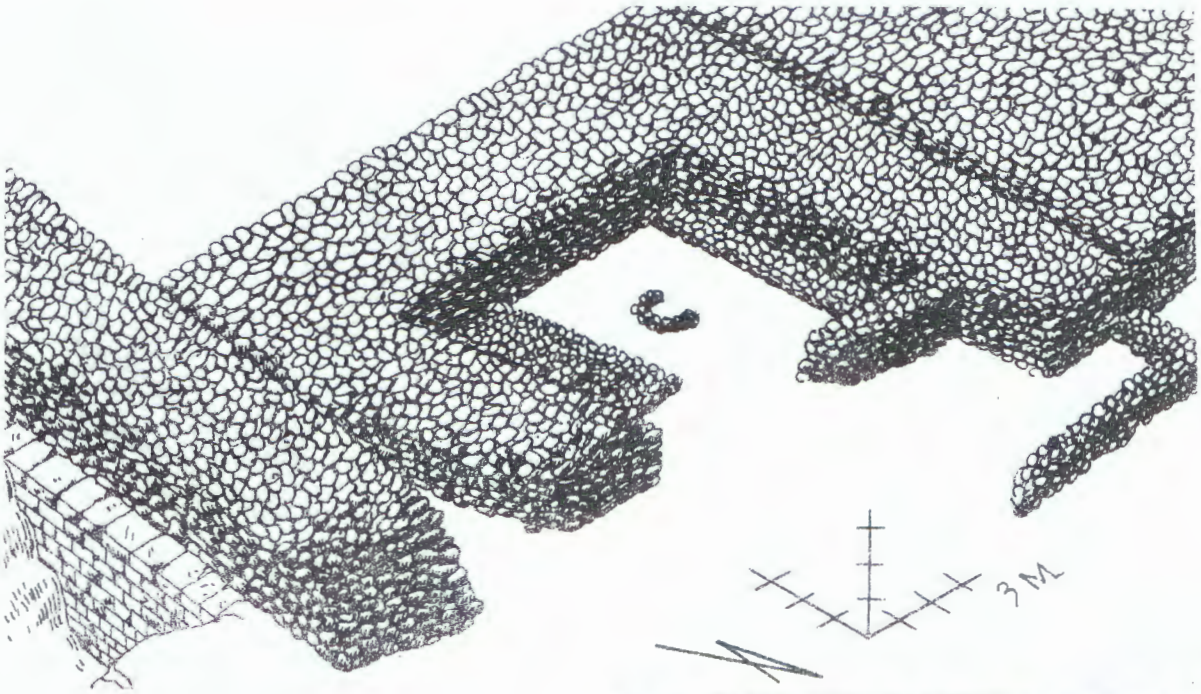

1

2

3

ვანის ძვ.წ. IV ს-ის კოშკურა ტაძარი
1. აქსონომეტრიული გეგმა (გ. ყიფიანი); 2. ცენტრალური მოედანი საცეცხლე ღრმულებით;
3. ნაგებობის ხედი აღმოსავლეთიდან

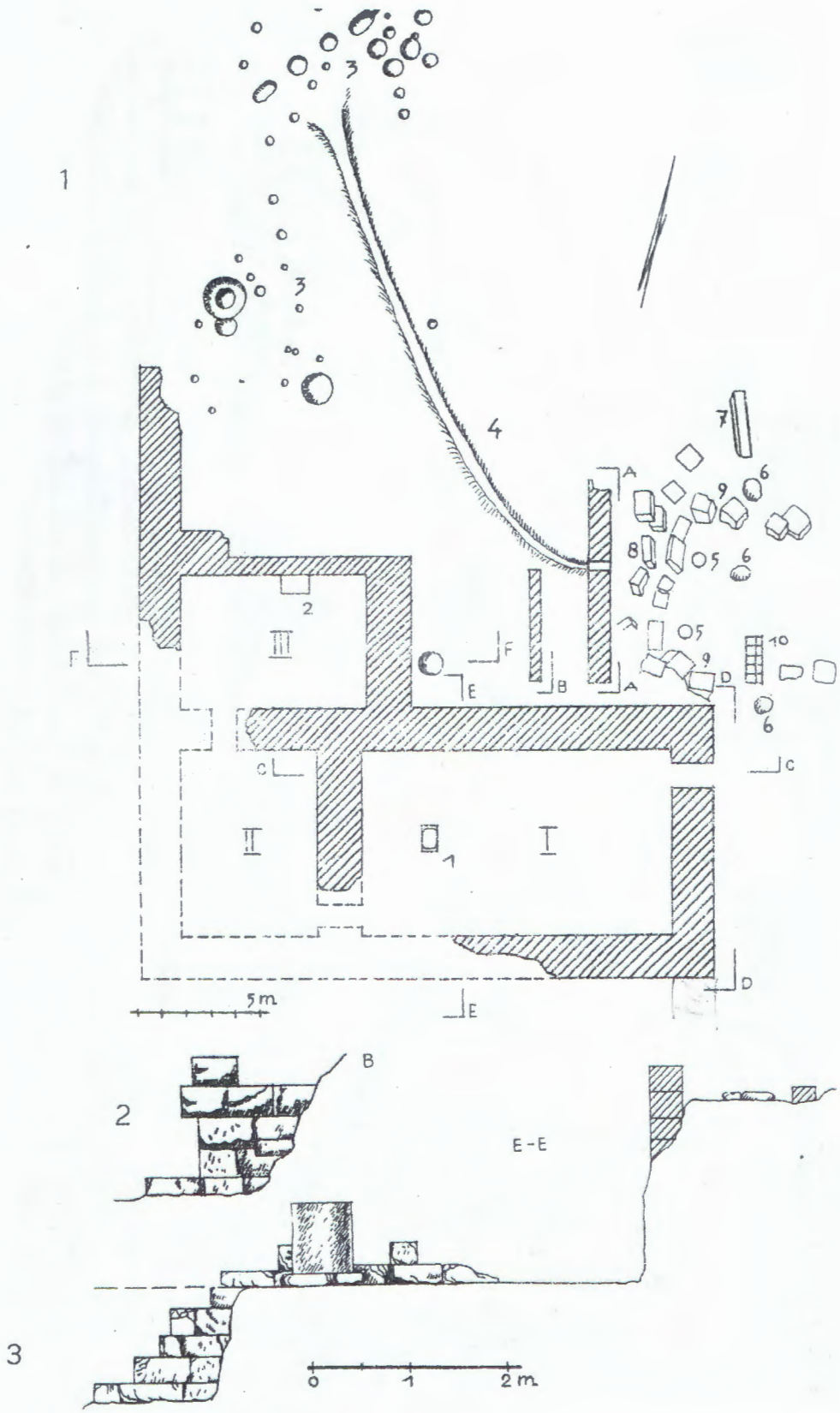

ვანის გვიანელინისტური ხანის ტაძარი ცენტრალურ ტერასაზე.
1. გეგმა; 2-3. ჭრილები (გ.ყიფიანი)

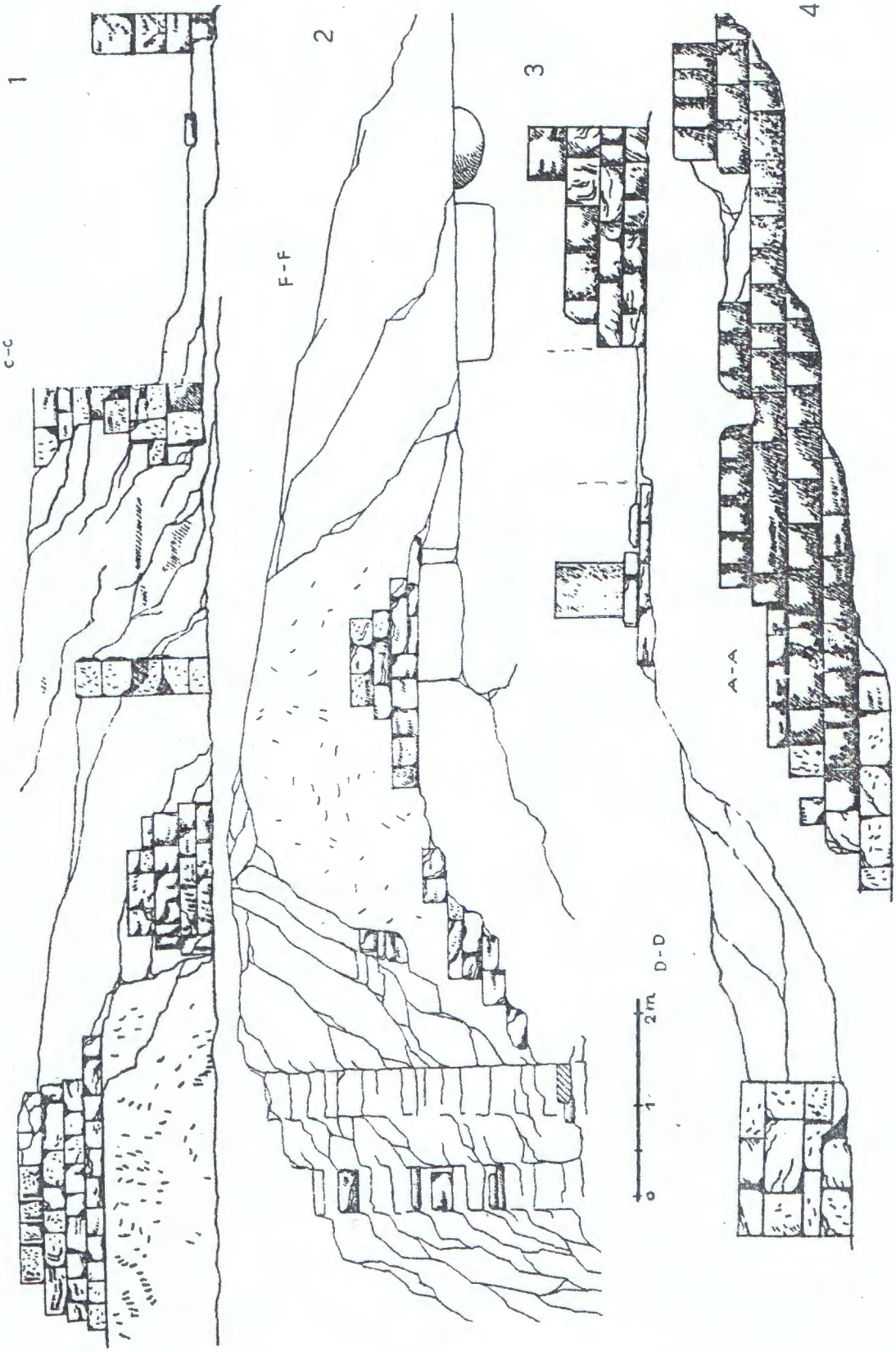

ვანის გვიანელინისტური ხანის ტაძარი
1-4. ჭრილები (გ.ყიფიანი)

1

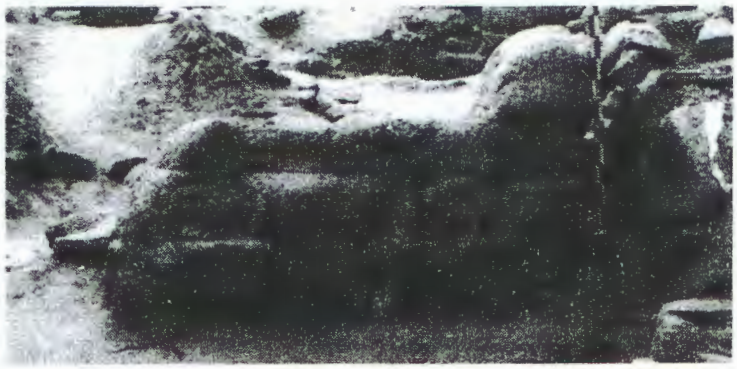

4

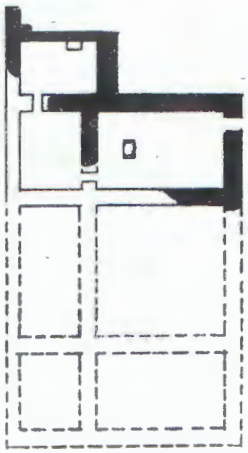

2

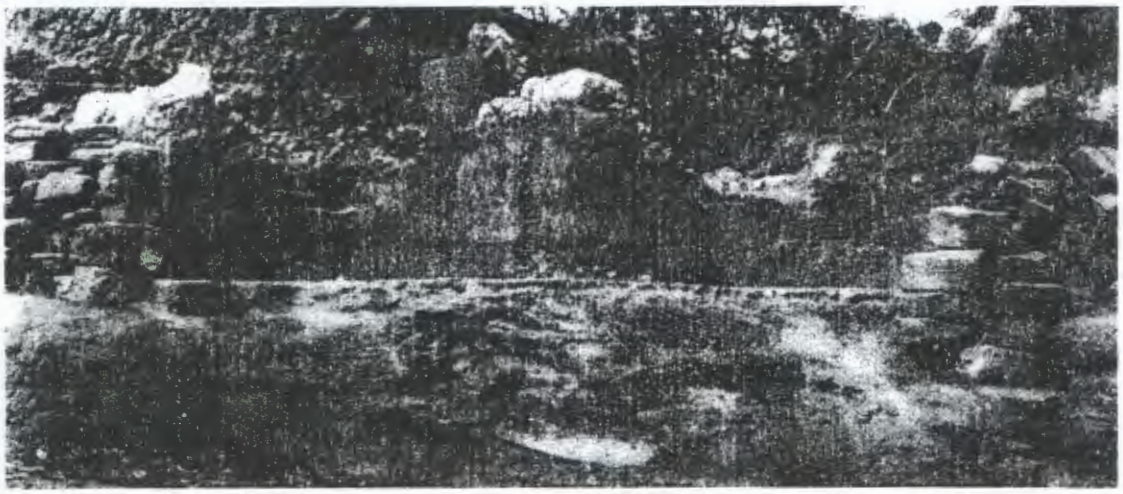

3

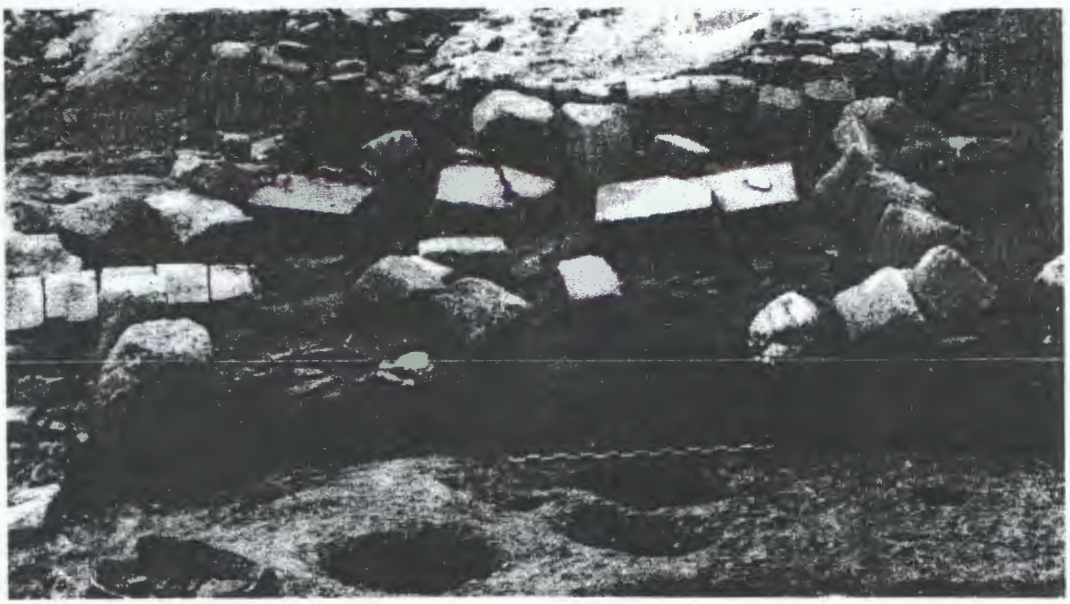

ვანის გვიანელინისტური ხანის ტაძარი

1. აღმოსავლეთის ფასადის ფრაგმენტი; 2. ტაძრის ნაშთები სამხრეთიდან; 3. მონუმენტური საფეხურებიანი საკურთხევლის ნანგრევები; 4. გეგმის რეკონსტრუქციის ცდა (გ. ყიფიანი)

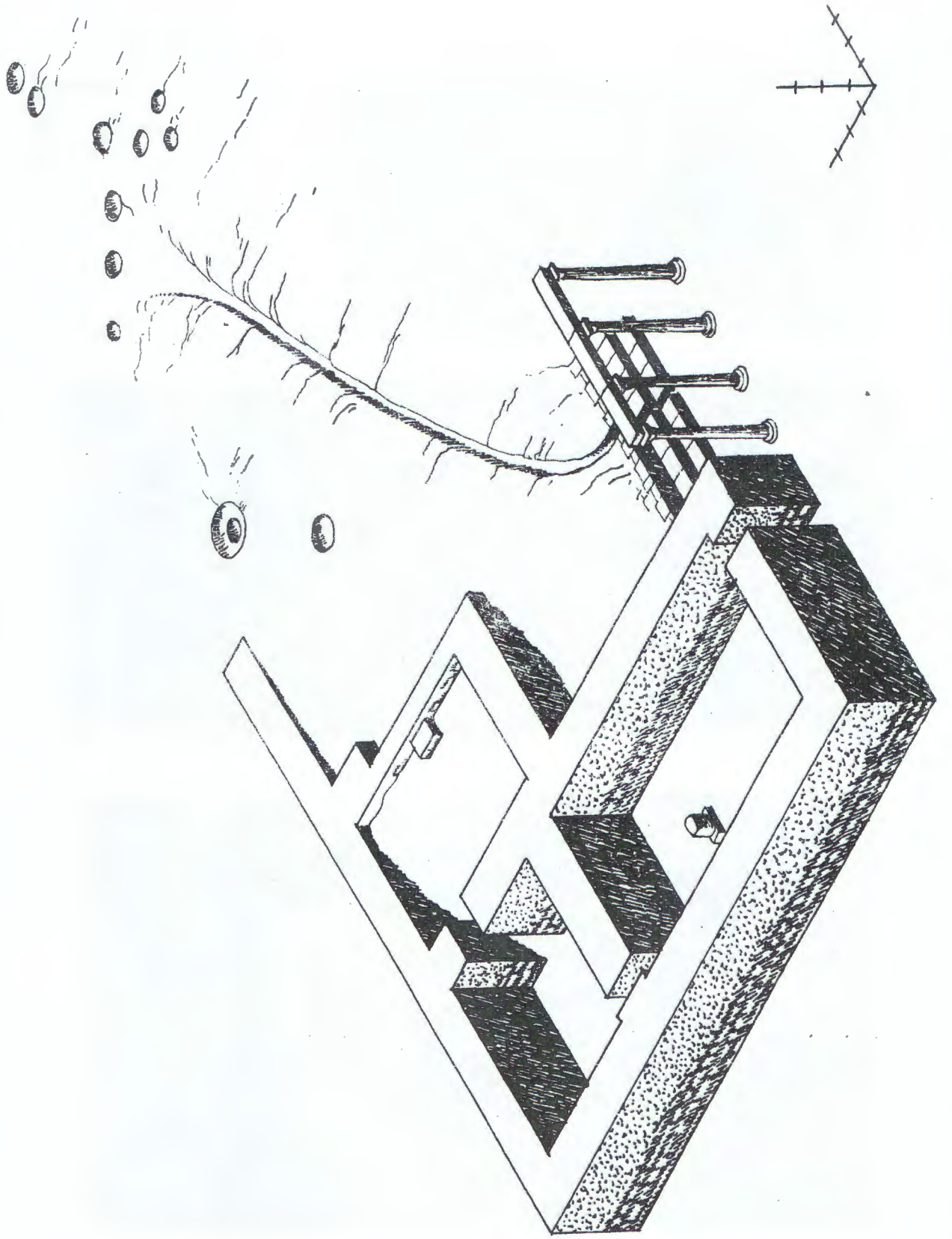

ვანის გვიანელინისტური ხანის ტაძარი.
აქსონომეტრია რეკონსტრუქციის ელემენტებით (ვ. ყიფიანი)

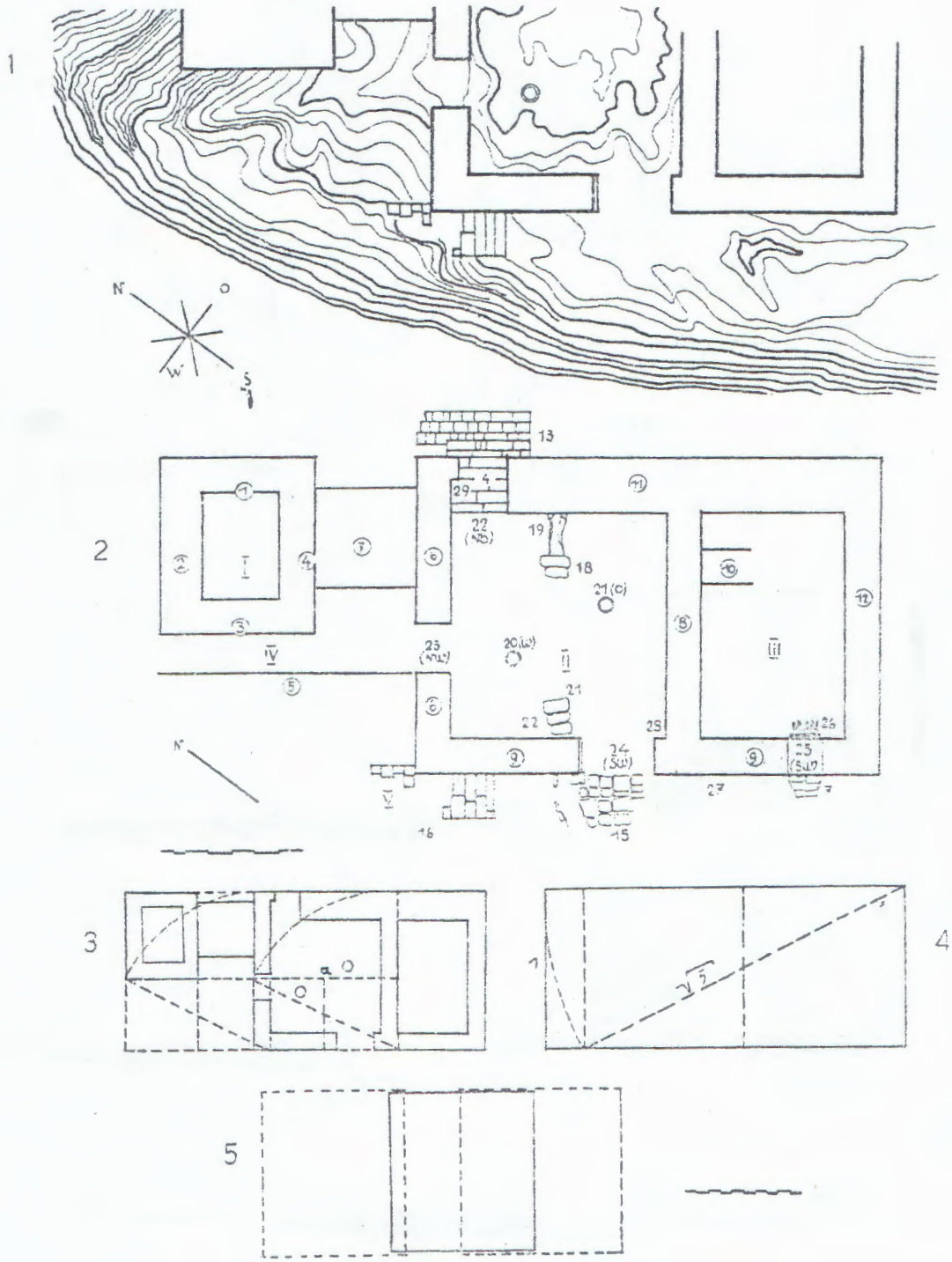

ტაძარ-პროპილეუმი

1. გეგმა (ნაგებობის ურთიერთდამოკიდებულება რელიეფთან);

2. გეგმა. *I* — კოშკი; *II* — დარბაზი — კარიბჭე; *III* — ბელელი: *IV* — შეწირულობათა მიედანი: *V* — საფეხურებიანი საკურთხეველი; *1-12* — კედლები; *13* — №0 ღიობის საფეხურები: *14* — №0 ღიობის ბაქანი; *15* — SW ღიობის ბაქანი; *16* — საკურთხეველის საფეხურები: *17* — პანდუსის კვალი; *18* — ფილები; *19* — არხი; *20-21* — ბაზისები; *22-25* — კართა ღიობები: *26* — ხის პანდუსის კვალი: *27* — „სტოა"; *28-29* — პილონები;

3-5. ტაძრის გეგმარებითი კომპოზიციის შემუშავების შესაძლო სქემები

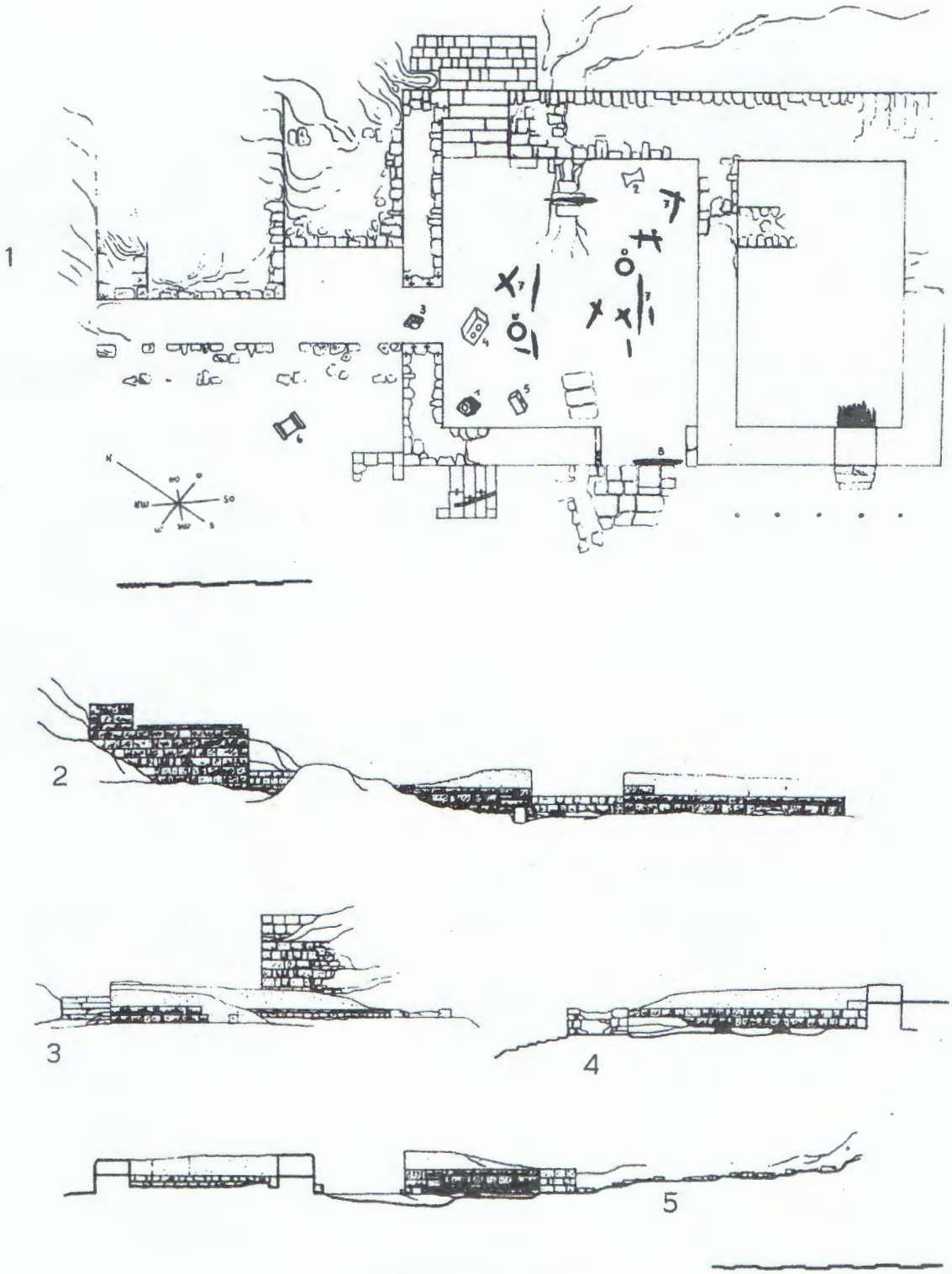

ტაძარ-პროპილეუმი

1. გეგმა. *1-2* – დარბაზის კუთვნილი საკულტო ინვენტარი (ცეცხლის საკურთხეველი და „ქვიჯა“); *3* – კუთხის პილასტრის კაპიტელი; *4-5* – საფეხურებიანი საკურთხევლის კუთვნილი საკურთხევლები; *6* – ქანდაკების პედესტალი ან საკურთხეველი; *7* – დანახშირებული ძელები (გადახურვის ნაშთები);
2. ტაძარ-კარიბჭის ხედი SW-დან; 3. ხედი SO-დან; 4. დარბაზის ჭრილი NO–SW;
5. ტაძრის ჭრილი SO–NW

1

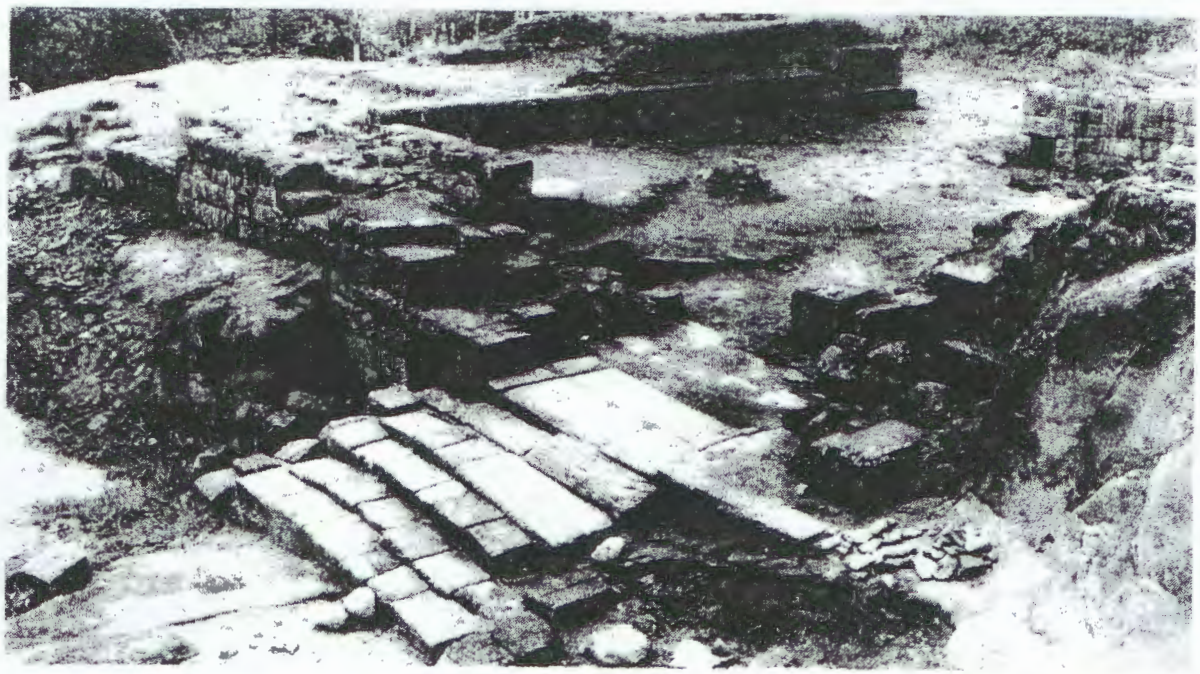

2

3

ტაძარ-პროპილეუმი

1. კარიბჭის №0 კარი; 2. არხი მე-9 კედლის სტრუქტურაში; 3. არხი მე-11 კედელში

1

2

3

ტაძარ-პროპილეუმი

1. კოშკი სამხრეთიდან; 2. კოშკის SO მხარე; 3. კოშკის კედლის წყობის ფრაგმენტი

1

2

3

ტაძარ-პროპილეუმი

1. კარიბჭის SW კარი; 2. საფეხურებიანი საკურთხეველი;
3. საფეხურებიანი საკურთხევლის ბაქნის ფრაგმენტი

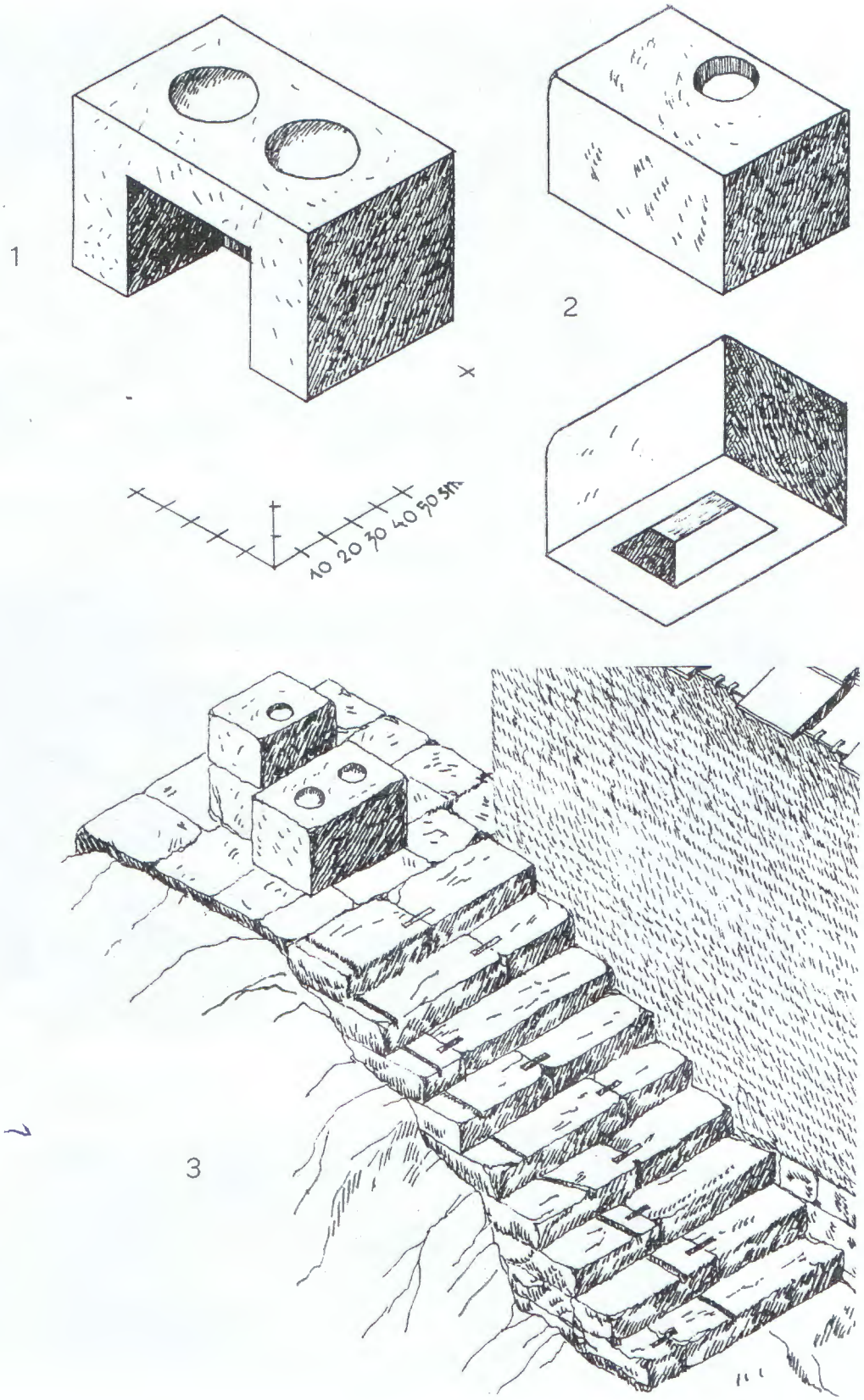

ტაძარ-პროპილეუმი
1-2. საფეხურებიანი საკურთხევლის კუთვნილი სამსხვერპლოს ფრაგმენტები;
3. საფეხურებიანი საკურთხეველი, რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი)

1

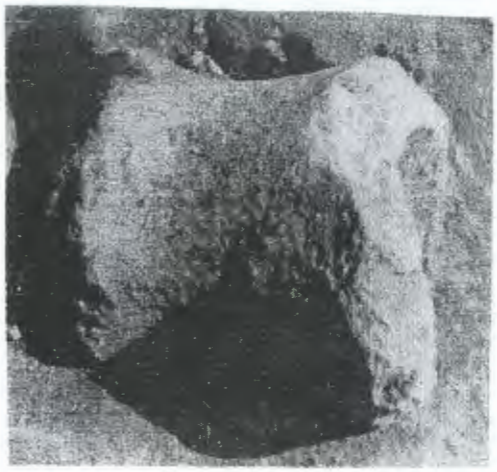

2

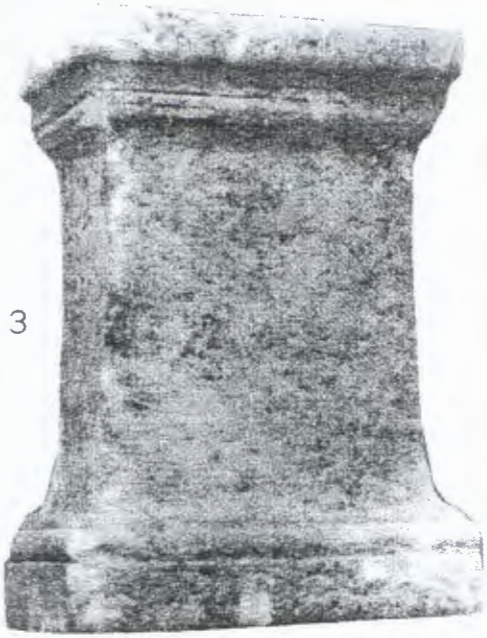

3

4

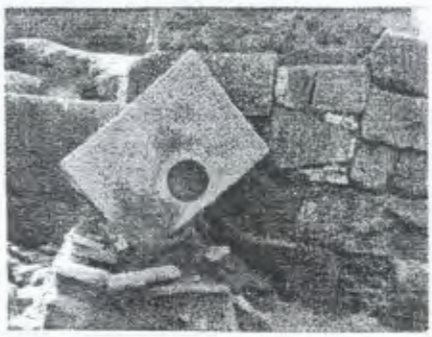

5

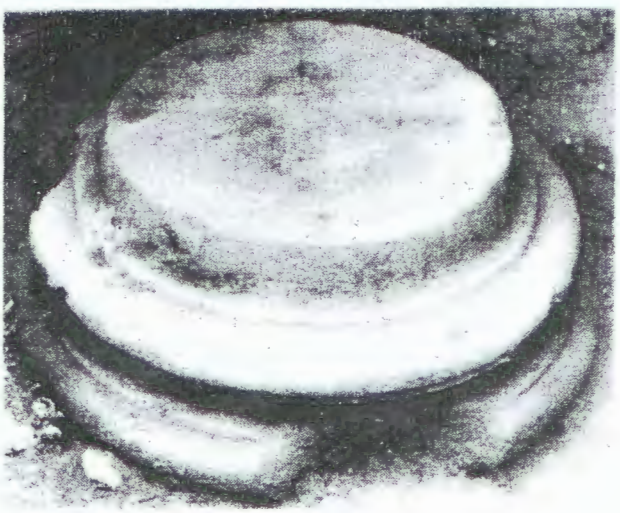

6

ტაძარ-პროპილეუმი

1. ცეცხლის საკურთხეველი; 2. „ქვიჯა“; 3. საფეხურებიანი საკურთხევლის კუთვნილი სამსხვერპლოს „ორფოსოიანი“ ბლოკი და ბაზისი; 4. ქანდაკების კვარცხლბეკი ან საკურთხეველი; 5. საფეხურებიანი საკურთხევლის კუთვნილი სამსხვერპლოს „ერთფოსოიანი ბლოკი; 6. ბაზისი

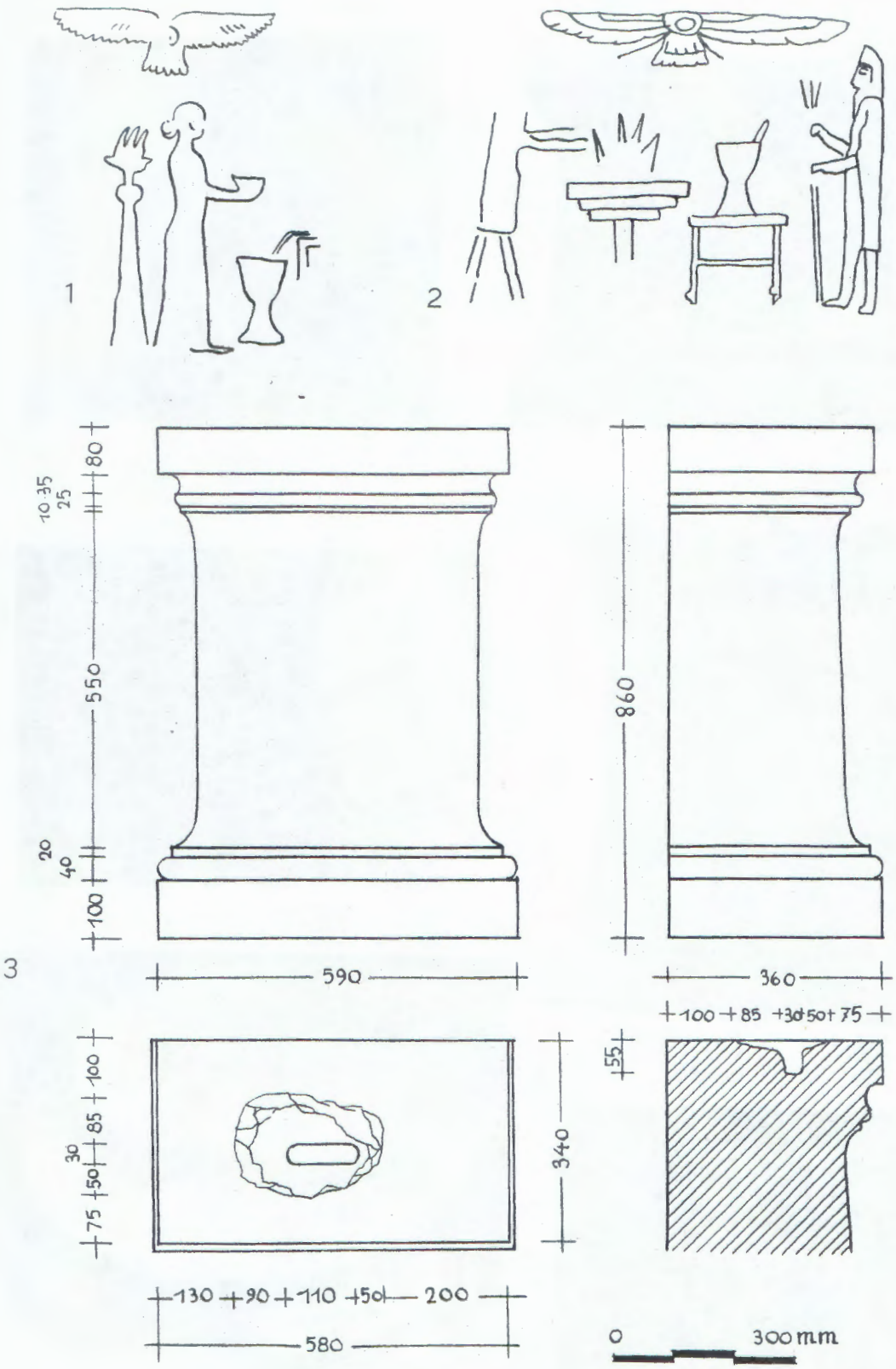

ტაძარ-პროპილეუმი

1. გამოსახულება ასურულ საბეჭდავზე (ბ. ბრენტისის მიხედვით);
2. გამოსახულება პერსეპოლისში მიკვლეულ გემაზე (ე. შმიდტის მიხედვით);
3. ქანდაკების კვარცხლბეკი ან საკურთხეველი. ანაზომი (გ. ყიფიანი)

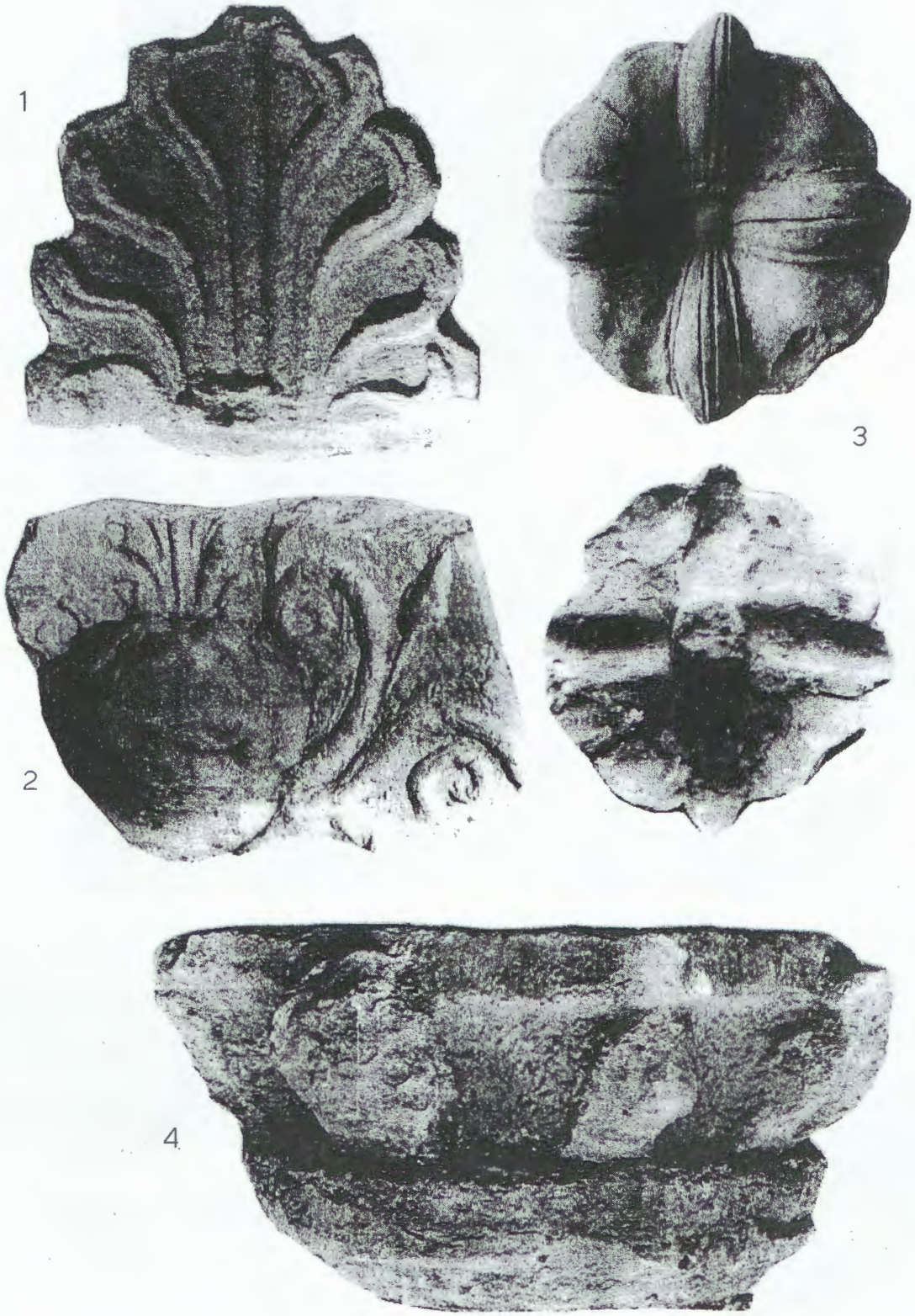

ტაძარ-პროპილეუმი

1. ანტეფიქსი-პალმეტი; 2. ფიგურული (ლომის თავი) ანტეფიქსი; 3. დეკორატიული ვარდული; 4. კირქვის კუთხის პილასტრის კაპიტელი

1

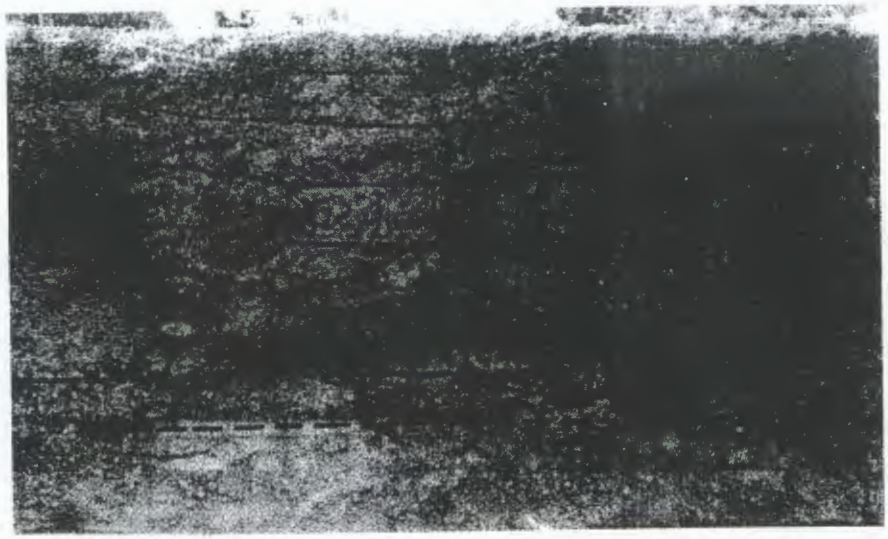

2

3

4

ტაძარ-პროპილეუმი
1-2. ალიბის აგურთა წყობა მე-8 კედელზე; 3. ალიბის აგური;
4. მე-3 კედელი ბელლის მხრიდან

1

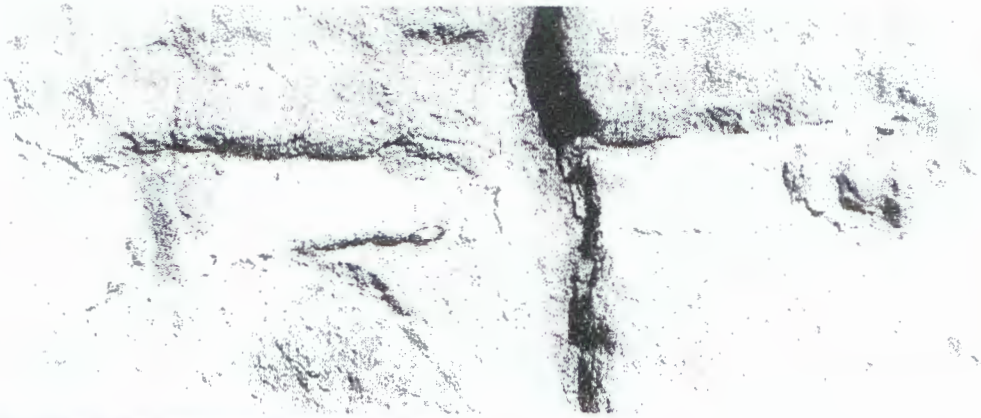

2

3

4

ტაძარ-პროპილეუმი

1. П-ს მაგვარი სამაგრით გადაბმული კვადრები; 2. ნიშნიანი კვადრი წყობაში (მე-9 კედელზე SW კარის სიახლოვეს); 3. ნიშნიანი ქვა მე-8 კედელზე (დარბაზის მხრიდან NO არეში); 4. მე-8 კედლის ფრაგმენტი და პილონის ბაზისი

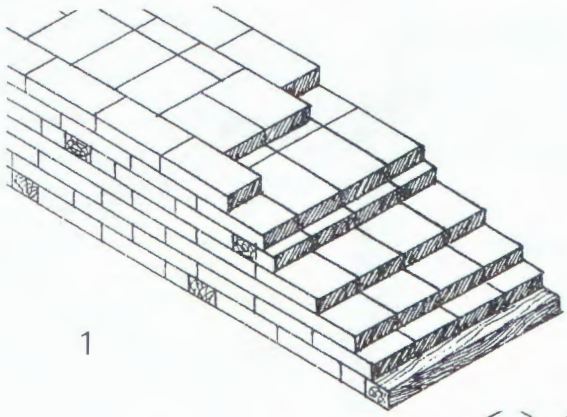

1

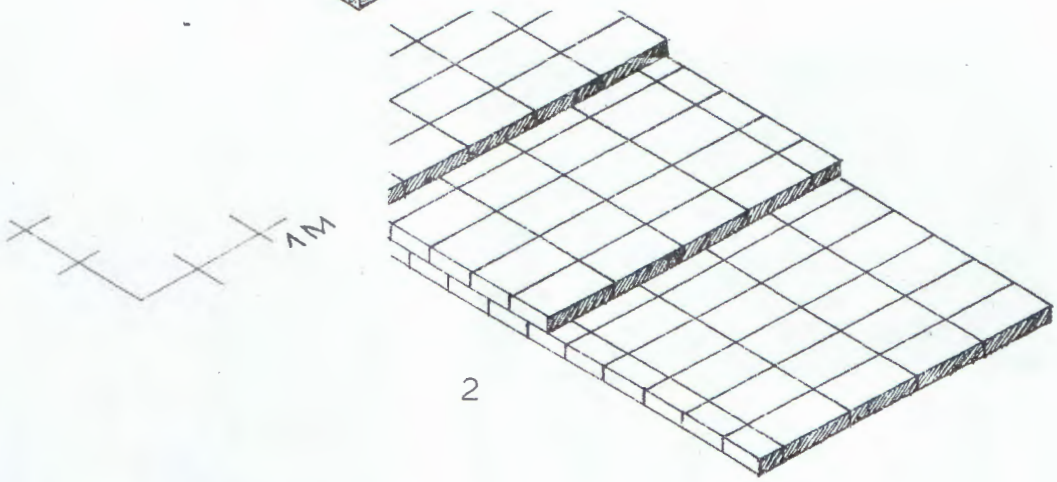

2

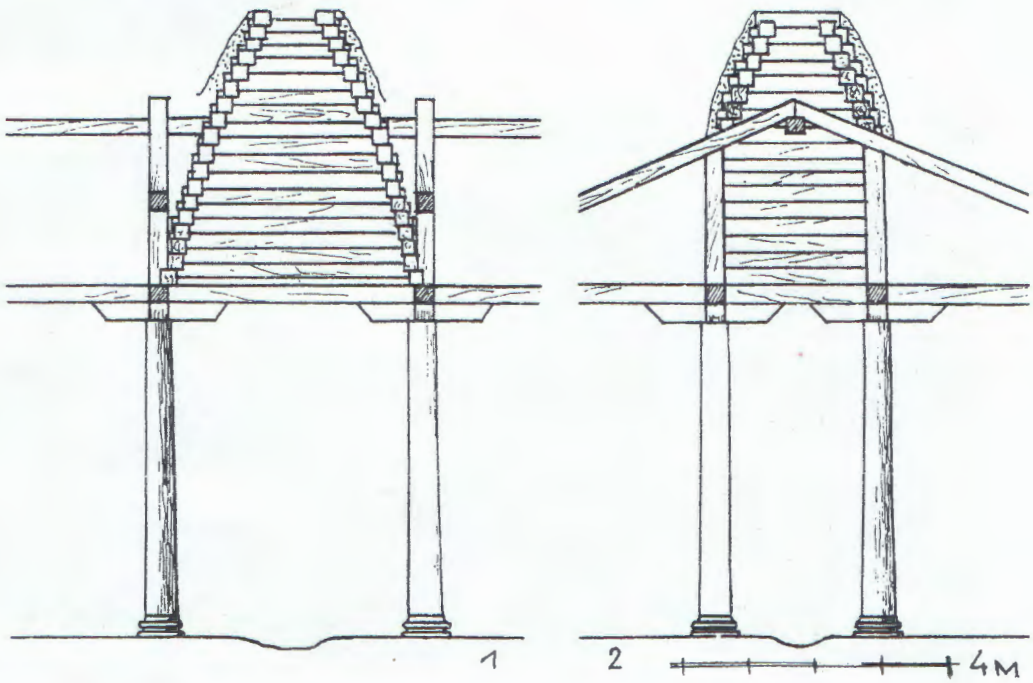

3

ტაძარ-პროპილეუმი

1. ალიზის აგურთა ფენილი ტაძარ-პროპილეუმის კედლებზე;
2. ალიზის აგურთა წყობა მე-11 კედელზე (რეკონსტრუქცია);
3. სვეტები და დარბაზის ცენტრალური ბირთვის ზედა სტრუქტურა (რეკონსტრუქცია)

2

1

ტაძარ-პროპილეუმი
1. დარბაზის W კუთხე; 2. დარბაზის W კუთხე – მონიშნულია კუთხის პილასტრისა და ბაზისის კვალი

1

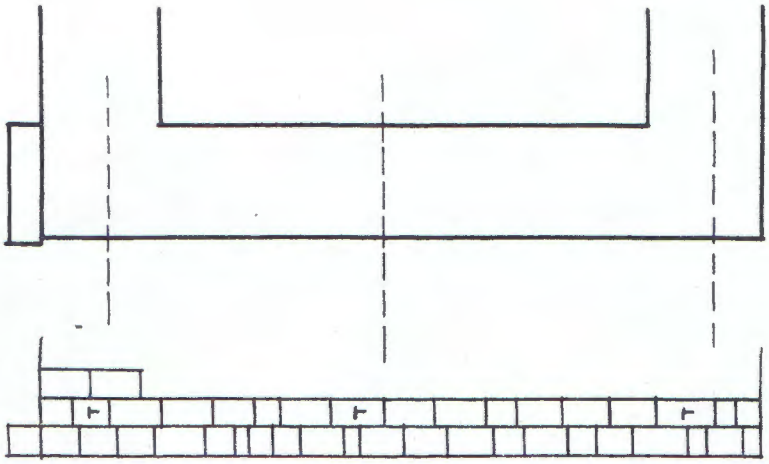

2

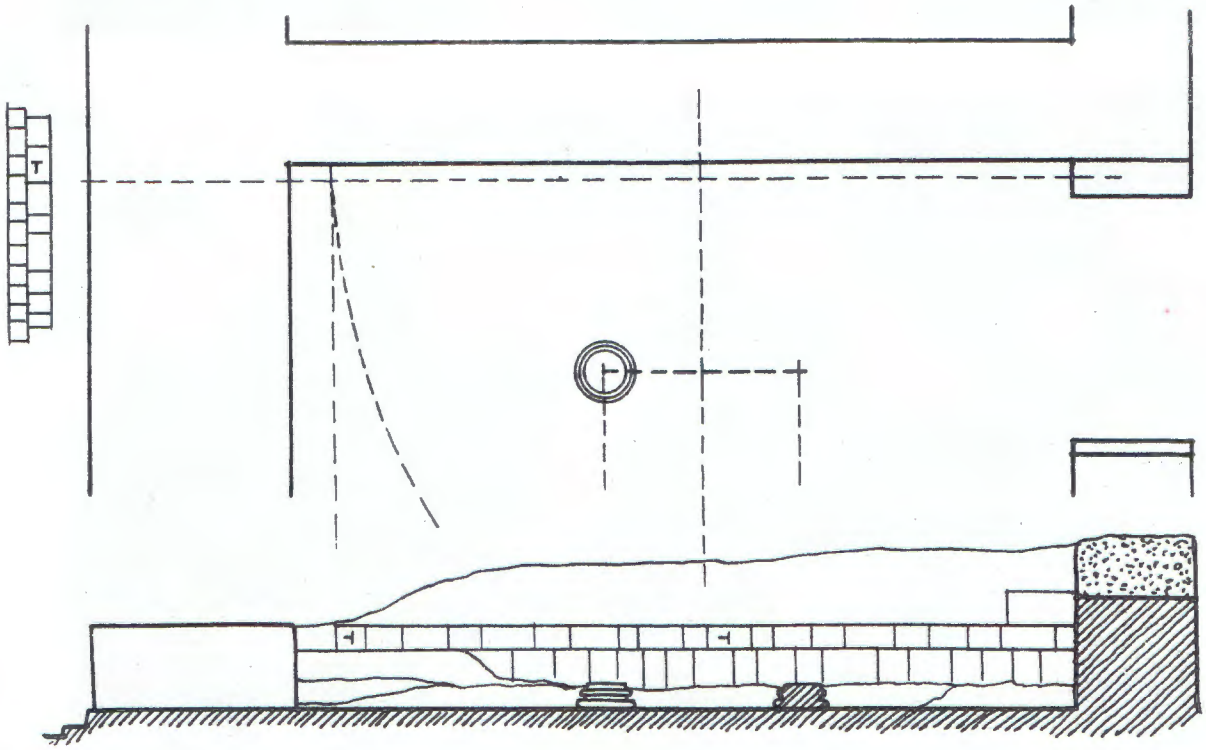

ტაძარ-პროპილეუმი
ტაძარ-კარიბჭის არეები კედლებში ნიშნიანი კვადრების აღნიშვნით.
1. მე-9 კედლის ფრაგმენტი; 2. დარბაზიდან მე-8 კედლის წყობა

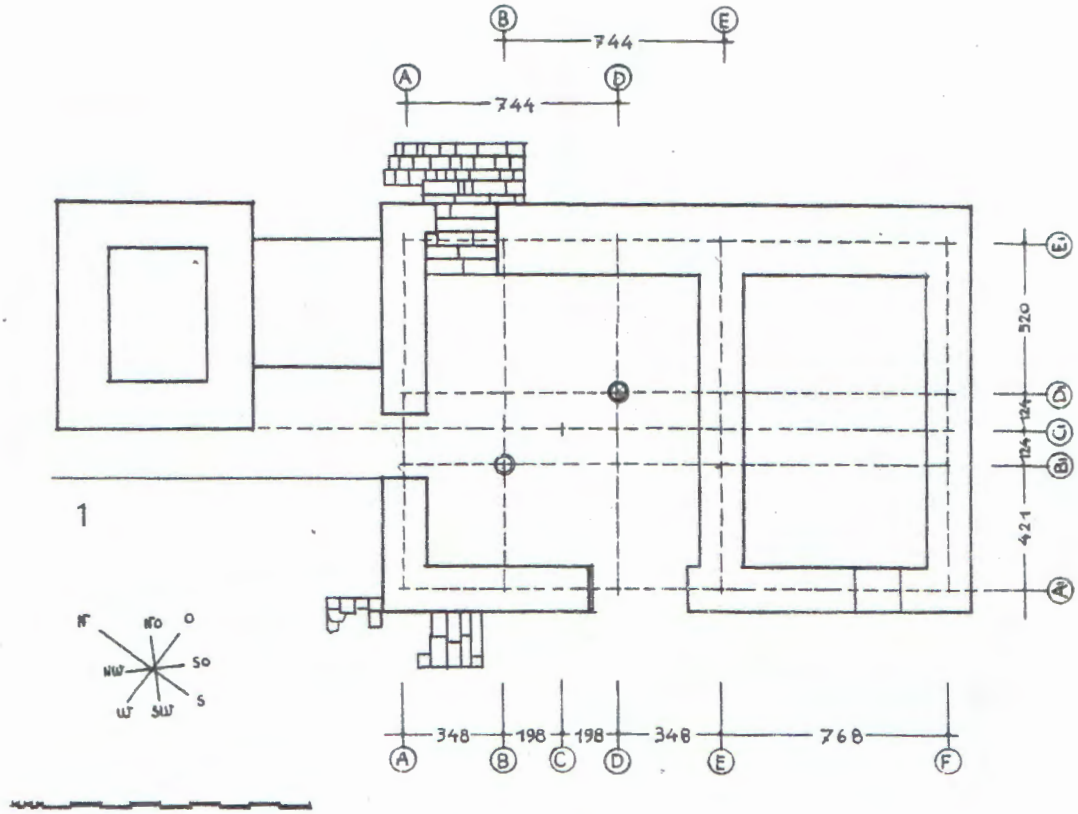

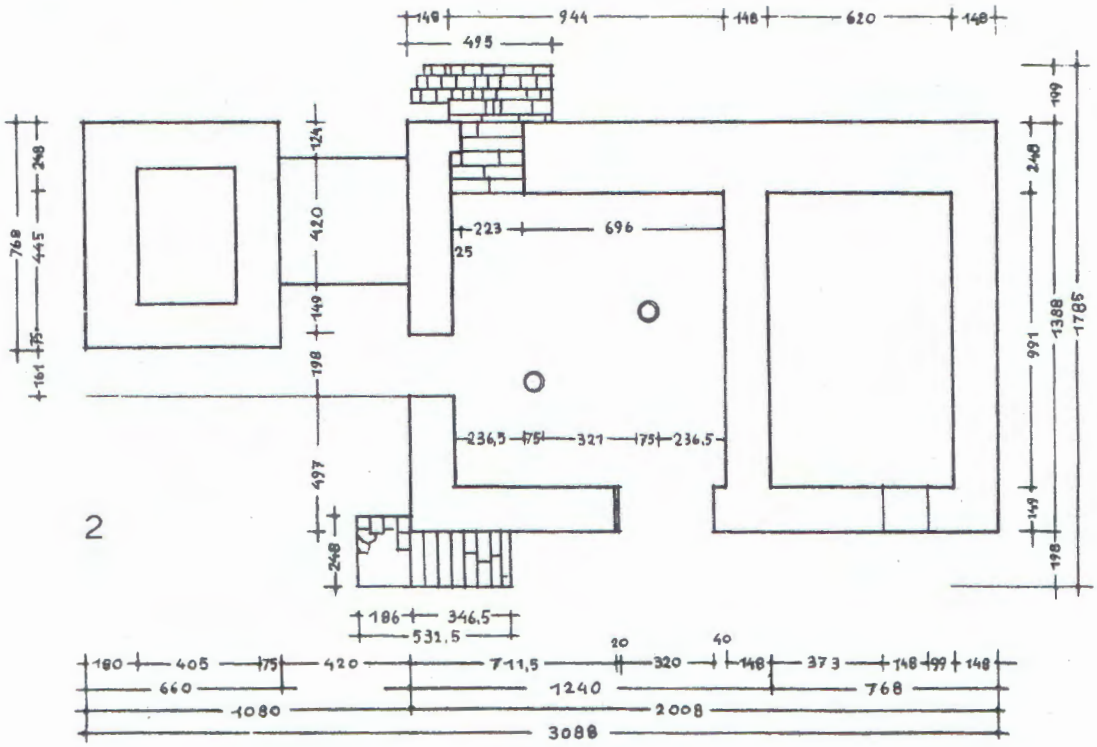

ტაძარ-პროპილეუმი

1. გეგმა – ძირითადი კონსტრუქციული ღერძები;
2. გეგმა – ცალკეულ მონაკვეთთა განზომილებები

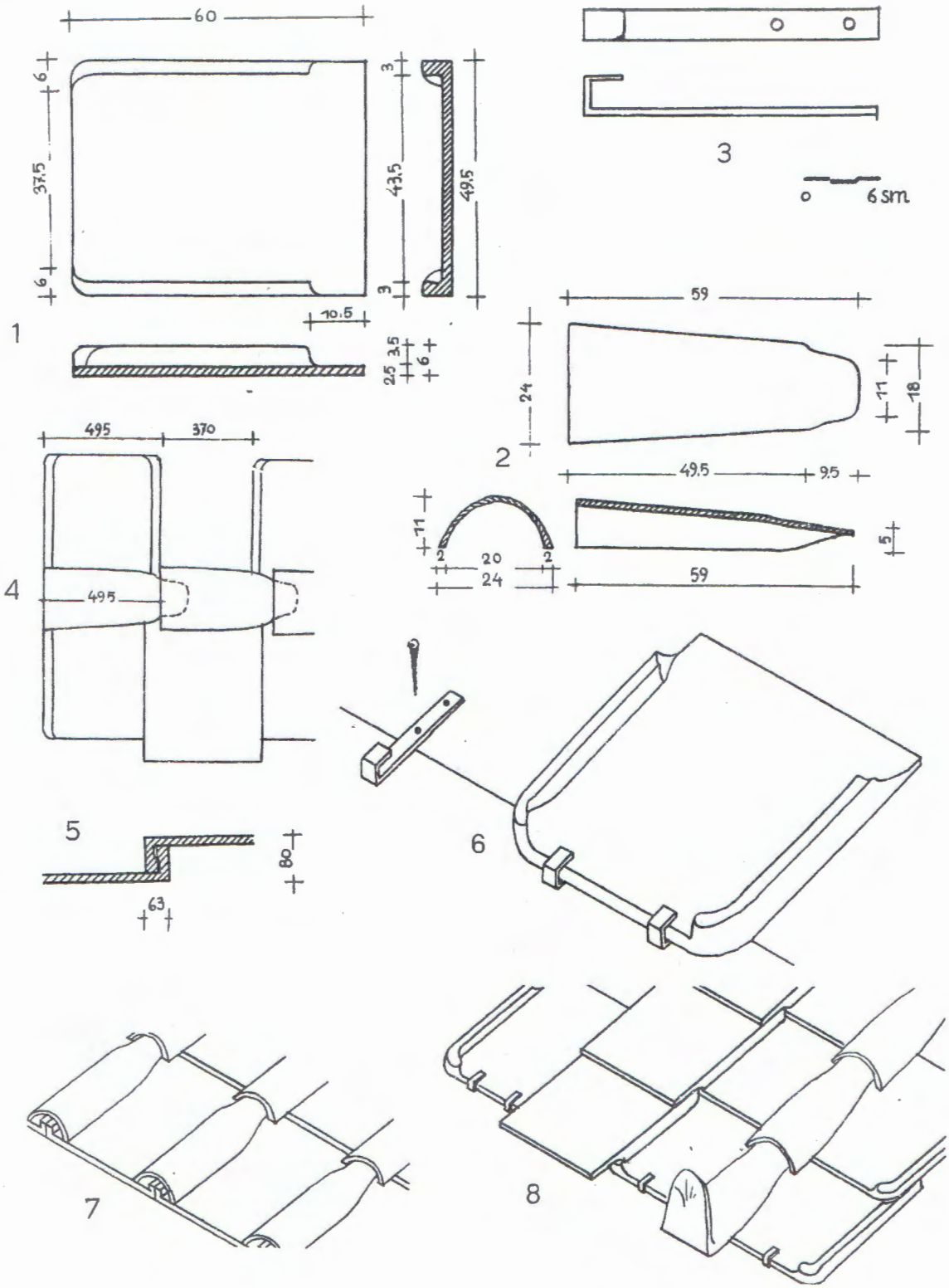

ტაძარ-პროპილეუმი

1. ბრტყელი კრამიტი (კერამიდი); 2. ღარიანი კრამიტი (კალიპტერი);
3. რკინის კრამიტსამაგრი; 4. კოლხური ბრტყელი კრამიტით შედგენილი საბურველის კეხი;
5. კოლხურ ბრტყელ კრამიტთა ურთიერთჭდობა; 6. კოლხური კერამიდი სახურავის კიდულზე;
7. სინოპურ კრამიტთაგან შედგენილი საბურველი

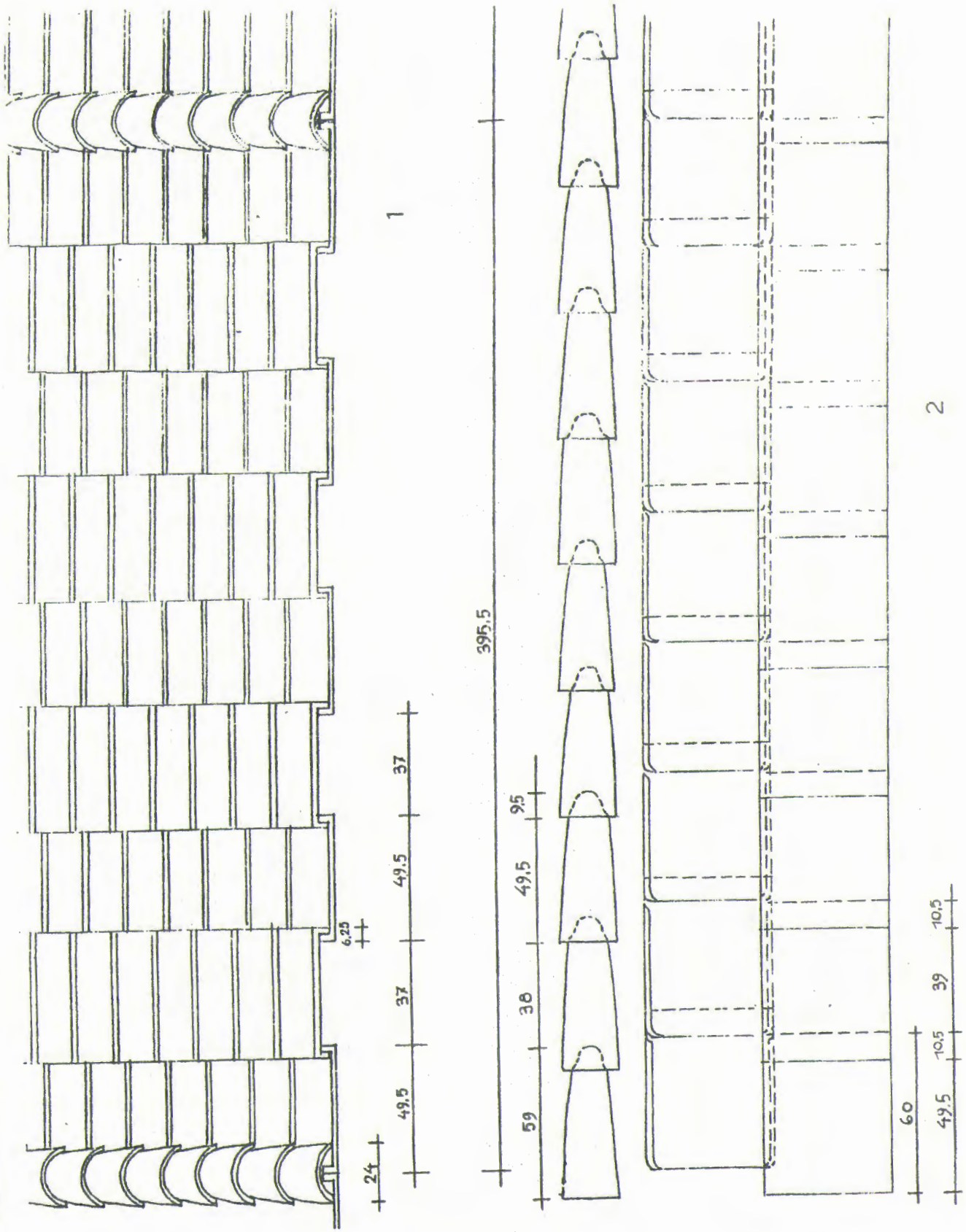

ტაძარ-პროპილეუმი

1-2. ტაძარ-კარიბჭის საბურველი – კრამიტის ფენილი (რეკონსტრუქცია)

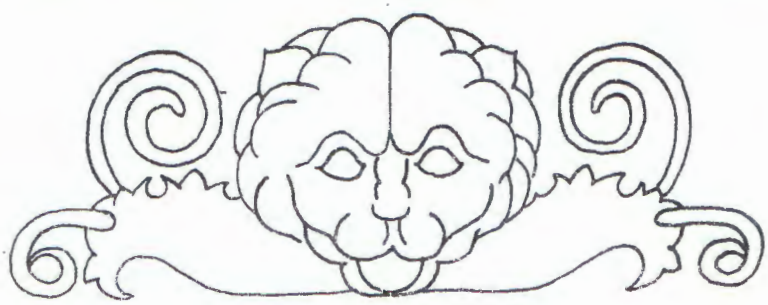

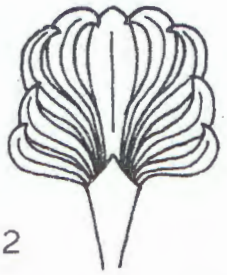

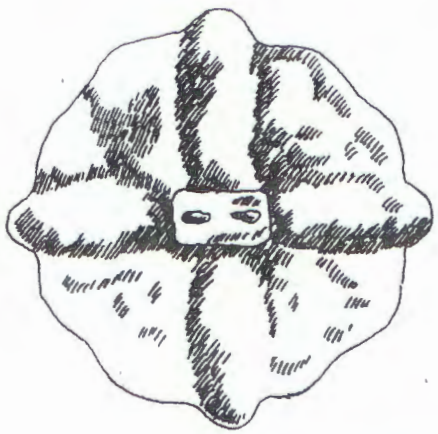

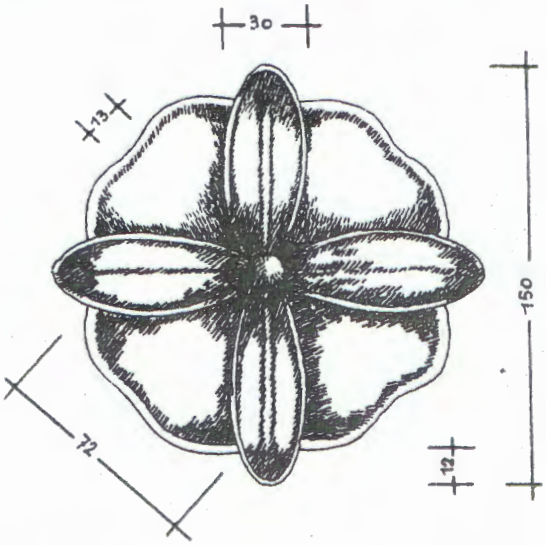

ტაძარ-პროპილეუმი

1. ელინისტური ტაძრების სიმათა მორთულობის კანონიკური სახე;
2. სიმათა მორთულობის ძირითადი ელემენტები — ლომის თავი, პალმეტი;
3. ტაძარ-პროპილეუმის ფიგურული ანტეფიქსი; 4. ტაძარ-პროპილეუმის პალმეტიანი ანტეფიქსი;
5. ტერაკოტული ვარდული. ფასადი, ზურგი, ჭრილი

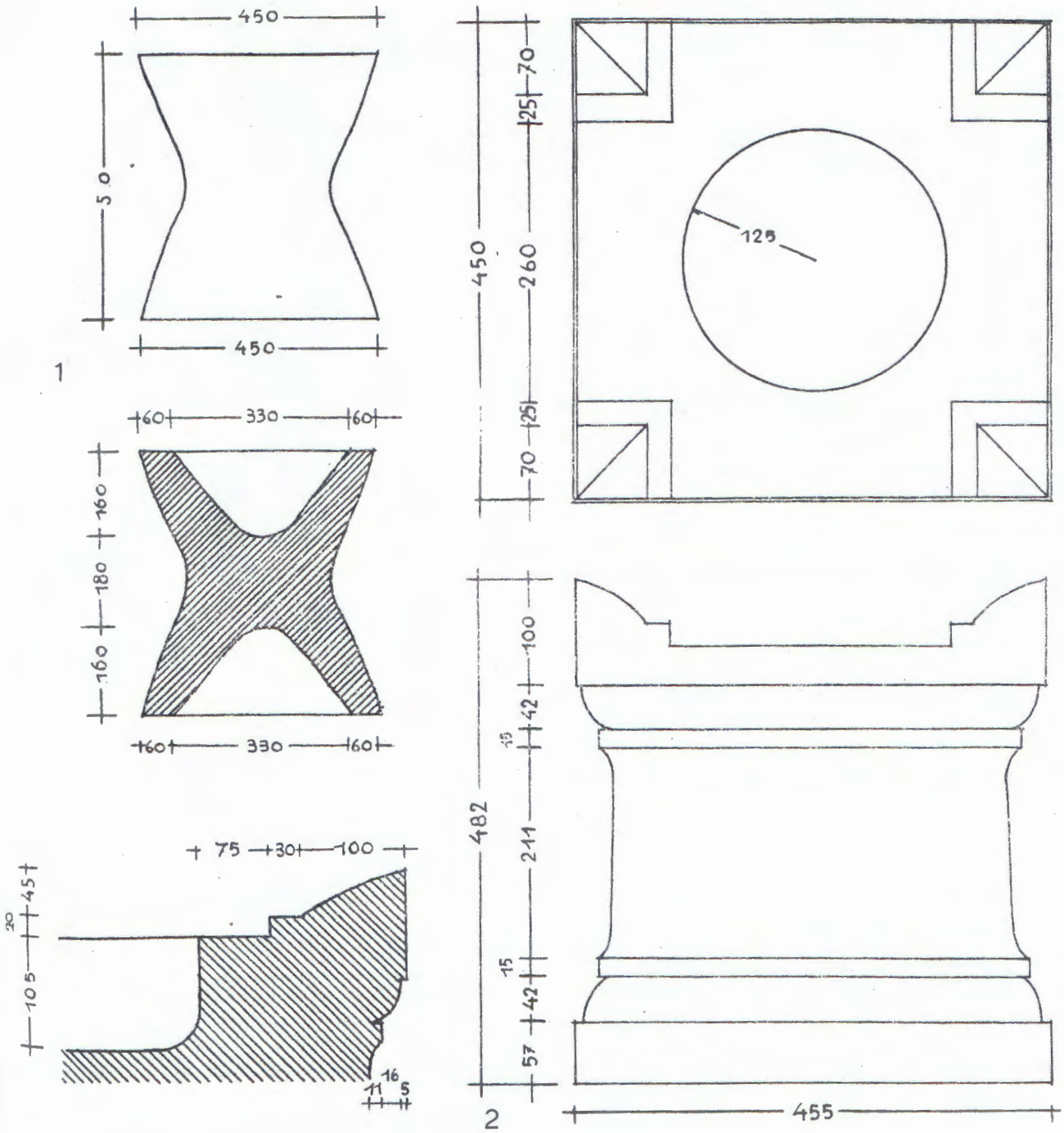

ტაძარ-პროპილეუმი
1. „ქვიჯა“; 2. ცეცხლის საკურთხეველი (ანაზომები)

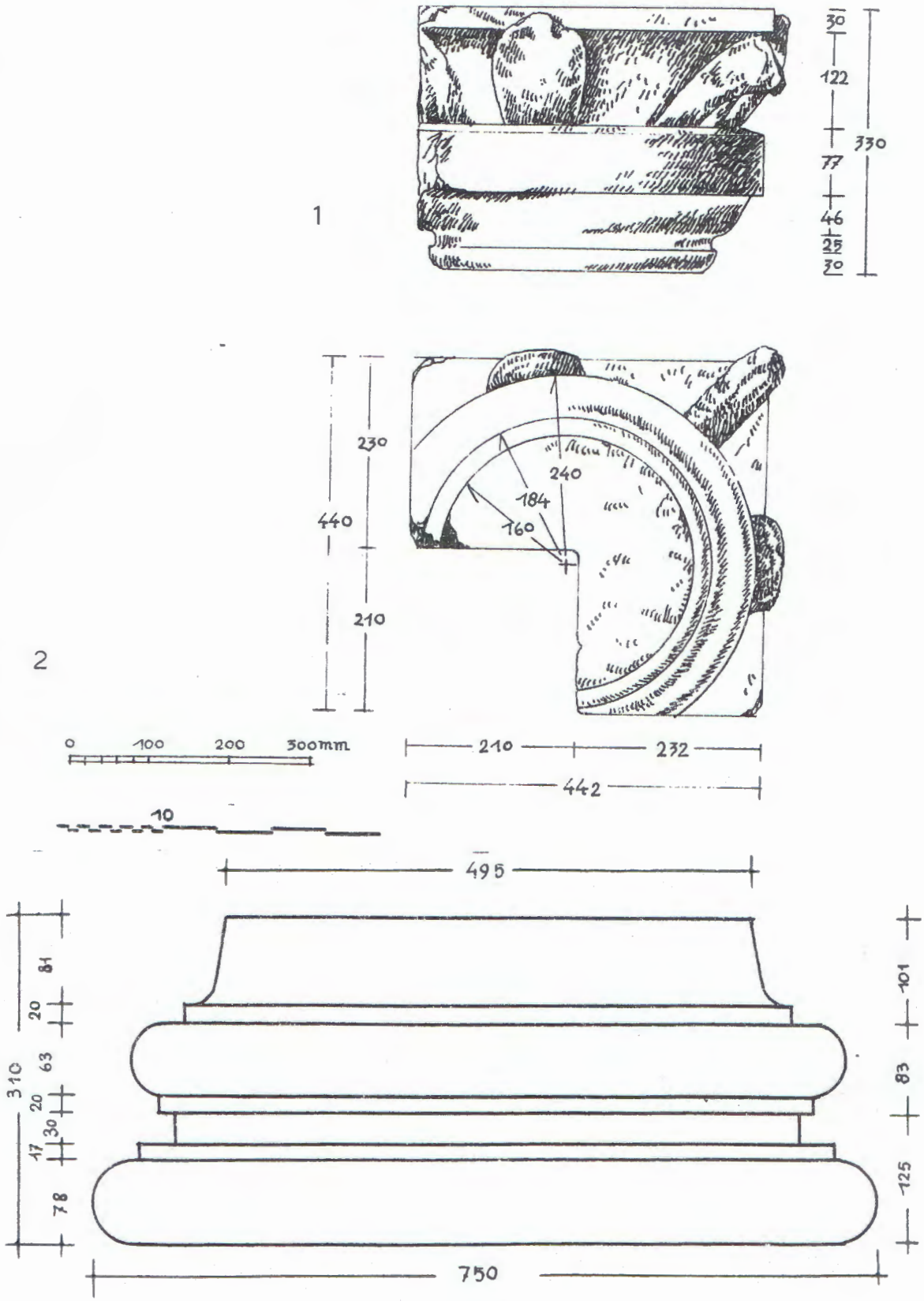

ტაძარ-პროპილეუმი
1. კუთხის პილასტრის კაპიტელი; 2. ატიკური ტიპის ბაზისი (ანაზომი)

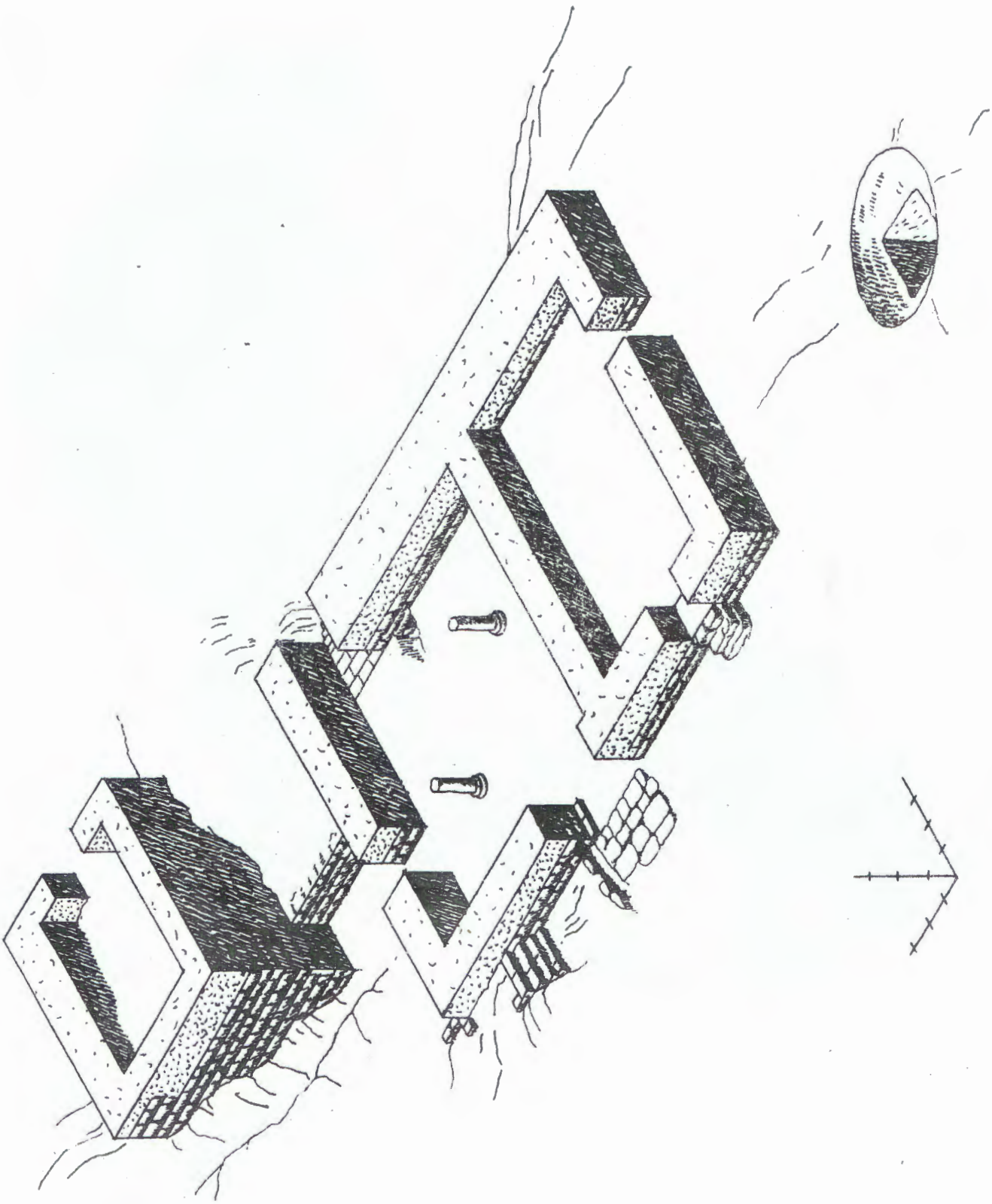

ტაძარ-პროპილეუმი
აქსონომეტრიული გეგმა რეკონსტრუქციის ელემენტებით (გ. ყიფიანი)

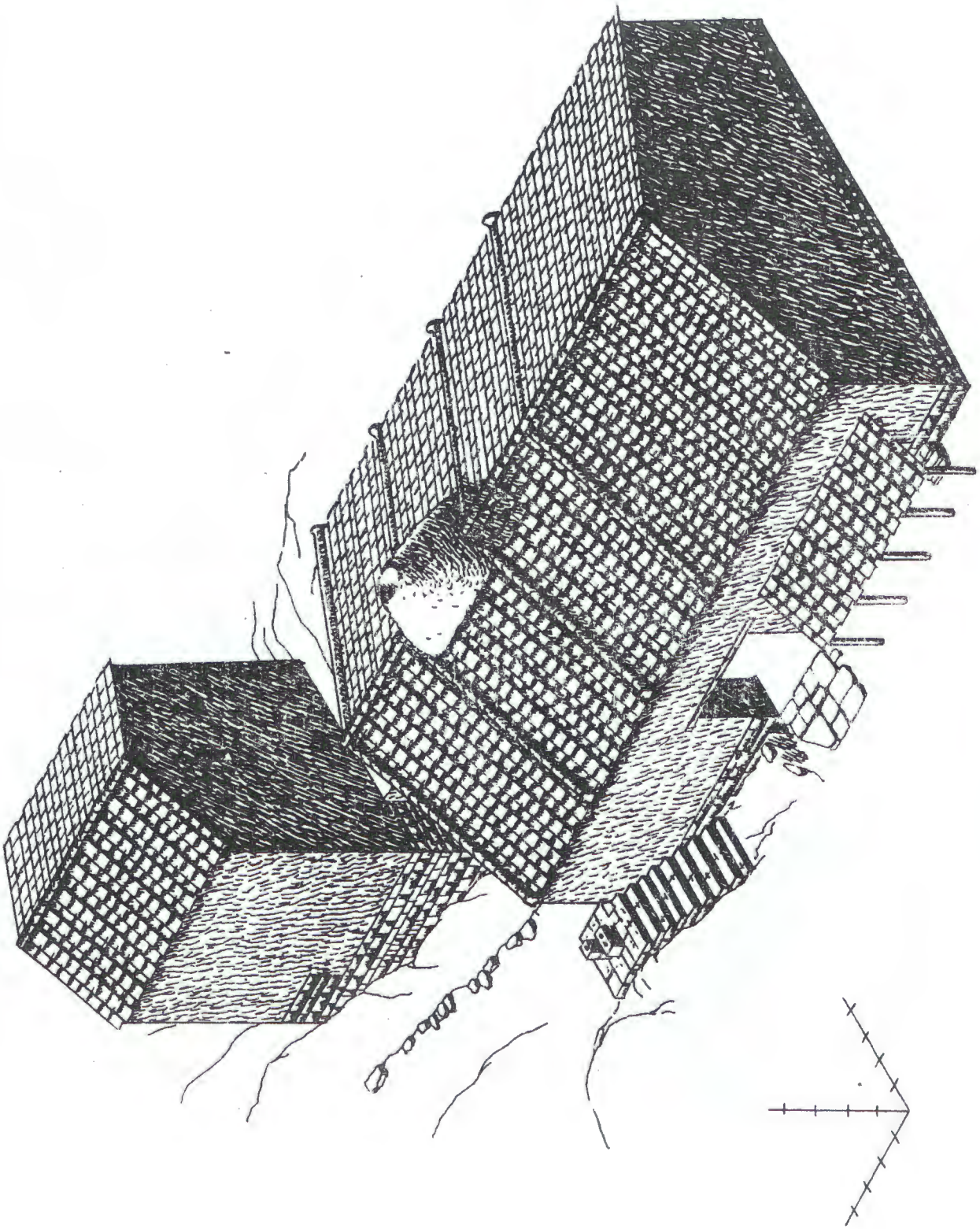

ტაძარ-პროპილეუმი
რეკონსტრუქცია, აქსონომეტრია (გ. ყიფიანი)

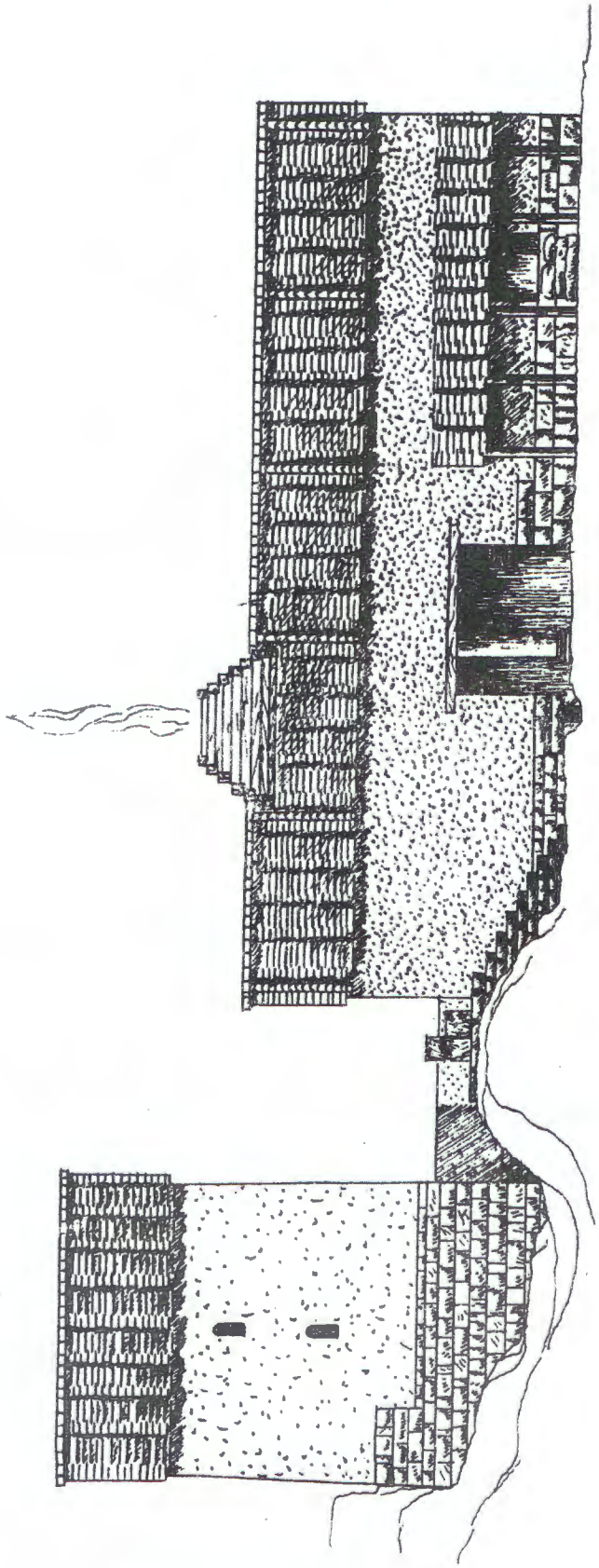

ტაძარ-პროპილეუმი
რეკონსტრუქცია. ხედი SW-დან (გ. ყიფიანი)

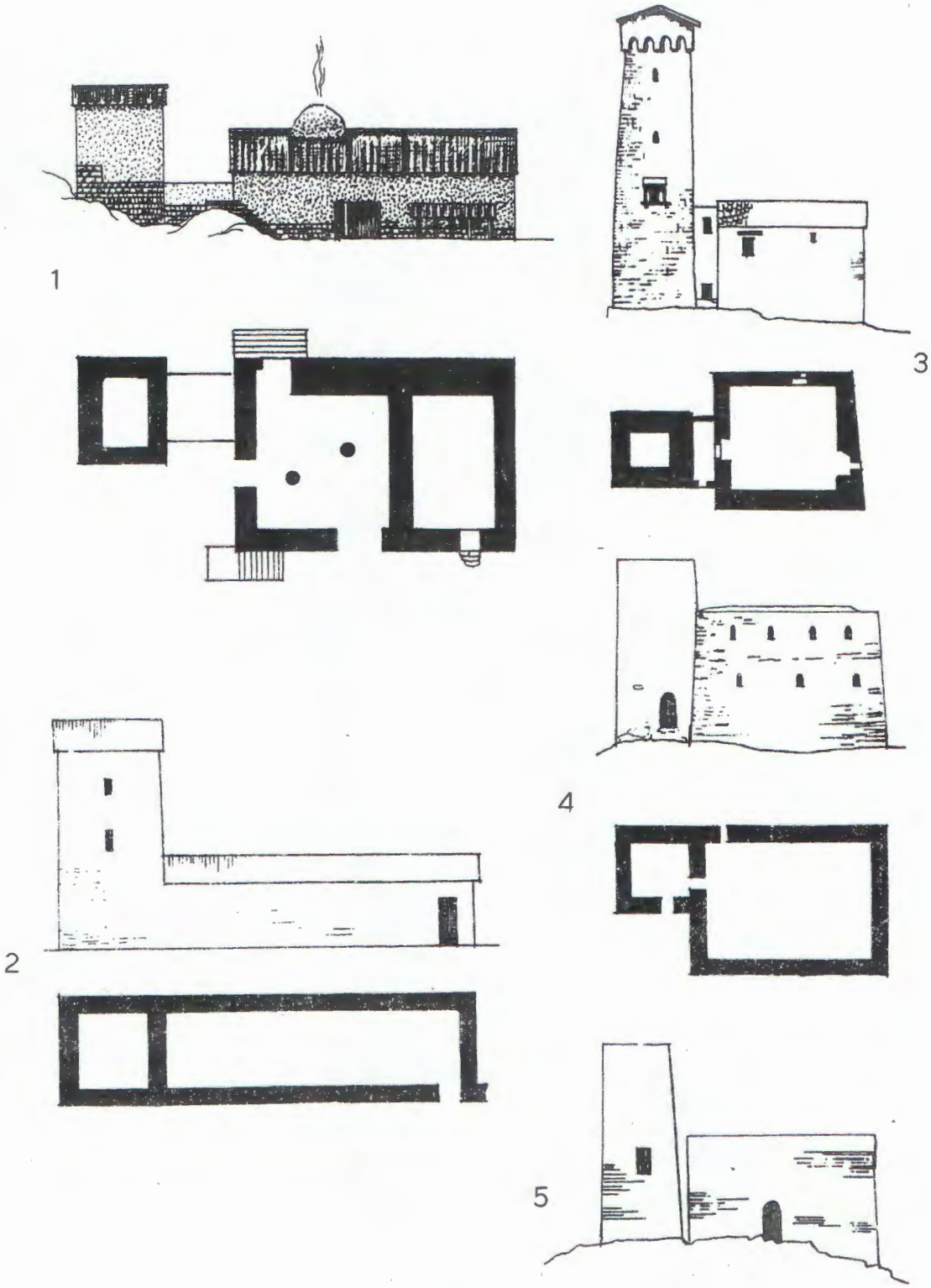

ტაძარ-პროპილეუმი

1. ვანის ტაძარ-პროპილეუმი; 2. სოფ. მთისძირის (ვანის რ-ნი) გვიანანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ნაგებობა (გეგმა გ. გამყრელიძის მიხედვით. რეკონსტრუქცია გ. ყიფიანი); 3. სვანური კოშკურა საცხოვრისი (მ. ჯანდიერისა და გ. ლეჟავას მიხედვით); 4. ციხე-სახლი ხევში (ვ. ითონიშვილის მიხედვით); 5. მთიულური საკულტო ნაგებობა (რ. ხაზარაძისა და ალ. რობაქიძის მიხედვით)

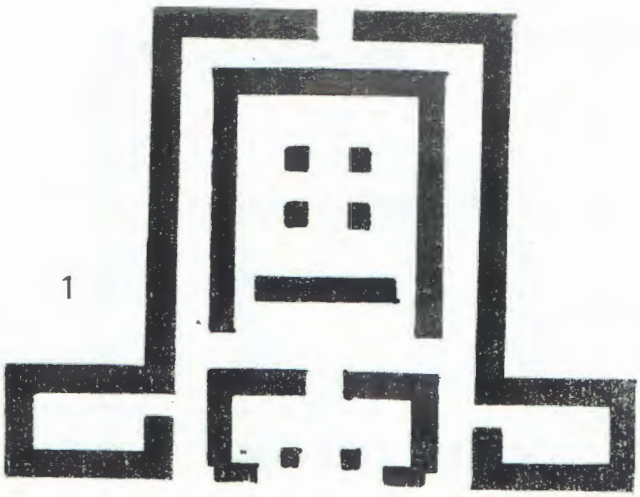

1

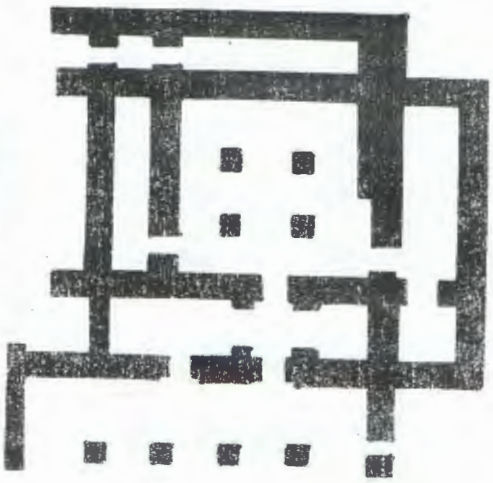

2

3

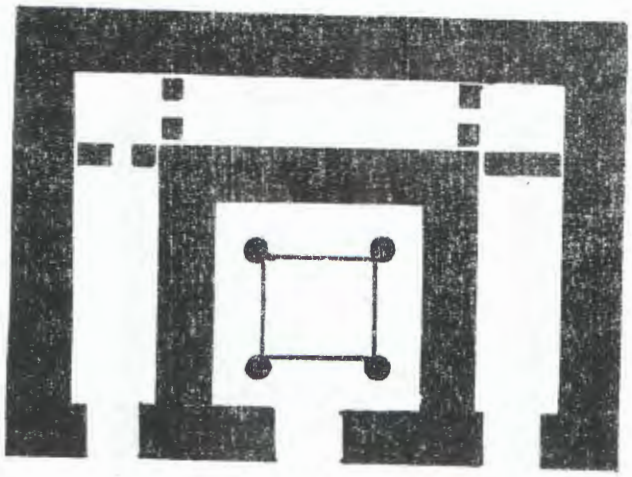

4

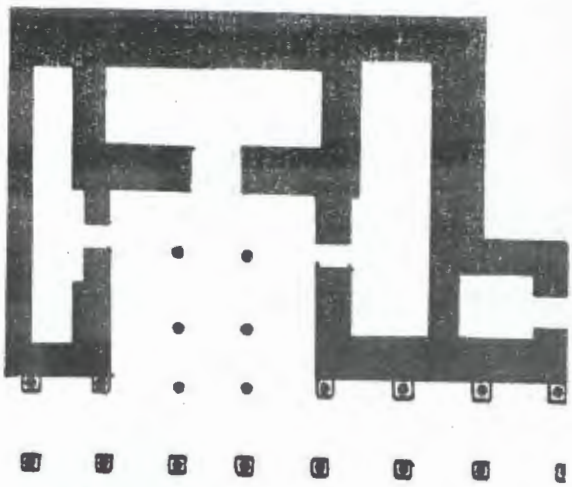

1. სუზის „აიადანა“ (კ. შიპმანის მიხედვით);
2. პერსეპოლისის ცეცხლის ტაძარი (კ. შიპმანის მიხედვით);
3. სუხრ-კოტალის სამლოცველო (დ. შლუმბერჟეს მიხედვით);
4. ბარდ-ე ნეშანდე (რ. გირშმანის მიხედვით)

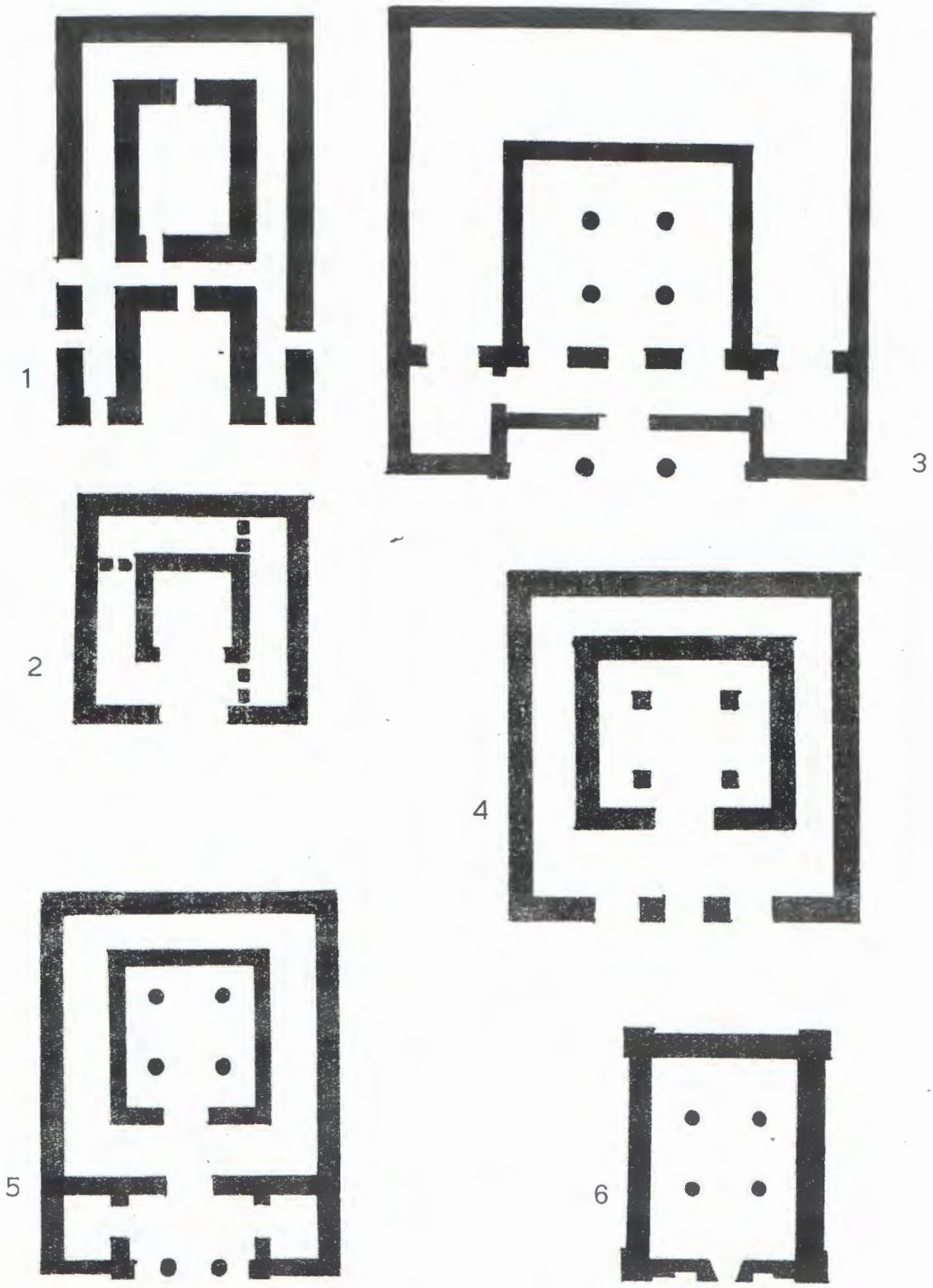

1-2. მანსურ თეფე. დიდი და მცირე ტაძრები (ვ. პილიპკოსა და გ კოშელენკოს მიხედვით);
3-4. სირიული (ნაბატეველთა) ტაძრები სეა-სი-ში, ბაალ-შამინისა და ზუ-შარას ტაძრები;
5. ტაძარი სარი-ში (Sahr); 6. ხურის ტაძარი (ბატლერის, ოელმანისა და კაუფმანის მიხედვით)

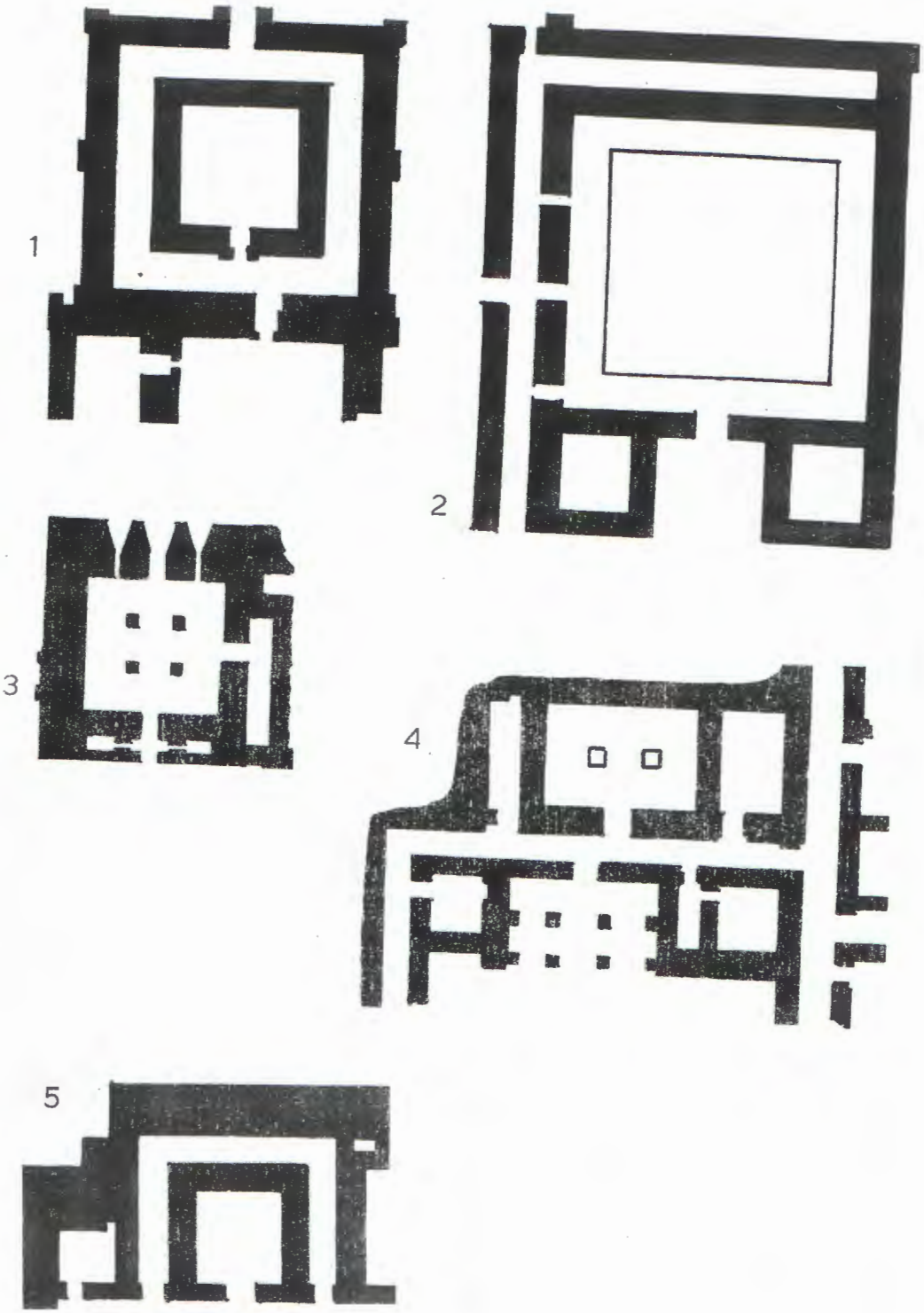

1. ტაძარი ხატრაში (კ. შიპმანის მიხედვით);
2. ძველი ნისა, „კვადრატული“ ტაძარი (გ. კოშელენკოს მიხედვით);
3. ძველი ნისა, „კოშკურა ტაძარი“ (გ. კოშელენკოს მიხედვით); 4. საქსონოხურის ტაძარ-სასახლის კომპლექსის სამლოცველო (ბ. ლიტვინსკისა და ხ. მუხიტდინოვის მიხედვით);
5. სამლოცველო ტერმეზში (ბ. სტავისკის მიხედვით)

8

1

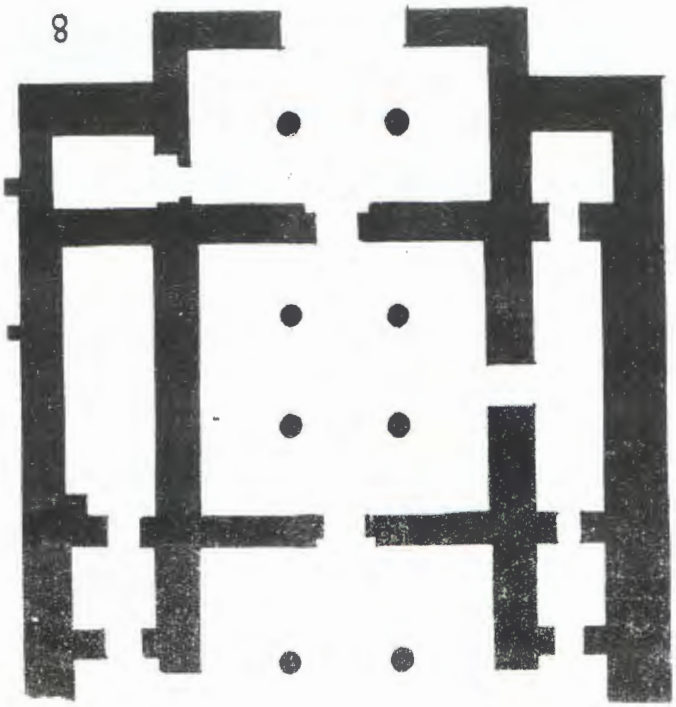

2

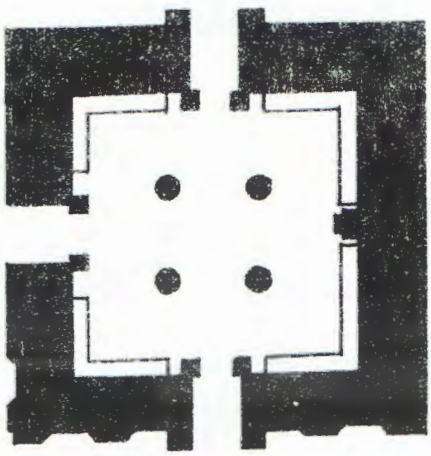

3

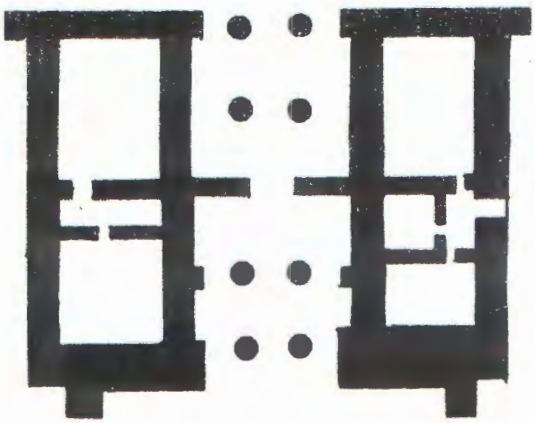

1. პერსეპოლისის ტრიპილონი (ლ. ვანდენბერგის მიხედვით);
2. პერსეპოლისის კვადრატული ტაძარ-კარიბჭე (ლ. ვანდენბერგის მიხედვით);
3. კარიბჭე აი-ხანუმში (პ. ბერნარის მიხედვით)

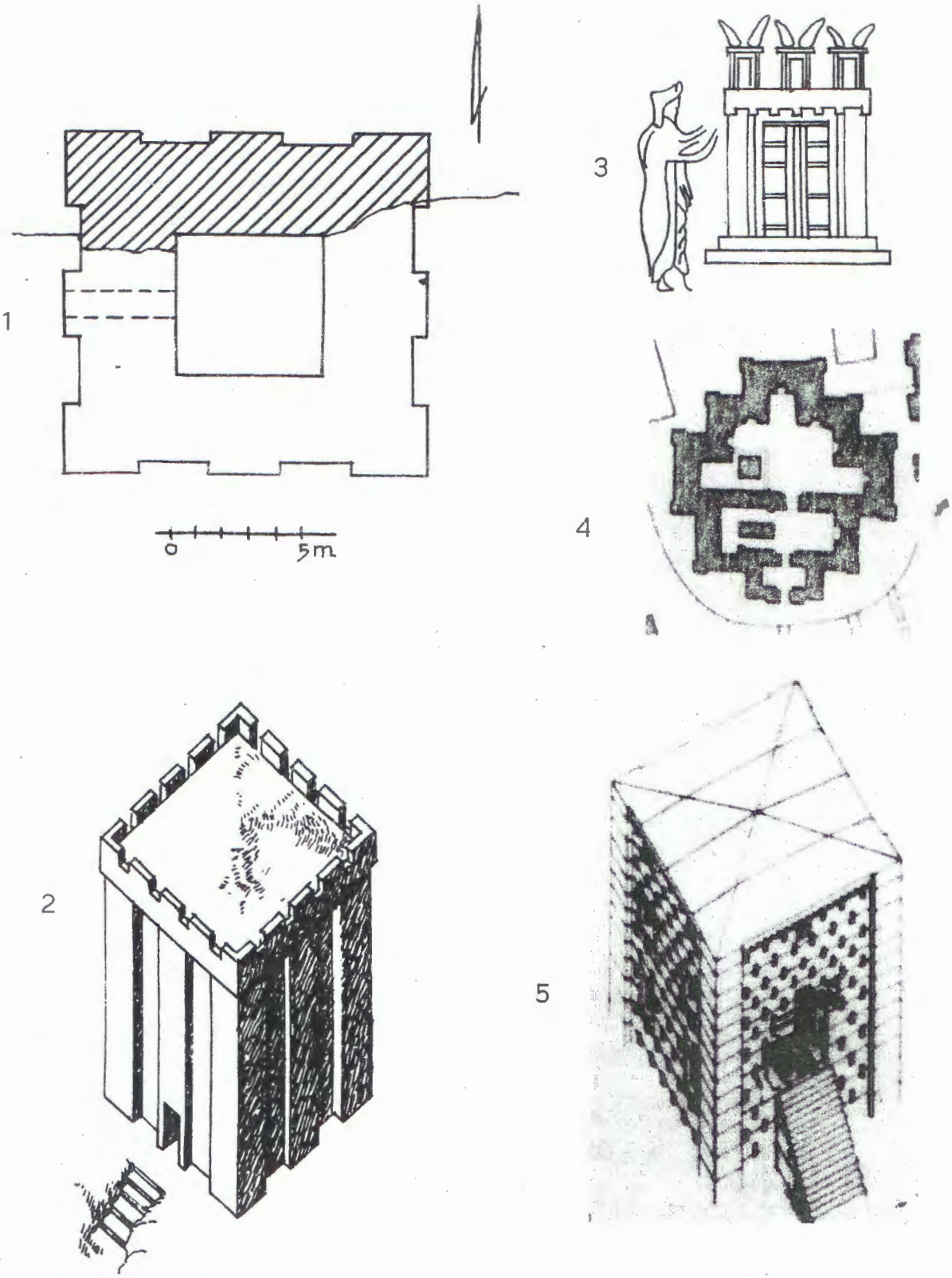

1. სამადლო. „კოშკურა ტაძარი“. გეგმა (ი. გაგოშიძის მიხედვით); 2. სამადლო. „კოშკურა ტაძარი“. რეკონსტრუქცია (ვ. ყიფიანი); 3. კოშკურა ტაძრის გამოსახულება ფარსის მმართველთა მონეტებზე (ა. გოდარის მიხედვით); 4. კოშკურა ტაძრის გეგმა ნუშ-ი ჯან თეფედან (დ. სტრონახის მიხედვით); 5. კოშკურა ნაგებობა ნაყშ-ი რუსტამში (დ. სტრონახის მიხედვით)

1

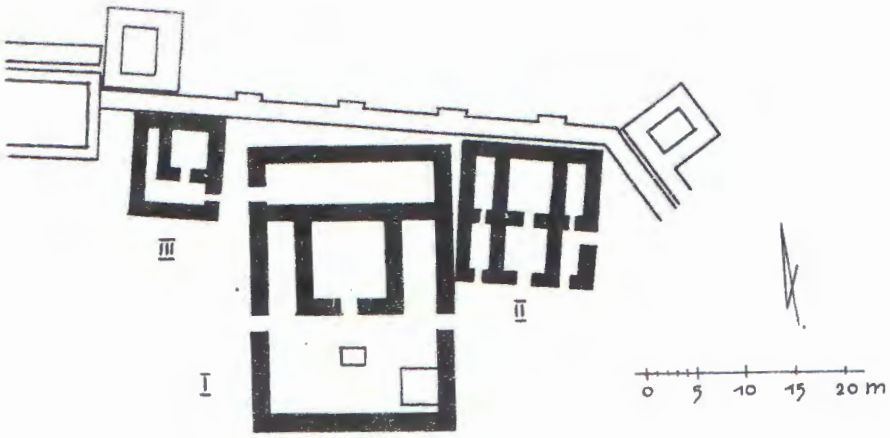

2

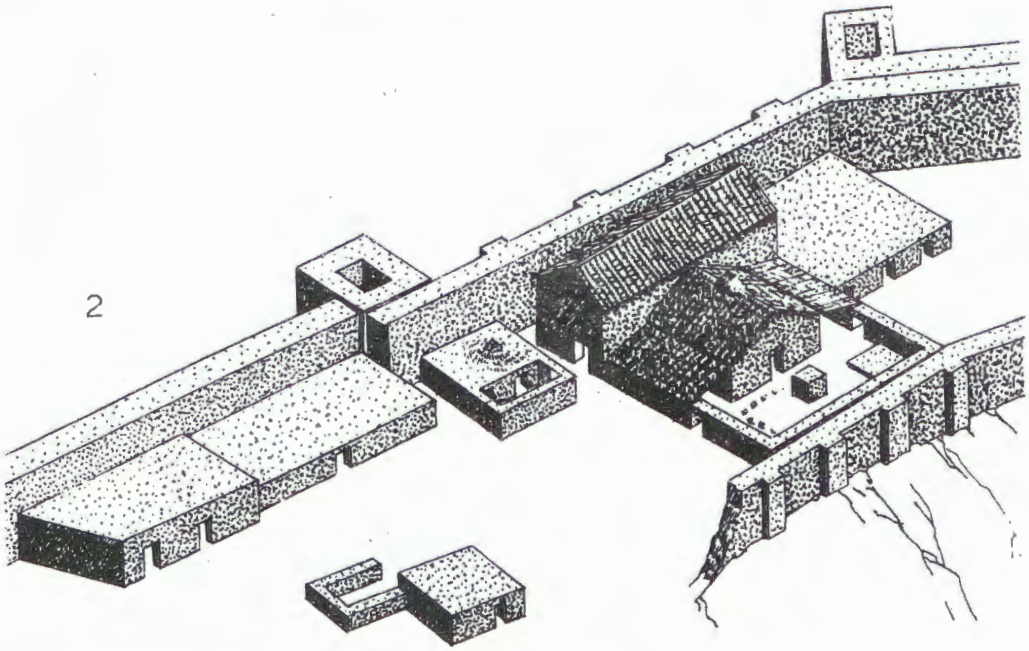

3

ციხია-გორა

1. არქიტექტურული ანსამბლი. გეგმა. *I* — დიდი ტაძარი, *II* — ბეღელი, *III* — მცირე ტაძარი (გ. ცქიტიშვილისა და გ. ყარაშვილის მიხედვით);

2. არქიტექტურული ანსამბლის რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი);

3. დიდი ტაძრის ჩრდილოეთი მხარის ფრაგმენტი — სართულშუა გადახურვის კოჭები (გ. ყიფიანი)

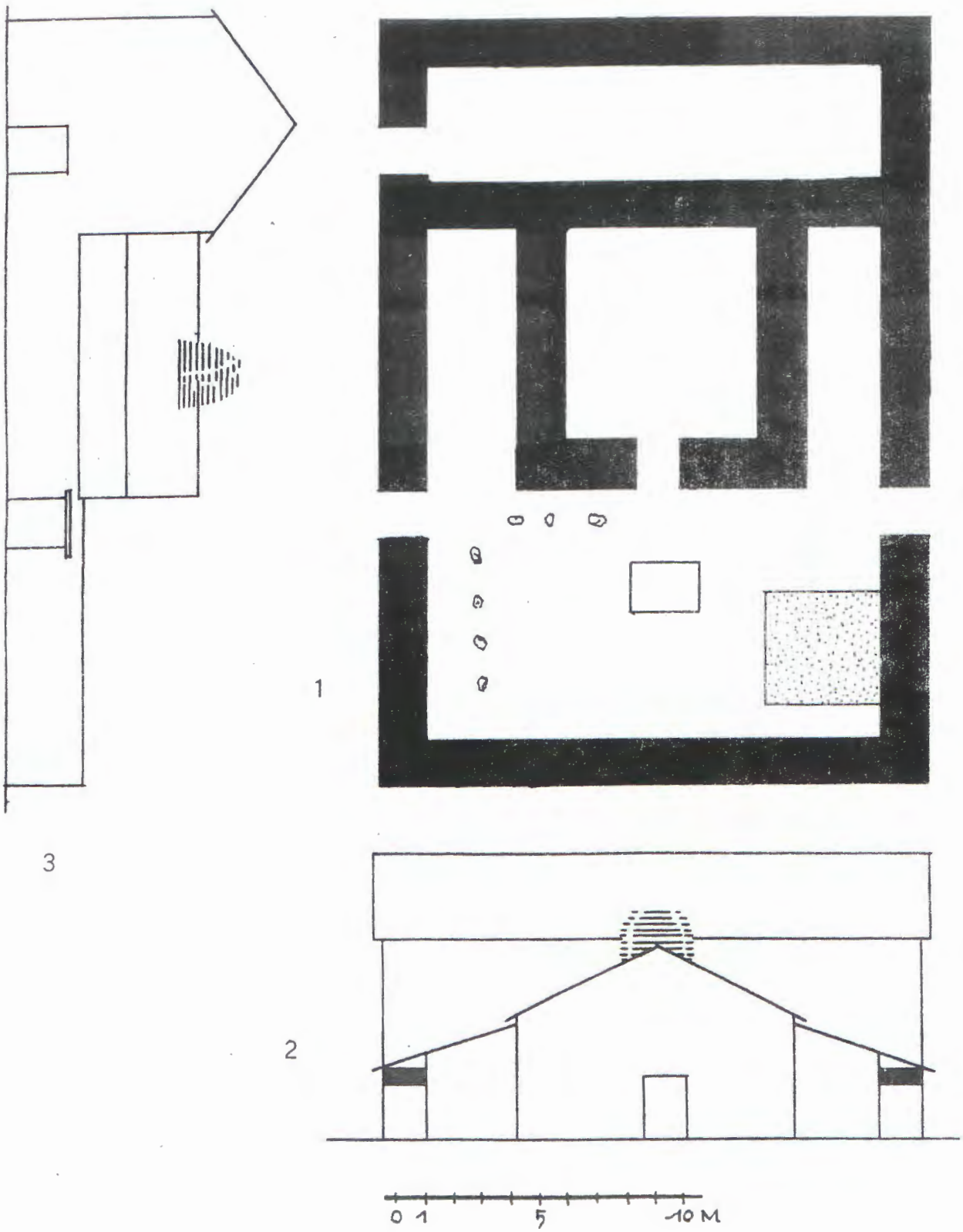

ციხია-გორა

1. დიდი ტაძარი. გეგმა; 2. სამხრეთის ფასადი. სქემატური რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი);
3. დასავლეთის ფასადი. რეკონსტრუქცია-სქემა (გ. ყიფიანი)

1

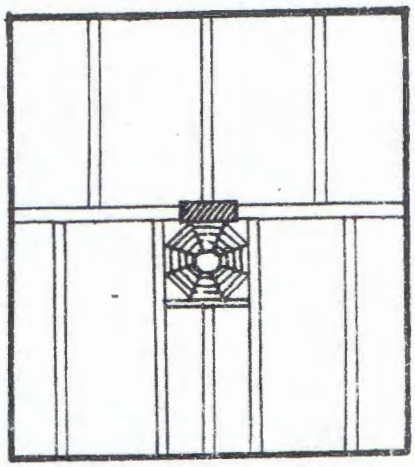

3

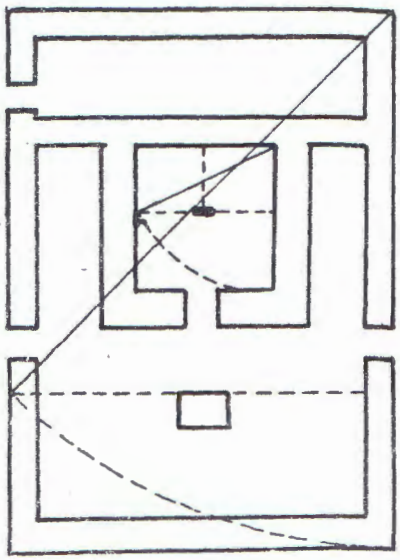

2

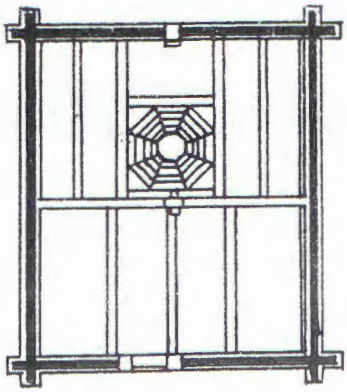

4

ციხია-გორა

1. დიდი ტაძრის გეგმარებითი კომპოზიციის სავარაუდო სქემა;
2. დიდი ტაძრის გადახურვის კონსტრუქციული სქემა. რეკონსტრუქცია;
3. დარბაზული სახლის გადახურვის გეგმა (ლ. სუმბაძისა და გ. ლეჟავას მიხედვით);
4. თეირანის თანამედროვე ცეცხლის ტაძარი. გეგმა (ა. გოდარის მიხედვით)

1

2

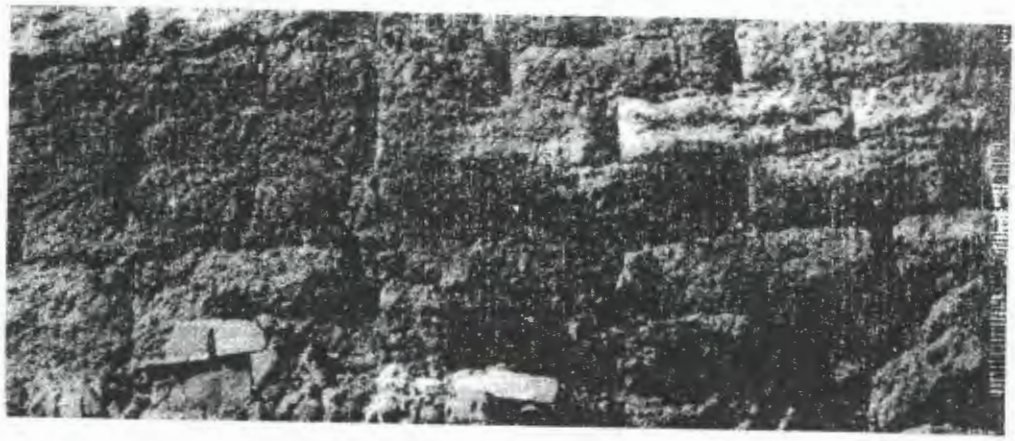

3

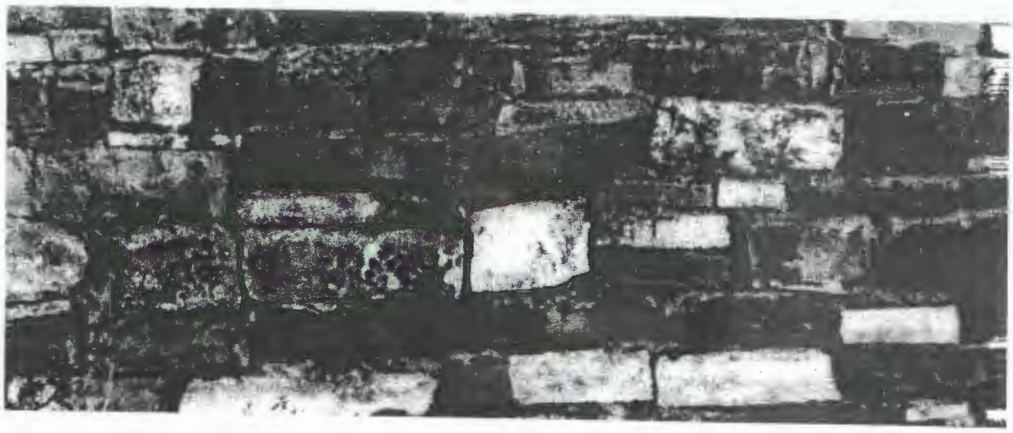

ციხია-გორა

1. დიდი ტაძრის ეზოში აღმართული „საკურთხეველი“;
2. ალიზის აგურთა წყობანი; 3. დიდი ტაძრის ქვის კედელთა წყობა

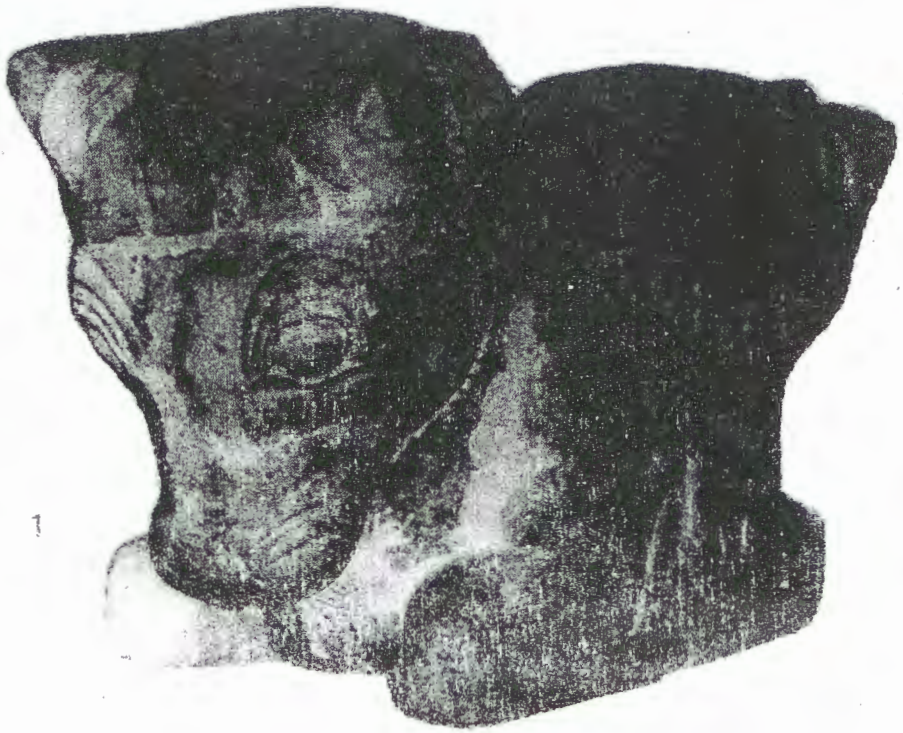

1

2

3

ციხია-გორა

1-3. ხარის ორმაგპროტომიანი კაპიტელი. საერთო სახე, პროფილი, დეტალი

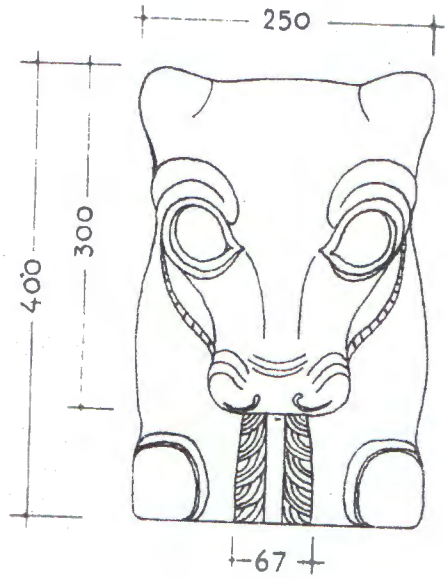

1

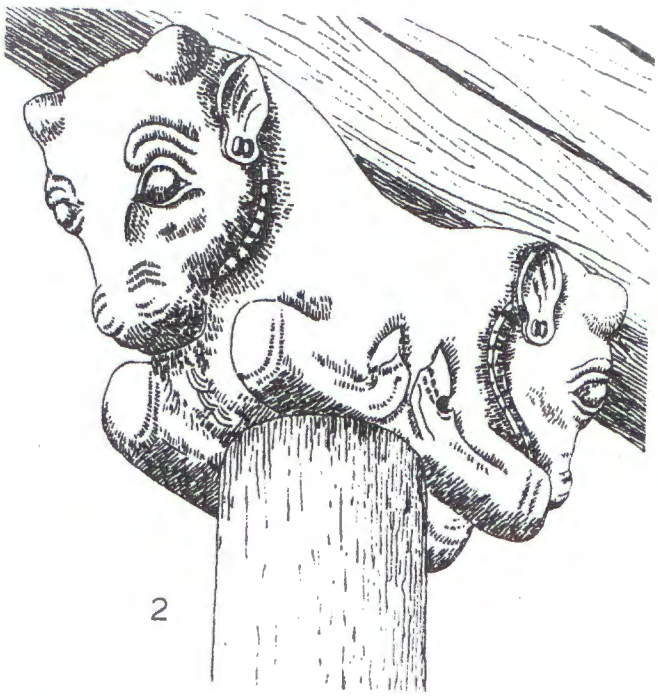

2

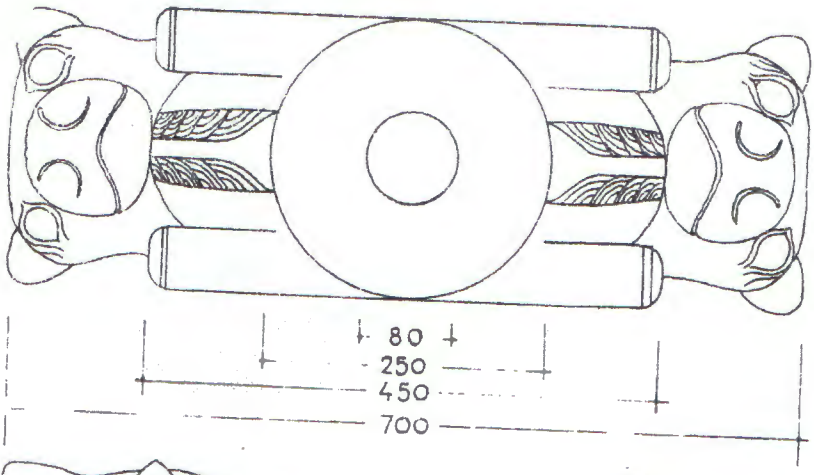

4

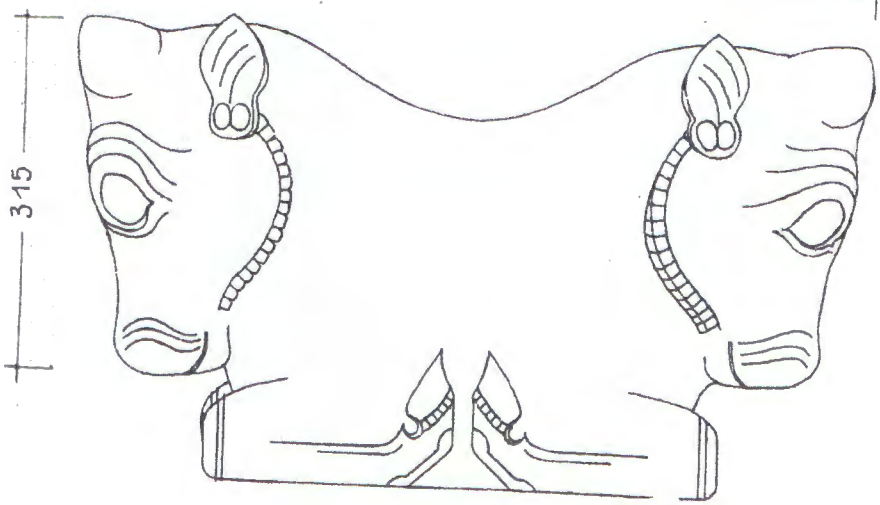

3

ციხია-გორა

1-3. ორმაგპროტომიანი კაპიტელი. ანაზომი (გ. ყიფიანი); 4. აქსონომეტრია (გ. ყიფიანი)

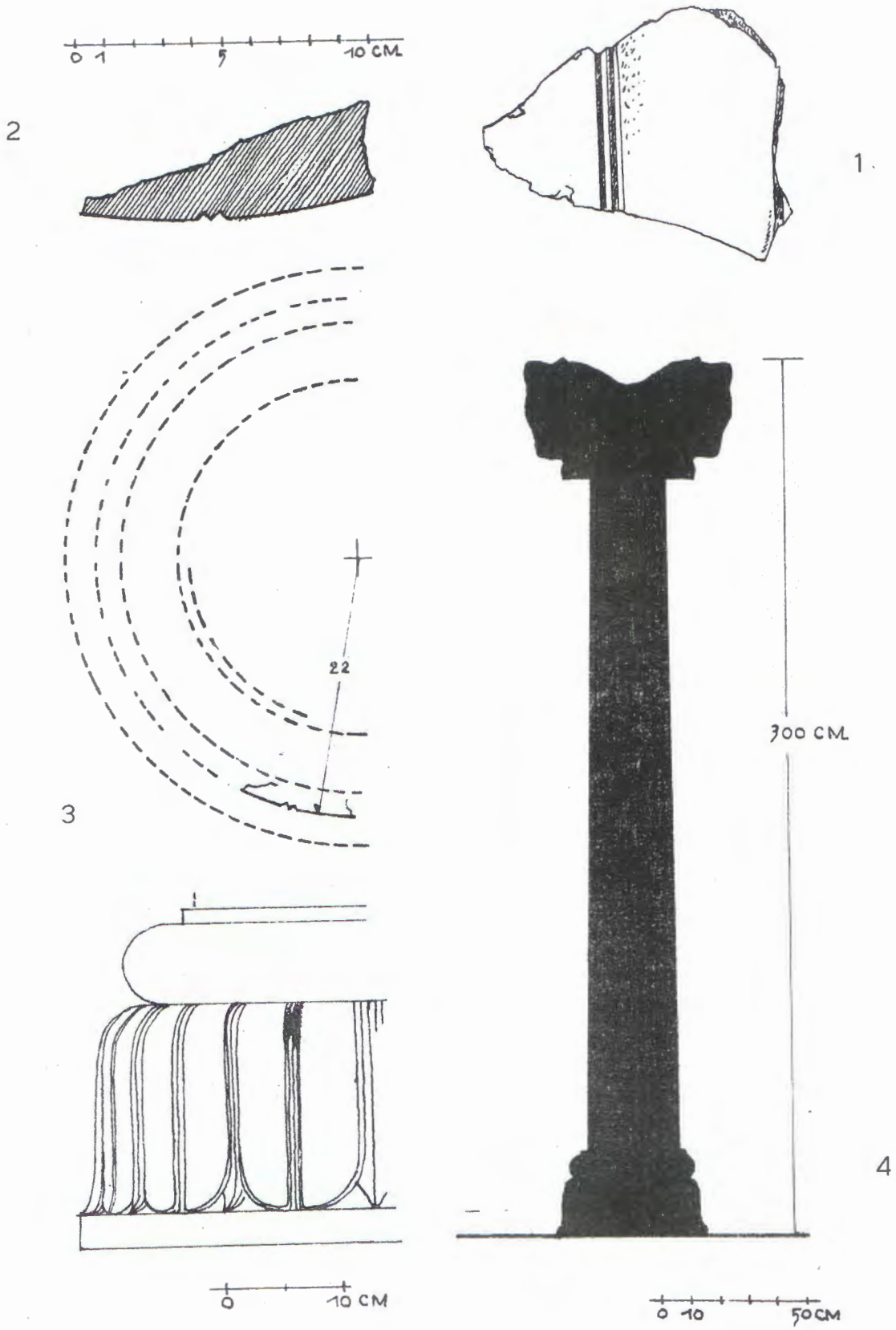

ციხია-გორა

1-2. ზარისებური ბაზისის ფრაგმენტი, ფასადი, ჭრილი;

3. ზარისებური ბაზისი. რეკონსტრუქცია; 4. სვეტი (ი. გაგოშიძე, გ. ყიფიანი)

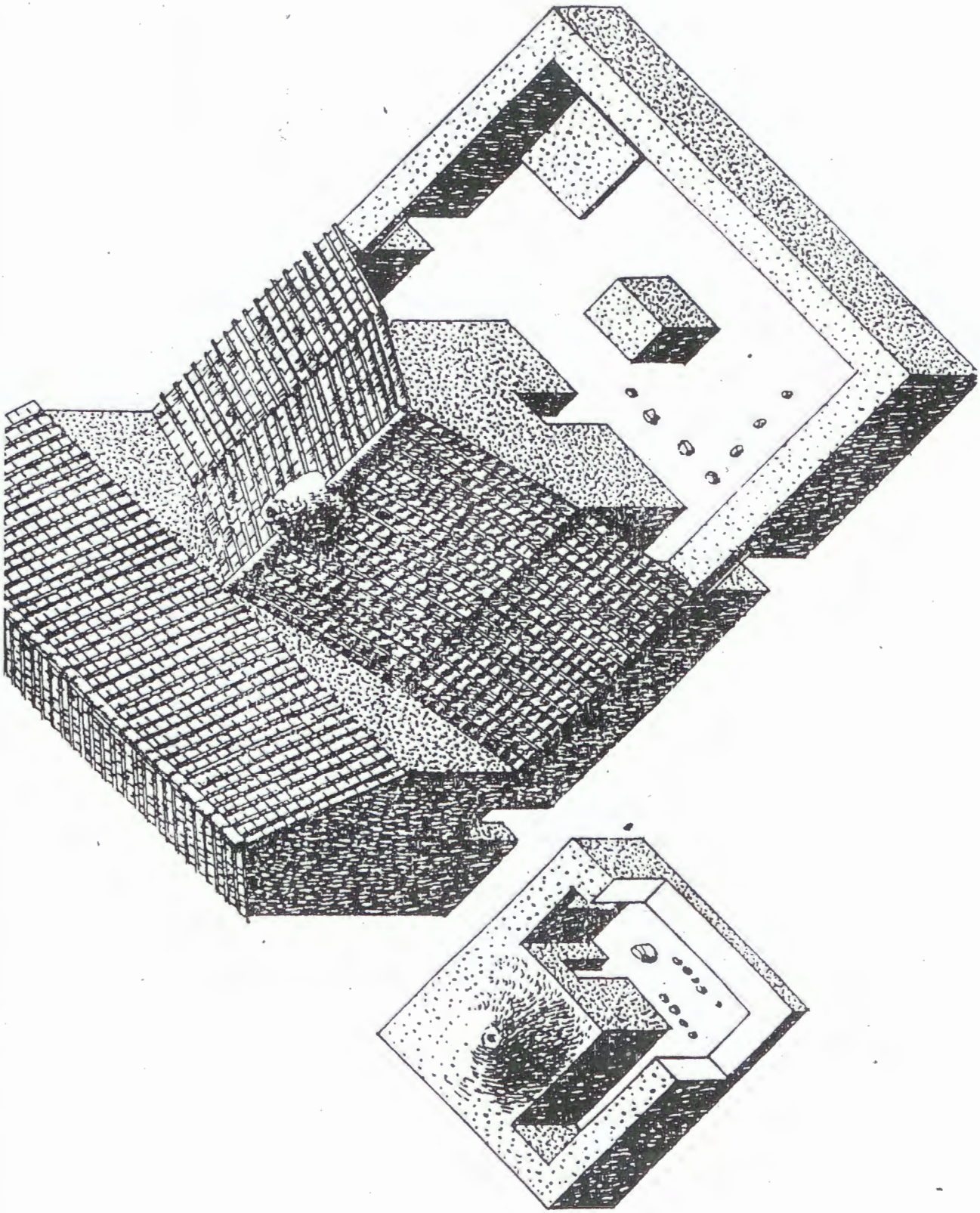

ციხია-გორა
დიდი და მცირე ტაძრები. რეკონსტრუქცია (ვ. ყიფიანი)

1

2

3

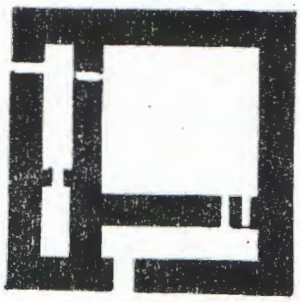

4

5

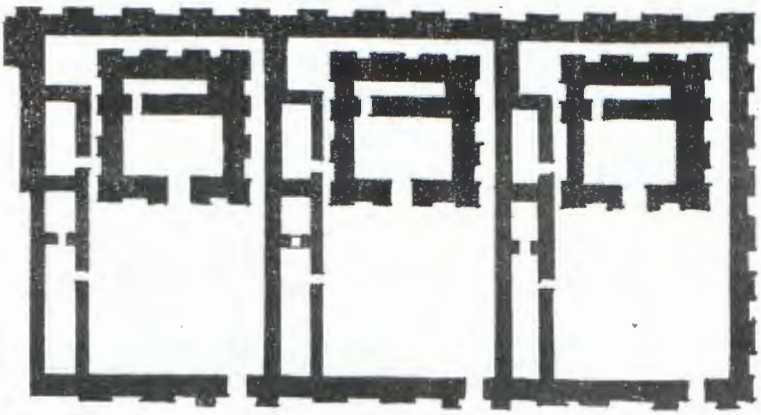

6

1. კვადრატული ტაძრები ჩოგა-ზამბილში (რ. გირშმანის მიხედვით);
2. სამეურნეო ნაგებობანი პერსეპოლისში (ვანდენ ბერგის მიხედვით);
3. სამარხი ნაგებობა ხატრაში (ბ. ლიტვინსკისა და ა. სედოვის მიხედვით);
4. ადმინისტრაციული შენობა აი-ხანუმში (პ. ბერნარის მიხედვით);
5. საცხოვრისი არაგაცში (ო. ხალპახჩიანის მიხედვით);
6. სექციური ტაძარი ჩოგა-ზამბილში (რ. გირშმანის მიხედვით)

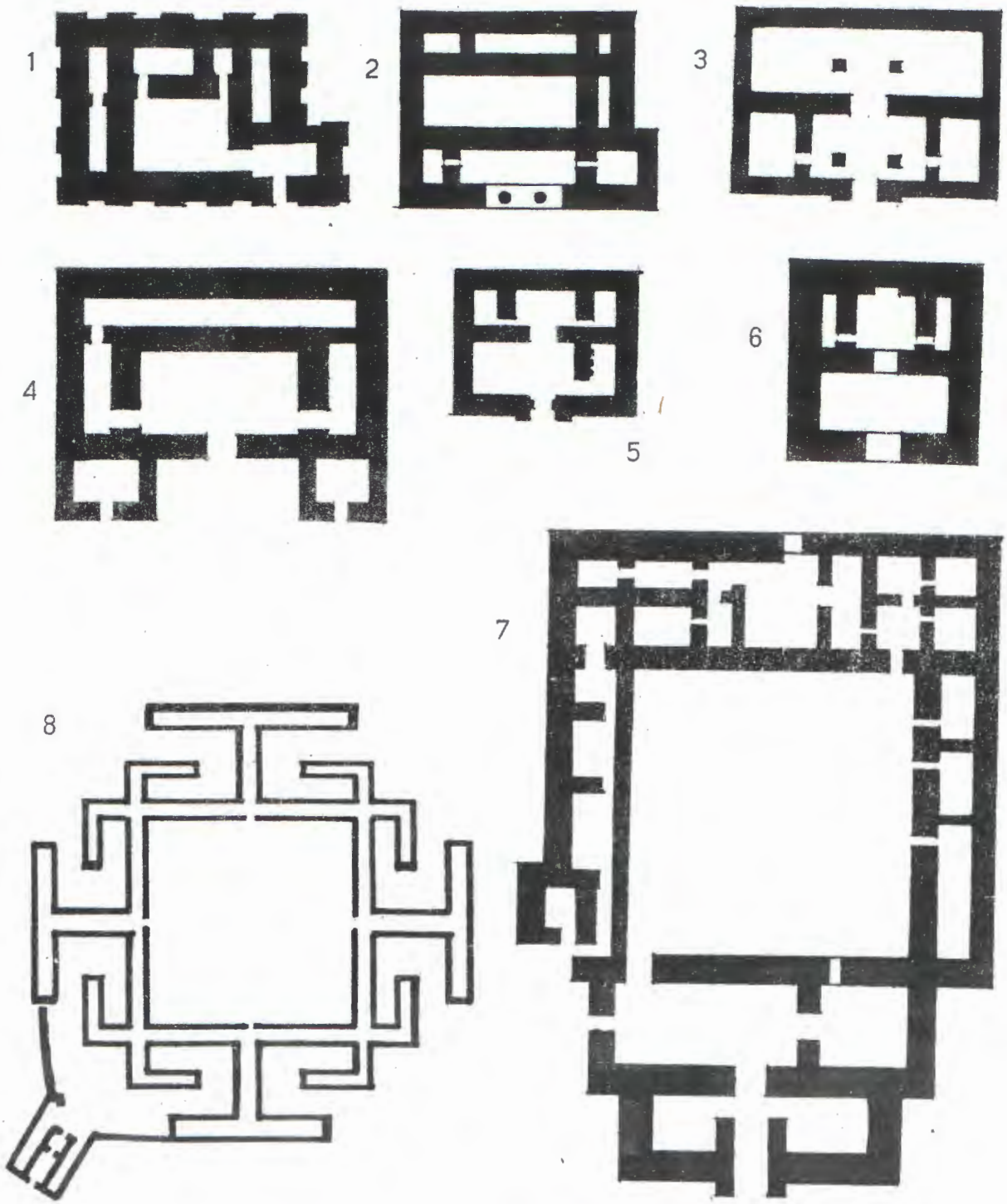

1. ჩრდილო-აღმოსავლეთის ტაძარი ჩოგა-ზამბილში (რ. გირშმანის მიხედვით);
2. ბიტ-ჰილანი შამალიდან (რ. ნოიმანის მიხედვით);
3. ტაძარი ტაქშასილაში (ვ. ოელმანის მიხედვით);
4. ტაძარი დილბერჯინში (ი. კრუგლიკოვას მიხედვით);
5. ტაძარი დურა-ევროპოსში (გ. კოშელენკოს მიხედვით);
6. ტაძარი აი-ხანუმში (პ. ბერნარის მიხედვით);
7. ღია ტაძარი სელევკიაში (გ. კოშელენკოს მიხედვით);
8. საკულტო ნაგებობა ჩრდილოეთ ავღანეთში (ვ. სარიანიდის მიხედვით)

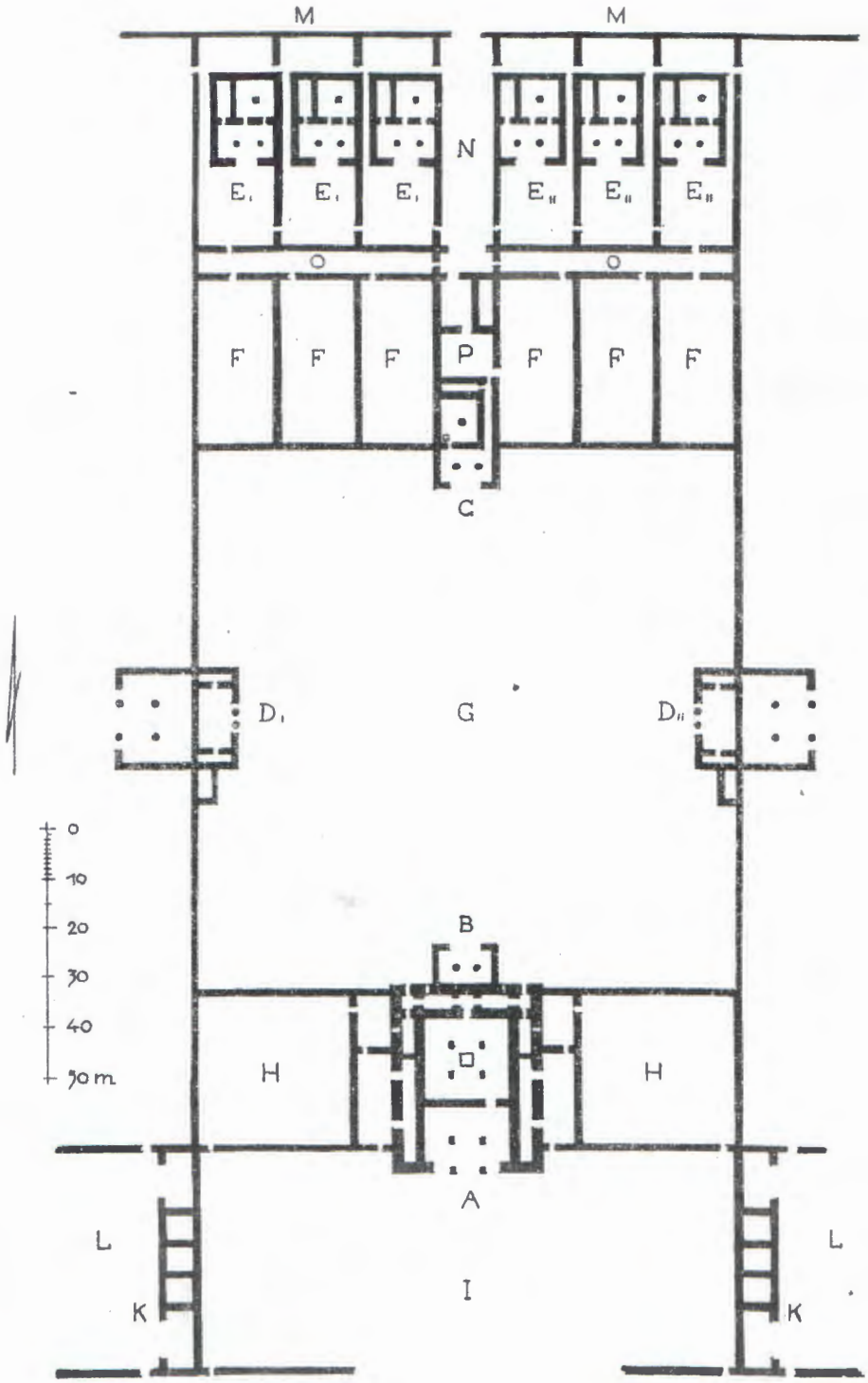

„დედოფლის მინდორი“

გენერალური გეგმა. A – მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი; B – მცირე სამლოცველო; C – მცირე ტაძარი; D_I, D_{II} – ტაძარ-პროპილეუმები; E_I, E_{II} – სექციები; F – სარიტუალო ეზოები(?); G – ცენტრალური კვადრატული ეზო; H – დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კვადრატული ეზოები; J – წინა ეზო; K – კვადრატული კამერები; L – გვერდითი ეზოები; N – სექციების გამყოფი კორიდორი; O – განივი, გამჭოლი დერეფანი; P – მცირე ტაძრის უკანა, დატიხრული ეზო

1

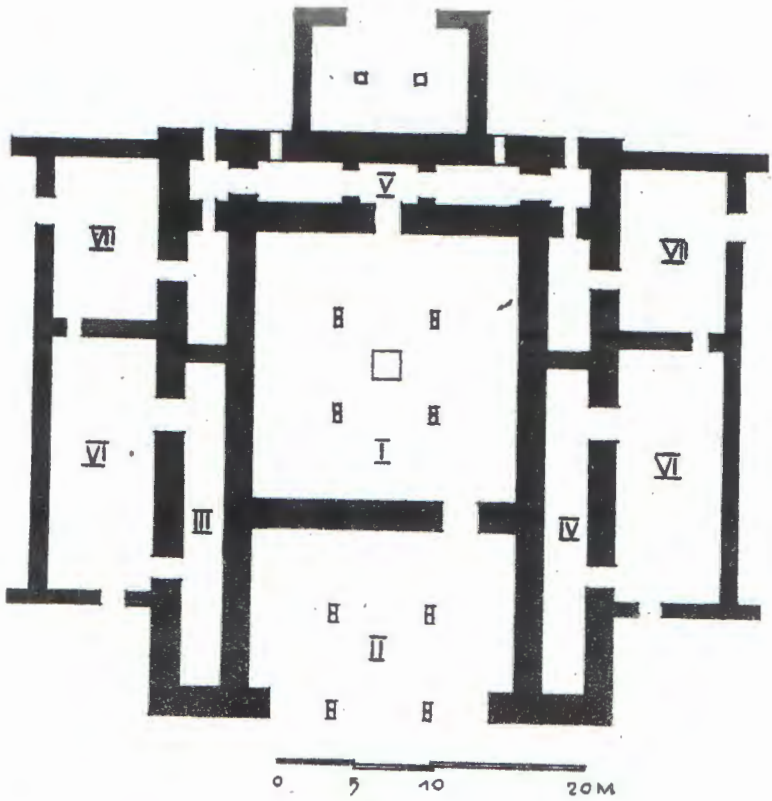

2

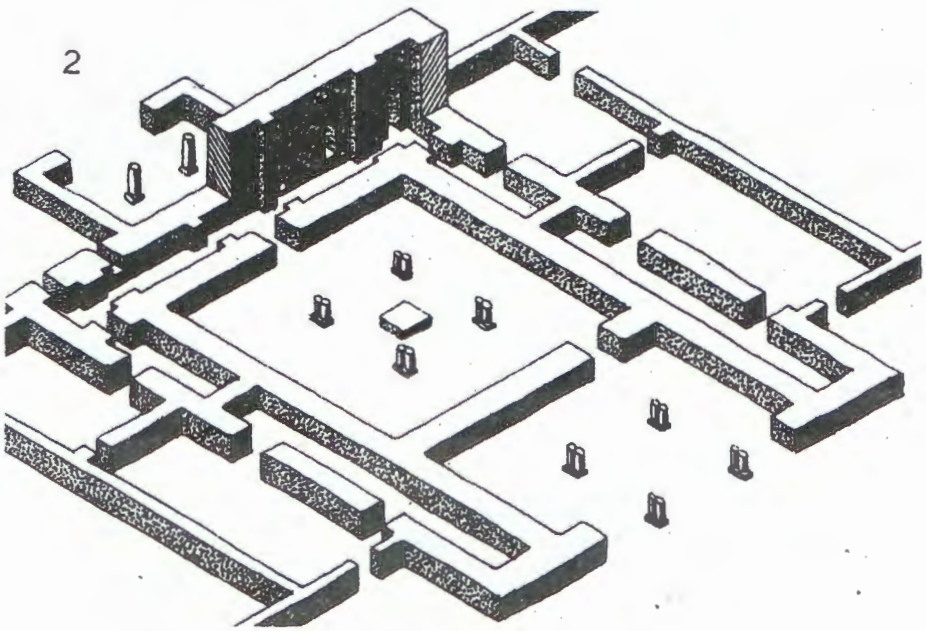

„დედოფლის მინდორი“
1. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი, გეგმა (ი. გაგოშიძის მიხედვით);
2. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი, აქსონომეტრიული გეგმა
რეკონსტრუქციის ელემენტებით (გ. ყიფიანი)

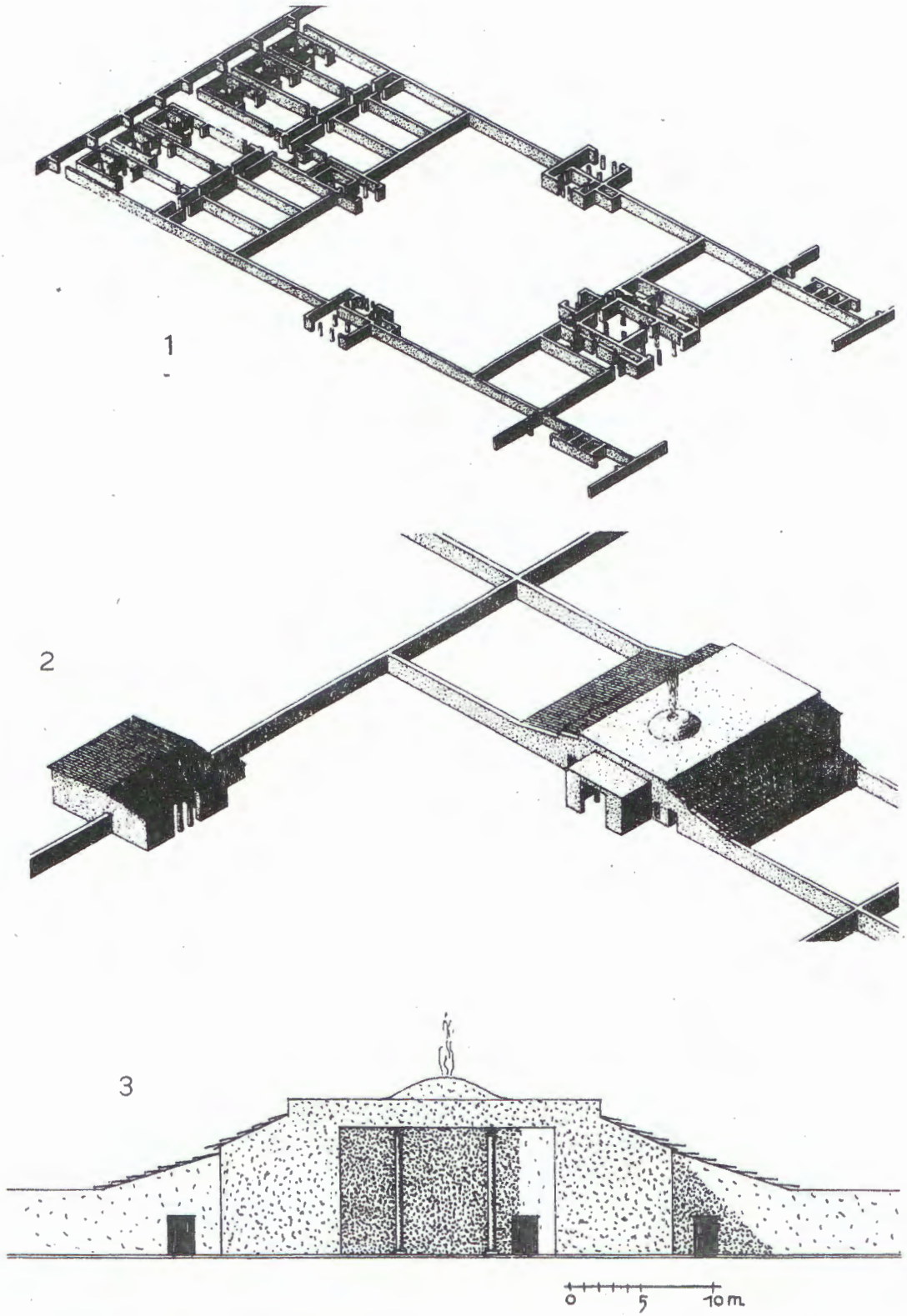

„დედოფლის მინდორი“

1. ანსამბლი. აქსონომეტრია (გ. ყიფიანი); 2. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი და აღმოსავლეთის კარიბჭე. რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი); 3. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმი, სამხრეთის ფასადი. სქემატური რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი)

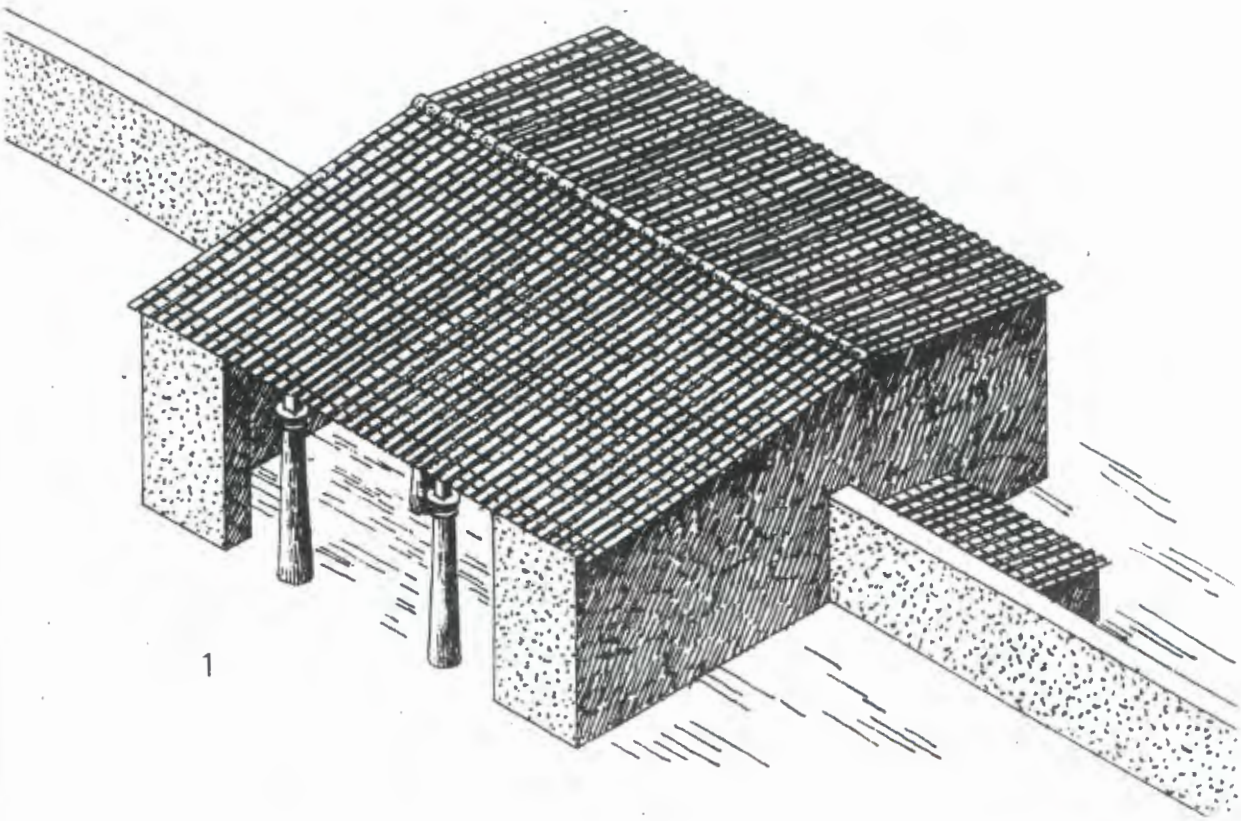

2

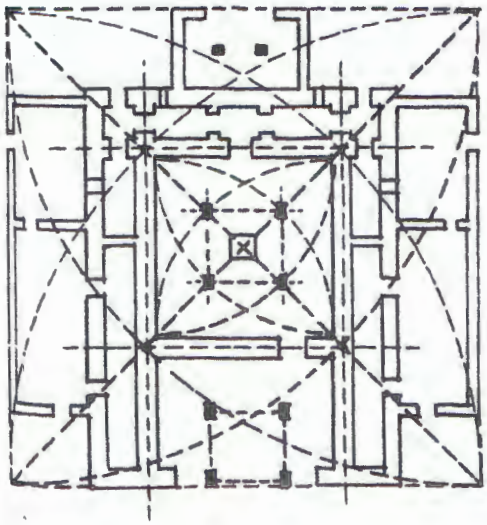

3

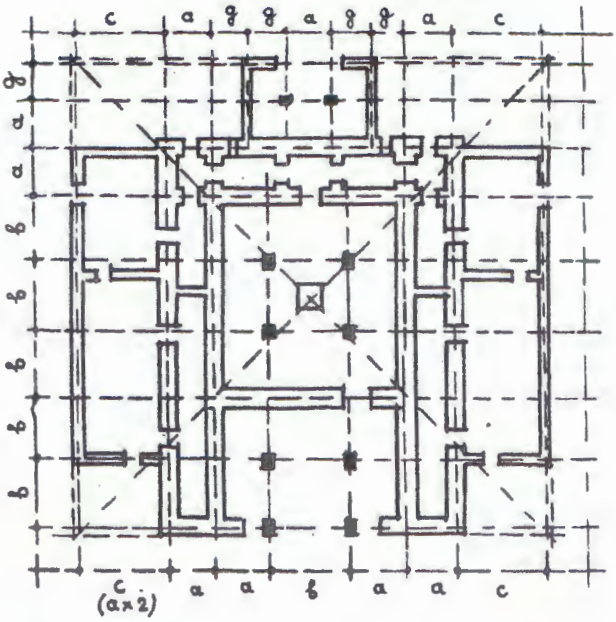

„დედოფლის მინდორი“

1. დასავლეთის კარიბჭე. რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი); 2. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის გეგმარების კომპოზიციური სქემა (გ. ყიფიანი); 3. მთავარი ტაძარ-პროპილეუმის კონსტრუქციული სქემა (გ. ყიფიანი)

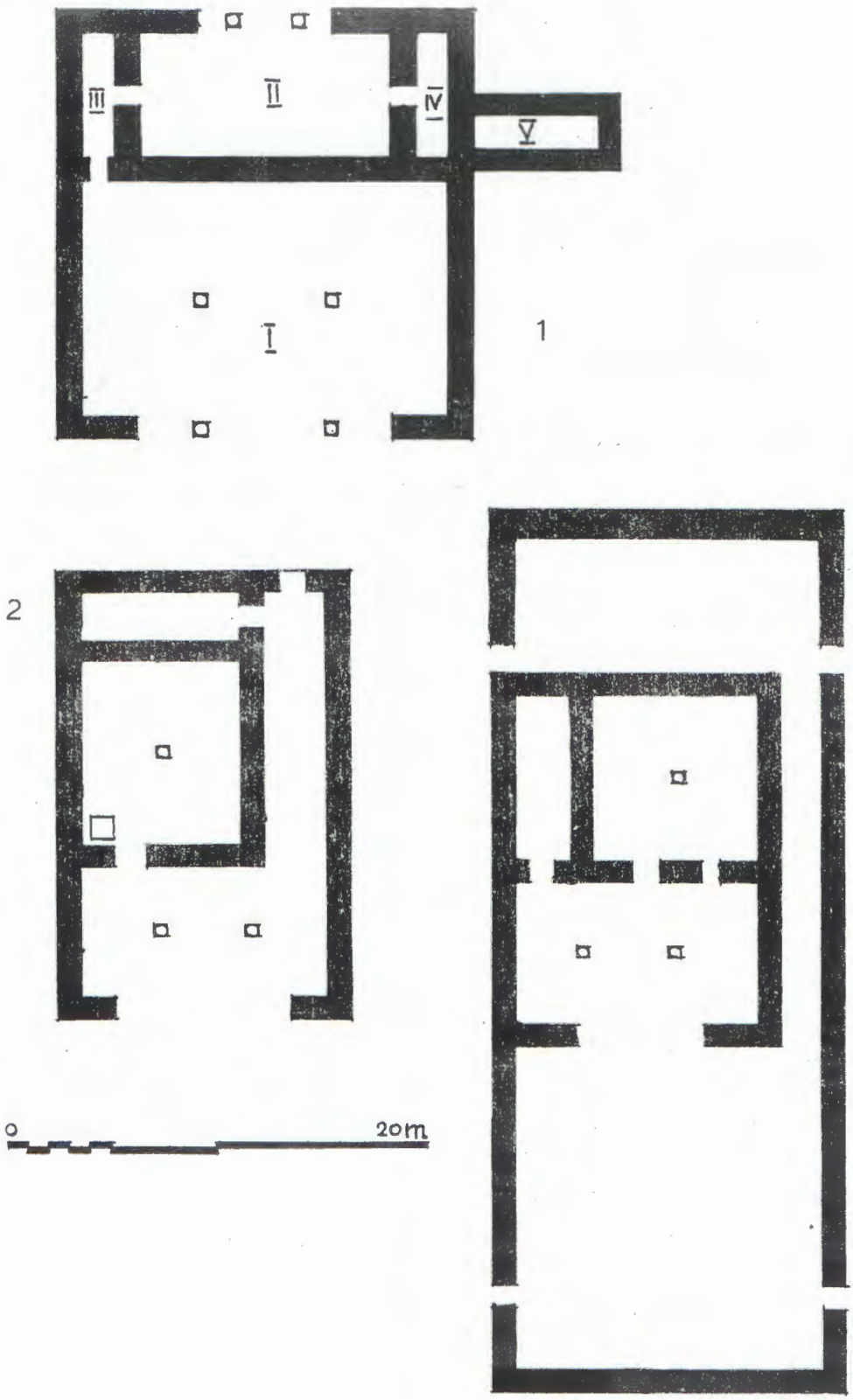

„დედოფლის მინდორი“
1. დასავლეთის კარიბჭე. გეგმა; 2. მცირე ტაძარი. გეგმა;
3. სექციური ტაძარი(?). გეგმა (ი. გაგოშიძის მიხედვით)

1

3

2

3

„დედოფლის მინდორი“
1. ლოტოსისებური კაპიტელი; 2-3. კაპიტელთა არშიების მორთულობანი

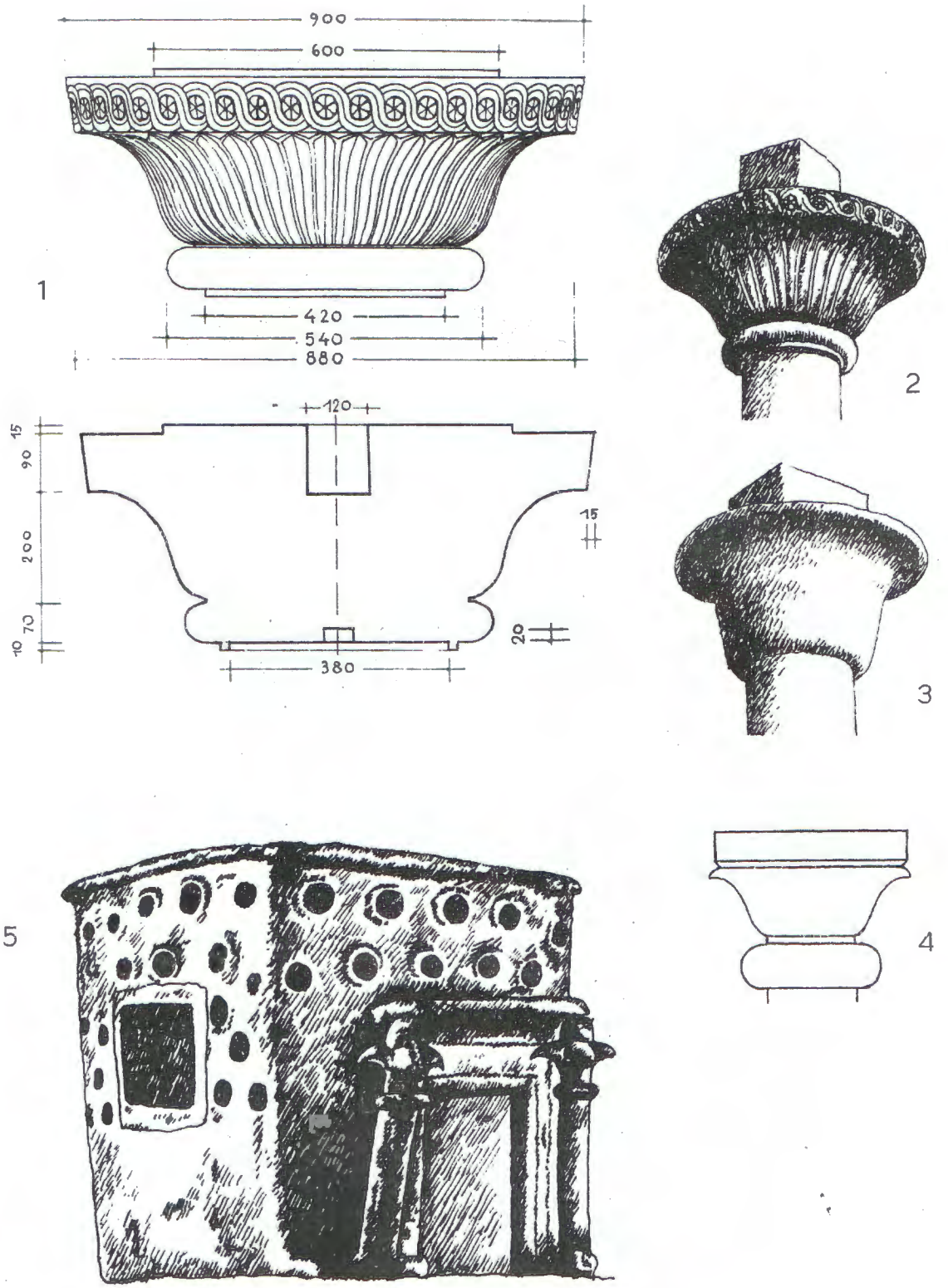

„დედოფლის მინდორი“

1. ლოტოსისებური კაპიტელი. ანაზომი (გ. ყიფიანი);
2. ლოტოსისებური კაპიტელი. რეკონსტრუქცია-ჩანახატი (გ. ყიფიანი);
3. ელინისტური მცენარეული კაპიტელი მცირე აზიიდან (ჰ. ლაუტერის მიხედვით);
4. ინდური ლოტოსისებური კაპიტელი (ს. ტიულიაევის მიხედვით);
5. კვიპროსში აღმოჩენილი ტაძრის დეკორატიული მოდელი (ჰ. ბოსერტის მიხედვით)

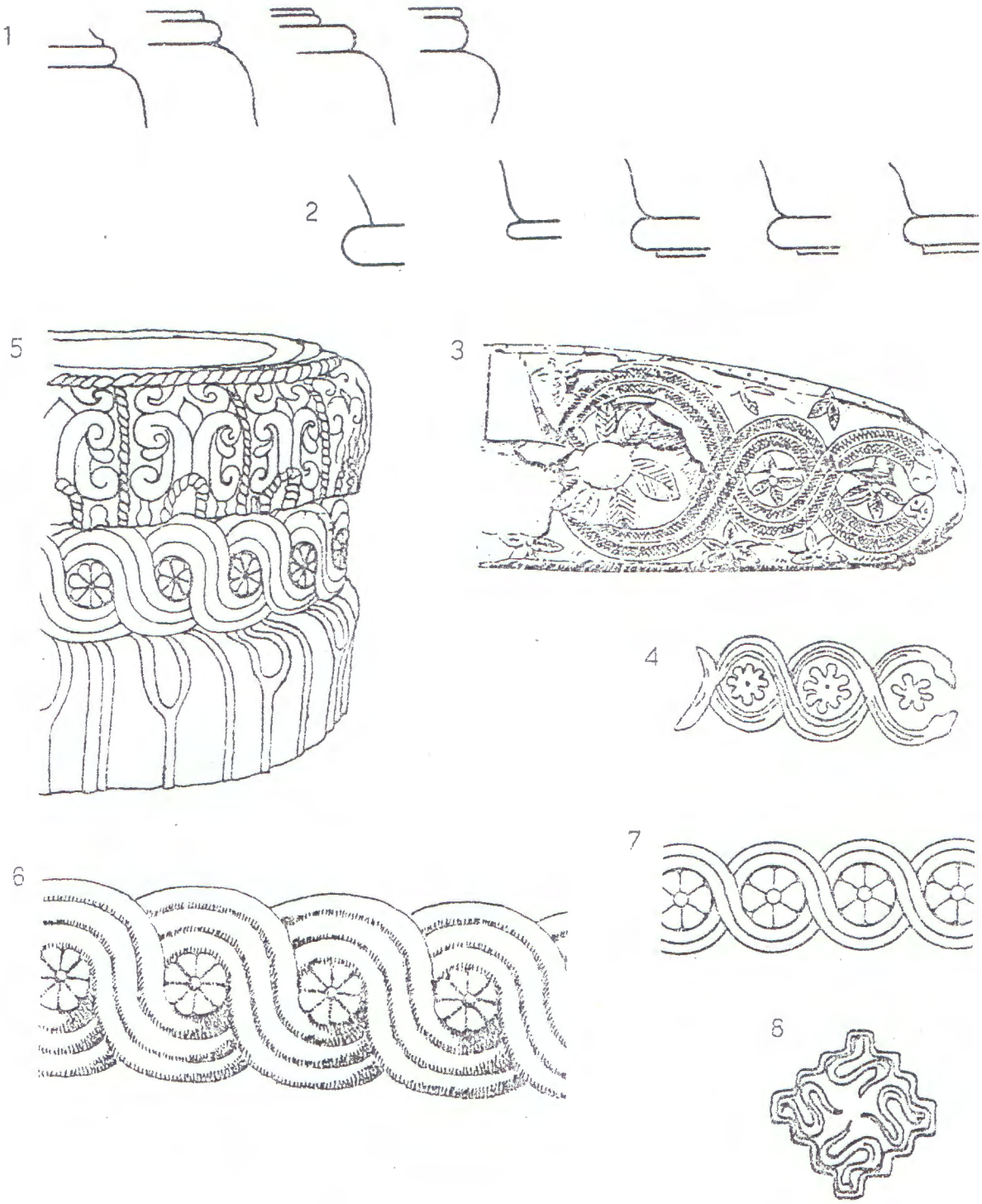

„დედოფლის მინდორი“

1. ზარისებურ ბაზისთა ზედა ნაწილის პროფილები; 2. ლოტოსისებურ კაპიტელთა ქვედა ნაწილების პროფილები; 3. უძველესი ეგვიპტური ნაბატი სპილოს ძვალზე გადახლართული გველებისა და ყვავილების გამოსახულებით (ე. პორადას მიხედვით); 4. მესოპოტამიური საბეჭდავი გველებისა და ვარდულების გამოსახულებით (ე. ანტონოვას მიხედვით); 5. გვიანხეთური ბაზისი (ე. პოტიეს მიხედვით); 6. გვიანხეთური ბაზისების ორნამენტები; 7. „დედოფლის მინდვრის“ კაპიტელთა მორთულობა; 8. ბრინჯაოს მანდალა საპალითეფედან (ვ. სარიანიდის მიხედვით)

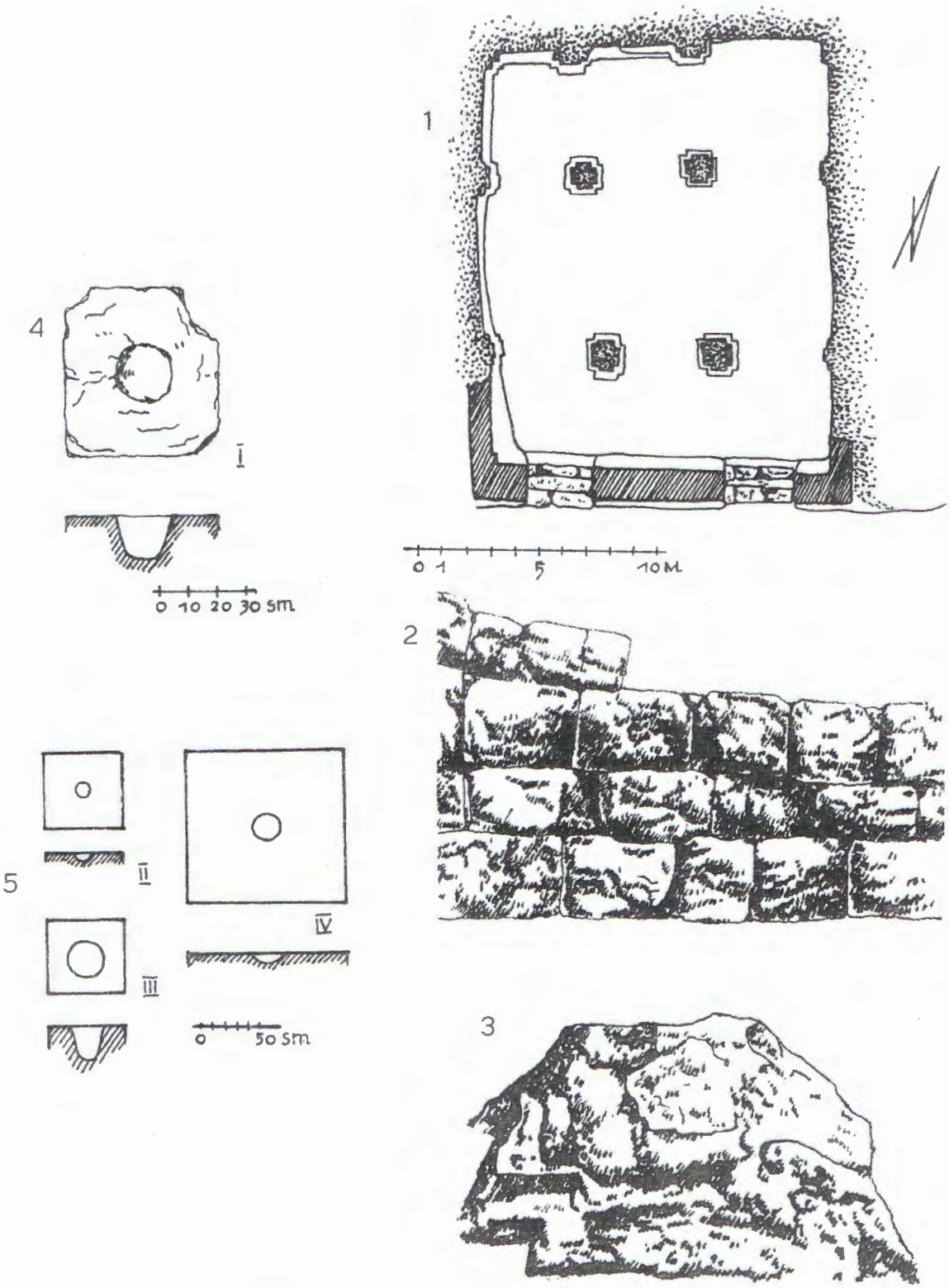

1. უფლისციხის ცეცხლის სამლოცველო. გეგმა (გ. ყიფიანი);
2. სამლოცველოს სამხრეთ-დასავლეთი კედლის ფრაგმენტი (გ. ყიფიანის ნახატი);
3. კლდოვანი ბურჯის ფრაგმენტი (გ. ყიფიანი); 4. სამლოცველოს კედელში ჩართული ცეცხლის საკურთხევლის ზედა ფილა. ანაზომი (გ. ყიფიანი);
5. ირანული ცეცხლის საკურთხევლის ზედა ფილები (ბრ. ჯენიტოს მიხედვით)

1

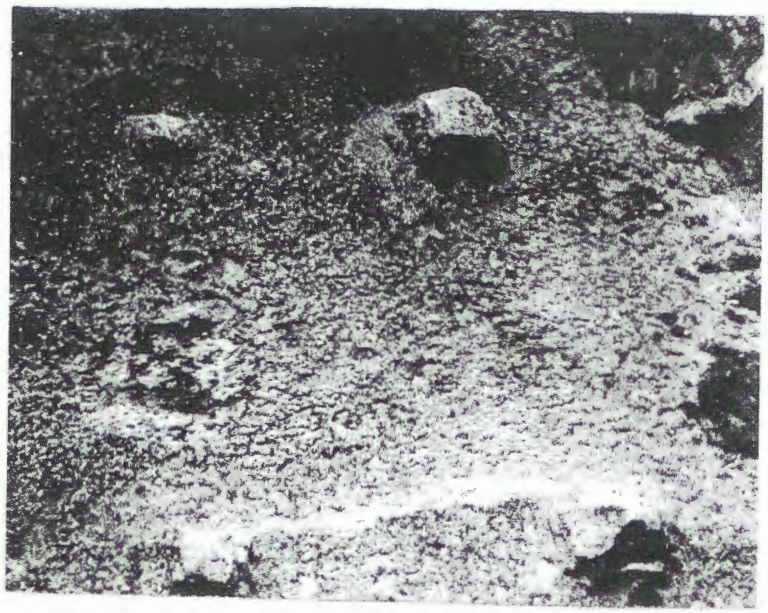

2

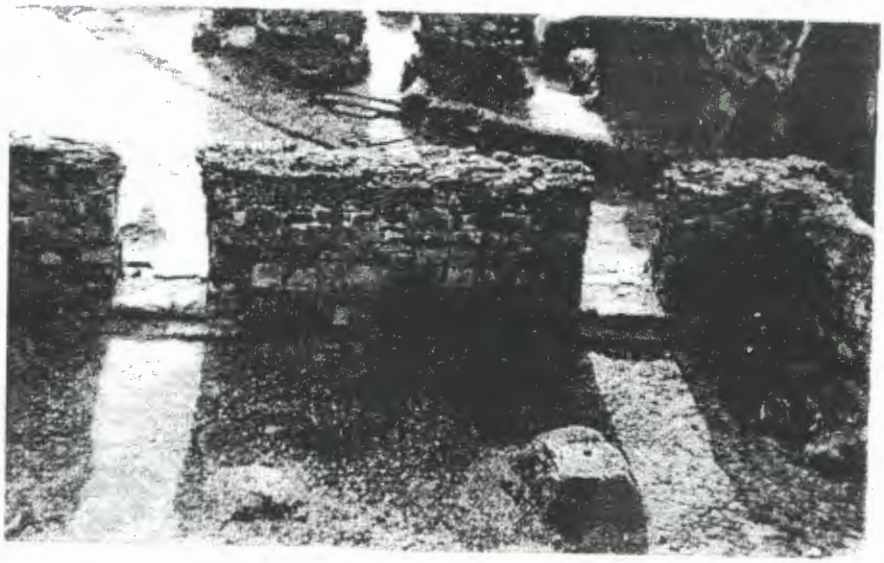

3

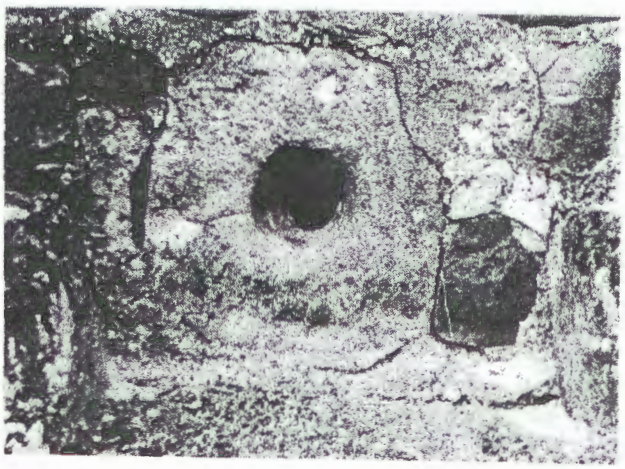

1. უფლისციხის ცეცხლის სამლოცველოს ცენტრალური ფართობის იატაკი (გადაღებულია დასავლეთიდან); 2. სამლოცველოს სამხრეთი კედელი კართა ღიობებითურთ; 3. ცეცხლის საკურთხევლის ზედა ფილა კედლის წყობაში.

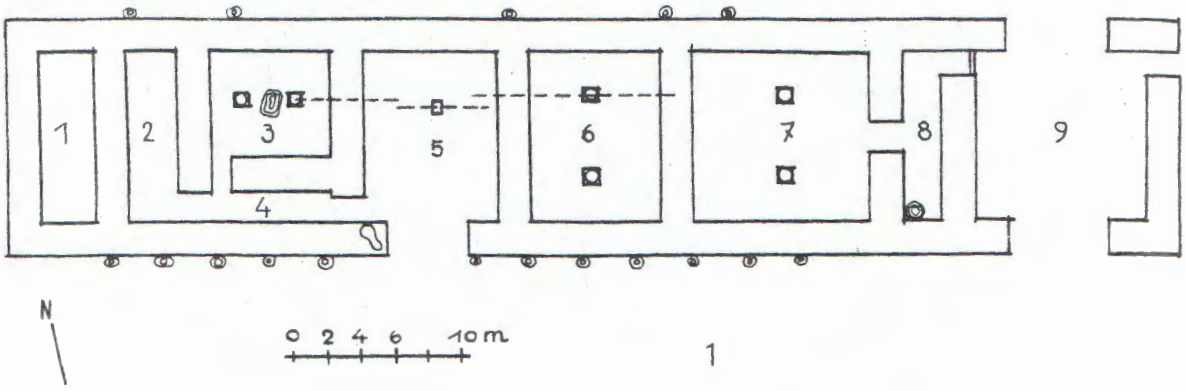

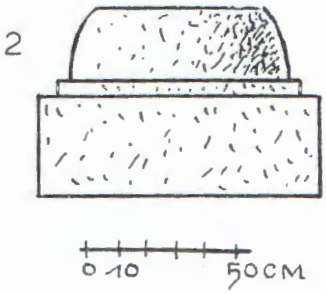

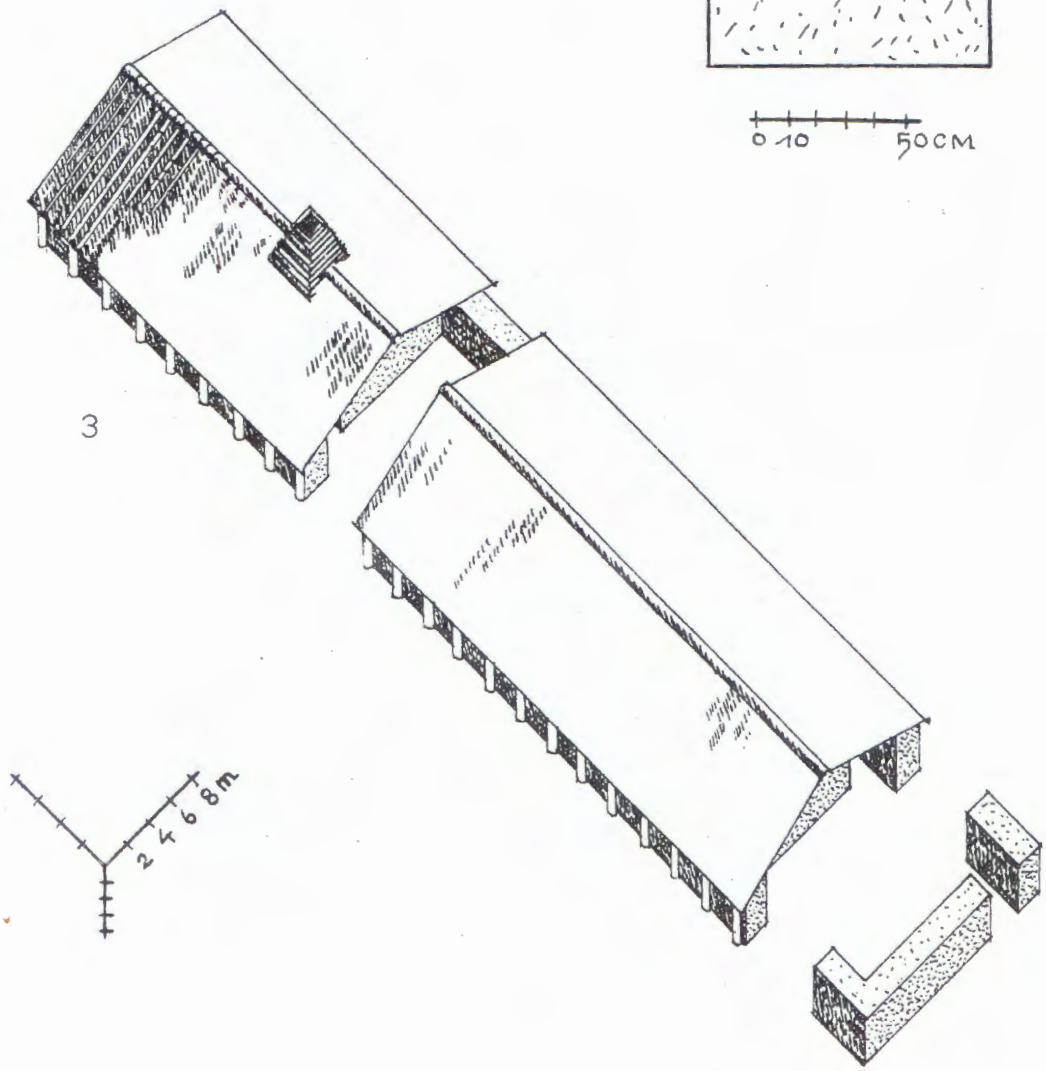

1. ᲧᲐᲑᲐᲚᲐ. ტაძარ-სასახლე. გეგმა (ი. ბაბაევის მიხედვით);
2. ლილვიანი ბაზისი (ი. ბაბაევის მიხედვით); 3. ტაძარ-სასახლე. რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი)

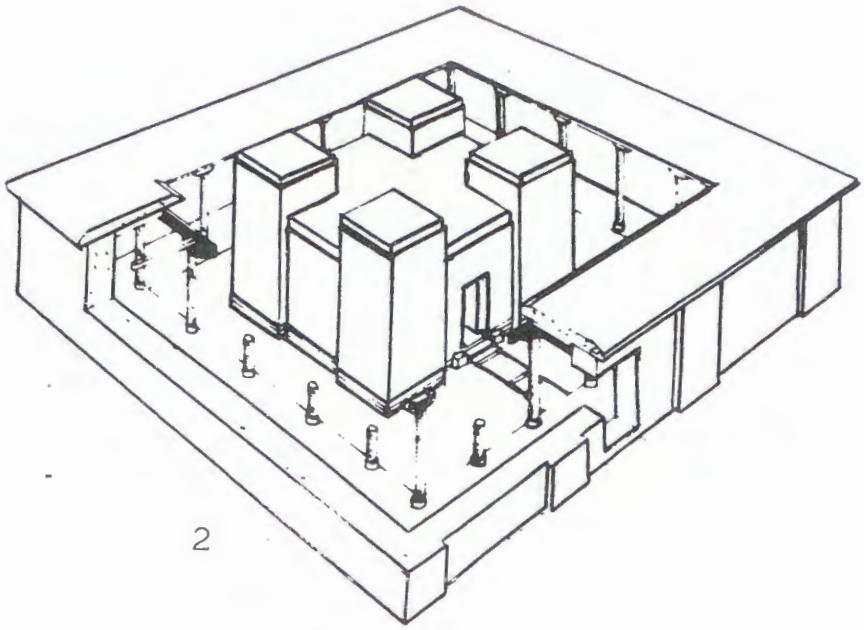

2

1

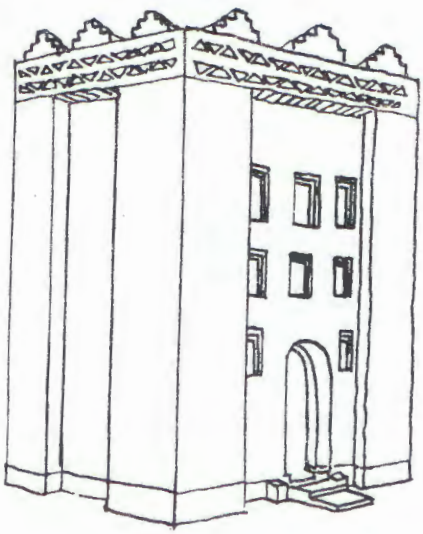

3

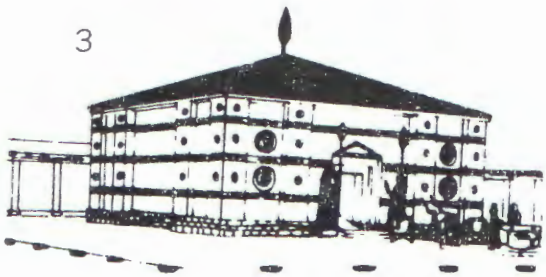

4

1. ურარტული კვადრატული ტაძარი (ე. აკურგალის მიხედვით);
2. ურარტული კვადრატული ტაძარი (ტ. ოცგიუსის მიხედვით);
3. ურარტული ტაძარი (ვ. კლაისის მიხედვით);
4. მუსასირის ტაძრის გამოსახულება ასურულ რელიეფზე

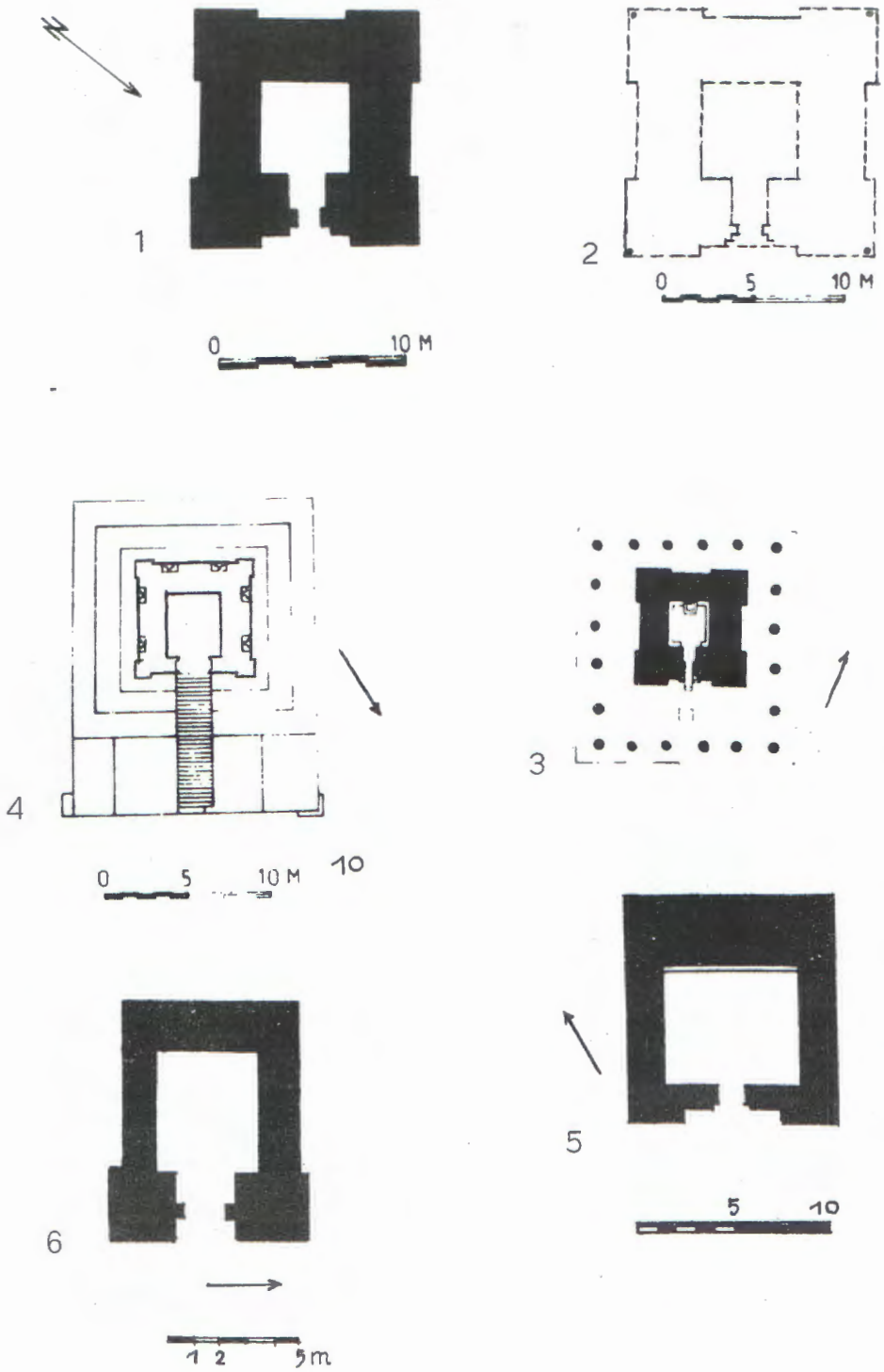

1-3. ურარტული კვადრატული ტაძრები. კაიალიდერე, ტოპრაკყალა, ალთინთეფე (თ. ფორბესის მიხედვით); 4. აქემენიდური კოშკურა ნაგებობა. ნუშ-ი რუსტამი (დ. სტრონახის მიხედვით); 5. ტაძარი კარხემიშში (რ. ნოიმანის მიხედვით). 6. არინ ბერდი. „ცეცხლის ტაძარი" (თ. ფორბესის მიხედვით)

1

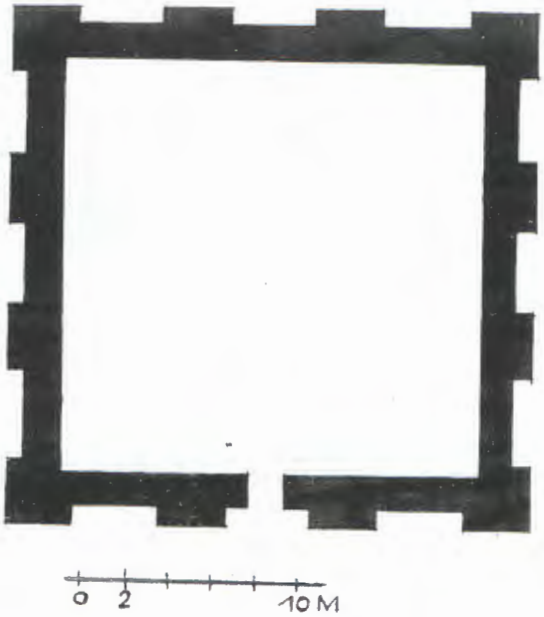

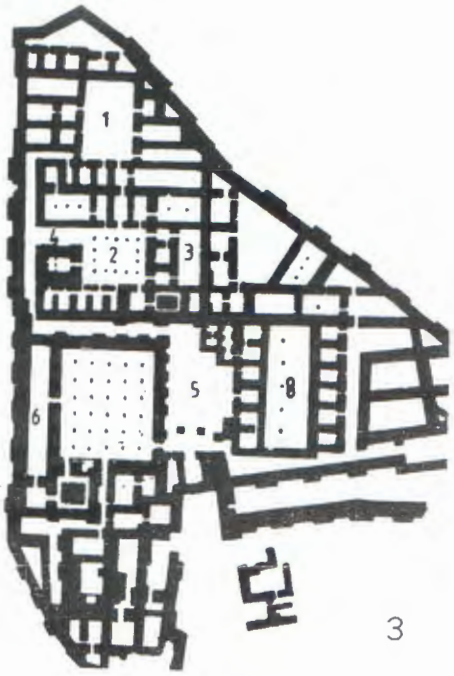

3

2

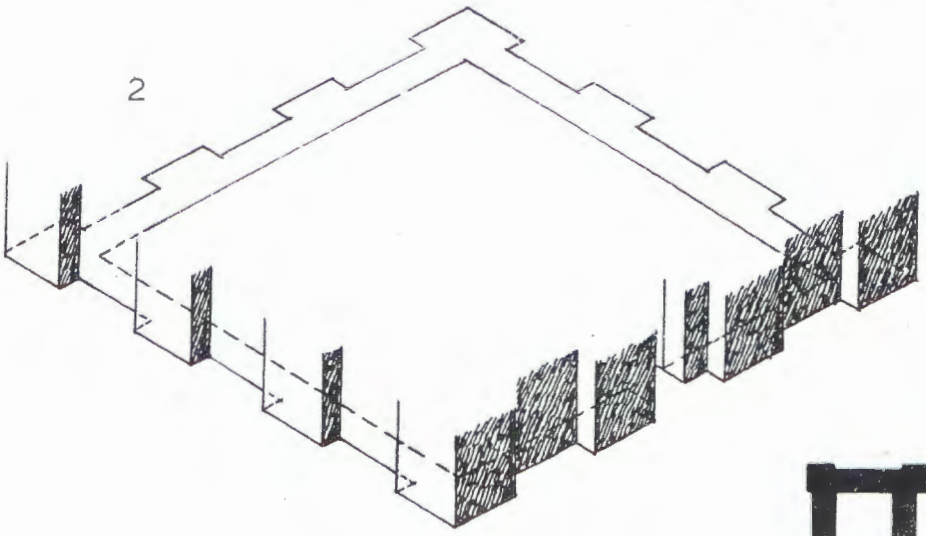

4

1. ერვანდაშატის კვადრატული ნაგებობა (ბ. კანუციანის მიხედვით);
2. ერვანდაშატის ნაგებობის ქვედა სტრუქტურა. რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი);
3. არინ-ბერდი. გენ-გეგმა (თ. ფორბესის მიხედვით);
4. ხალდეს ტაძარი არინ-ბერდში (თ. ფორბესის მიხედვით)

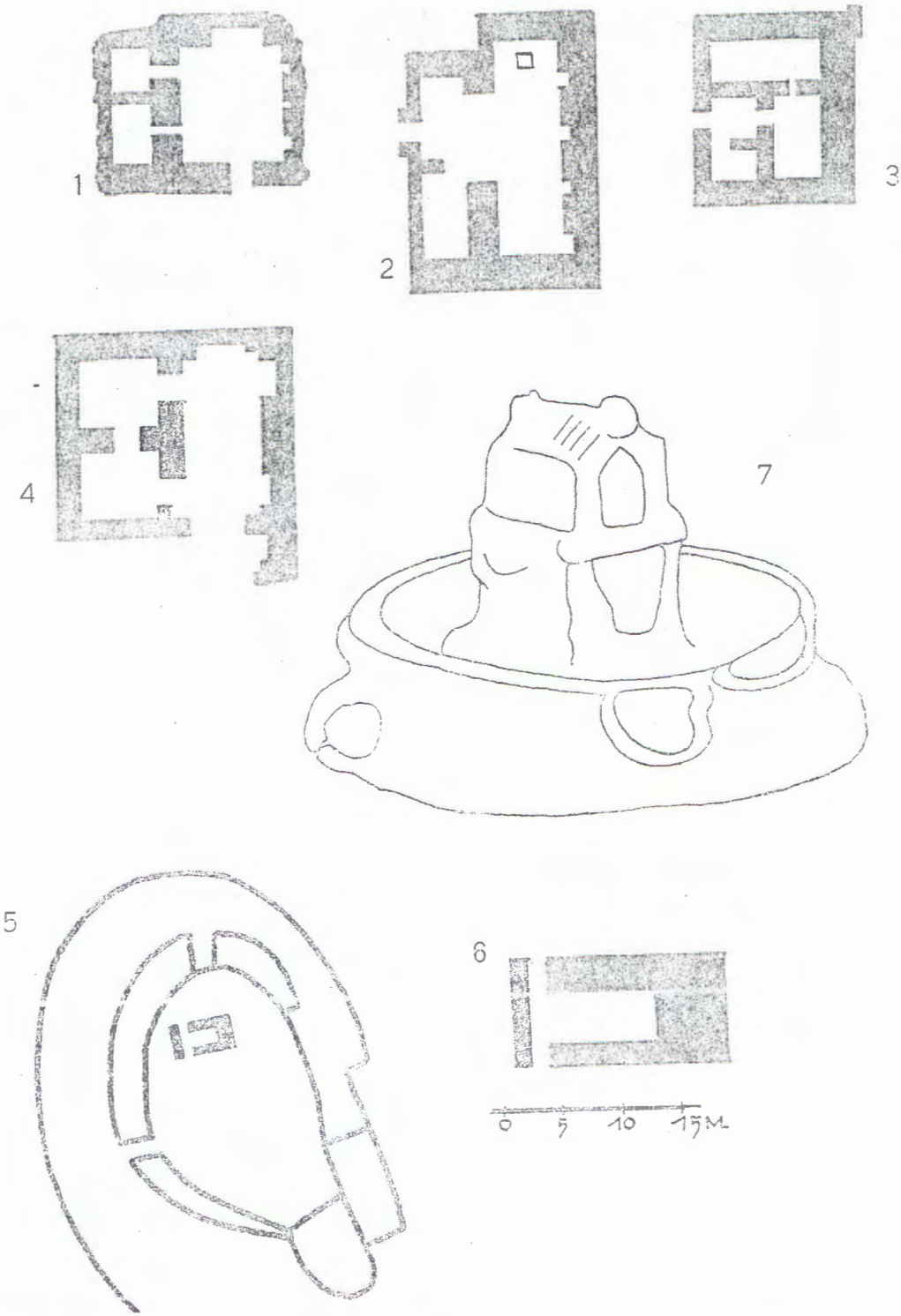

1. ურარტული კლდის სამლოცველო სენგირიდან (კ. ოგანესიანის მიხედვით);
2. ნუშ-ი ჯან თეფეს მცირე ცეცხლის ტაძარი (დ. სტრონახის მიხედვით);
3. არმაეირი. დასავლეთის ციტადელის ურარტული ტაძარი (თ. ფორბესის მიხედვით);
4. არინ-ბერდი. მცირე ტაძარი (კ. ოგანესიანის მიხედვით);
5. ასტხი-ბლურის სატაძრო კომპლექსი. გენ-გეგმა (ს. ესაიანის მიხედვით);
6. ასტხი-ბლური. ტაძარი. გეგმა (ს. ესაიანის მიხედვით);
7. ორსართულიანი ტაძრის თიხის მოდელი ასტხი-ბლურიდან (ს. ესაიანის მიხედვით)

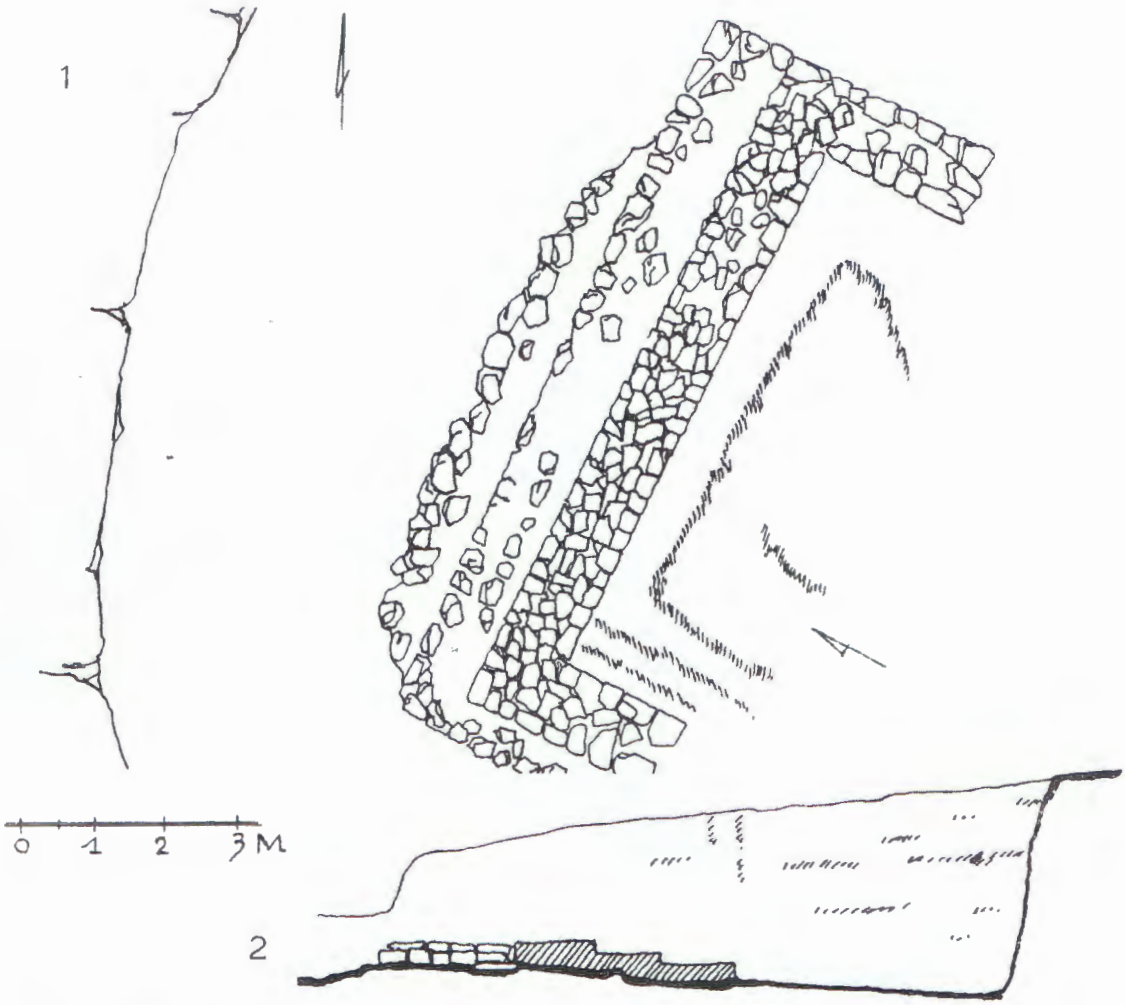

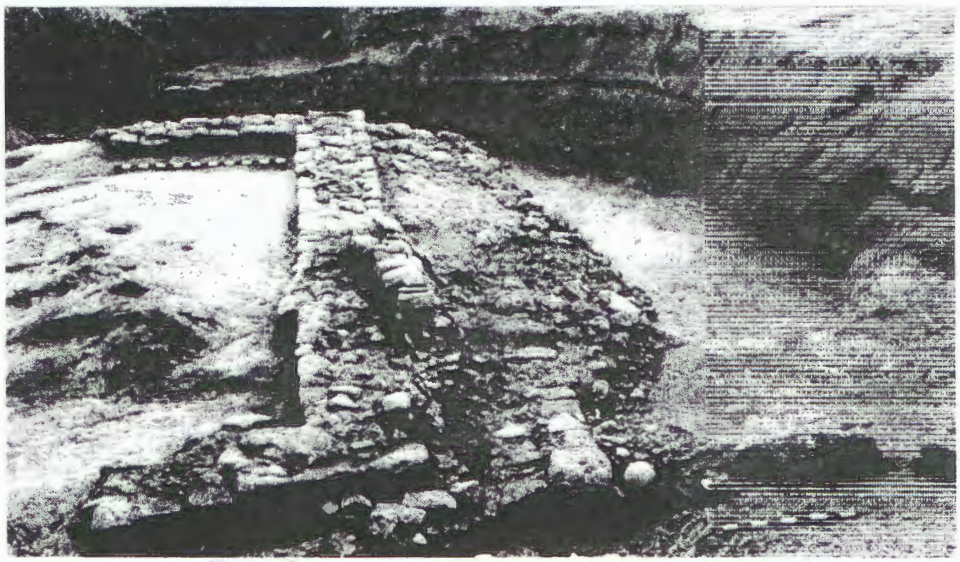

1. ვანის ელინისტური ხანის სამსხვერპლო, სამი მხრით დაბალი კედლებით შემოსაზღვრული და აღმოსავლეთით ღია ნაგებობა. გეგმა; 2. ჭრილი (გ. ყიფიანი); 3. ელინისტური სამსხვერპლო. საერთო ხედი NW-დან

1

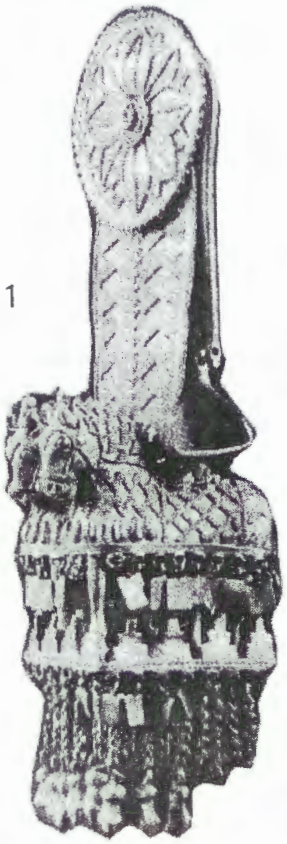

2

3

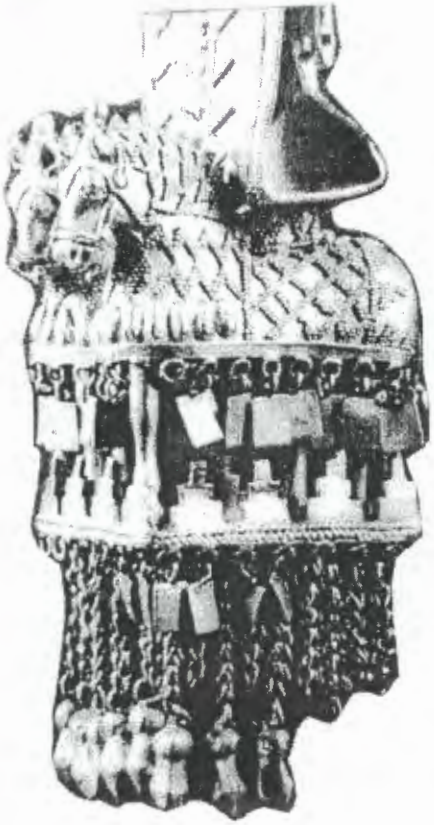

1. ახალგორის სასაფეთქლე;
2. დეტალი. წყვილი ცხენის გამოსახულება; 3. დეტალი. ვარდული

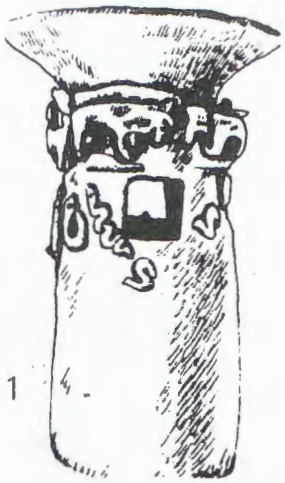

1

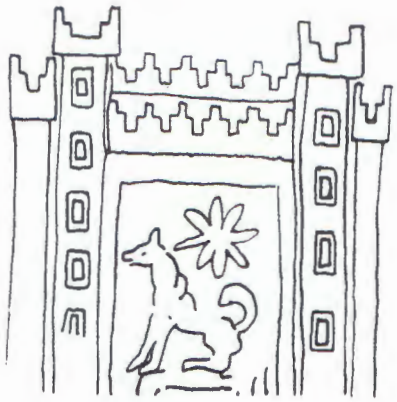

2

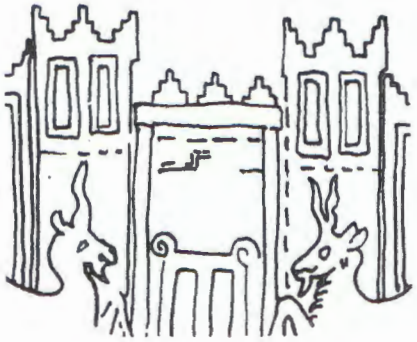

3

4

5

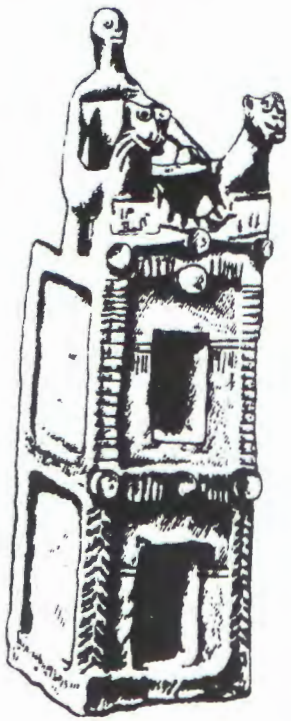

6

1. სარიტუალო ჭურჭელი — ტაძრის მოდელი ბიბლოსიდან (ჰ. ბოსერტის მიხედვით);
2-3. ტაძართა გამოსახულება ასურულ საბეჭდავებზე (ბ. ბრენტისის მიხედვით);
4. კოშკურა ტაძრის სირიული მოდელი (ვ. კაიატას მიხედვით);
5. სტეატიტის ლარნაკის რელიეფი ხაფაჯიდან (რ. ლოიდის მიხედვით);
6. სტეატიტის ჭურჭლის რელიეფი კრეტადან (ნ. სიდოროვას მიხედვით)

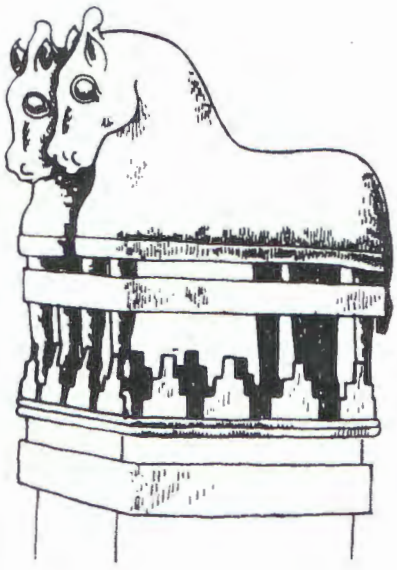

1

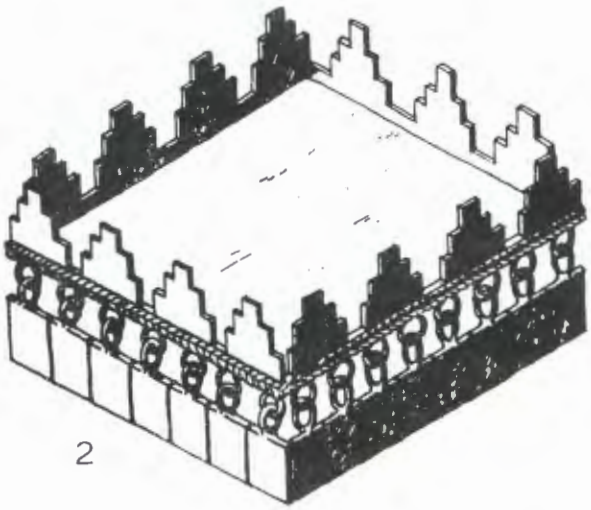

2

3

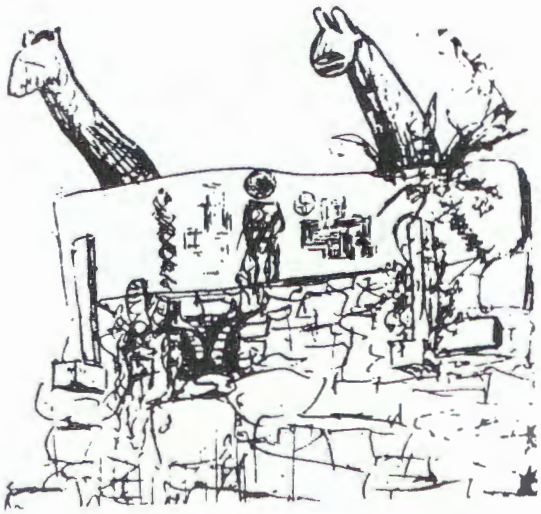

4

1. ცხენები ბაქანზე (გ. ყიფიანი);
2. ქონგურებით მოზღუდული ბაქანი. აქსონომეტრია-რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი);
3. ცხენების პროტომა ბაბილონურ კუდურუზე (ა. შამპდორის მიხედვით);
4. ჰინდიკუშელთა წარმართული სამლოცველო (კ. იეტმარის მიხედვით)

1

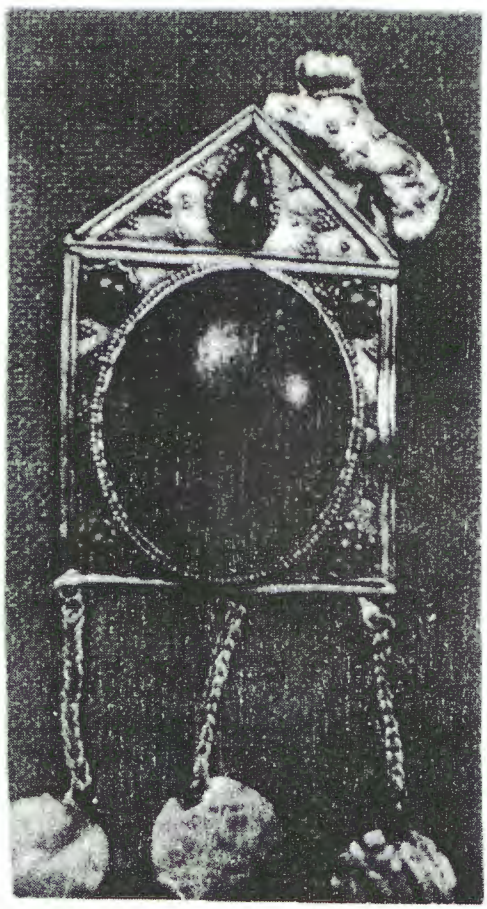

2

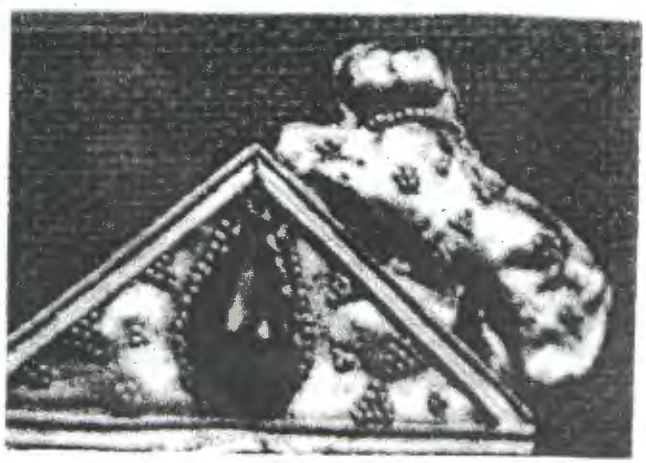

1. გონიოს განძის ოქროს ბალთა; 2. ოქროს ბალთის ფრაგმენტი – ლომი

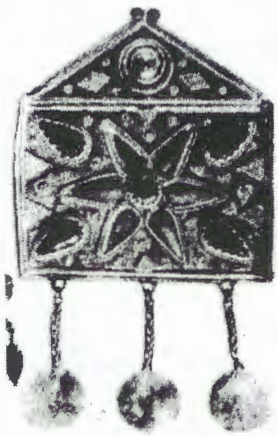

1

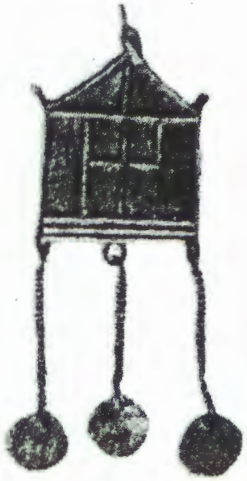

2

3

1. ოქროს ბალთა ლოოს განძიდან (მ. ივანოვასა და პ. გოლუბევის მიხედვით); 2. საყურე ქერჩიდან (კ. სკალონის მიხედვით); 3. ელინისტური ხანის ოქროს მოდელი ათენის ნაციონალური მუზეუმიდან (პ. პეტრაკოსის მიხედვით)

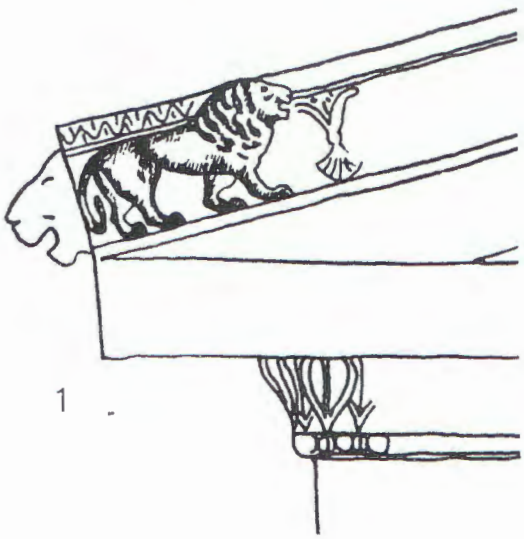

1

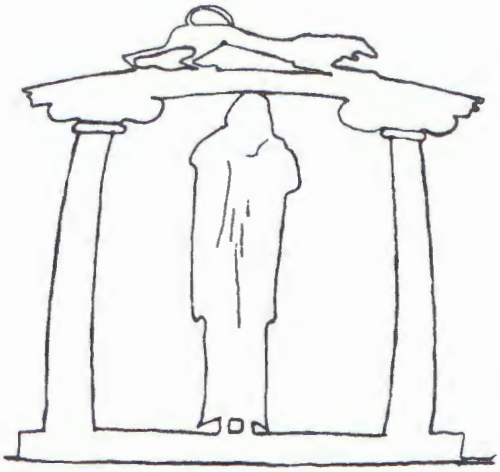

2

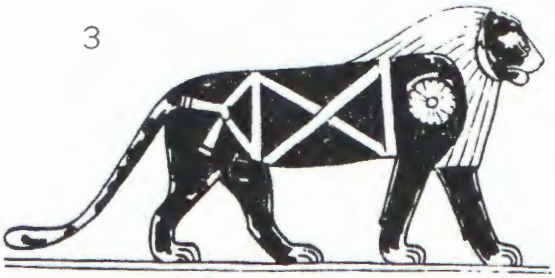

3

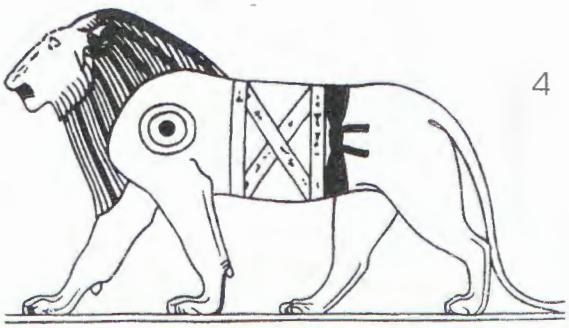

4

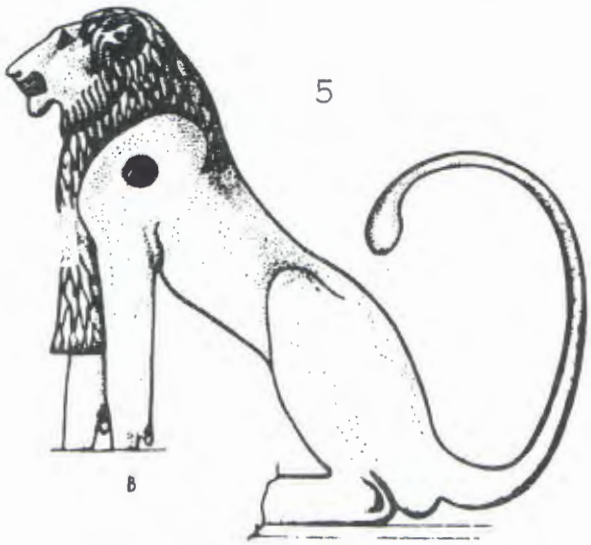

5

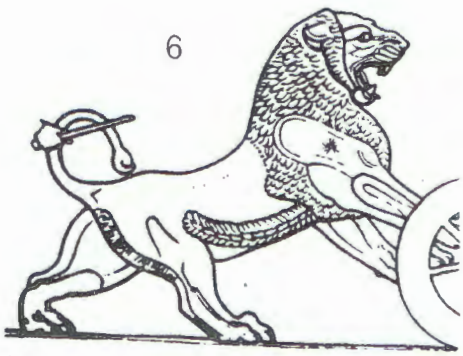

6

1. გადახურვის კიდულის ფრაგმენტი სიფნიელთა საგანძურისა. დელფო (რ. დემანჟეს მიხედვით); 2. დიდი ქალღმერთისადმი მიძღვნილი ტაძრის გამოსახულება ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულ ამფორაზე (ა. შეფოლდის მიხედვით); 3-6. ვარდულებით შემკული ლომის გამოსახულებანი. ეგვიპტე, ასურეთი, ხეთა (ჰ. კანტორის მიხედვით)

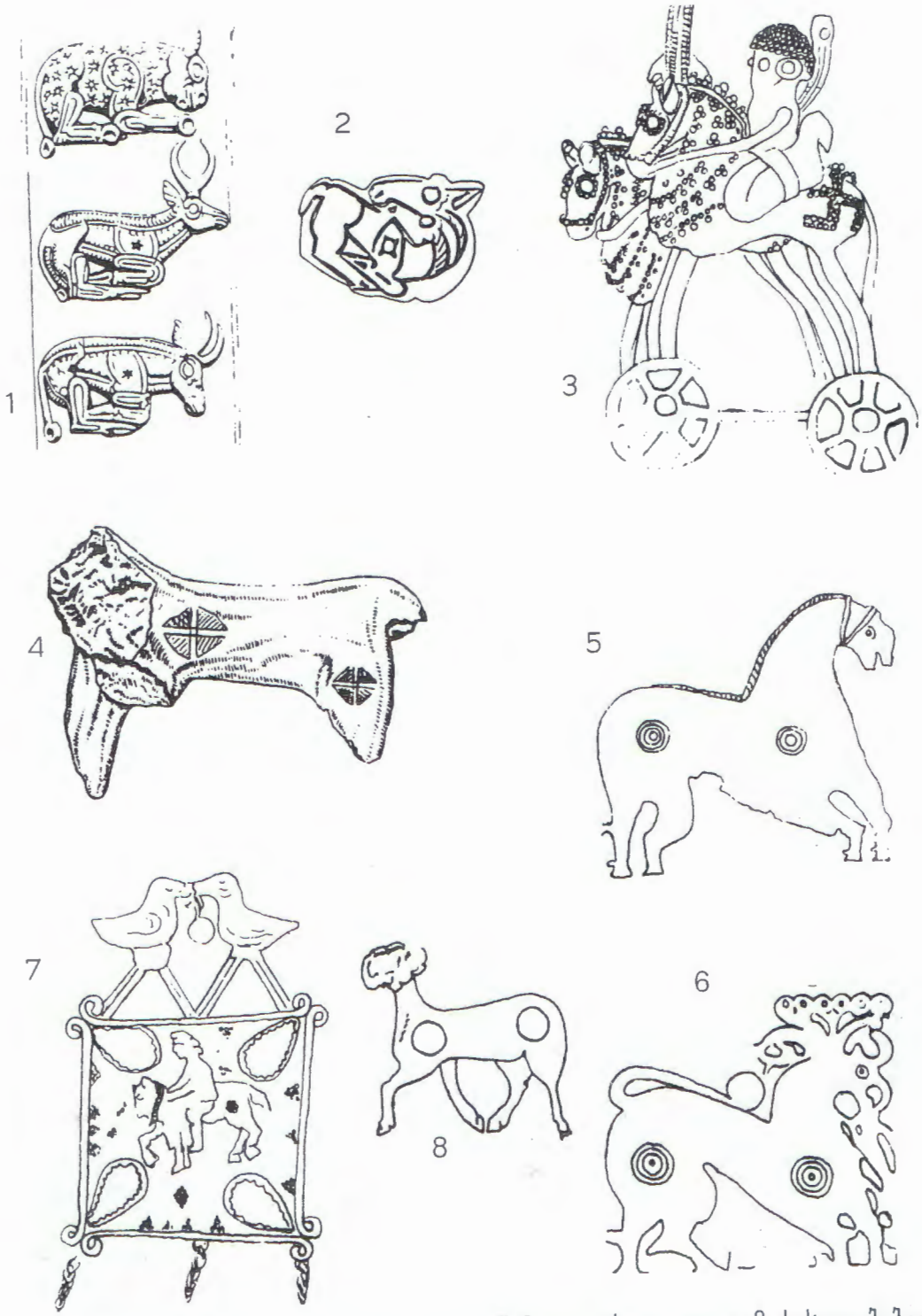

1. სკვითური სარტყელი ვარდულებით შემკულ ცხოველთა გამოსახულებებით (ე. კანტორის მიხედვით); 2. ვარდულით შემკული ცხენ-ირმის გამოსახულება (ე. კანტორის მიხედვით); 3. ვანის ოქროს სასაფეთქლე (ოთ. ლორთქიფანიძის მიხედვით); 4. საირხის თიხის ქანდაკება (ჯ. ნადირაძის მიხედვით); 5-6. ცხენისა და ირმის გამოსახულებანი ქართულ ბრინჯაოს ბალთებზე (მ. ხიდაშელის მიხედვით); 7. „გონიოს განძის“ მხედრის გამოსახულებიანი ოქროს ბალთა (ოთ. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. ხახუტაიშვილი); 8. ვერძის გამოსახულება ადრეშუასაუკუნეების ხანის სტელაზე ქვემო ქართლიდან, დამბლუტისწყლის ხეობა (ვ. ჯაფარიძის მიხედვით)

1

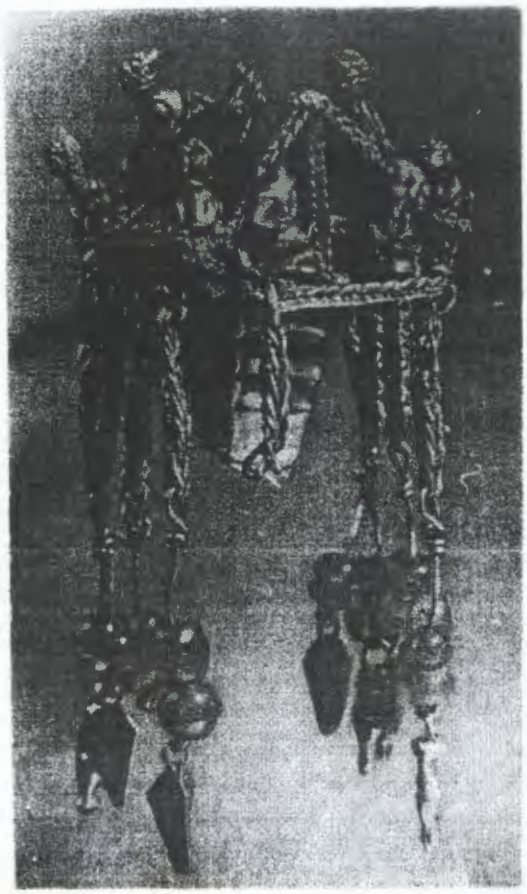

2

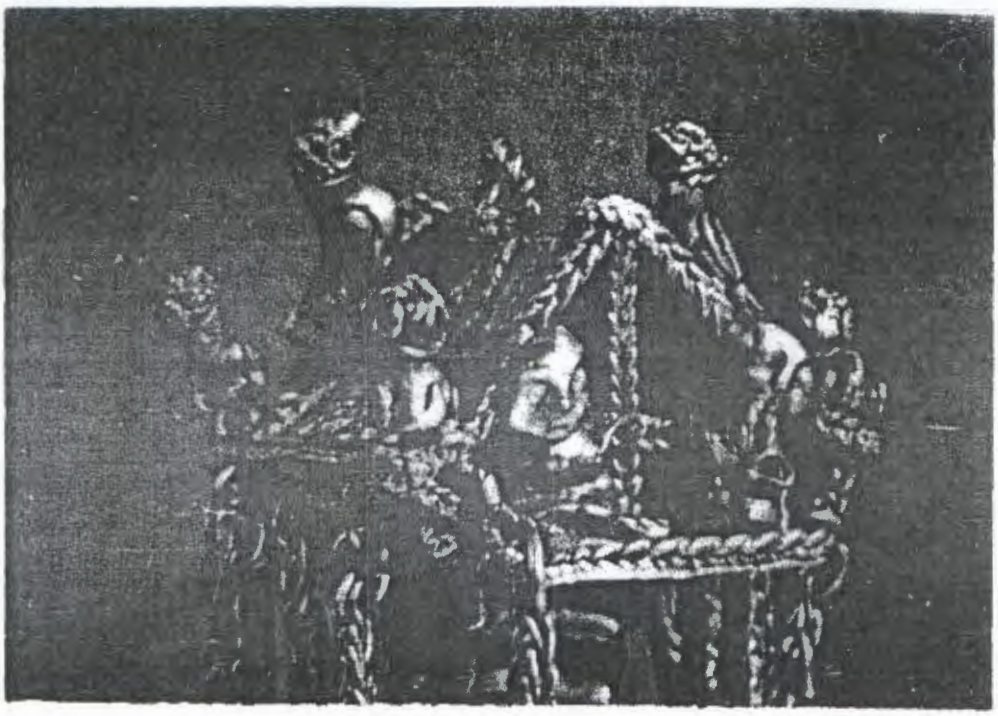

1. „ხაიშის განძის“ ოქროს მოდელი; 2. „ხაიშის განძის“ ოქროს მოდელი. ფრაგმენტი

1

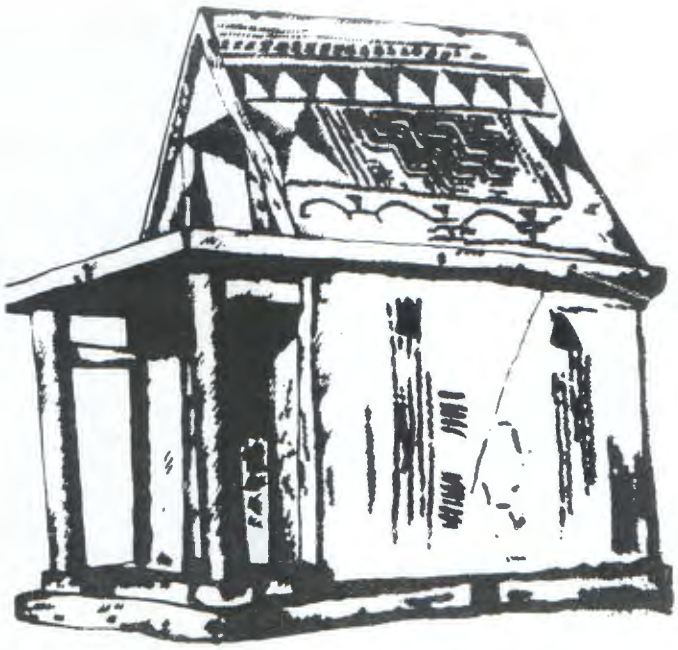

2

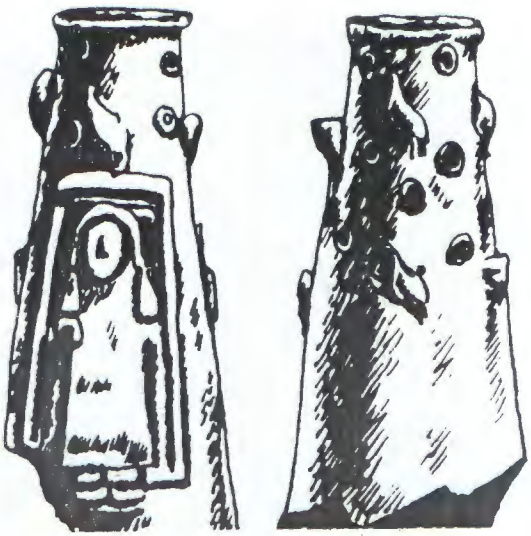

3

1. ტაძრის დეკორატიული მოდელი არგოსიდან (პეტრაკოსის მიხედვით);
2. სარიტუალო ჭურჭელი კვიპროსიდან ქალღვთაებისა და მტრედების გამოსახულებებით (ჰ. ბოსერტის მიხედვით); 3. კიბელას ქანდაკება თანმხლებებითურთ (მეტცგერის მიხედვით)

1. „ხაიშის განძის“ ოქროს მოდელი (გ. ყიფიანი. ჩანახატი); 2. „ხაიშის განძის“ ოქროს მოდელში ასახული ტაძრის გრაფიკული რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი); 3. ხევსურული ტრადიციული საკულტო ნაგებობა. სოფ. როშკა, დიდგორის ჯვარი (ვ. ბარდაველიძის მიხედვით); 4. რეკომის ე.წ. წარმართული სამლოცველო ოსეთიდან (ვ. კალოევის მიხედვით)

1

2

1. მცხეთის „მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა“. ფასადი; 2. კარნიზი

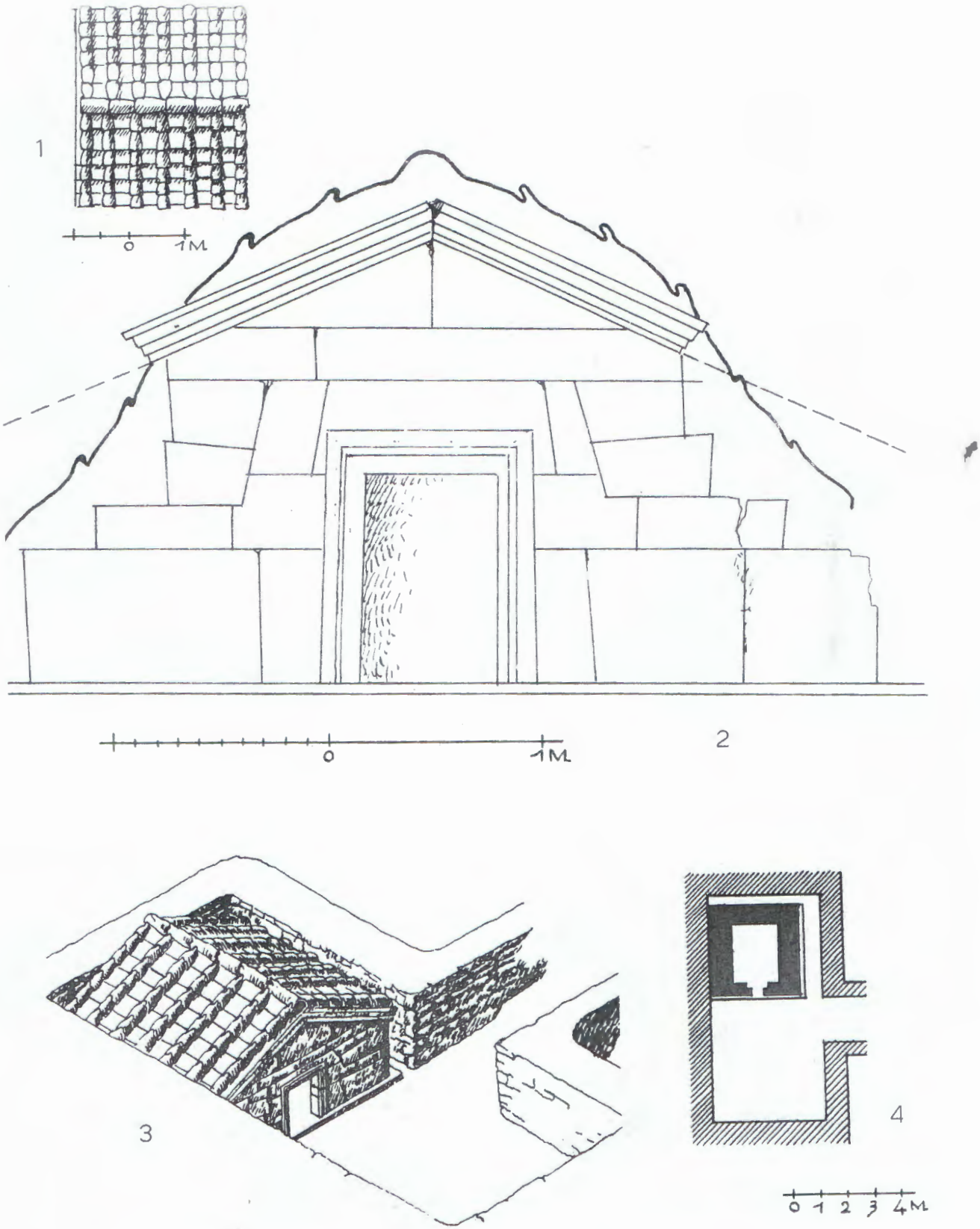

1. „მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა“. საბურველი (გ. ლეჟავას მიხედვით);
2. ფასადი (გ. ლეჟავას მიხედვით); 3. აქსონომეტრია (გ. ყიფიანი);
4. გეგმა (ირ. ციციშვილის მიხედვით)

1-ᲐᲜᲘ
2 ᲓᲔᲓᲝᲤᲚᲘᲡ ᲒᲘᲜᲓᲠᲝᲙᲘ
3. ᲨᲕᲔᲘᲪᲐᲠᲘᲐ
4. ᲡᲘᲒᲘᲐ-ᲓᲝᲠᲐ
5 ᲡᲐᲛᲔᲯᲚᲝ
6. ᲧᲐᲤᲐᲠᲘ
ᲙᲐᲠᲐᲜᲘᲡ ᲖᲦᲕᲐ
ᲡᲘ-ᲮᲐᲜᲔᲑᲘ
ᲡᲣᲠᲘᲜᲯᲘ
ᲡᲣᲠᲮ-ᲙᲝᲡᲢᲐᲠᲘ
ᲜᲘᲡᲐ
ᲙᲣᲠᲮ-ᲘᲜᲮᲝᲢᲐ
ᲙᲐᲡᲞᲘᲡᲘᲡ ᲖᲦᲕᲐ
ᲞᲔᲠᲡᲘᲡᲘᲡ ᲡᲐᲛᲔᲤᲝ
ᲞᲔᲠᲡᲘᲡᲘᲡ ᲡᲐᲛᲔᲤᲝ
ᲞᲔᲠᲡᲘᲡᲘᲡ ᲡᲐᲛᲔᲤᲝ
ᲡᲣᲖᲐ
ᲞᲔᲠᲡᲘᲡᲘᲡ ᲡᲐᲛᲔᲤᲝ

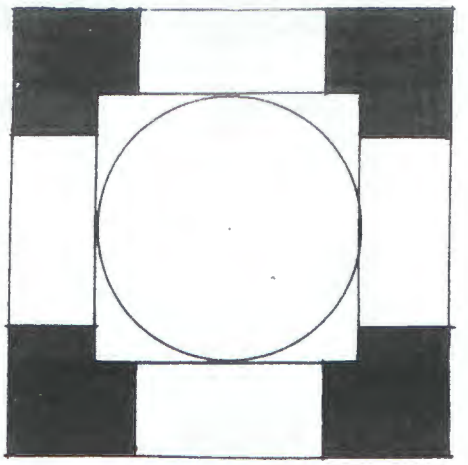
1

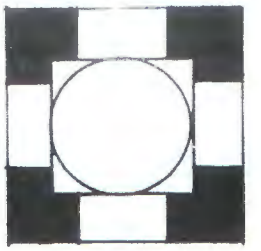
2

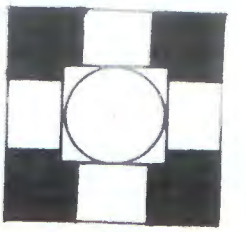
3

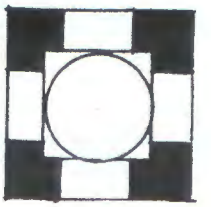
4

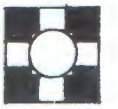
5

7

6

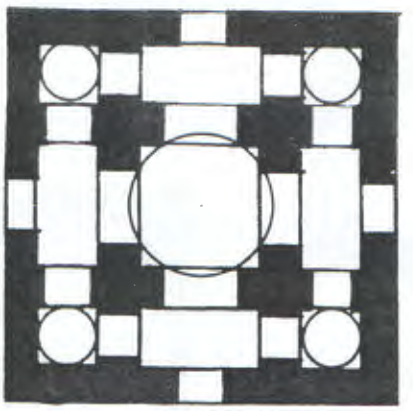
9

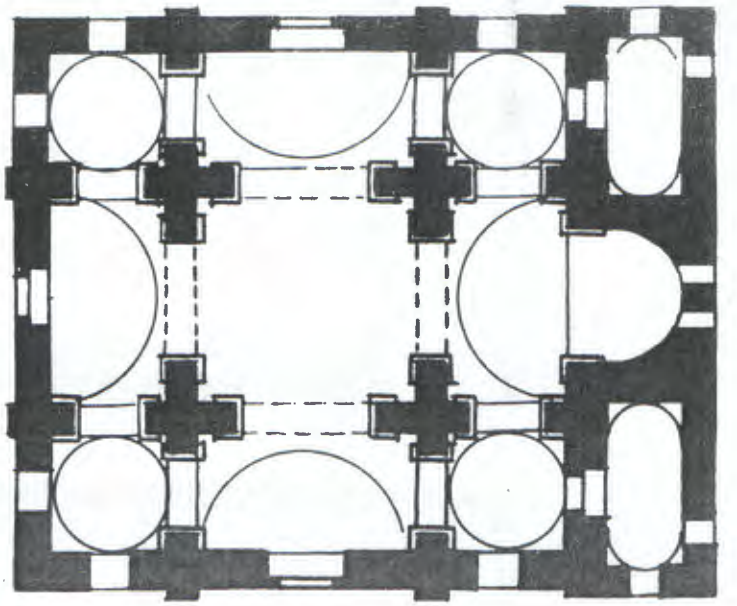
8

1-6. სასანური ცეცხლის სამლოცველოები — ჩოტრაკები (კიოსკი) — ფირუზაბადი, ჯერე, ნეძარი, ნატანტი, კაზერუნი, ბაქო (ა. გოდარის მიხედვით);
7. ჭერემის კვადრატი (ვ. ჩუბინაშვილის მიხედვით);
8. ტაძარი რუსაფაში (უ. მონორე დე ვილიარის მიხედვით);
9. ცეცხლის ტაძარი გირაში (შიპმანის მიხედვით)

2

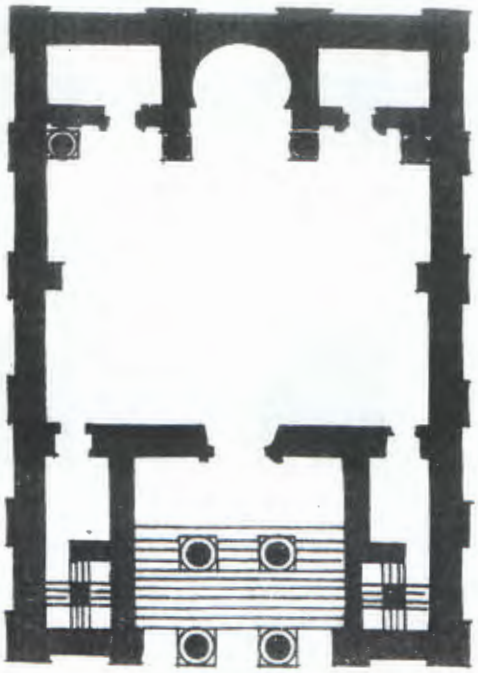

1

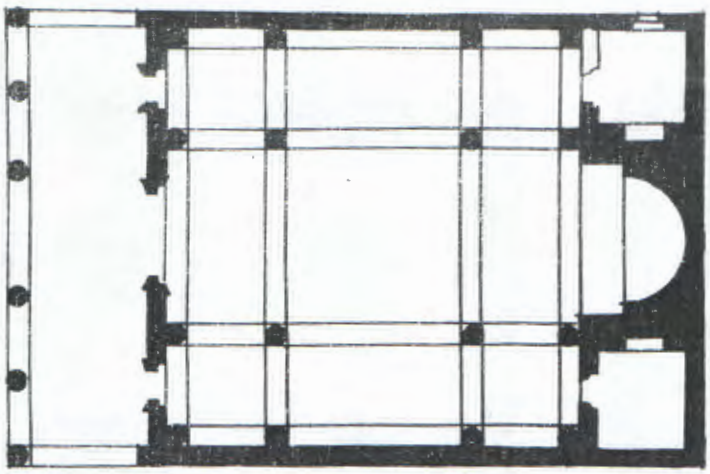

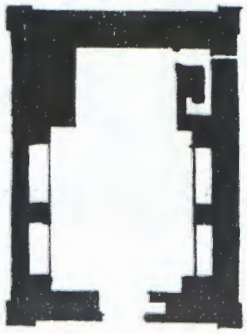

4.

3

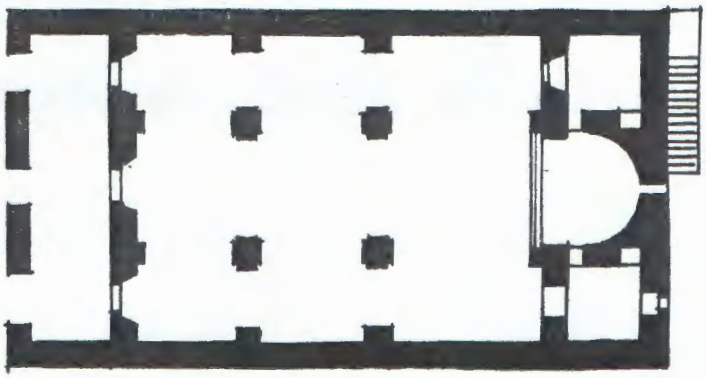

1. „პრეტორიუმი“ (ჰ. გლუკის მიხედვით); 2. ტაძარი სლემში (რ. ამიეს მიხედვით);
3. სირიული ტაძარი (Jt-tüba, ჰ. გლუკის მიხედვით);
4. სირიული ტაძარი Dāt Ras-ში (რ. ამიეს მიხედვით)

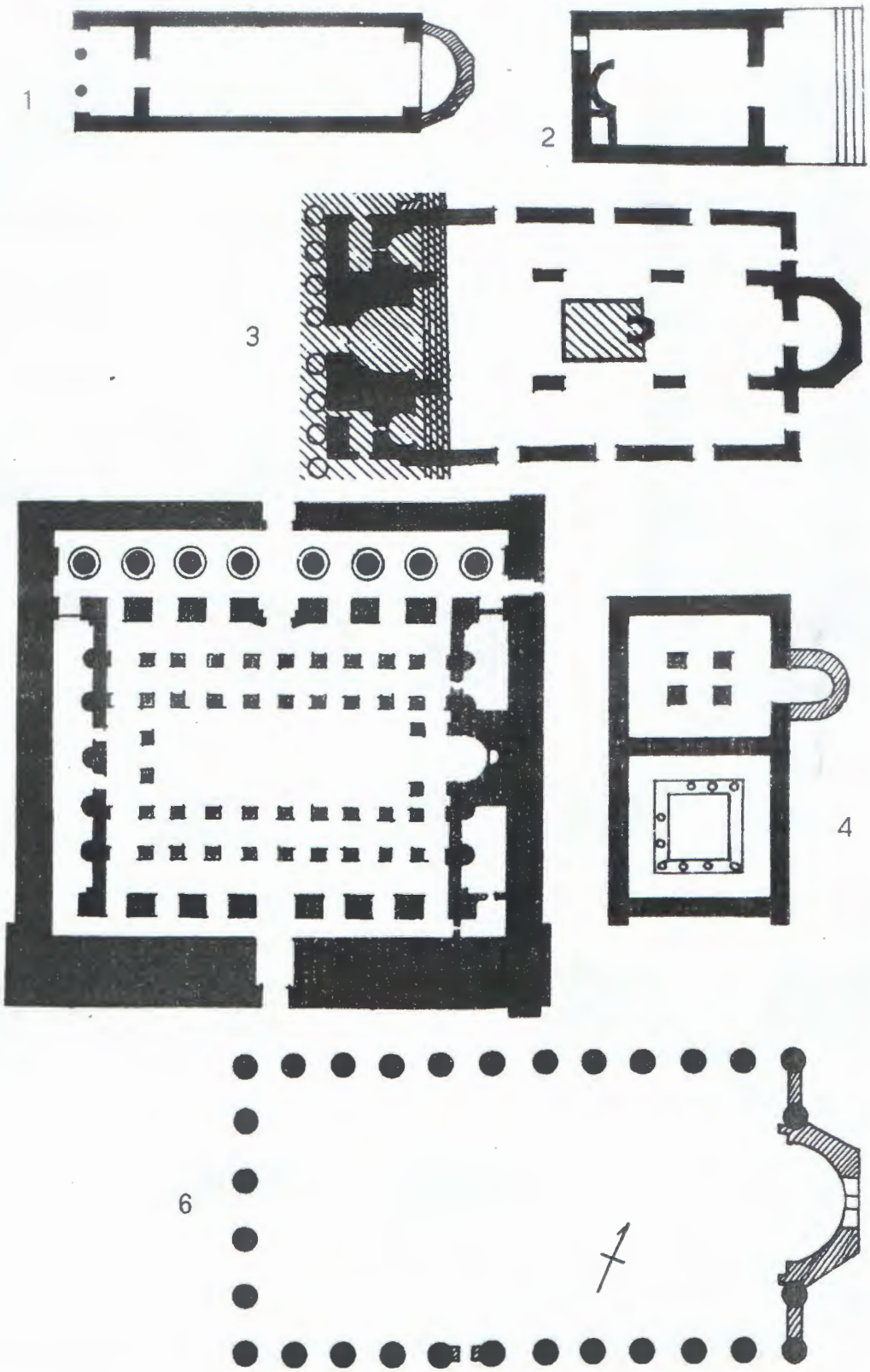

1. ათენის თესეიონი; 2. ტაძარი ასოსის აგორაზე;
3. ეკლესია ბაალბეკში, მთავარი ტაძრის აღსავალზე დაშენებული ქრისტიანული ეკლესია;
4. დელოსის თესმოფორიონი; 5. რამზეს III-ის ტაძარი მედინეტ-ჰაბუში;
6. ზევსის ტაძარი უზუნ-ბურცში (ყველა ფრ. დეიხმანის მიხედვით)

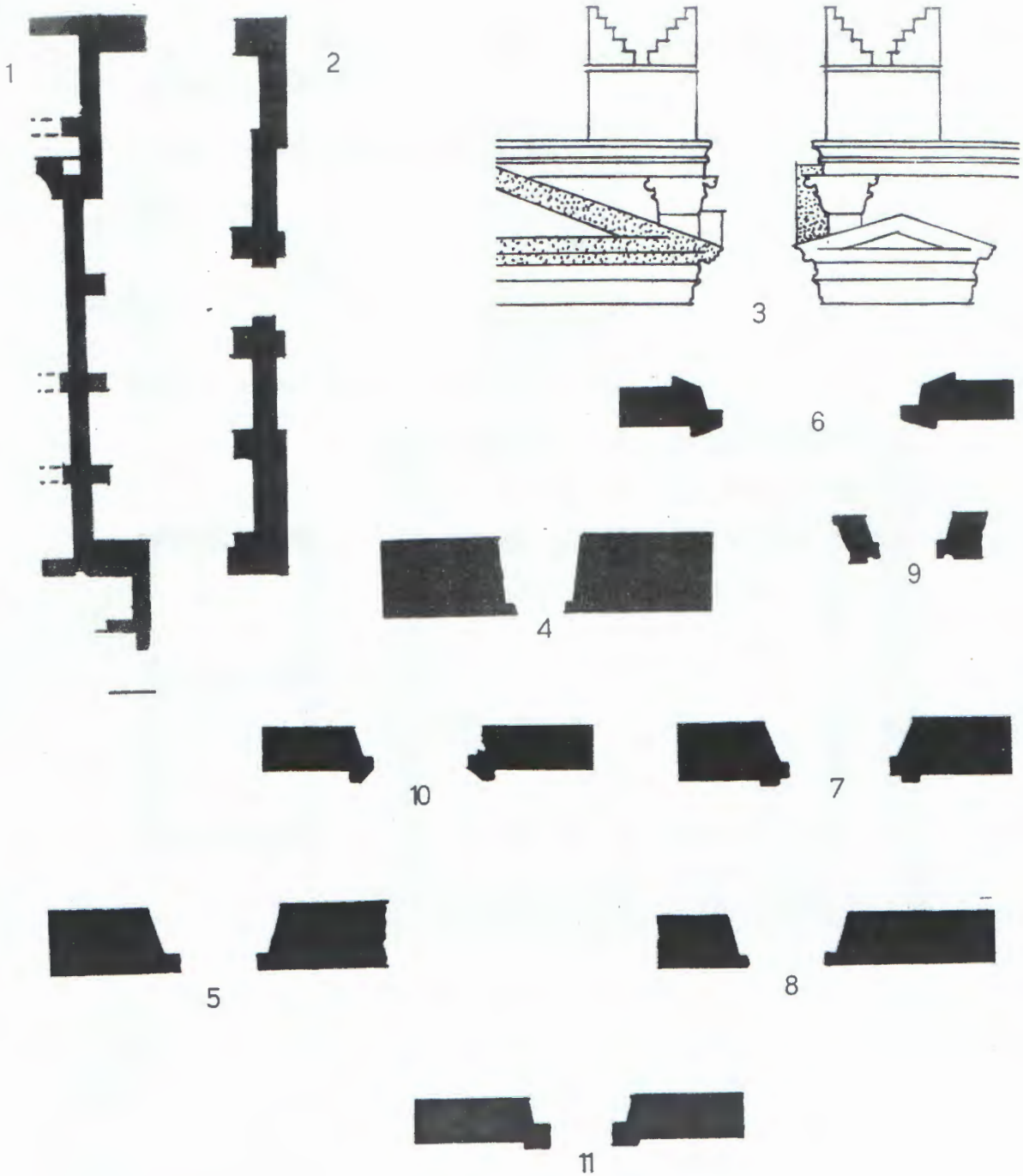

1. ალაჰან მონასტრის სამხრეთის კედელი (გ. შტანცლის მიხედვით);
2. წირქოლის ეკლესიის სამხრეთი კედელი (გ. ყიფიანი);
3. სირიული ტაძრის ზედა სტრუქტურა (რ. ამიეს მიხედვით);
4-11. წინარექრისტიანული და ადრექრისტიანული ტაძრების კართა ღიობები, გეგმები.
ივრის სიონი, კასრ იბნ ვარდანი, მისმიე, სლეპი, ილანდერონი, ატუფი, ეს-სანამენი, კასრ-შირა

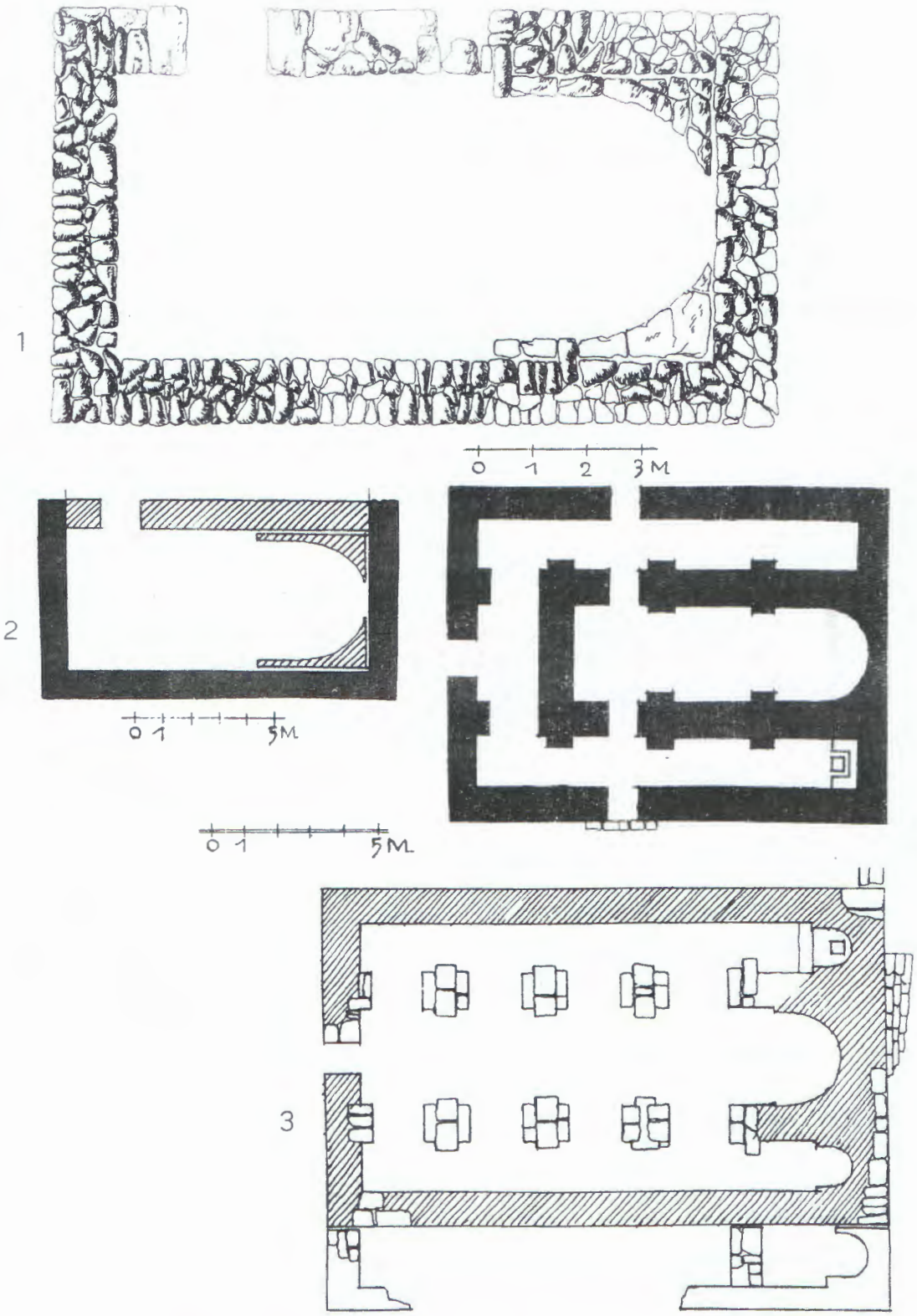

1. ნასტაგისის მცირე ეკლესია. გეგმა (გ. ყიფიანი);
2. ნასტაგისის მცირე ეკლესია, სამშენებლო პერიოდების აღნიშვნებით;
3. ნასტაგისის სამნავიანი ბაზილიკა;
4. ნასტაგისის ბაზილიკის ბოლო პერიოდის გეგმა – სამეკლესიანი ბაზილიკა
(ა. ბოხოჩაძისა და ნ. მირიანაშვილის მიხედვით)

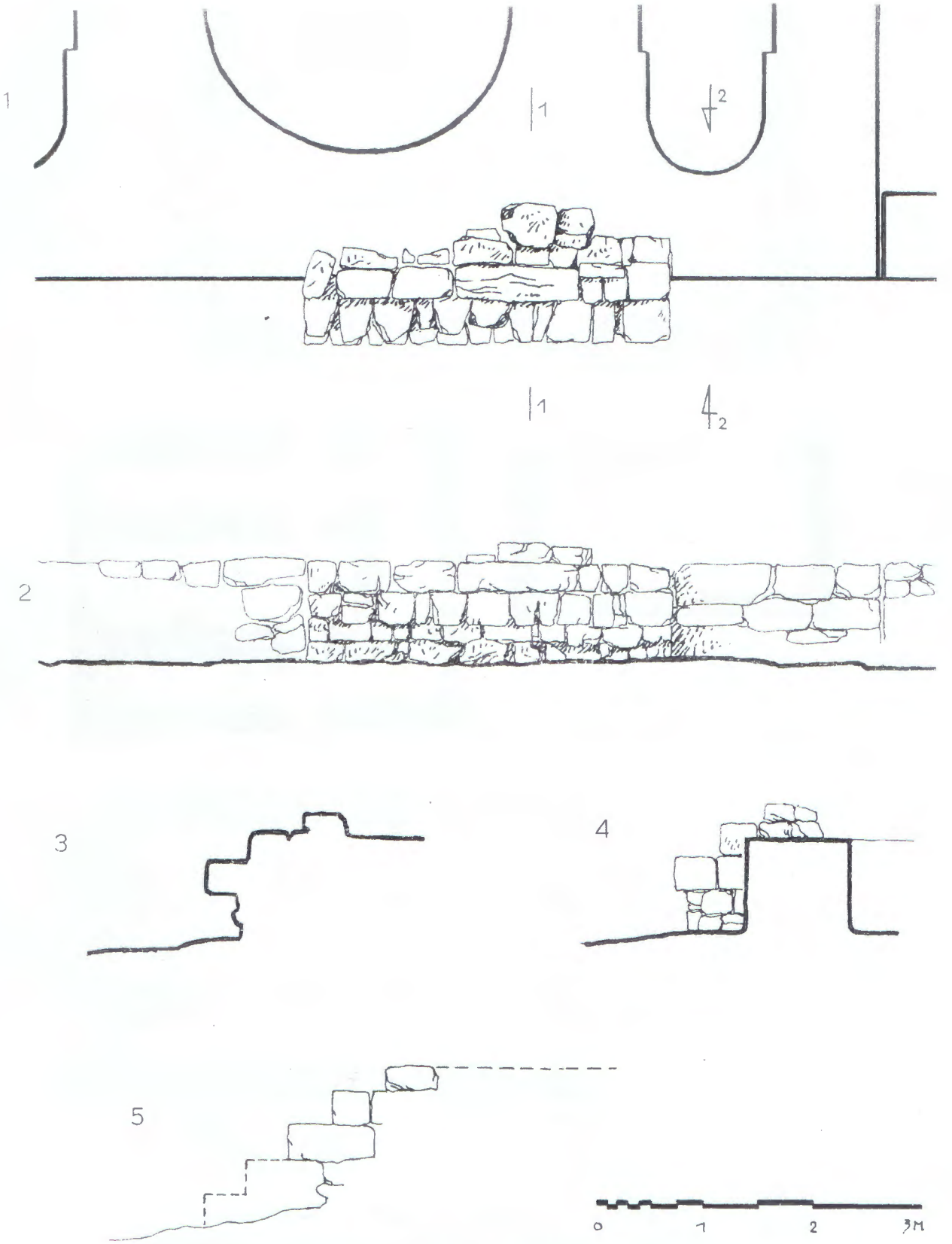

1. ნასტაგისის ბაზილიკა. აღმოსავლეთის მხარე. გეგმა.
წარმართული ბაზილიკის საფეხურებზე დაშენებული პასტოფორიუმები;
2. აღმოსავლეთის კედელი; 3-5. ჭრილები (გ. ყიფიანი)

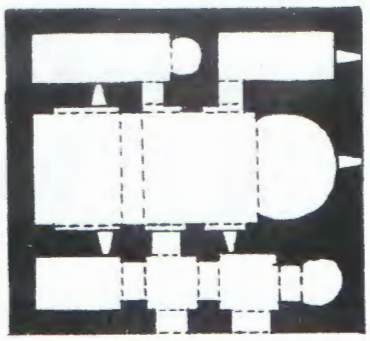

1

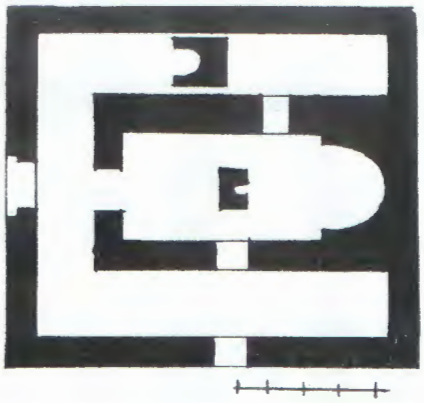

2

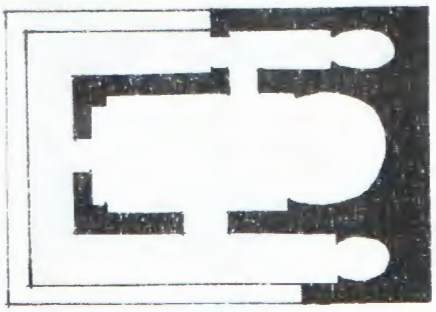

3

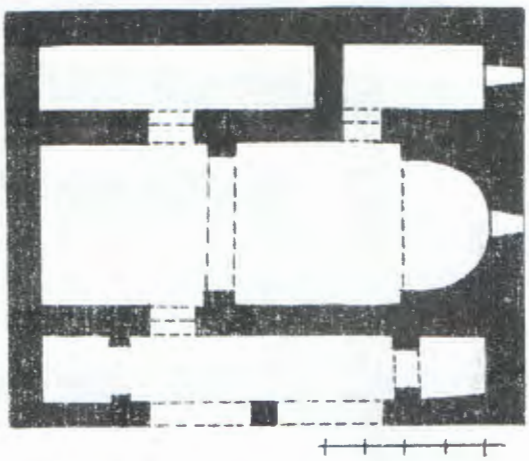

4

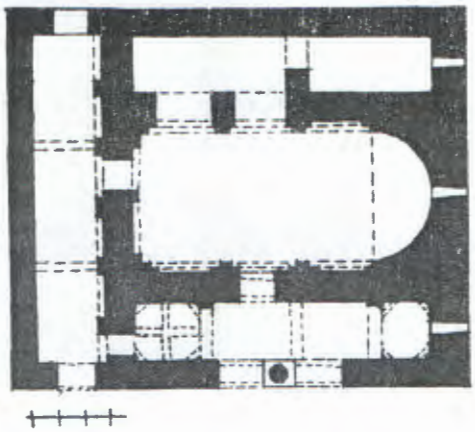

5

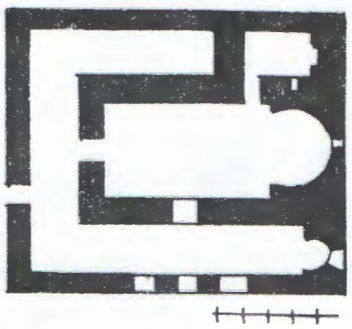

6

1. რუისპირი (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით); 2. არეშის №3 ეკლესია;
3. არეშის №1 ეკლესია (ლ. ჭილაშვილის, გ. კიკნაძისა და ნ. აფხაზავას მიხედვით);
4. „ქასური გიორგი“, საგურამოს მახლობლად (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით);
5. ახმეტის ღვთაება (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით);
6. ჭერემის „მამა-დავითი“ (მ. გიორგაძის მიხედვით)

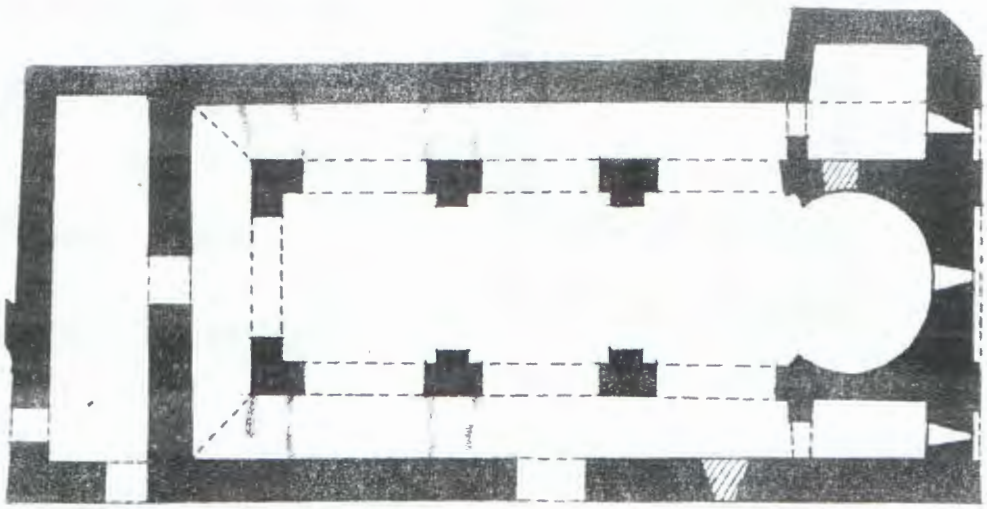

1

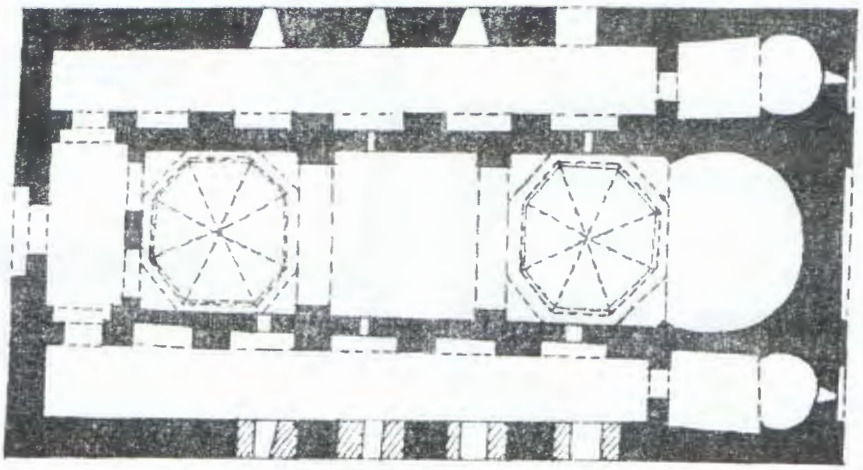

2

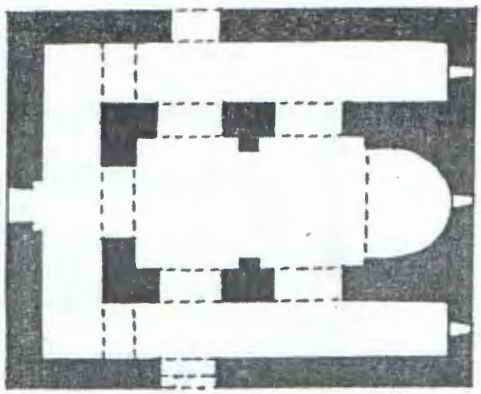

3

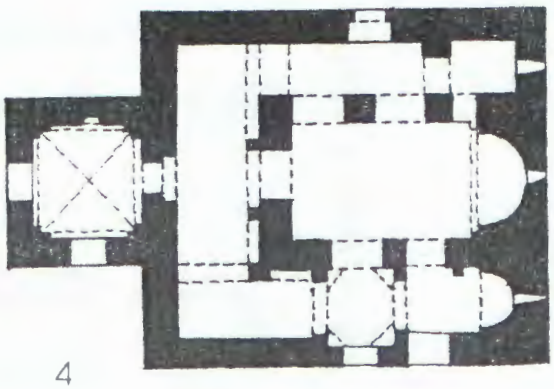

4

1-2. გურჯაანის „ყველაწმინდა“. პირველი და მეორე სართულების გეგმა (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით); 3. შუამთის ბაზილიკა (ვ. ბერიძის მიხედვით); 4. მატანის „ცხრაკარა“ (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით)

1

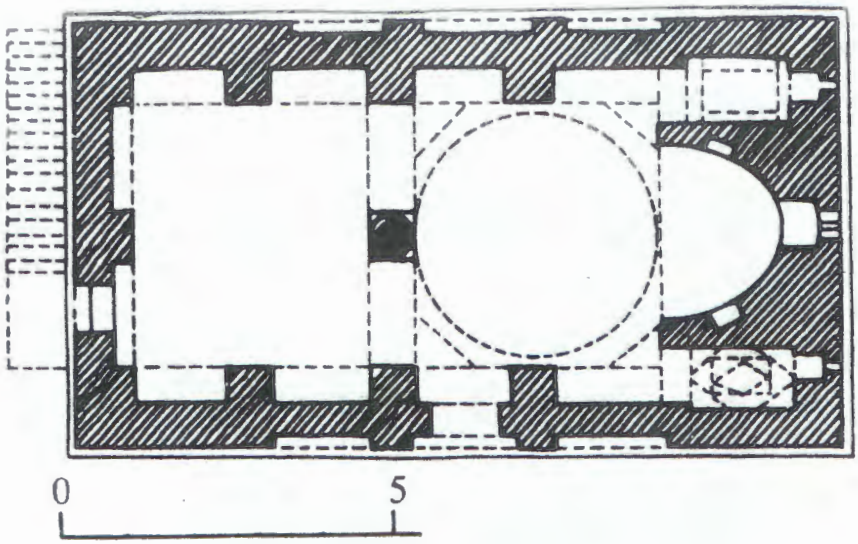

0 5 m

2

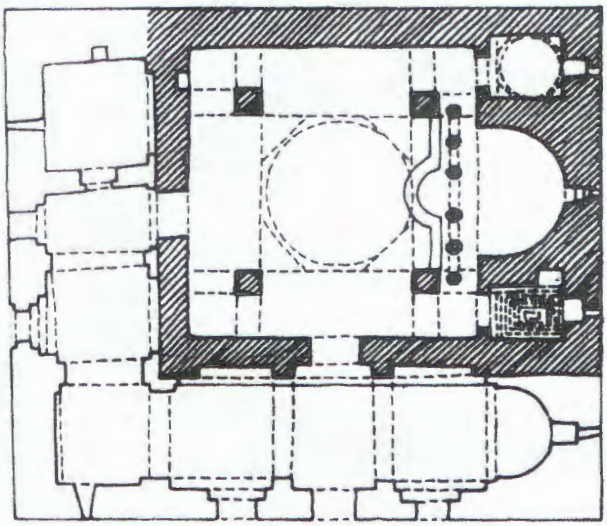

3

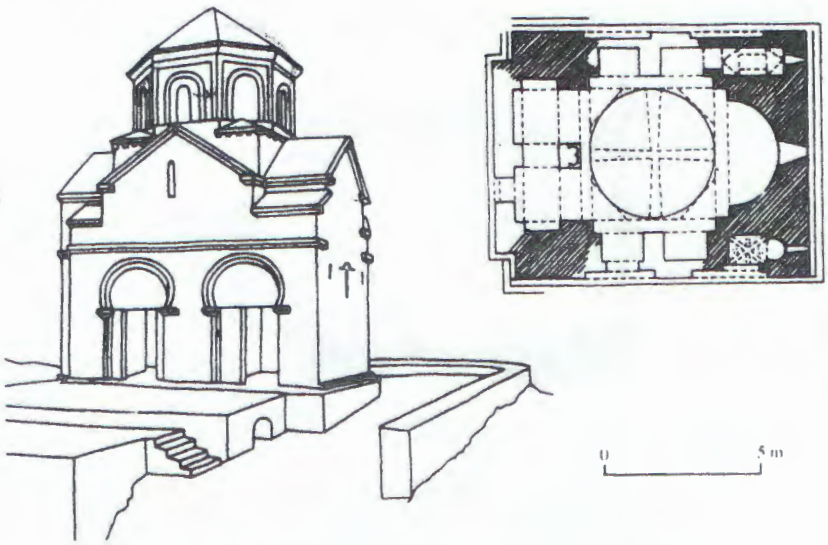

1. წირქოლი; 2. ქსნის არმაზი; 3. კაბენი (გ. ჩუბინაშვილისა და ვ ცინცაძის მიხედვით)

1

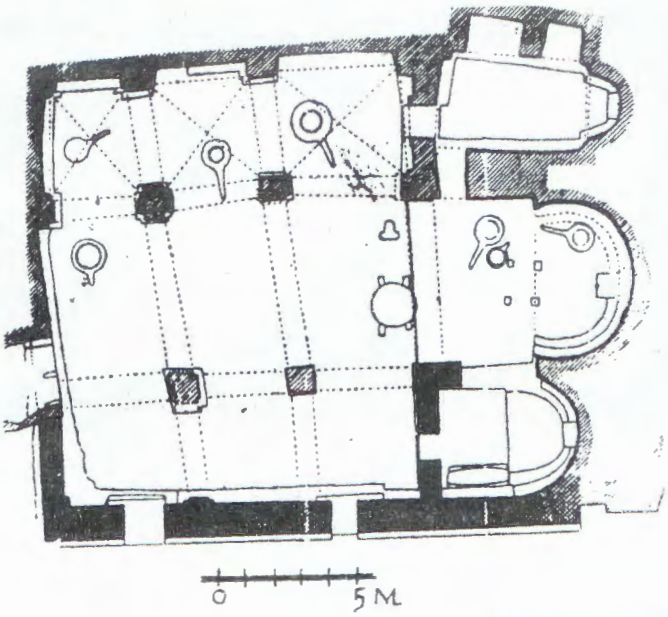

2

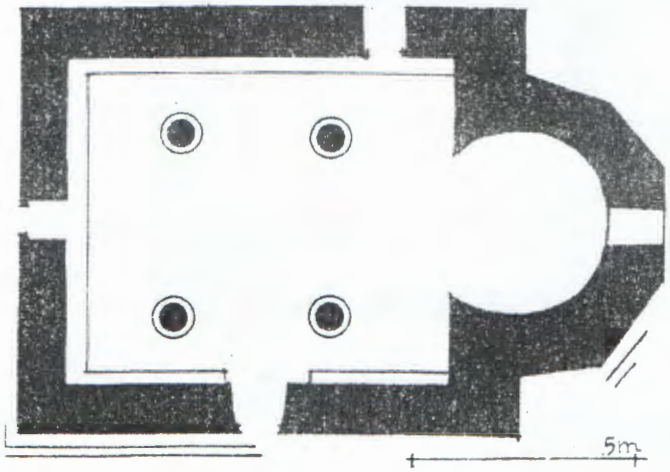

3

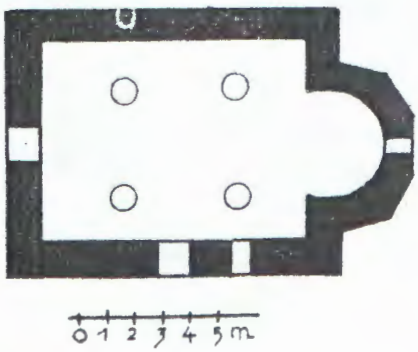

4

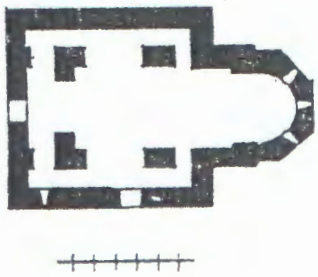

1. უფლისციხის კლდოვანი ბაზილიკა (ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით);
2. ივრის სიონი (რ. რამიშვილისა და ირ. ელიზბარაშვილის მიხედვით);
3. აკაურთა (ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით. გეგმაზე სვეტები დამატებულია ავტორის მიერ);
4. ნოქალაქევის ბაზილიკა (ს. ზაქარაიას მიხედვით)

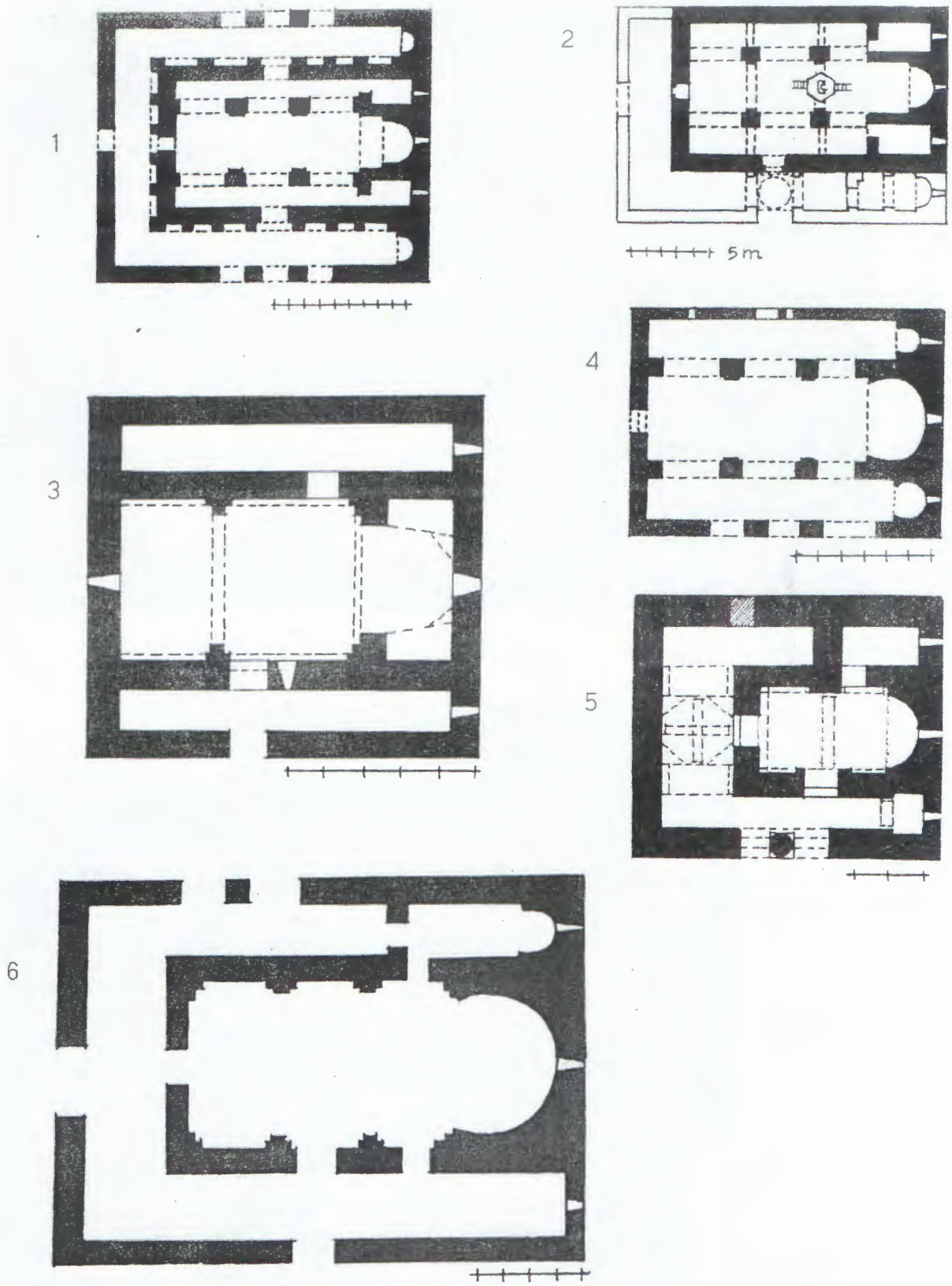

1. ვაზისუბანი (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით); 2. ჟალეთი (ნ. ქადეიშვილის მიხედვით); 3. კლიკისჯვარი (ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით); 4. გორიჯვარი (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით); 5. ცხვარიჭამია (რ. მეფისაშვილის მიხედვით); 6. საყდრისყური (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით)

1

2

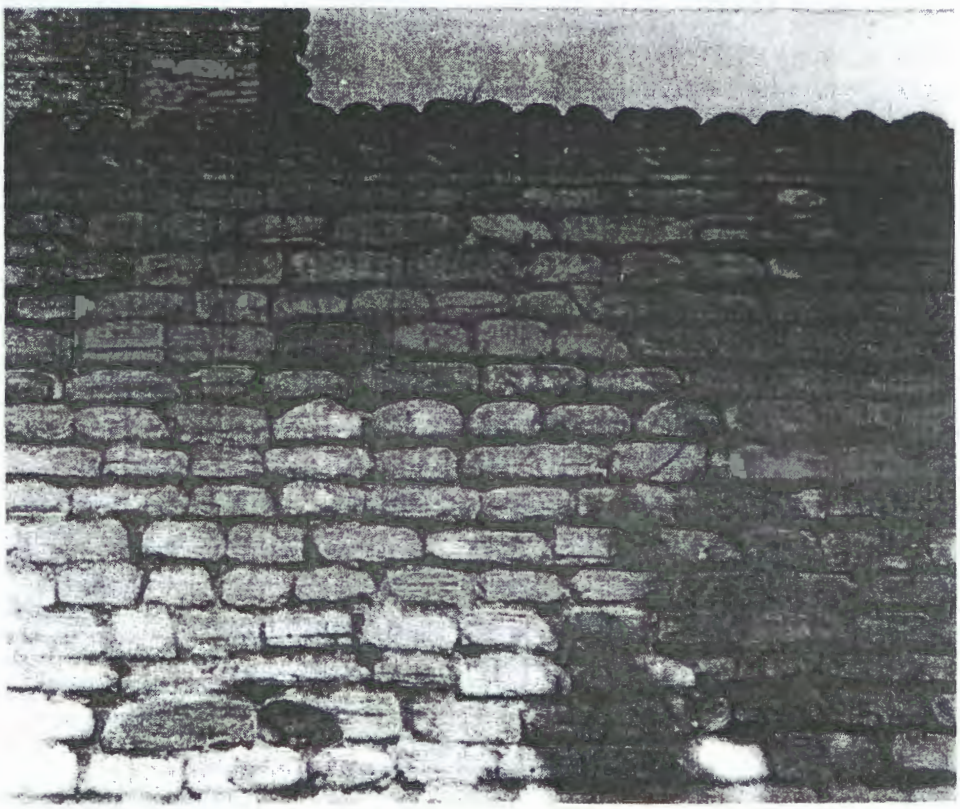

1. გურჯაანის „ყველაწმინდა“. გადაღებულია SW-დან; 2. ტაძრის სამხრეთი კედლის წყობა

1

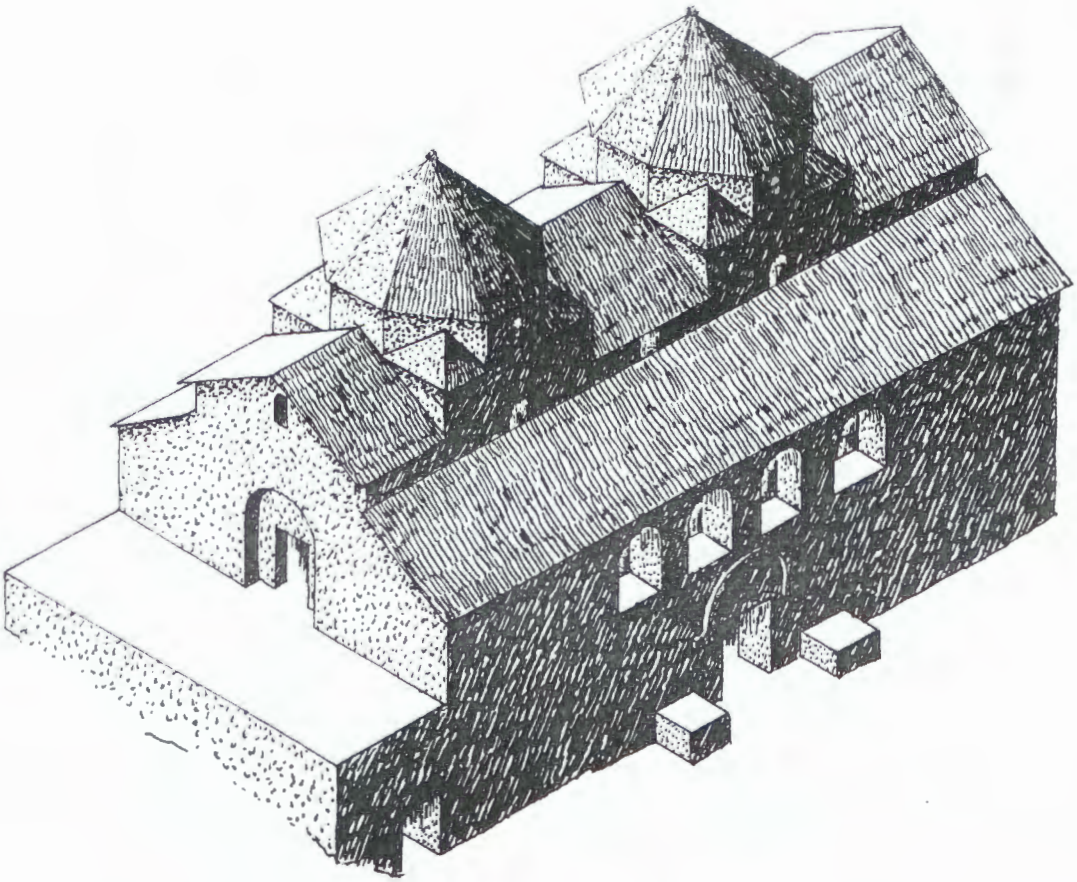

2

გურჯაანის „ყველაწმინდა“

1. დასავლეთის სარკმელი (გ. ყიფიანი); 2. აქსონომეტრული ნახატი (გ. ყიფიანი)

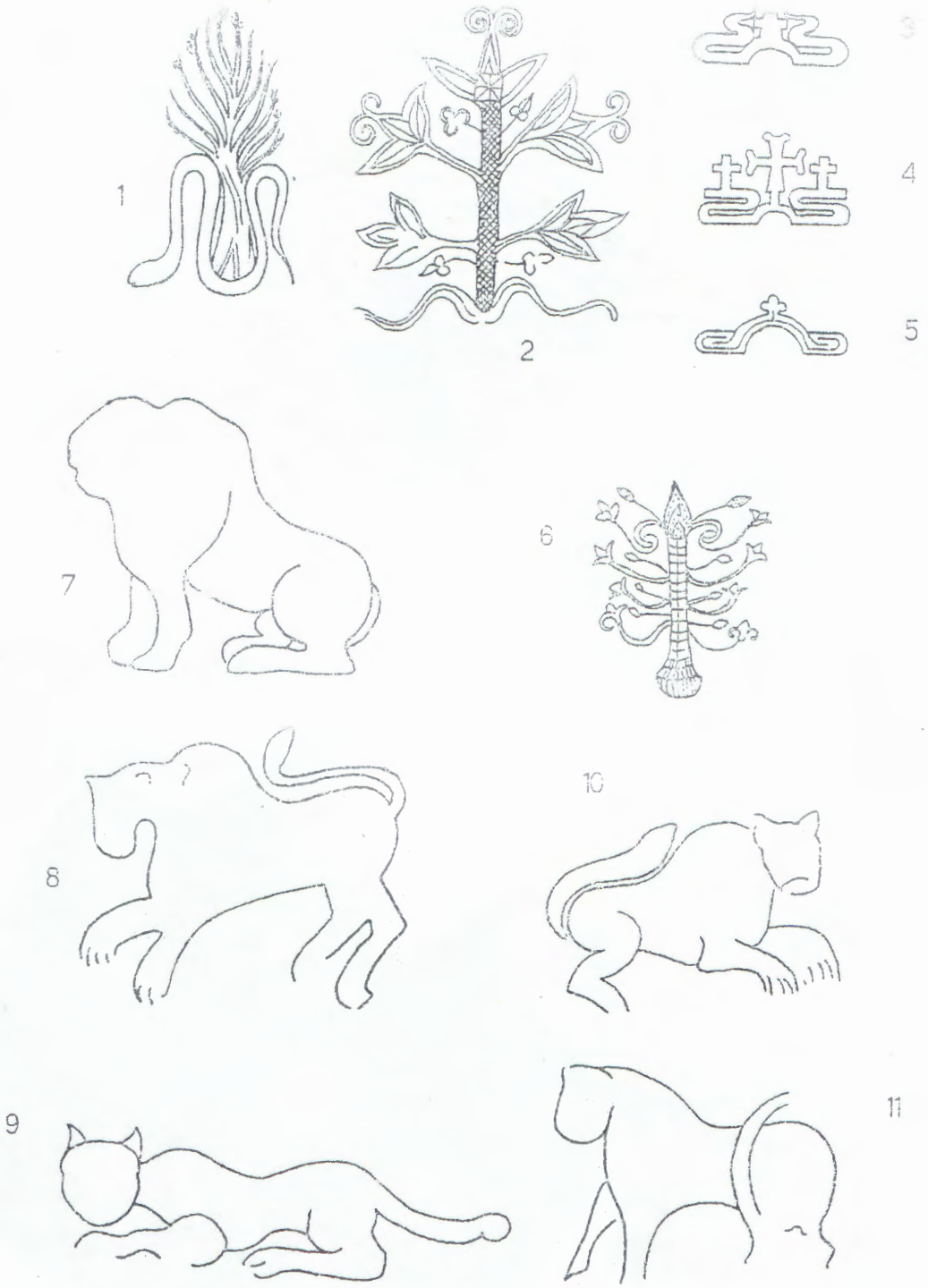

1. გველი და სიცოცხლის ხე. ეგვიპტური კედლის მხატვრობა (ი. კუპერის მიხედვით);
2. გველისა და სიცოცხლის ხის გამოსახულება ივრის სიონზე;
3-5. სარკმელთა თავსართები ქართული ქრისტიანული ძეგლებიდან:
გოსტიბე, გველდესი, თრიალეთის თეთრი წყარო (რ. შმერლინგის მიხედვით);
6. იუდეველთა „სიცოცხლის ხე" (ი.გ. ტეილორის მიხედვით);
7-11. ლომის გამოსახულებანი ქართულ ქრისტიანულ ძეგლებზე:
ბოლნისის სიონი, არმაზი, კასაგინა, ვალე, კაცხი
(გ. ჩუბინაშვილის, ვ. ცინცაძის, ნ. ალადაშვილისა და ვ. ბერიძის მიხედვით)

1

2

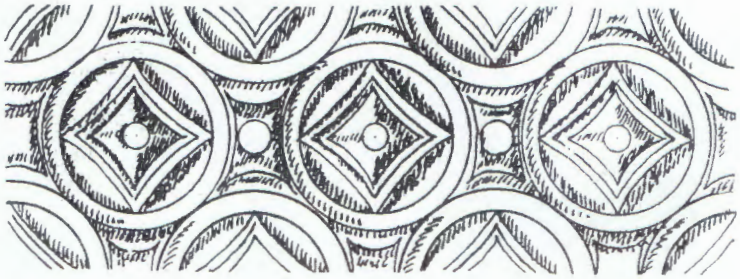

3

4

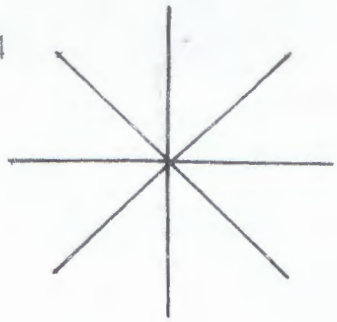

5

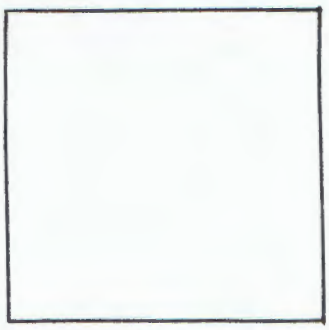

6

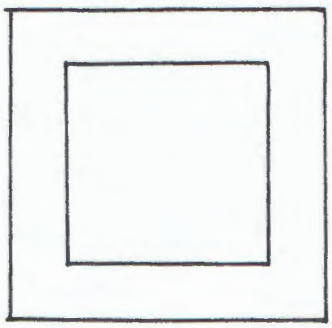

7

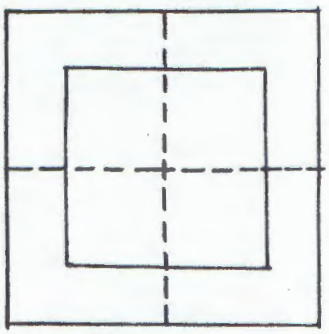

1. ორნამენტი ივრის სიონიდან (გ. ყიფიანი);
2. ორნამენტი აკაურთადან (ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით);
3-7. სქემები: ჯვარი, ჯვარი-ვარდული, კვადრატი, კვადრატი ცენტრალური კვადრატით. კვადრატები პლუს ჯვარი

1

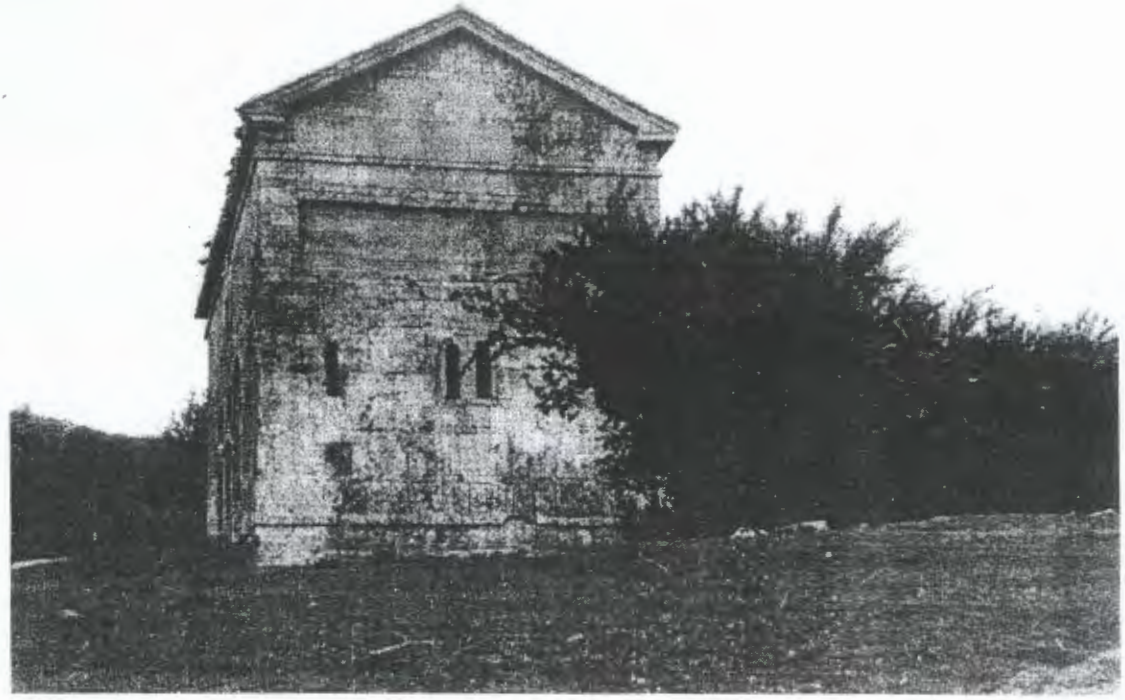

2

წირქოლი
1. ხედი აღმოსავლეთიდან; 2. აღმოსავლეთის ფრონტონი

1

2

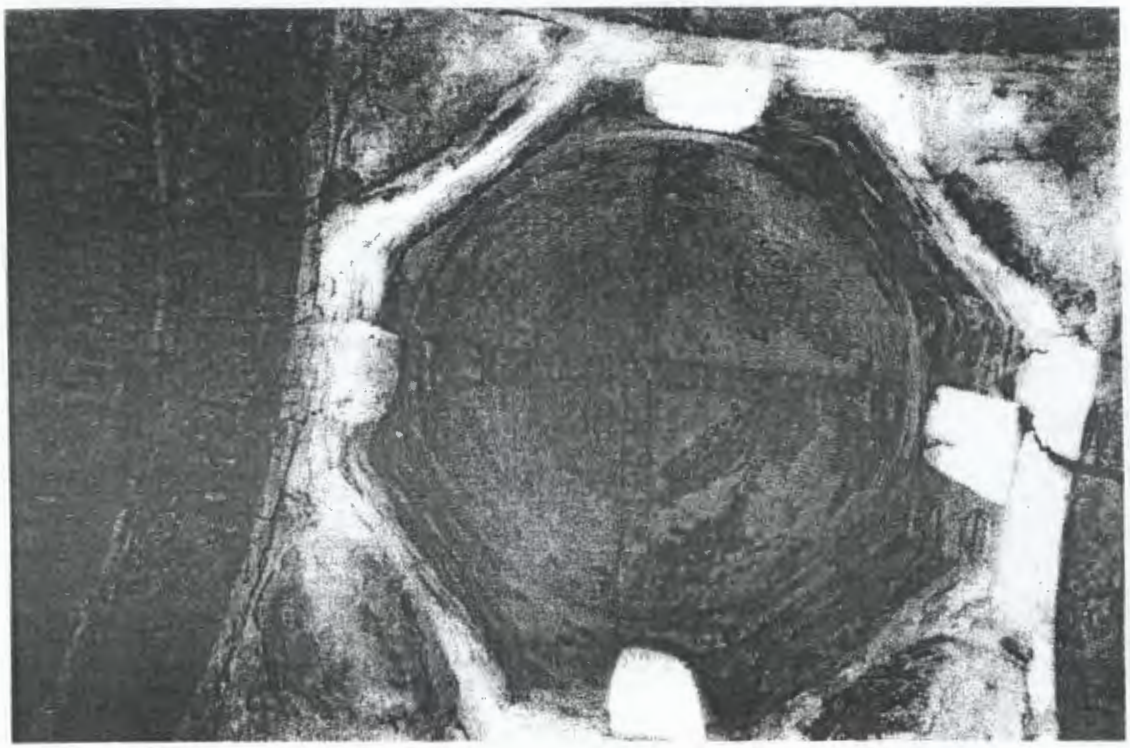

კაბენი
1. გუმბათის ყელი; 2. გუმბათი

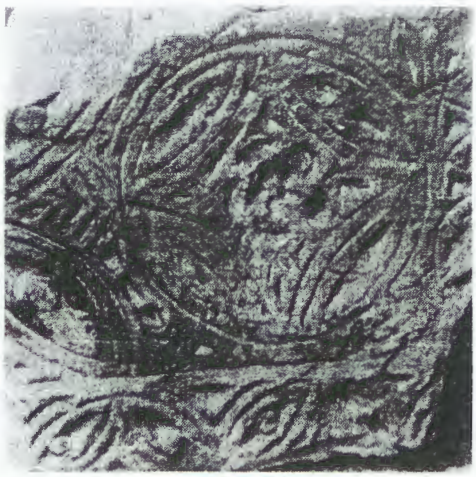

1

2

3

4

5

ივრის (თიანეთის) სიონი
1-4. ორნამენტული სახეები;
5. კედლის ფრაგმენტი. შელესილობაზე ნაკაწრებით გამოსახული ბადე

1

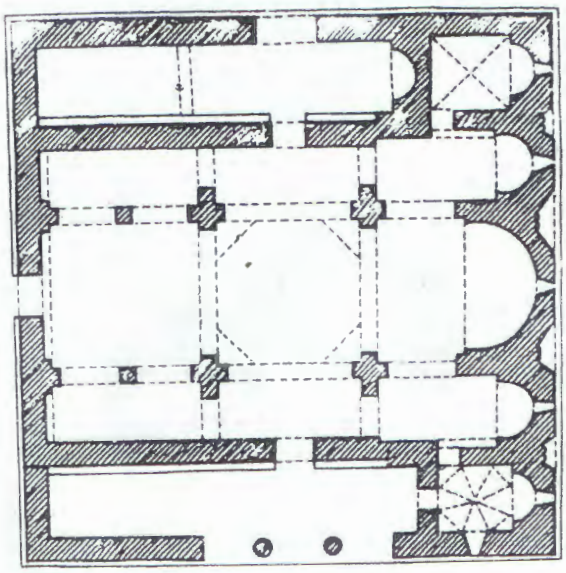

2

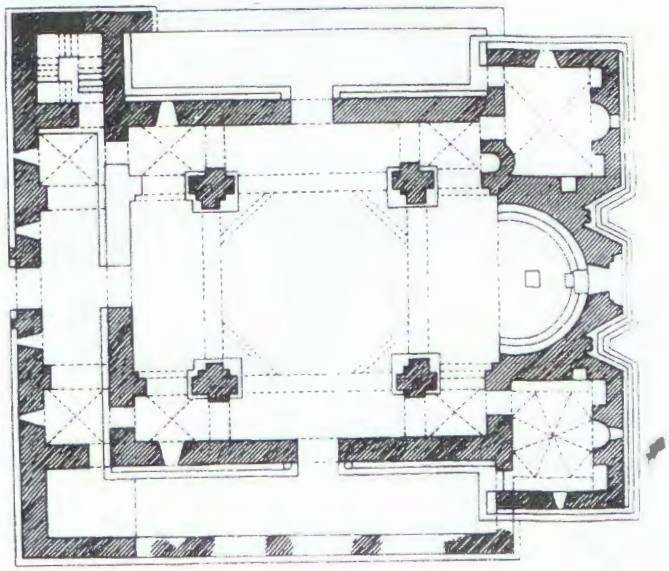

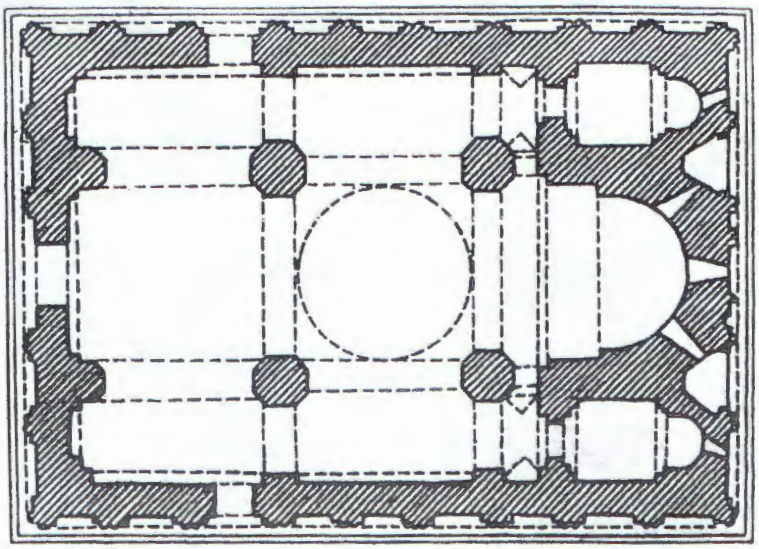

3

1. სამშვილდის სიონი (ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით); 2. წრომი (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით);
3. სამთავისი (პ. ზაქარაიას მიხედვით)

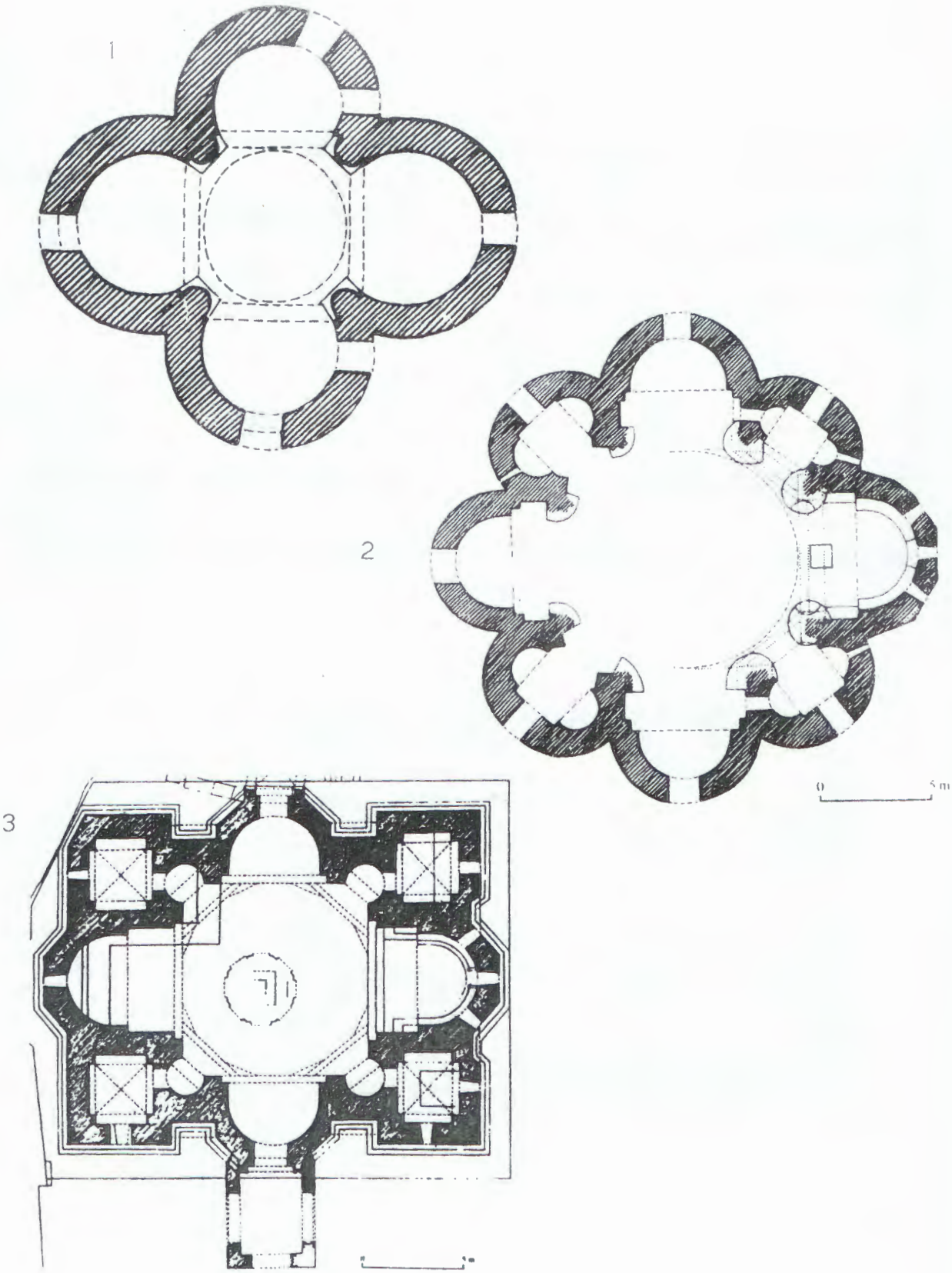

1. ძველი გავაზი (ლ. ჭილაშვილის მიხედვით); 2. ნინოწმინდა (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით);
3. მცხეთის ჯვარი (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით)

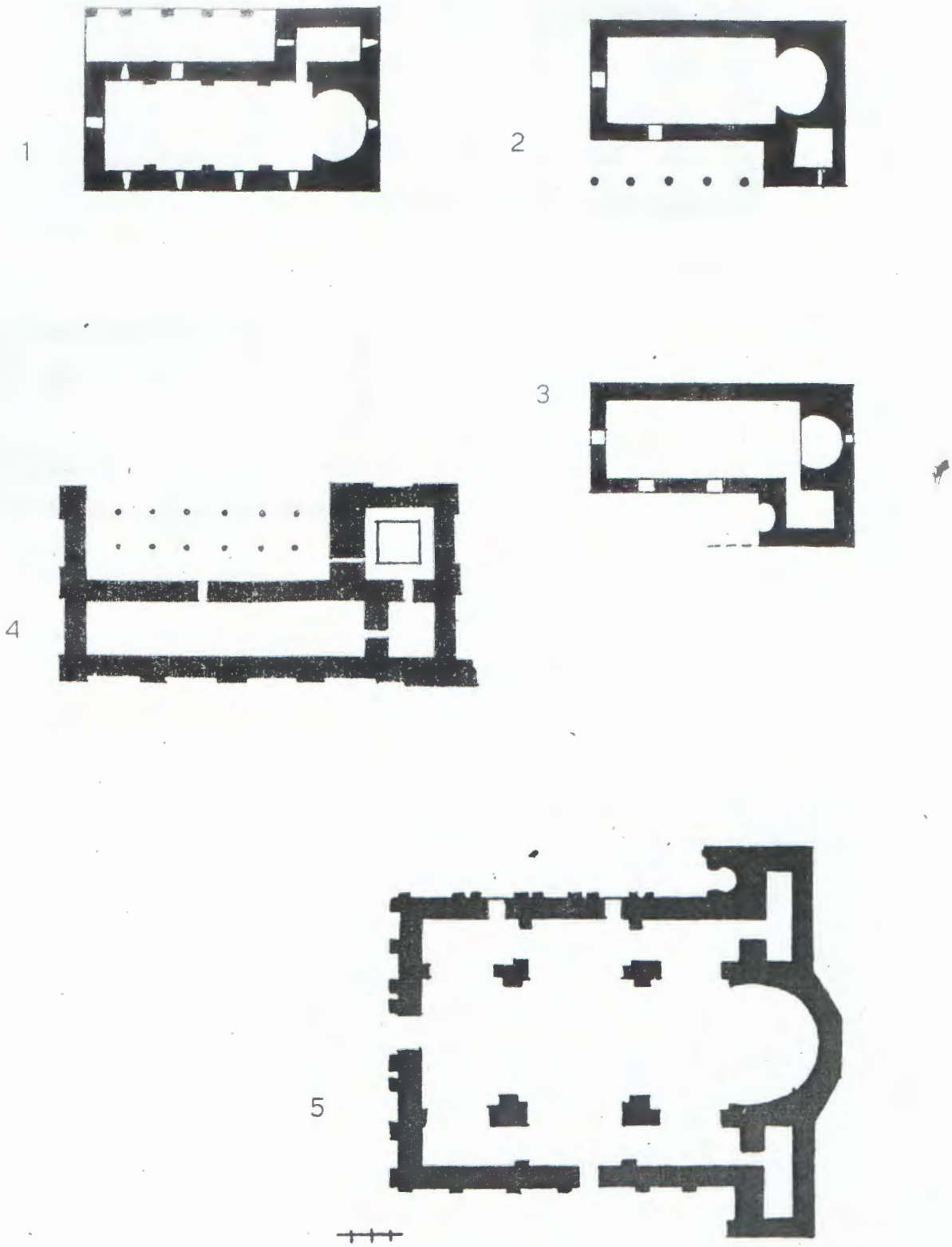

1-3. სომხური დარბაზული ეკლესიები: დვინი, ტანაატი, დირიკლარი (ო. ხალპახჩიანის მიხედვით); 4. ტაძარი არიან-ბერდში; 5. თეკორი (ა. იაკობსონის მიხედვით)

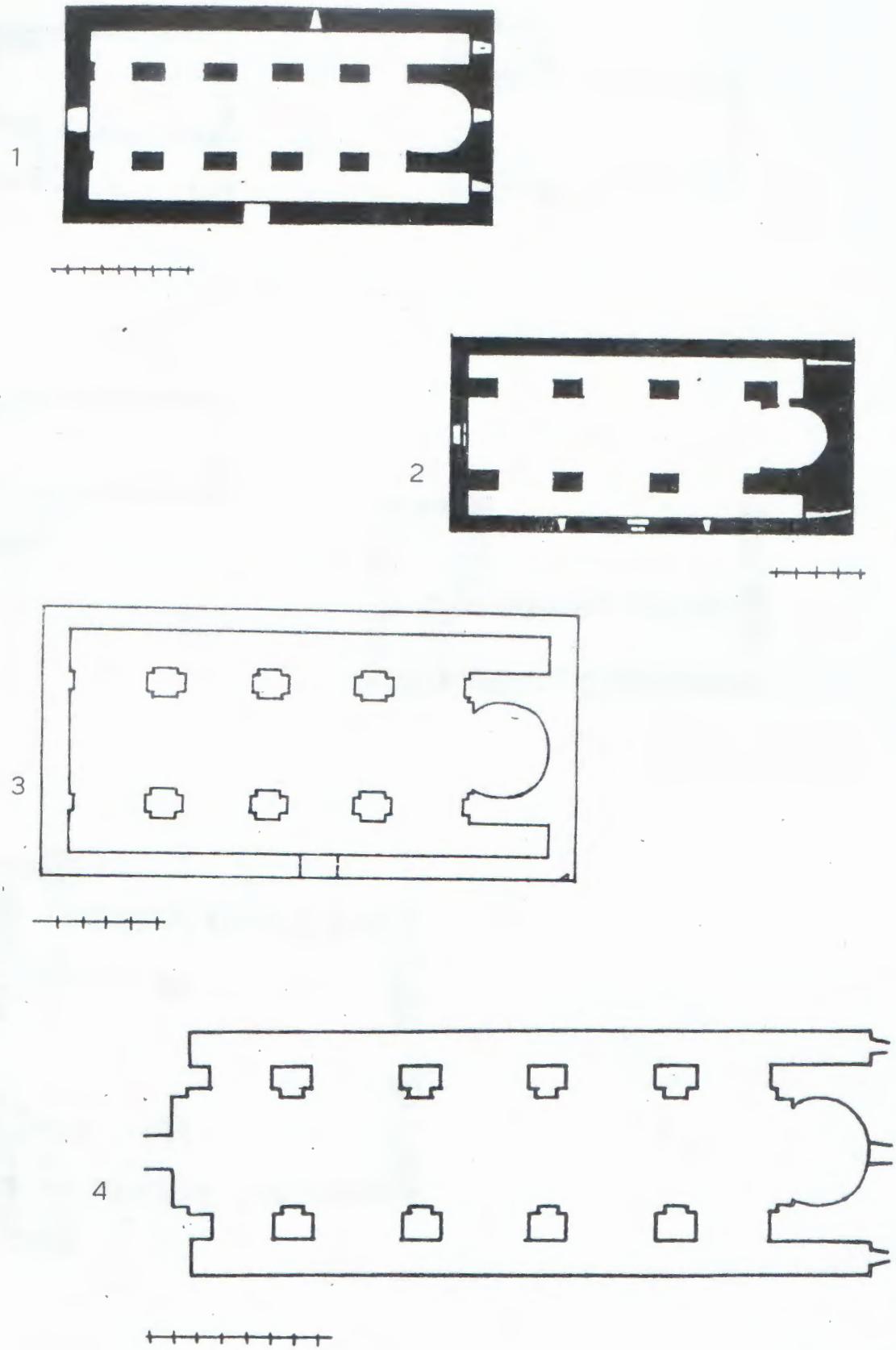

1-4. კახეთის გრძივი ბაზილიკები: კაწარეთის სამება, კონდოლი, ნატკორა, ხირსა
(ვ. ჩუბინაშვილის მიხედვით)

1

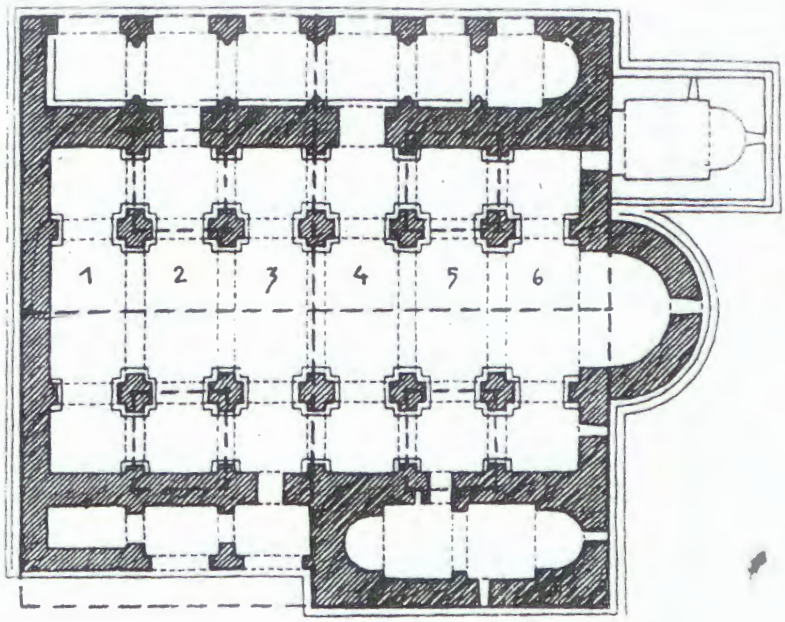

2

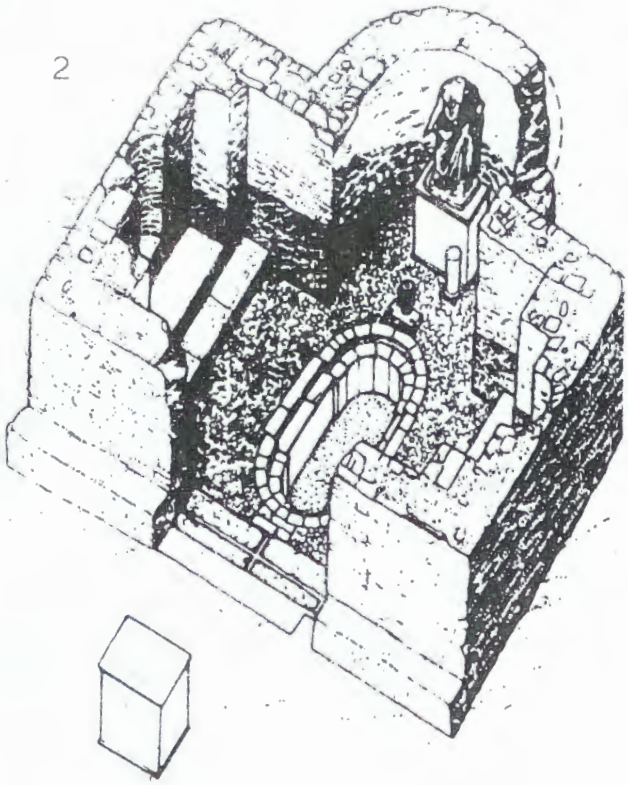

3

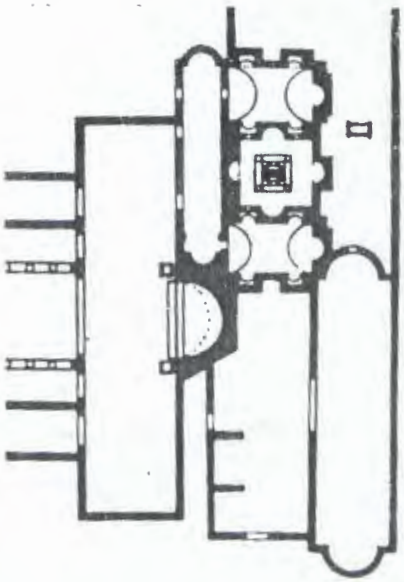

1. ბოლნისის სიონი. გეგმარებითი სქემის რეკონსტრუქცია (გ. ყიფიანი);
2. გვიანანტიკური სამლოცველო პიონიდან (დ. პანდერმალისის მიხედვით);
3. სამონასტრო კომპლექსი ზიდეში. აღმოსავლეთის ფრაგმენტი (ა. მანსელის მიხედვით)

კორექტორი – ეთერ სულხანიშვილი

აიწყო და დაკაბადონდა
საქართველოს
ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის
კომპიუტერულ ცენტრში
მარინე თოფურიძის მიერ

დაიბეჭდა

ტირაჟი

ფასი სახელშეკრულებო

საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის სარედაქციო-საგამომცემლო განყოფილება
თბილისი - 380007 ლ. გუდიაშვილის ქუჩა №1